

Printed by
V. VENKATESWARA SASTRULU
of V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
AT THE 'VAVILIA' PRESS,
Madras.—1938.

శ్రీభారవిప్రణీతం

కిరాతార్జునీయమ్

మల్లినాథకృతయా ఘంటాపథాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా,
తథా శ్రీపాద వేంకటరమణదైవజ్ఞశర్మణా విరచిత
యాంధ్రవ్యాఖ్యయా చ సహితం.

ప్రథమసర్గ ప్రారంభః.

వ్యాఖ్యానపీఠికా.

అర్థాంగీకృతదాంపత్యమపి గాఢానురాగి యత్, పితృభ్యాం జగత్సస్తి కన్దేచి
న్నవ సే నమః. ౧. ఆలంబే జగదాలంబం హేరంబచరణాంబుజం, శుష్యంతి యద్రజ
స్సృగ్మాత్సద్యః ప్రత్యూహవార్ధయః. ౨. తద్వివృతమవ్యయం ధామ సారస్వతముశా
న్నకే, యత్ప్రసాదాత్ప్రసాదాత్ప్రసాదాత్ మోహాంధతమనశ్చటాః. ౩. వాణీం కాణభుజీమణీ
గణి వాసాసీచ్ఛ వైయాసకీ మంత్రస్తంత్రమరంస్త పన్నగగవీగుంభేషు చాజాగరిత్,
వాసా మాచకలద్రహస్యమఖిలం యచ్చాక్షపాదస్ఫురాం లోకేఽభూద్భద్రమపజ్ఞమేవ
విద్యుః సౌజన్యజన్యం యశః. ౪. మల్లినాథకవిస్సోదయం మందాత్మానుజీఘృతయా,
తస్మాద్విప్రసూఖ్యం కావ్యం వ్యాఖ్యాతుమిచ్ఛతి. ౫. నారికేళఫలనమ్మితం వచో
భాషణం తద్విభజ్యతే, స్వాదయంతే రసగర్భనిర్మలం సారమస్య రసికా యథే
ష్ఠి. నానానిబంధవిమోకపదైర్నితాంతం సాశంకచంక్రమణిన్నధియా
మనః కర్తం ప్రవేశమివా భారవికావ్యబంధే ఘంటాపథం కమపి నూతనమాత
నిష్యే. ౬. ఇహాస్మయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే మయా, నామూలం లిఖ్యతే
కించినానపేక్షితమచ్యతే. ౭.

ప్రథమా భారవినామా కవిః. 'కావ్యం యశనేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే
శివేతరక్షతం. సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాసమ్మితతయోపదేశయంతే' ఇత్యాద్యాలంకా
రికపదనప్రాశస్త్యాత్కావ్యస్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం, 'కావ్యాలాపాంశ్చ వర్ణయే
దితి నిషేధః' స్వాసత్కావ్యవిషయతాం చ పశ్యత్ కిరాతార్జునీయాఖ్యం

మహాకావ్యం చిక్కిర్చున్నా కిరి తార్థావిప్లవ పరిసమాప్తి సంప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణఫలక
త్యాత్ - 'అశీర్వాహస్మి' మావస్తునిర్దేశం 'తస్య' మిత్యాచార్యసంఘ
దాశీరాధ్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వాచ్చ -
వస్తు నిర్దేశక కథాముపక్షిపతి:-

మూ. శ్రియః కురుజానామధిపస్య పాలనీం
ప్రజాసు వృత్తిం యమయుజ్జ్ఞ వేదితుమ్,
స వర్ణిలింగీ విదితస్సమాయయా
యుధిష్ఠిరం దైవతవనే వనేచరః.

టీక. కురుజాం = కురుదేశములకు, అధిపస్య = ప్రభునకు ముర్యోధన ని
యోక్త, శ్రియః = రాజ్యము, పాలనీం = పరిపాలించునట్టి, ప్రజాసు = ప
యందలి, వృత్తిం = వ్యాపారమును, వేదితుం = తెలిసికొనుటకు, యం = వివేచన
యుజ్జ్ఞ = నియోగించెనో, వర్ణిలింగీ - వర్ణి = బ్రహ్మచారియొక్క, లింగీ = చిహ్న
కలిగినట్టి, సః = ఆ, వనేచరః = వనేచరుడు, విదితః = పరవృత్తాంతమును తెలిసిక
వాడై, దైవతవనే = దైవతవనమందు, స్థితం = ఉన్నట్టి, యుధిష్ఠిరం = భర్తరాజు
గూర్చి, సమాయయా = వచ్చెను.

తాత్పర్యము. కౌరవులచే మాయజూదమున నోడించబడిన భర్తరాజు దైవత
వనముననుండి ముర్యోధనునిపరిపాలనావిధానమును తెలిసికొనుటకై యొక వనేచరుని
బంప నాతడు బ్రహ్మచారివేదమును దాల్చి కురుదేశంబునకుఁ బని ముర్యోధనునిపరి
పాలనావిధానమును తెలిసికొని యావృత్తాంతమంతయుఁ జెలుపుటకు భర్తరాజునడకు
వచ్చెను.

శబ్దాదులు.- శ్రియః - శ్రియోః-శ్రియాం, శ్రీశబ్దకారా న్తస్త్రీలింగప్రత్యేక
పచనాంతః. కురువః-కురుక - కురుభిః-కురుభ్యః-కురుభ్యః - కురుజాం-కురుభ్యః, కురుశబ్ద
ఉకారాంతపులింగో నిత్యబహువచనాంతః. అధిపస్య-అధిపయోః-అధిపానాం, అధిపశబ్ద
అకారాంతపులింగప్రత్యేకపచనాంతః. పాల్వతీనయతి పాలనీ, తాం, పాలనీం, పాలనీం-
పాలన్యా-పాలనీః, పాలనీశబ్దకారా న్తస్త్రీలింగో ద్వితీయైకపచనాంతః. ప్రజాయాం,
ప్రజయోః-ప్రజాసు, ప్రజాశబ్ద అకారా న్తస్త్రీలింగస్సప్రమాబహువచనాంతః. వృత్తిం-
వృత్తివృత్తిః, వృత్తిశబ్దకారా న్తస్త్రీలింగో ద్వితీయైకపచనాంతః. యం-యా-యాక్
యచ్చబ్దో దకారాంతపులింగో ద్వితీయైకపచనాంతః. అయుజ్జ్ఞ - అయుజ్ఞాతాం -
అయుజ్ఞత, యుజీర్-యోగ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లజాత్తనేపది ప్రథమపురుషైకపచనాంతః.

నాన్తః. వేదితుం-తుమున్మిత్యయాన్తావ్యయం. స-త-లే, తచ్చబ్ధో దకారాన్తః పుంలిక్టః ప్ర-మైగపచనాన్తః. వర్ణో-ఽస్యాస్తీతి వర్ణీ, వర్ణిన్ లిక్టమస్యాస్తీతి వర్ణలిక్టీ, వర్ణలిక్టీ-వర్ణలిక్టిః - వర్ణలిక్టిసః, వర్ణలిక్టిశబ్దో నకారాన్తః పుంలిక్టః ప్రథమైకపచనాన్తః. విదితమస్యాస్తీతి విదితః, విదితః-విదిత-విదితాః, విదితశబ్దఅకారాన్తః పుంలిక్టః ప్రథమైకపచనాన్తః. సమాయయా - సమాయయతుః - సమాయయః, సమ్-ఆజ్ఞ-పూర్వకాత్ య-ప్రాపణ ఇష్టస్వాధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మై సవి ప్రథమపురుషైకపచనాన్తః. యుధి సిగ్ధః యుధిర్గరి, తం, యుధిర్గరి-యుధిర్గరి-యుధిర్గరా, యుధిర్గరిశబ్దఅకారాన్తః పుంలిక్టః ద్వితీయైకపచనాన్తః. ద్వై ఇతే యస్తాశ్చద్విత్వతం-ద్విత్వశేవ ద్వైత్వతం - దైతశ్చ తద్వస్యశ్చ ద్వైత్వపచనం-తస్మిన్, ద్వైత్వపచనే - ద్వైత్వపచనయా-ద్వైత్వపచనేషు, ద్వైత్వపచనశబ్ద అకారాన్తః పుంలిక్టః కలిక్టస్యప్రమైకపచనాన్తః. వనే చరతీతి వనేచరః, వనేచరః-వనేచరా-పచనేచరాః, వనేచరశబ్దఅకారాన్తః పుంలిక్టః ప్రథమైకపచనాన్తః.

వ్యా. శ్రియ ఇతి. ఆదితః శ్రీశబ్దప్రయోగోద్వర్ణగణాదిశుద్ధిర్నాత్మావీకృతః గుణ్యతే. తదుక్తం-శ్లో. 'దేవతావాచకాశ్చబ్దాయ చ భద్రాదివాచకాః, లేనర్చే నైవ వింశ్యస్యస్మిన్' గణతో-ఽపివేతి. కురూణాం నివాసాః కురవః జనపదవిశేషాః తస్య నివాసోఽభివ్యక్తః జనపదే లుప్, లేమానుధిపస్య సంబంధినిం. శేషే షష్ఠీ. శ్రియః రాజలక్ష్మ్యః. * 'కర్తృకర్తృణాం కృతీతి కర్తృణి షష్ఠీ. పాల్యతే ఆనయేతి పాలనీ తాం. ప్రతిష్ఠాపికా మిశ్యర్థః. ప్రజానురాగమూలత్వాత్సంపద ఇతి భావః. * 'కరణాధికరణయో'శ్చేతి సూత్రేణాత్తదగణో యుజ్ - 'బిడ్డాణో'భిత్వాచినా జీవ. ప్రజాసు జనేషు విషయే. ని. 'ప్రజాస్యా త్సంఘతో జన' ఇత్యమరః. వృత్తిం పృథవహారం వేదితుం జ్ఞాతుం యం వనేచరం అయుక్తు నియంత్రవాక్, వర్ణః. శ్లో. 'స్వరణం కీర్తనం కేళిః ప్రేక్షణం గుహ్యభాషణం, సంకల్పాఽపి ధృవసాయశ్చ క్రియాసర్వవృత్తిరేవచ. ఏతన్నైః సమస్తాంగం ప్రవదంతి మనీషిణః, విచరితం బ్రహ్మచర్యమేతదేవ'ప్రలయణ' మిత్యక్తాప్రవిధమైః సాభావరూపా ప్రశస్తిః - వర్ణో-ఽస్యాస్తీతి వర్ణీ బ్రహ్మచారి. * 'వర్ణో-ఽస్యాస్తీతి' వర్ణిని ప్రత్యయః. తస్య లింగం చిన్నానుస్యాస్తీతి వర్ణిలింగీ బ్రహ్మచారిపేషవానిత్యర్థః. సః నియంత్రః, వనే చరతీతి వనేచరః కిరాతః. ని. 'భేదాః కిరాతశబరపులిందా మ్లేచ్ఛజాతయ' ఇత్యమరః. * 'చరేష్ట' ఇతి టప్రత్యయః. 'తస్మిన్'షే కృతివహారో మిశ్యలం. విదితం వేదనమస్యాస్తీతి విదితః. పరవృత్తాంత జ్ఞానవానిత్యర్థః. 'అర్హఅదిభ్యాంచ' ఇత్యచప్రత్యయః. అథవా కర్తరి కర్తృధర్మోపచారా ద్విదితవృత్తాంతో విదిత ఇత్యచ్యతే - ఉభయత్రాసి. సీతా గావః, భుక్తా శ్రాస్తాణాః, విధత్తా భ్రాతరః, ఇత్యాదివత్సానుత్వం-న తు కర్తృత్వః. సకర్తృకేభ్యస్తస్య విధానాభావాత్. అతఏవ భాష్యకారః - అకారో మత్సర్గీయః, విధత్తమేమామస్తీతి విధత్తాః, సీత మేమామస్తీతి సీతాః, భుక్తమేమామస్తీతి భుక్తా ఇతి. అథవా ఉత్తరపదభావో-ఽత్తద్రష్టవ్యః.

విభక్తధనా విభక్తాః, పీతోదకాః పీతాః, భుక్తాన్నా భుక్తాభి. అత్ర లోపశబ్దార్థ మాహ
 కైయటః—‘గమ్యార్థస్యాప్రయోగనివ లోపోఽభిమతః. ‘విభక్తాభ్రాతర’ ఇత్యుత్తర ధనస్య
 యద్విభక్తత్వం తద్భ్రాతృమాపచర్యతే, ‘పీతా గావ’ ఇత్యుత్తరాపుదకస్య పీతత్వం గోష్వా
 రోప్యతే, ‘భుక్తా బ్రాహ్మణా’ ఇత్యుత్తర అన్నస్య భుక్తత్వం బ్రాహ్మణేమాపచర్యత’ ఇతి. తద్వ
 దత్రాపి పృత్తిగతం విదితత్వం వేదితరి వనేచరే ఉపచర్యతే. ఏలేన-‘వగాయ నీతప్రతి
 బద్ధవత్సాం’, ‘పాతుం న ప్రభవం వృషస్యతి జలం యుష్మాన్వసీలేషు యా’-ఇత్యేవమూఢ
 యో వ్యాఖ్యాతాః. అథవా విదితః విదితవాక్. నకర్తకాదవ్యవివక్షితే కర్తృణి కర్తృక్త్య
 ‘ఆశితః కర్తా’ ఇత్యాదౌ యథా-యథాచుః. శ్లో. ‘ధావోరథాంతరే పృతేర్ధాత్వధేనోప
 సంగ్రహాత్, ప్రసిద్ధి రవివక్షాతః కర్తృణోఽకర్తృకా క్రియేతి ప్రతీహారాదినా జ్ఞానిత
 ఇతివా. దైవితవనే దైవతాఖ్యే తపోవనే. యద్వా ద్యే ఇతి గతే యస్తాత్తత్ ద్వివితం
 ద్వివితమేవ దైవితం తచ్చ తద్వసం చ తస్మిన్. శోకమాహరహితే ఇత్యర్థః. స్థిమితి శేషః.
 యుధి రణే స్థిరం యుధిష్ఠిరం ధర్మరాజం * ‘హలదంతాశ్చప్రమ్యాస్సంజ్ఞాయా’ మిత్యుల్లః.
 ‘గవియుధిభ్యాం స్థిర’ ఇతి ఉత్పత్త్యం. సమాయయా సుప్రాప్త్యః. అత్ర వనే వనేచర ఇతి
 ద్వయోః స్వరస్యంజనసముదాయయోరేకదైవావృత్త్యా వృత్త్యనుప్రాప్తో నామూలం
 కారః. అస్మిన్ సర్గే వంశస్థవృత్తం. తల్లక్షణం తు—శ్లో. ‘జతో తు వంశస్థముదీరితం
 జరా’ వితి.

అవ. సంప్రతి తత్కాలోచితమాదర్శయన్ తస్య వనేచరస్య గుణసంపన్నత్వ
 మాహః—(‘తతః కిమిత్యుత ఆహేతి కేషుచిత్సుప్తకేషు)

మూ. కృతప్రణామస్య మహీం మహీభుజే
 జితాం సపత్నేన నివేదయిష్యతః,
 న వివ్యధే తస్య మనో న హి ప్రియం
 ప్రవక్తుమిచ్ఛంతి మృషా హితైషిణః.

R. ౬

౨

టీక. కృతప్రణామస్య-కృత = చేయఁబడిన, ప్రణామస్య = నమస్కారముకలిగి
 నట్టియు, సపత్నేన = శత్రువగుదుర్యోధనునిచే, జితాం = స్వాధీనముచేసికొనఁబడిన,
 మహీం = భూమిని, మహీభుజే = ధర్మరాజుకొఱకు, నివేదయిష్యతః = తెలుపఁగలిగిన,
 తస్య = అవనేచరునియొక్క, మనః=మనస్సు, న వివ్యధే = చలించలేదు, హితైషిణః=
 (స్వామి) హితమునుగోరెడువారు, మృషా = అసత్యమగు, ప్రియం = ప్రియమును,
 ప్రవక్తుం=చలుతుటకు, నేచ్ఛంతిహి = ఇచ్ఛయించుకదా!

తాత్పర్యము. వనచరుడు ధర్మరాజునకు నమస్కరించి ఓమహారాజా! శత్రు
 వగుదుర్యోధనుడు భూమినంతను స్వామిత్వముఁజేసికొని ప్రజాసురంజకముగా రాజ్యము

చేయుచున్నాఁడు. ప్రజలందఱు నాతనినే రాజుగాఁ గోరుకొనుటల బహున్యాయముగాఁ బరిపాలనచేయుచున్నాఁడు. ప్రజలు మీస్వరణజేయకుండునటుల వారికోరికల నన్నిటిని నెఱవేర్చుచున్నాఁడు. కావునఁ బ్రజలందఱు నతనియందు దృఢభక్తికలిగి వర్తించుచున్నారు. అనిచెప్పట ప్రభువున కప్రియమగునని తెలిసియుండియు స్వామి హితైషియగుటచే సొంతమాత్రము భయమునుపొందలేదు. స్వామిహితమును గోరువారు ముఖప్రీతికై యనత్యమగుప్రియమును బలికినచోఁ గార్యవిఘాతములగుచుమరియు నందుచే స్వామిద్రోహులమగుదుమనియు నాలోచించి ప్రభుసమక్షమున నెన్నఁడును ననత్యమగుప్రియమును బలుకరు. అప్రియమైనను సత్యమునే పలుకుదురు.

శబ్దాదులు. కృతః ప్రణామో యేన సః కృతప్రణామః, తస్య, కృతప్రణామస్య, కృతప్రణామస్య-కృతప్రణామయోః-కృతప్రణామానాం, కృతప్రణామశబ్దాకారాంతః పులింగష్ట్యైకవచనాంతః. మహిం-మహ్యా-మహిః, మహిశబ్దాకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. మహిం భునశ్రీతి మహిభుక్, తస్యై, మహిభుజే, మహిభుజే-మహిభుగ్భ్యం-మహిభుగ్భ్యః, మహిభుగ్భ్యో జకారాంతః పులింగచ్చతుర్థైకవచనాంతః. జితాం-జితే - జితాః, జితాశబ్దాకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. సపత్నేన - సపత్నాభ్యాం-సపత్నేః, సపత్నశబ్దాకారాంతః పులింగస్త్రీయైకవచనాంతః. నివేదయిష్యతః - నివేదయిష్యతోః-నివేదయిష్యతాం, నివేదయిష్యచ్చబ్దాకారాంతః పులింగష్ట్యైకవచనాంతః. న-అప్యయం. వివృథే-వివృథాతే-వివృథిరే, వృథ-భయచలనయోరిత్యస్తాధాతోః కర్తరిలిడాత్తేవేద ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తస్య-తయోః-తేహం, తచ్చబ్దో దకారాంతః పులింగష్ట్యైకవచనాంతః. మనః-మనసీ - మనాంసి, మనశ్శబ్దాకారాంతసపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. న-అప్యయం. హి-అప్యయం. ప్రియం-ప్రియా-ప్రియాః, ప్రియశబ్దాకారాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రవక్తుం-తుమున్ప్రత్యయాన్తావ్యయం. ఇచ్ఛతి-ఇచ్ఛతః-ఇచ్ఛన్తి, ఇష్-ఇచ్ఛాయామిత్యస్తాధాతోః కర్తరిలిట్ పరస్మైవది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. మృషా-అప్యయం. హితమిచ్ఛన్తితి హితైషిణః, హితైషీ - హితైషిణో-హితైషిణః, హితైషిణో శబ్దో నకారాంతఃపులింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వా. కృతప్రణామస్యేతి. కృతప్రణామస్య తత్కాలాలోచితత్వాత్కృతనమస్కారస్య. సపత్నేన రిపుణా దుర్యోధనేన ని. 'రిపా వై రిసవత్సారిదిష్టవద్వేషణదుర్హృద' ఇత్యమరః. జితాం స్వాయత్రీకృతాం మహిం భూమిం - మహిభుజే యుధిష్ఠిరాయ - క్రియాగ్రహణాత్సంప్రదానత్వం. నివేదయిష్యతో జ్ఞాపయిష్యతః. - 'లృట్యుచ్చే'తి శకృప్రత్యయః. తస్య వనేదరస్య మనో న వివృథే. కథమిదృగప్రియం

రాజే విజ్ఞానయామితి మనో న చచాలేత్పర్యః. * 'వృక్షభయచలనయో'రితి ధాతోర్లిట్. ఉక్తమర్థమర్థాంతరన్యాసేన సమర్థయతే—నహితి. హి యస్తాత్. హితమిచ్చంతీతి హితైషిణః స్వామిహితార్థినః పురుషాః మృషా మిథ్యాభూతం ప్రియం ప్రవక్తం నేచ్ఛంతి, అన్యథా కార్యవిఘాతకతయా స్వామిద్రోహిణస్యురితి భావః. 'అనాధ్య మసూద్య మమృషాభాషిత్యమభ్యుపాకత్వం చేతి చారగుణా' ఇతి నీతివాక్యామృతే.

అవ. తథాపి ప్రియార్హే రాజ్ఞి కథం నిష్ఠురోక్తిరిత్యాశంక్య స్వామ్యనుజ్ఞనూ న దూష్యతీత్యాశయేనాహః—

మూ. ద్విషాం విఘాతాయ విధాతుమిచ్ఛతో
రహస్యనుజ్ఞామధిగమ్య భూభృతః,
స సౌప్తవౌదార్యవిశేషశాలినీం
వినిశ్చితార్థామితి వాచమాదదే.

౩

టీక. రహసి = ఏకాంతమునందు, సః = ఆవనచరుడు, ద్విషాం = శత్రువుల యొక్క-(ను), విఘాతాయ = చంపుటకొఱకు, విధాతుం = వ్యాపారము చేయుటకొఱకు, ఇచ్ఛతః = ఇచ్ఛయించుచున్న, భూభృతః = రాజైన ధర్మరాజుయొక్క, అనుజ్ఞాం = అజ్ఞను, అధిగమ్య = పొంది, సౌప్తవౌదార్యవిశేషశాలినీం - సౌప్తవ = శబ్దసాధుశబ్దము యొక్క, వౌదార్య = ఆర్థసంపత్తియొక్కయు, విశేష = విశేషముచే, శాలినీం = ప్రకాశించుచున్నట్టియు, వినిశ్చితార్థాం-వినిశ్చిత = నిర్ణీతమైన, అర్థాం = ఆర్థముకలిగినట్టియు, ఇతి = ఈచెప్పబోవు, వాచం = శబ్దమును, ఆదదే = స్వీకరించెను.

తాత్పర్యము. రహస్యప్రదేశమున గూర్చుండి శత్రుసంహారము చేయుకొట్టుని యాలొచించుచున్న ధర్మరాజునకు నమస్కరించి 'ఓమహారాజా ! శ్రీవారియనుజ్ఞ యైనచో నాకు దెలిసినంతమట్టు ప్రభువులకు విన్నవించుకొనెద నన నాధర్మరాజు నట్లే కానిచ్చని యనుజ్ఞనొసంగ నావనచరుడు ఆర్థసంపత్తికలిగి వినుట కింపగునుశబ్దంబులతో నిశ్చితార్థమగునటుల జెప్పట మవకమించెను.

శబ్దామల. ద్విషః-ద్విషః-ద్విషాం, ద్విట్పద్విష్టకారాన్తః పులిగ్విష్టపీటహానచ నాన్తః. విఘాతాయ-విఘాతాభ్యాం-విఘాతేభ్యః, విఘాతశబ్దఆకారాన్తః పులిగ్విష్టతు ధ్వేకవచనాన్తః. విధాతుం-తుమున్పిత్యయాన్తాప్యయం. ఇచ్ఛతః-ఇచ్ఛతోః-ఇచ్ఛతాం, ఇచ్ఛచ్ఛద్విష్టకారాన్తః పులిగ్విష్టస్యేకవచనాన్తః. రహసి-రహసోః-రహస్య, రహస్యబ్ద స్వకారాన్తసంసకలిగ్విష్టప్రమేయకవచనాన్తః. అనుజ్ఞాం-అనుజ్ఞే - అనుజ్ఞాః, అనుజ్ఞాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రిలింగో ద్విటీయైకవచనాన్తః. అధిగమ్య-అధిగమ్యిత్యయాన్తాప్యయం. భూభృతీతి. భూభృత్, తస్య, భూభృతః, భూభృతః-భూభృతోః-భూభృతాం, భూభృచ్ఛబ్ద

స్తకారాన్తఃపుంలిక్లష్టప్తేర్భుకవచనాన్తః. సః-తా-తే, తచ్చబ్దోదకారాన్తః పుంలిక్లః ప్రథమైకవచనాన్తః. సుష్టుభావః-సౌష్ఠ్యం, ఉదారస్య భావః బౌదార్యం, సౌష్ఠ్యవర్ణాదార్య ఇన్ద్ర సౌష్ఠ్యవదార్యే, సౌష్ఠ్యవదార్యయోర్విశేషః, సౌష్ఠ్యవదార్యవిశేషః, సౌష్ఠ్యవదార్య విశేషేణ కాలతఃసతి సౌష్ఠ్యవదార్యవిశేషకాలినీ, తాం, కాలినీ-కాలిన్యా-కాలినీ, సౌష్ఠ్య వదార్యవిశేషకాలినీశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలింగో ద్విటీయైకవచనాన్తః. వినిశ్చిత్తో-ర్ధ్వ యన్యస్య వినిశ్చిత్తార్థా, తాం, వినిశ్చిత్తార్థాం, వినిశ్చిత్తార్థాం - వినిశ్చిత్తార్థే-వినిశ్చి త్తార్థాః, వినిశ్చిత్తార్థాశబ్దఆకారాన్తస్త్రీలింగో ద్విటీయైకవచనాన్తః. ఇతి - అప్యయం. వాచం - వాచౌ - వాచః, వాక్ష్పబ్దశ్చకారాన్తస్త్రీలింగో ద్విటీయైకవచనాన్తః. ఆదదే- ఆదదాతే - ఆదదతే, ఆజ్ఞాపూర్వకాత్ దాజ్ఞ-దాన ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లిదాత్తనే పది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

వ్యా. ద్విహమితి. రహసి ఏకాంతే సః వనేచరః ద్విహం శత్రుణాం. కర్తృణి షష్ఠీ. విహతాయ. ద్విహౌ విహంతుమిత్త్యర్థః. * 'తుచర్ధాచ్చ భావవచనా'దితి చతుర్థి. 'భావవచనా'చ్చేతి తుచర్థే ఘోషప్రత్యయః. ఆత్ర తాదర్థ్యే చతుర్థ్యామపి న దోషః. తథాపి ప్రయోగవైచిత్ర్యవిశేషస్యాప్యలంకారత్వాదేవం వ్యాచక్షతే. విభాతుం వ్యాపారం కర్తుం ఇచ్ఛతః. * 'సమానకర్తృకేషు తుముక్' ద్విహౌ హంతు ముద్యుంజా నస్మైత్యర్థః. ఆత ఏవ భూభృతో యుగిష్ఠిరస్య అనుజ్ఞాం అధిగమ్య ప్రాప్య. సుష్టు భావసౌష్ఠ్యం శబ్దసాధుత్వం. సుష్టుశబ్దాదప్యయాదుద్దాత్రాదిద్వాదభో ప్రత్యయః. ఉదారస్య భావః బౌదార్యం అర్థసంపత్తిః తయోర్ద్వంద్వః సౌష్ఠ్యవదార్యే. ఆత్ర దార్యశబ్దస్య అజాద్యజంతత్వేన- 'లక్షణహేతో'క్తి క్రియా'యా' ఇత్యత్రాలపచర స్యాపి హేతుశబ్దస్య పూర్వనిపాతమవర్సతా సూత్రకృతేవ పూర్వనిపాతకాస్త్ర స్యానిత్యత్వజ్ఞాపనా న్న పూర్వనిపాతః. ఉక్తం చ కాశికాయాం—'అయమేవ లక్షణ హేతో'క్తి నిర్దేశః పూర్వనిపాతవ్యభిచారిచిహ్న'మితి. తే ఏవ విశేషస్తయోర్వా విశేషః తేన కాలతే శోధత ఇతి సౌష్ఠ్యవదార్యవిశేషకాలినీ తాం. తాచ్ఛిల్లే ణిని. వినిశ్చిత్తార్థాం విశేషతః ప్రమాణతః నిర్ణీతార్థాం ఇతి వక్ష్యమాణరూపం వాచం ఆదదే స్వీకృతవాక్. పక్షముపచక్రమ ఇత్యర్థః.

అప. ప్రథమం తావదప్రియనివేదకమాత్మానం ప్రత్యక్షోభం యాచతే:—

మూ. క్రియాసు యుక్తైర్నృప! చారచతుషా
న వంచనీయాః ప్రభవోఽనుజీవిభిః,
అతోఽర్హసి క్షంతుమసాధు సాధు వా
హితం మనోహారి చ దుర్లభం వచః.

టీక. హేనృప = ఓరాజా, క్రియాను = కృత్యవస్తువులయందు, యుక్తైః = నియోగించఁబడిన, అనుజీవిభిః = భృత్యుల చేత, చారచక్షుషః-చార=చారులే, చక్షుషః=నేత్రములుగాఁగలిగినట్టి, ప్రభవః = నిగ్రహానుగ్రహసమర్థులగు ప్రభువులు, న వశ్చ నీయాః = పంచించఁదగరు, అశః = అందువలన, అసాధు = అప్రియమైనదైనను, సాధునా = ప్రియమైనవైనను, మదుక్తం-మత్ = నాచే, ఉక్తం = పలుకఁబడినవాక్యమును, త్నస్తుం = సహించుటకు, అర్హసి = తగుదువు. హితం = ఇష్టమైనట్టియు, మనోహరః = ప్రియమైనట్టియు, వచః = వాక్యము, దుర్లభం = దుర్లభమైనది.

తాత్పర్యము. ఓరాజా! రాజకార్యములయందు నియుక్తులగు భృత్యులకు శత్రురాజులయభివృద్ధినిగూర్చి చెప్పటవలన బ్రభువుల కాగ్రహము కలిగి తమకు గట్టవరంపరలు సంభవించునేమోయని భీతిల్లి ప్రభువులయనుగ్రహమును సంసాదించుటకై యథార్థసిద్ధిని మఱుగుపఱచి యసత్యవృత్తాంతమును జెప్పి ప్రభువులను మోసగించుట తగదు. చారులచే నివేదింపఁబడిన శత్రురాజులనృత్తాంతము లప్రియములైనను బ్రియములైనను విని చారులను ముదలించక వారిని తమించుట ప్రభువులకు యుక్తమైనది. లోకమున హితమైనట్టియు బ్రియమైనట్టియు వాక్యము దుర్లభము. కాఁబట్టి నావాక్యము లప్రియములైనను హితములగుటంజేసి తమించి నాయంగు దహూర్ద్రహృదయలై యండవలసినదని ప్రభువులను బ్రార్థించుచున్నాను.

శబ్దాదులు. క్రియాయాం - క్రియయోః - క్రియాను, క్రియాశబ్దాకారాంతస్త్రీలింగస్సప్తమీయాబహువచనాంతః. యుక్తేన-యుక్తాభ్యాం-యుక్తైః, యుక్తశబ్దాకారాంతః పులింగస్త్రీయాబహువచనాంతః. నౌనానాతీతి నృపః, తస్య సమ్ముద్భిః, హే నృప-హే నృపా, హే నృపాః, నృపశబ్దా అకారాంతఃపులింగస్సప్తమీయాబహువచనాంతః. చరస్తీతి చారాః, చారాపివ చక్షుశ్చేషాం లే చారచక్షుషః, చారచక్షుః - చారచక్షుషా-చారచక్షుషః, చారచక్షుశబ్దస్సకారాంతఃపులింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. న - అవ్యయం. ఇచ్ఛాసీయః-ఇచ్ఛానీయా-ఇచ్ఛానీయాః, ఇచ్ఛాసీయశబ్దాకారాంతః పులింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. ప్రభుః - ప్రభూ - ప్రభవః, ప్రభుశబ్దాకారాంతః పులింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. అనుసృత్య జీవస్త్రీత్యనుజీవినః, తైః, అనుజీవిభిః, అనుజీవినా-అనుజీవిభ్యాం - అనుజీవిభిః. అనుజీవిశబ్దో నకారాంతః పులింగస్త్రీయాబహువచనాంతః. అశః-అనిత్ ప్రత్యయాంతావ్యయం. అర్హసి-అర్హః-అర్హః, అర్హ-పూజాయామిత్యస్తాధాతోః కర్తరి లభి వరస్తేపది మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. త్నస్తుం-అవ్యయం. అసాధు-అసాధునీ-అసాధూని, అసాధుశబ్దాకారాంతఃపులింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

సాధు-సాధుని - సాధూని, సాధుశబ్దకారాస్తనపుంసకలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. వా
అవ్యయం. హితం-హితే-హితాని, హితశబ్దకారాస్తనపుంసకలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః.
హరతీతి హరి, మనసః హరి మనోహరి, మనోహరి - మనోహరిణీ-మనోహరిణి, మనో
హరిణీశబ్దో నకారాస్తనపుంసకలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. దుర్లభం-దుర్లభే-దుర్లభాని,
దుర్లభశబ్దకారాస్తనపుంసకలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. వచః-వచసీ-వచాని, వచశబ్ద
స్సకారాస్తనపుంసకలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. క్రియాస్వీతి. హేనృప! క్రియాసు కృత్యకస్తుభు యుక్తైర్ని యుక్తైః అను
జీవిభిర్భూతైః. చారాదిభిరిత్యర్థః. చరంతీతి చరాః తపివ చారాః. చరేః పచాద్యుచ్.
అజంతాత్ప్రజ్ఞాదిత్యాదృశో ప్రత్యయః. త ఏవ చక్షుర్జేషాం తే చారచక్షుషః. తదుక్తం.—
శ్లో. 'గావః పశ్యంతి గంధేన వేదైః పశ్యంతి పండితాః, చారైః పశ్యంతి రాజాన
శ్చక్షుర్భూమి తరే జనా' ఇతి, 'స్వపరమండలకార్యావలोकనే చారాశ్చక్షూంషి క్షీతి
పాలకానామితి నీతివాక్యామృతే. ప్రభవః నిగ్రహానిగ్రహసమర్థాః స్వామినః న వంచ
నీయాః న ప్రతారణీయాః. సత్సమేవ వక్తవ్యా ఇత్యర్థః. చారాపచారే చక్షురపచార
పద్రాజ్ఞాం పదే పదే వివిపాత ఇతి భావః. అతః అవంచనీయత్వాద్ధేతోః. అతిసాధు
అప్రియం సాధువా ప్రియంచా. మదుక్త మితిశేషః. ఉంతుం సోధుమర్హసి. యద్వా,
వాశబ్ద ఇవారే, అసాధు సాధివ ఉంతుమర్హసి. కుతః? హితం పశ్యం మనోహరి మనః
ప్రియంచ వచోవాక్యం దుర్లభం దుష్ప్రాపం. అతో మద్వచోఽసి హితత్వాదప్రియ
మపి ఉంతవ్య మిత్యర్థః.

అవ. తర్హి తుష్టింభావ ఏవ పరమిత్యాశంక్యాహః—

మూ. న కింసఖా సాధు న శాస్తి యోఽధిపం

హితాన్న యస్సంశృణుతే న కింప్రభుః,

సదానుకూలేషు హి కుర్వతే రతిం

నృపేష్వమాత్మేషు చ సర్వసంపదః.

R.C

శ్లో

టీక. యః=యే, సఖా = స్నేహితుఁడు, ఆధిపం = ప్రభువునుగూర్చి, సాధు =
హితవాక్యమును, న శాస్తి = ఉపదేశించుఁడో, సః = ఆతఁడు, కింసఖా=కుత్సితమిత్రుఁడు,
తథా = అప్రకారముగా, యః = ఏప్రభువు, హితాత్ = ఆప్తునివలన, హితం = హిత
వాక్యమును, న సంశృణుతే = వినఁడో, సః=ఏప్రభువు, కిమ్ప్రభుః = కుత్సితప్రభువు,
హి = ఏలన, నృపేష్వ = ప్రభువులును, అమాత్మేషు చ=మంత్రులును, అనుకూలేషు
సత్సు = పరస్పరానురాగము కలవారగుచుండఁగా, సర్వసమ్మదః = సమస్తసంపదలు,
సదా = ఎల్లపుడు, రతిం = అనురాగమును, కుర్వతే = చేయుచున్నవి.

భా-టీ—2

తాత్పర్యము. అప్రియవాక్యములంబడికి ప్రభువుల కాగ్రహము కలిగించి తన్ముల ముగాఁ దమకు బాధలు కలుగఁజేసికొనుటకంటె సట్టిమాటలను బలుకకుండుటయే శ్రేయస్కరమని తలఁచి యథార్థవాక్యములను బలుకక, ప్రభుకార్యములను ధ్వంసముచేయుట యుత్తమిత్తలక్షణము కాదు; కాఁబట్టి యమాత్యాదులు ప్రభువునకు హితోపదేశము చేసితీరవలసినదేగాని యూహానినఁగూడదు. అట్లు హితోపదేశముచేయనిమిత్రుఁడు కుత్సితమిత్రుడగుచుగాని సన్నిత్రుఁడు కాఁజాలఁడు. అట్లే ప్రభువులను నాప్తుగ నమాత్యాదుఃపితవాక్యములను వివలసినదేగాని వారిహితవాక్యములను బెడచెవినిబెట్టి స్వేచ్ఛగా సంపరిపఁగూడదు. అట్లు వినిప్రభువు కుత్సితప్రభువగుగాని సత్ప్రభువు కాఁజాలఁడు. ప్రభువులు నమాత్యాదులును పరస్పరానురక్తులై యుండునెడల నాప్రభువును సంపదలు విడువవు. ఒకరినొకరు ప్రేమింపకయుండునెడల నాప్రభువును సంపదలు విడుచును. కాఁబట్టి హితవాక్యము లప్రియములైనను ప్రభువుతోఁ జెప్పవలసినదే. ప్రభువు లప్రియములైనను హితవాక్యములను వినితీరవలసినదే.

శబ్దాదులు. సః-తా-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంత్యపులిక్లః ప్రథమైకవచనాంత్య. కుత్సిత స్సఖా కింసఖా, కింసఖా-కింసఖాయా-కింసఖాయః, కింసఖశబ్దాకారాంత్య పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంత్య. సాధు-సాధునీ-సాధుని, సాధుశబ్ద ఉకారాంత్యపుంసకలిక్లో ద్వితీయైకవచనాంత్య. న-అవ్యయం, కా-స్తి-శిష్టః-కాసతి, కాను-అనుశిష్టావిత్సస్సాధాతోః క ర్తరి లటో పరస్మై పది ప్రథమపురుషైకవచనాంత్య. యః-యా-యే, యచ్ఛబ్దో దకారాంత్య పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంత్య. అధిపం-అధిపా-అధిపాః, అధిపశబ్ద ఆకారాంత్య పులిక్లో ద్వితీయైకవచనాంత్య. హితాత్-హితాభ్యాం-హితేభ్యః, హితశబ్ద ఆకారాంత్యపులిక్లః పంచమైకవచనాంత్య. న-అవ్యయం. యః-యా-యే, యచ్ఛబ్దో దకారాంత్య పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంత్య. సంశృణుతే-సంశృణ్వతే-సంశృణ్వతే, సమూర్వకాత్ శ్రుత్రవణ ఇత్యస్సాధాతోః క ర్తరి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంత్య. సః-తా-తే, తచ్ఛబ్దః దకారాంత్య పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంత్య. కుత్సితః ప్రభుః కిన్పుభుః, కిన్పుభుః-కిన్పుభూ-కిన్పుభవః, కిన్పుభుశబ్దఉకారాంత్య పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంత్య. సదా-అవ్యయం, అనుకూలే-అనుకూలయోః-అనుకూలేషు, అనుకూలశబ్దఆకారాంత్య పులిక్లస్సప్తమీబహువచనాంత్య. హి-అవ్యయం. కురుతే-కుర్వాతే-కుర్వతే, దుక్కుభో-కరణ ఇత్యస్సాధాతోః క ర్తరి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషబహువచనాంత్య. రతిం-రతీ-రతీః, రతిశబ్దఇకారాంత్యస్త్రీలిక్లో ద్వితీయైకవచనాంత్య. నృనాన్వతీతి నృపః, తస్మిన్నృపే-నృపయోః-నృపేషు, నృపశబ్ద ఆకారాంత్య పులిక్లస్సప్తమీబహువచనాంత్య. అమా సమా భవన్తిత్యమాత్యాః, లేషు, అమాత్యే-అమాత్యయోః-అమాత్యేషు, అమాత్యశబ్దఆకారాంత్య పులిక్లస్సప్తమీబహువచనాంత్య.

సాన్తః. చ-అప్యయం, సర్వాశ్చ తాస్యమ్మదశ్చ సర్వసమ్మదః, సర్వసమ్మత్ - సర్వ సమ్మదౌ - సర్వసమ్మదః, సర్వసమ్మచ్ఛబ్దో దకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమాబళువచనాన్తః.

వ్యా. స ఇతి. యః సఖా సుహృత్ అమాత్యాదిః అధిపం స్వామినం ప్రతి సాధు హితవాక్యం న కాస్తి నోపదిశతి. * 'బ్రువిశాసీ'త్యాదినా కానేర్దహాదిత్యాద్వికర్త కశ్చం. సః హితానుపదేష్టా. పురుషః కుత్సితః సఖా కింసఖా. దుర్తం త్రీత్యర్థః. * 'క్షేప కిమః' ఇతి సమాసాంత ప్రతిషేధః. తథా యః ప్రభుః నిగ్రహేనుగ్రహసమర్థః స్వామిహితా దాప్తజనాల్ హితోపదేష్టుస్సకాశాల్ * 'అఖ్యాతోపయోగ' ఇత్యుపాదానత్వాత్పంచ మీ. న సంశృణోతే న శృణోతి. హితమితి శేషః. * 'సమోగమ్యుచ్ఛీ'త్యాదినా సంపూ ర్వాచ్ఛృణోతే రకర్త కాదాత్త సేవదం, అకర్త కత్వం వై వక్షీం. న హితమశ్రోతా ప్రభుః కుత్సితస్వామీ పూర్వపత్నీమాసః. సర్వథా సచివేన వక్తవ్యం శ్రోతవ్యం చ స్వామినా. ఏవం చ రాజమంత్రిణోరైకమత్యం స్వాదిత్యర్థః. ఏకమత్యస్య ఫలమాహః—సదేతి. హి యస్తాల్ నృపేషు స్వామిషు. అమా సహ భవా అమాత్యాః లేషు చ. * 'అప్యయా త్త్యవ్'. అనుకూలేషు పరస్పరానురక్తేషు శత్రు సర్వాస్సంపదః సదా రతిం అనురాగం కుర్వతే కుర్వంతి. న జాతు జహతీత్యర్థః. అతో మయా వక్తవ్యం త్వయా చ శ్రోతవ్య మితి భావః. అత్ర రాజమంత్రిణోర్హితానుపదేశకదశ్రవణనిందాసామర్థ్యసిద్ధిరైకమత్య లక్షణకారణస్య నిర్దిష్టస్య సర్వసంపత్సిద్ధిరూపకార్యేణ సమర్థనాత్కార్యేణ కారణసమ ర్థన రూపోఽర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః. తదుక్తం.— 'సామాన్యవిశేషకార్యకారణభావా భ్యాం నిర్దిష్టప్రకృతసమర్థనమర్థాంతరన్యాస' ఇతి.

అవ. సంప్రతి స్వాహంకారం పరిహరతి:—

మూ. నిసర్గదుర్బోధమబోధవిక్లబాః

క్వ భూషతీనాం చరితం క్వ జంతవః,

తవానుభావోఽయమవేది యన్తయా

నిగూఢతత్త్వం నయవర్త్త విద్విషామ్.

౬

టీక. నిసర్గదుర్బోధం-నిసర్గ = స్వభావముచే, దుర్బోధం = తెలిసిగొనశక్యము కానట్టి, భూషతీనాం = రాజులయొక్క, చరితం = వ్యాపారము, క్వ=ఎక్కడ, అబోధ విక్లబాః-అబోధ = అజ్ఞానముచే, విక్లబాః = ఉపహతులైనట్టి, జన్తవః = మాబోటి పామరజనులు, క్వ = ఎక్కడ, తథాసి = అట్లైనను, నిగూఢతత్త్వం - నిగూఢ = కష్టం బడిన, తత్త్వం = యాథార్థ్యముకలిగినట్టి, విద్విషాం = శత్రువులయొక్క, నయవర్త్త=

నీతిమార్గము, మయా = నాచేత, అవేదితియల్ = తెలిసికొనఁబడినమాట (విదికలదో), అయం = ఈతెలిసికొనుట, తవ = నీయొక్క, అనుభావః = సామర్థ్యము.

తాత్పర్యము. ఓమహారాజా ! స్వభావదుర్జేయమగు రాజకీయవ్యాసార మజ్ఞానోపహతులగు మామంటిపామరుల కెవ్విధముగాను చెల్లినీకొనుటకు శక్యముకాదు. అట్టి స్థితిలో, నిగూఢతత్త్వమగు శత్రువుల రాజనీతివిధానము తమసామర్థ్యమువలననే తెలిసి నవకాని నాప్రజావిశేషమువలనఁ గాదు. శత్రువులరాజనీతివిధానమందలి గణబోధములను బాగుగఁ జెలిసికొనియే మనవిచేయుచున్నానుగాని వ్యర్థముగాఁ గర్మకఠోర మగు నలుల మనవిచేయుట లేదు. కాఁబట్టి నావచనములను సావధానముగా విసరఁ బ్రార్థించుచున్నాను.

శబ్దాదులు. నిసర్గేణ దుర్బోధా, నిసర్గ దుర్బోధం, దుర్బోధం-దుర్బోధే-దుర్బోధాని, నిసర్గదుర్బోధశబ్దాకారాంతనపుంసకలిక్లుః ప్రథమైకవచనాంతః. అబోధవక్లబాః, అబోధవక్లబాః, అబోధవక్లబ-విక్లబా-విక్లబాః, అబోధవక్లబశబ్దాకారాంతః పుంలిక్లుః ప్రథమాబహువచనాంతః. క్వ-అప్యయం. భువః పతయః భూపతయః, లేహం, భూపతేః-భూపత్యోః-భూపతీనాం, భూపతిశబ్దాకారాంతః పుంలిక్లుః ప్రథమాబహువచనాంతః. చరితం-చరితే-చరితాని, చరితశబ్దాకారాంతనపుంసకలిక్లుః ప్రథమైకవచనాంతః. క్వ-అప్యయం. జన్తుః-జన్తా-జన్తవః, జన్తశబ్దాకారాంతః పుంలిక్లుః ప్రథమాబహువచనాంతః. తవ, తే-యవయోః, వాం-యమైకం, విః, యష్చచ్ఛబ్దో నకారాంతః పుంలిక్లుః ప్రథమైకవచనాంతః. అనుభావః-అనుభావో-అనుభావాః, అనుభావశబ్దాకారాంతః పుంలిక్లుః ప్రథమైకవచనాంతః. అయం-ఇహ-ఇహే, ఇహంశబ్దో మకారాంతః పుంలిక్లుః ప్రథమైకవచనాంతః. అవేది-అవేదిహతాం-అవేదిషత, విద-జ్ఞాన ఇత్యస్తాధాతోః కర్తృణి లుక్ అస్మనేపని ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. యల్-అప్యయం. మయా-ఆవాభ్యాం - అన్తాభిః, అన్తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిక్లుః స్త్రీతీయైకవచనాంతః. నిగూఢం తత్త్వం యస్య తల్, నిగూఢతత్త్వం, నిగూఢతత్త్వే-నిగూఢతత్త్వాని, నిగూఢతత్త్వశబ్దాకారాంతనపుంసకలిక్లుః ప్రథమైకవచనాంతః. నయస్య వర్త్య నయవర్త్య, నయవర్త్య-నయవర్తసి-నయవర్త్యాని, నయవర్త్యశబ్దో నకారాంతనపుంసకలిక్లుః ప్రథమైకవచనాంతః. విద్విషః-విద్విషోః-విద్విషాం, విద్విట్ శబ్దాక్షకారాంతః పుంలిక్లుః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యా. నిసర్గేతి. నిసర్గ దుర్బోధం స్వభావదుర్గ్రహం. *ఈవస్తురిత్యాదినా ఖల్ ప్రత్యయః. భూపతీనాం రాజ్ఞాం చరితం వ్యాపారః క్వ? అబోధవక్లబాః అజ్ఞానోపహతాః జంకవః. మాదృశాః పామరజనాః ఇదమిద్యగితి నిశ్చేతుమసమర్థా ఇత్యర్థః. క్వ?

నోభయం సంఘటత ఇత్యర్థః. తథాపి నిగూఢతత్త్వం సంవృతయాథార్థ్యం విద్విషాం శత్రూణాం నయవర్జ్య మిద్యుప్రయోగః. ఖ్లో. 'సంధివిగ్రహయానాని సంస్థా ప్యాసనమేవ చ, దైవధీభావశ్చ విజ్ఞేయాష్టధుణానీతివేదినా' మిత్యాదిరూపః మయా అవేదితి యత్ జ్ఞాతమితి యత్. * విద్యే కర్తృణి లుజ్. అయం. ఇమం వేదనమిచ్ఛ్యర్థః. విధేయప్రాధాన్యాత్పూర్ణింగనిర్దేశః. తవ ఆనుభావః సామర్థ్యం. ఆనుగతో భావః ఆను భావ ఇతి ఘృణంతేన ప్రాసినమానః. న తూపసృష్టాత్ ఘృణో ప్రత్యయః. శ్రీచీఘ్రహీనువ సర్గ ఇత్యనువసర్గాదభివర్ణే ర్ఘ్నిధానాత్. అతఏవ కాశికాయాం - 'కథం ప్రభావో రాజ్ఞాం ప్రకృష్టో భావ ఇతి ప్రాసినమాన' ఇతి. దోషవరిహారౌ సమ్యక్ జ్ఞాతైవ ప విజ్ఞాపనూమి; న తు వృథా కర్ణకతోరం ప్రలపామిత్యాశయః.

అవ. సంప్రతి యద్వక్తవ్యం తదాహః—

మూ. విశంకమానో భవతః పరాభవం

నృపాననస్థోఽపి వనాధివాసినః,

దురోదరచ్ఛద్వజితాం సమీహతే

సయేన జేతుం జగత్రి సుయోధనః.

2

టీక. సుయోధనః=దుర్యోధనుడు, నృపాననస్థోఽపి=నృపానన=సింహాసనమందు, స్థోఽపి=ఈన్న వాడైనను, వనాధివాసినః = వనమునధివసించినట్టి, భవతః=నీవలన, పరా భవం=పరాజయమును, విశంకమానస్త్వం=ఊహించుచున్న వాడగుచు, దురోదరచ్ఛద్వ జితాం=దురోదర=జూదమునెడి, ఛద్వ=మిషచేత, జితాం=జయింపబడినట్టి, జగత్రి= భూమిని, సయేన=నీతిచే, జేతుం=స్వాధీనముచేసికొనుటకు, సమీహతే=ప్రయత్నించు చున్నాము.

తాత్పర్యము. మహాప్రభూ! దుర్యోధనుడు ననహాయుడై భూమినంతను బరి పాలించుచున్నను, సీబరసహితముగా నడవులపాలై సిన్ధుపర్యాయుడవై నను నీవలన నెన్నటి కైనను యుద్ధము రాకమానదనియు నాయుద్ధమున నీకు సాహాయ్యమవశ్యము కలిగి తనకు బరాజయము తప్పక వచ్చుననియు నాలోచించుచు యుద్ధమున దనకు జయము కలుగుటకై ప్రజలందఱకు దనయందు గాఢభక్తికలిగి యుద్ధమున దనకు సాయముగా వచ్చుటకు విశ్వప్రయత్నముల జేయుచున్నాడుగాని తనకేమని నిశ్చింతగా నుండుట లేదు.

శబ్దాదులం. విశంకమానః-విశంకమానౌ-విశంకమానాః, విశంకమానశబ్ద ఆకారాంత్యపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. భవతః-భవద్భ్యో-భవద్భ్యో, భవద్భ్యస్తకారాంత్య పుంలింగః పञ్చమైకవచనాంతః. పరాభవం-పరాభవౌ-పరాభవాక్, క్షరాభవశబ్ద

అకారాన్తఃపులిక్తో ద్వితీయైకవచనాన్తః. నృపస్యాసనం నృపాసనం, నృపాసనే తిష్ఠ తీతి, నృపాసనస్థః - నృపాసనస్థా-నృపాసనస్థాః, నృపాసనస్థశ్చఅకారాన్తః పులిక్తః ప్రథమైకవచనాన్తః. అసి - ఆప్యయం. వనమధివసతీతి వనాధివాసీ, తస్మాత్, వనాధి వాసినః-వనాధివాసిభ్యాం-వనాధివాసిభ్యః, వనాధివాసిశ్చఅన్తః నకారాన్తః పులిక్తః పశ్చిమైకవచనాన్తః. దుష్టముదరం యస్య తద్దురోదరం, దురోదరస్య ఛద్ద, దురోదర ఛద్ద, దురోదరచ్ఛద్దనా జితా, తాం, దురోదరచ్ఛద్దజితాం, జితాం-జితే-జితాః, దురోదరచ్ఛద్దజితాశ్చఅకారాన్తస్తీలిక్తో ద్వితీయైకవచనాన్తః. సమీహతే-సమీ హేతే-సమీహతే, సమూర్వకాత్ ఈహ-చేష్టాయామిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్తనే పపి ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. నయేన-నయాభ్యాం-నయైః, నయశ్చఅకారాన్తఃపులిక్తః స్త్రుతీయైకవచనాన్తః. జేతుం-ఆప్యయం. జగతీం-జగత్వో-జగతీః, జగతీశ్చ ఈకారాన్త స్తీలిక్తో ద్వితీయైకవచనాన్తః. సుఖేన యోధ్యతేనేనేతి, సుయోధనః, సుయోధనః-సుయోధనా-సుయోధనాః, సుయోధనశ్చఅకారాన్తః పులిక్తః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. విశంకమానఇతి. సుఖేన యోధ్యతే సుయోధనః. * 'భాషాయాం శాసియుధి దృశిభృషిమృషిభ్యో యుజ్యక్తవ్యః' నృపాసనే తిష్ఠతీతి నృపాసనస్థః సింహాసనస్థోఽపి. సర్వాం మహీం అధిష్ఠితోఽపీత్యర్థః. వనమధివసతీతి వనాధివాసినో వనస్థాత్. రాజ్య బ్రహ్మదవీత్యర్థః. భవతః త్వత్తః పరాభవం పరాజయం విశంకమానః ఉత్ప్రేక్షమాణః. దుష్టముదరం యస్య తద్దురోదరం ద్యూతం. పృషోదరాదిత్వాత్పాఠః. ని. 'దురోదరో ద్యూతకారే పక్షే ద్యూతే దురోదర' మిత్యమరః. తస్య ఛద్దనా మిషేణ జితాం లభాం దుర్నయజితామిత్యర్థః. జగతీం మహీం. ని. 'జగతీ విష్టపే మనశ్చం వాస్తుచ్ఛందోవిశేషయో' రితి వైజయంతీ. నయేన సీత్యా జేతుం పక్షికర్తుం సమీహతే వ్యాప్రియతే. న తూదాస్త ఇత్యర్థః. బలవత్సాన్నిమికమవిశుద్ధాగమం చ ధనం భుంజా నస్య కులో మనస్సుమాధిగతి భావః. ఆత్ర 'దురోదరచ్ఛద్దజితా'మితి విశేషణద్వారేణ పదార్థస్య చతుర్థపదార్థం ప్రతి హేతుత్వేనోపన్యాసాద్ద్వితీయకావ్యులింగ మలం కారః. తదుక్తం.— శ్లో. 'హేతోర్వాక్యచదార్థత్వే కావ్యులింగముదాహృత' మితి.

అవ. 'నయేన జేతుం జగతీం సమీహత' ఇత్యుక్తం తత్ప్రకారమేవాహః—

మూ. తథాపి జిహ్వా స్స భవజ్జగీషయా

తనోతి శుభ్రం గుణసంపదా యశః,

సమున్నయక భూతి మనార్యసంగమా

ద్వరం విరోధోఽపి సమం మహాత్మభిః.

టీక. తథాపి=సందేహముకలవాఁడైనను, జిహ్వా=కుటిలుఁడగు, సః=ఆ దుర్యోధనుఁడు, భవజ్ఞిగీషయా-భవత్=నీయొక్క (నిన్ను), జిగీషయా=జయించుకోరికచేత, గుణసమ్మదా-గుణ=దానదాక్షిణ్యాదిగుణములయొక్క, సమ్మదా=సంపదచే, శుభ్రం=నిర్మలమైన, యశః=ఖ్యాతిని, తనోతి=చేయుచున్నాఁడు, తథాపి=అవియుక్తమే కదా, భూతిం=విశ్వరూపును, సమున్నయక్=వృద్ధినిపొందించుచున్నట్టి, మహాత్మభిన్నమం=సత్పురుషులతోఁగూడ, విరోధోఽపి=విరోధమును, అనార్యసక్తమాత్-అనార్య=దుర్జనులయొక్క, సక్తమాత్=సహవాసముకంటె, వరం=శ్రేష్ఠమైనది.

తాత్పర్యము. కుటిలమార్గప్రవర్తకుఁడగు దుర్యోధనుఁడు నీవలన బరాభవము కలుగునని శంకించుచున్నవాడై ప్రజలకు దనయందు దృఢభక్తి కలుగుటకై ప్రజల కార్యములను స్వయముగాఁ బరిశీలించుచు, వారికోరికలను దీర్చుట, ప్రజలలోఁ బ్రజలకుఁ గలతల కలిగినపు డుభయపక్షములకు సంతృప్తి కలుగునటుల వారితగవులను బరిష్కరించుట మొదలగు గుణసంపదచే ధర్మోత్తరముగా రాజ్యముచేయుచు విశేషమగుఖ్యాతిని సంపాదించుచున్నాఁడు. దుర్జనసహవాసము చేయుటకంటెఁ దమకుఁ గల యైశ్వర్యాదికమునకు నష్టము కలిగింపని సజ్జనవిరోధమును గొంచెము మంచిదనియే మండితులు చెప్పుచున్నారు; కాఁబట్టి దుర్యోధనుఁడు సజ్జనాగ్రేసరుఁడవగు నీతోడి విరోధముతెచ్చుకొనినను నీకంటె గొప్పవాఁడనిపించుకొనుటకై దానధర్మాదుల జేయుచుండుటవలన లోకమంతయు నాతని సజ్జనుఁడని తలంపుచున్నది.

శబ్దాదులు. తథా-అప్యయం. అపి-అప్యయం. జిహ్వా-జిహ్వా-జిహ్వా, జిహ్వాశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సః-తే-తే, తచ్చబ్ధో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. భవతః జిగీషా భవజ్ఞిగీషా, తయా, భవజ్ఞిగీషయా-భవజ్ఞిగీషాభ్యాం-భవజ్ఞిగీషాభిః, భవజ్ఞిగీషాశబ్దఅకారాంతస్త్రీలింగస్త్రీయైకవచనాంతః తనోతి-తనుతః-తన్నన్తి, తను-విస్తార ఇత్యుస్తాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. శుభ్రం-శుభ్రే-శుభ్రాణి, శుభ్రశబ్దఅకారాంతసపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. గుణానాం సమ్మత్ గుణసమ్మత్, తయా, గుణసమ్మదా-గుణసమ్మద్యాం-గుణసమ్మద్భిః, గుణసమ్మచ్ఛబ్ధో దకారాంతస్త్రీలింగస్త్రీయైకవచనాంతః. యశః-యశసీ-యశాంసి, యశశబ్దసకారాంతసపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. సమున్నయక్-సమున్నయస్తౌ-సమున్నయంతః, సమున్నయచ్ఛబ్దస్తకారాంతపుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. భూతిం-భూతీ-భూతీః. భూతిశబ్దఅకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. స అర్య అనార్యః, అనార్యాణాం సక్తమః అనార్యసక్తమః, తస్మాత్, అనార్యసక్తమాత్-అనార్యసక్తమాభ్యాం-అనార్యసక్తమేభ్యః, అనార్యసక్తమశబ్దఅకారాంతః పుంలింగః పశ్చిమైకవచనాంతః. వరం-

పరే-వరాణి, పరశబ్దఅకారాంతపూసకలిప్తః ప్రశమైకవచనాంతః. విరోధః-విరోధా-
విరోధాః, విరోధశబ్దఅకారాంతః పూసః ప్రశమైకవచనాంతః. సమం-అన్యాయం.
మహాత్మనా - మహాత్మభ్యాం - మహాత్మభిః, మహాత్మకౌశద్ధో నకారాంతః పులిప్తస్తృతీ
యైకవచనాంతః.

వ్యా. తథాసీతి. తథాపి సాశంకోఽసి. జిహ్వాః వక్త్రః. పంచకణ్ఠి యావత్. సః
దుర్యోధనః భవజ్ఞగీషయా. గుణైః భవంతమలిక్రమితుమిచ్ఛయేత్సర్వః. 'హేతా'వితి తృతీ
యా. గుణశుభదా దానదాక్షిణ్యాదిగుణగరిష్టా. కరణేన. శుభ్రం నిర్మలం యశః ఖ్యాతిం
తనోతి. స ఇహి గుణవిశేషలభనీయాం త్వత్సంపదమాత్మసాత్కర్తృత్వం త్వత్తోఽసి గుణ
వత్తామాత్మనః ప్రకటయతీశ్వర్యః. నన్నేవం గుణినస్సతోఽసి సజ్జనవిరోధో మహాంస్తస్య
దోష ఇత్యాశంక్య సోఽసి సత్సంసర్గాదిలాభేన నీచసంసర్గాద్వరముత్పన్నావహత్వా
దిత్యాహ-సమున్నయన్నితి. తథాహి. భూతిం సంపదం సమున్నయన్ ఉత్కర్ష
మాపాదయన్ * 'టటశృతృశానచా' విత్యాదినా శతృప్రత్యయః. పునర్లట్ గ్రహణ
సామర్థ్యాత్పృథమా సామానాధికరణ్యం. మహాత్మభిస్సమం సత్పురుషైస్స హేతృభ్యః. ని.
'సాశం సత్రా సమం సహే' శ్మయరః. విరోధోఽసి అనార్యసంగమాద్వర్జనసంసర్గాత్.
'పంచమిషిక్త' ఇతి పంచమి. పరం మనాప్సీయం. ని. 'వైవాద్యైలే పరశ్శ్రీష్టే
త్రిఫణ్ణిరే మనాప్సీయే' ఇత్యమరః. ఆత్ర భూతుత్కర్షకత్వాత్ మైత్ర్యపేక్షయా
మనాప్సీయత్వం విరోధస్య 'భూతిం సమున్నయ' నిత్యస్య పదార్థస్య పూర్వవాక్యా
న్వయే సమాప్తస్య వాక్యార్థస్య పునరాదానాత్సమాప్తపునరాత్తత్వాఖ్యుదోహపత్తిః.
తరుక్తం.—శ్లో. 'సమాప్తపురరాదానే సమాప్తపురరాత్తక' మితి. న చ వాక్యంతర
మేతత్. యేనోక్తదోషపరిహరస్యాత్. అర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః. సచ భూతి
సమున్నయసస్య పదార్థస్య విశేషణద్వారా విరోధవరత్వం ప్రతి హేతుత్వాభిధానరూప
కావ్యలింగానుప్రాణిత ఇతి.

అవ. నను 'కాతర్యం కేవలా నీతి' రిత్యాశంక్య నీతియుక్తం పౌరుషమస్మే
త్యాహ.—

మూ. కృతారిషడ్వర్గజయేన మానవీ
మగమ్యరూపాం పదవీం ప్రపిత్సనా,
విభజ్య నక్తందివమస్తతంద్రిణా
వితన్యతే తేన నయేన పౌరుషమ్.

టీక. కృతారిషడ్వర్గజయేన-కృత = చేయఁబడిన, అరిషడ్వర్గ = అస్తశ్శత్రువులగు కామక్రోధాదులయొక్క, జయేన = జయముకలిగినట్టియు, అగమ్యరూపాం = పురుషమాత్రునిచేఁ జెలియఁకల్యముకానట్టియు, మానవీం = మనువుచేఁ జెప్పఁబడిన, పదవీం = ప్రజాపరిపాలనపద్ధతిని, ప్రసిత్తునా = పొందఁగోరుచున్నట్టియు, అస్తతద్విజా-అస్తపాయిన, తద్విజా = ఆలస్యముకలిగినట్టి, తేన = ఆదుర్యోధనునిచేత, పారుషం = పురుషకారము, నక్తద్విపం = రాత్రింబగళ్లను, విభజ్య = విభజించి, నయేన = నీలిచే, వితన్యతే = విస్తరింపఁబడుచున్నది.

తాత్పర్యము. అంతశ్శత్రువులగు కామక్రోధాదులను జయించుటచే విసితస్వభావుఁడైన దుర్యోధనుఁడు పురుషమాత్రాగమ్యంబును మనూపచిష్టంబును నగు ప్రజాపరిపాలనాపద్ధతినిబట్టి ప్రజాపరిపాలనము చేయఁదలంచి యలనుడుగాక తత్తత్కాలములయందుఁ దత్తత్కాలకర్తవ్యంబులగు నాయవ్యయోపదర్శనాది రాజకార్యములను గ్రమమును దప్పక యాచరించుచుఁ బురుషప్రయత్నమును రాజనీత్యుక్తప్రకారముగా విస్తరింపఁజేయుచున్నాఁడు.

శబ్దాదులు. షడ్జాం షర్గః షడ్వర్గః, అరీణాం షడ్వర్గః అరిషడ్వర్గః, అరిషడ్వర్గస్య జయః అరిషడ్వర్గజయః, కృతః అరిషడ్వర్గజయః యేన సః కృతారిషడ్వర్గజయః, తేన, కృతారిషడ్వర్గజయేన, జయేన-జయాభ్యాం-జయైః, కృతారిషడ్వర్గజయశబ్ద అకారాంతః పులిక్లస్తృతీయైకవచనాంతః. మనోరియం మానవీ, తాం, మానవీం-మానవ్యై-మానవీః, మానవీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. న గమ్యం అగమ్యం అగమ్యం రూపం యస్యాస్మా అగమ్యరూపా తాం, అగమ్యరూపాం-అగమ్యరూపే-అగమ్యరూపాః, అగమ్యరూపాశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. పదవీం-పదవ్యై-పదవీః, పదవీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రపత్నుమ్భుః ప్రపిత్తుః, తేన, ప్రపిత్తునా-ప్రపిత్తుభ్యాం - ప్రపిత్తుభిః, ప్రపిత్తుశబ్ద ఈకారాంతః పులిక్లస్తృతీయైకవచనాంతః. విభజ్య-అవ్యయం. నక్తచ్ఛ దివా చ నక్తం దివం-అవ్యయం. అస్తా తద్విజ్ఞాన్య స అస్తతద్విజ్ఞాన, తేన, అస్తతద్విజ్ఞా-అస్తతద్విజ్ఞా-అస్తతద్విజ్ఞా, అస్తతద్విజ్ఞా ఇకారాంతః పులిక్లస్తృతీయైకవచనాంతః. వితన్యతే-వితన్యే-వితన్యస్తే, విపూర్వకాత్తను-విస్తార ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తృణి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తేన-తాభ్యాం-తైః, తచ్చట్తో దకారాంతః పులిక్లస్తృతీయైకవచనాంతః. నయేన-నయాభ్యాం-నయైః, నయశబ్ద ఈకారాంతః పులిక్లస్తృతీయైకవచనాంతః. పురుషస్వేదం పారుషం, పారుషం - పారుషే-పారుషాణి, పారుషశబ్ద ఈకారాంతసపుంసకలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. కృతేతి. వక్షాం వర్తః షడ్వర్తః, అరీణామంతశ్చ త్రాణాం కామక్రోధాగీనాం షడ్వర్తోఽరిషడ్వర్తః. శివభాగవతశతత్సమాసః. తస్య జయః కృతో యేన తేన తథోక్తేన. విసిలేనేత్సర్థః. విసితాధికారం ప్రజాపాలనమితి భావః. అగమ్యరూపాం పురుషమాప్రేణ దుష్ప్రిపరూపాం. మనోరిమాం మానసీం. మనూషవిష్టసదాచారక్షుణ్ణామిత్యర్థః. పనవీం ప్రజాపాలనపద్ధతిం ప్రసీత్సనా ప్రపత్తుమిచ్ఛనా. ప్రపద్యతే స్పన్నంతాదుప్రత్యయః. * 'సని మిమే'త్యాదినా ఇహాదేశః. 'అత్ర లోపాఽభ్యాసస్యే' త్యభ్యాసలోపః. అస్తా శంఙ్గిః ఆలస్యం యస్య తేన అస్తశంద్రిణా అనలసేనేత్సర్థః. తదిస్సోత్త్రో ధానుః. క్షస్తాష్ట్రాష్ట్రతయశ్చేత్యేణాదికః. క్రిక్ ప్రత్యయః. 'కృదికారాదక్షిణో హ జీష్వ క్రవ్య' ఇతి జీషి, 'వందీఘటితరిశంద్రితి జీషంతోఽసీ'తి ఊరస్వామి. తథా శ్రీరామా యజే ప్రయోగశ్చ.—శ్లో. 'నిస్తంద్రి రప్రమత్తశ్చ స్వదోషపరదోషవి' దితి. తేన దుర్యోధనేన. పురుషస్యకర్తృ పౌరుషం పురుషకారః ఉద్యోగ ఇతి సూచత్. * యువా దిత్వా దద్ధుఃకృత్యయః. ని. 'పౌరుషం పురుషస్సోక్తే భావే కర్తృణి లేజసీ'తి విశ్వః. నక్తం చ దివా చ నక్తందివం. అహోరాత్రమిత్యర్థః. 'అచతు'రేత్యాదినా సప్తమ్యర్థః. వృత్తో రవ్యయయో ర్ద్వంద్వనిపాతేఽచ సమాసాంతః. విభిజ్య ఆస్యాం వేళాయూ మిదు కార్యమిదమకార్య మితి భాగం కృత్వా, తథా చ రక్షాభయదానే - ఆయవ్య యోపదర్శనం, పౌరజానవదానాం కార్యావేక్షణం, స్నానభోజనాద్యుపసేవనం, జల శ్రీ డార్థమద్వ్యానాదిగమనం, కరితురగరభసేవనం, సేనాసఖ్యాదిపరిక్షయోదయచింతనం చేత - నయేన సీత్యా విశస్యతే విస్తార్యతే.

అవ. సంప్రతి భృత్యాద్యనురాగమాహః—

మూ. సఖీనివ ప్రీతియుజోఽనుజీవినః

సమానమానాన్ సుహృదశ్చ బంధుభిః,

స సంతతం దర్శయతే గతస్తయః

కృతాధివత్యోమివ సాధు బంధుతామ్.

౧౦

టీక. గతస్తయః=గతహోయిన, స్తయః=అహజ్కరముకలిగినట్టి, సః=ఆదుర్యోధనుడు, సస్తకం=విశ్మయము, సాధు=నిష్కలపటముగా, అనుజీవినః=భృత్యులను, ప్రీతియుజః=ప్రీతి=సత్కారముతో, యుజః=హరునిన, సఖీనివ=మిత్రులనువలె, లోకస్య=లోకమునకు, దర్శయతే=దూపించుచున్నాడు, సుహృదః=మిత్రులను, బంధుభిః=బంధువులతో, సమానమానాన్=సమాన=తుల్యమైన, మానాన్=బహుమానముకలవారినిగా, లోకస్య=లోకమునకు, దర్శయతే=దూపించుచున్నాడు, బంధుతాం=బంధుసమూహమును,

కృతాధిపత్యామివ-కృత = చేయఁబడిన, ఆధిపత్యామివ = ఆధిపత్యముకలదానినివలె, లోకస్య=లోకమునకు, దర్శయ లే=చూపించుచున్నాఁడు.

తాత్పర్యము. లోకోద్వేజకగర్వాది దుష్టగుణపరితృడగు దుర్వ్యధనుఁడు భృత్యులకు విశేషబహుమానములను జేయుచుండుటవలన మిత్రులనుకొనునటులును మిత్రుల కధికసత్కారములఁజేసి బంధుసమాను లనుకొనునటులును, బంధువులకు విశేషబహుమానములను జేయుచు ప్రభువు లనుకొనునటులును లోకమునకుఁ దోపిఁపఁజేయుచు భృత్యాదుల నధికసంతృప్తులను జేయుచున్నాఁడు. అందువలన భృత్యాదులు దుర్వ్యధనునియందు ధృతికానుగత్తులై తత్కార్యములను దమ మానప్రాణములను సంఘతము సరకుచేయక నిశ్చంకముగాఁ దమకార్యములవలెనే సాధించుచున్నారు.

శబ్దాదులు. సఖాయం - సఖాయా - సఖి, సఖశబ్దాకారాంత్యపులింగోద్వితీయాబహువచనాంత్య. ఇవ-అవ్యయం. ప్రీత్యా యంజస్తీతి ప్రీతియుజః, తా, ప్రీతియుజం-ప్రీతియుజా-ప్రీతియుజః, ప్రీతియుక్ష్ణద్దో జకారాంత్య పులింగోద్వితీయాబహువచనాంత్య. అనుసృత్య జీవస్తీత్యనుజీవినః, తా, అనుజీవినం-అనుజీవినా-అనుజీవినః, అనుజీవిశబ్దో నకారాంత్యపులింగోద్వితీయాబహువచనాంత్య. సమానః మానః యేహం తే సమానమానాః, తా, సమానమానం-సమానమానా-సమానమానా, సమానమానశబ్దా ఆకారాంత్య పులింగోద్వితీయాబహువచనాంత్య. శోభనం హృదయం యేహం తే సుహృదః, తా, సుహృదం-సుహృదా-సుహృదః, సుహృచ్చబ్దో దకారాంత్య పులింగోద్వితీయాబహువచనాంత్య. చ-అవ్యయం. బంధనా-బంధభ్యాం-బంధభిః, బంధశబ్దా ఆకారాంత్య పులింగస్త్రీతీయాబహువచనాంత్య. సః-తా-లే, తచ్చబ్దో దకారాంత్య పులింగః ప్రథమైకవచనాంత్య. సంతతం-అవ్యయం. దర్శయలే-దర్శయేలే-దర్శయస్తే, దృశి-ప్రేక్షణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి ణిచి లడాత్త సేవది ప్రథమపురుషైకవచనాంత్య. గతః స్తయః యస్య సః గతస్తయః, గతస్తయః - గతస్తయా-గతస్తయాః, గతస్తయశబ్దా ఆకారాంత్య పులింగః ప్రథమైకవచనాంత్య. కృతం ఆధిపత్యం యస్యాస్మాకృతాధిపత్యా, తాం, కృతాధిపత్యాం - కృతాధిపత్యే - కృతాధిపత్యాః, కృతాధిపత్యాశబ్దా ఆకారాంత్యస్త్రీలింగోద్వితీయైకవచనాంత్య. ఇవ - అవ్యయం. సాధు-సాధునీ-సాధుని, సాధుశబ్దా ఆకారాంత్యపుంసకలింగోద్వితీయైకవచనాంత్య. బంధునాం సమూహో బంధుతా, తాం, బంధుతాం, బంధుతాం-బంధులే - బంధుతాః, బంధుతాశబ్దా ఆకారాంత్యస్త్రీలింగోద్వితీయైకవచనాంత్య.

వ్యా. సఖినితి. గతస్తయో నిరహంకారః అతవివ స దుర్వ్యధనః సంతతం నిత్యం సాధు సమ్యక్. ఆకపటమిత్యర్థః. అనుజీవినో భృత్యా. ప్రీతియుజస్సత్కారేణ

యుక్తాన్ స్నిగ్ధాన్. సఖినీవ మిత్రాణీవ దర్శయతే. లోకస్యేతిశేషః. * 'మేరుమతి' చేతిచిచ్. 'ణిచశ్చే'త్యాత్మ నేపదం. శోభనం హృదయం యేషాం తే సుహృదో మిత్రాణి చ. * 'సుహృద్ధర్మ'దౌ మిత్రామిత్రయో'రితి నిపాతః. బంధుభిర్భాగ్నిత్రాదిబంధుభిః సహసమానాన్ తుల్యబహుమానాన్ దర్శయతే. బంధూనాం సమూహో బంధుతా తాం. * 'గ్రామజనబంధుభ్య స్తత్'. కృతం ఆధిపత్యం స్వామ్యం యస్మాస్తాం కృతాధిపత్యామివ దర్శయతే. బంధూనధిపతీనివ దర్శయత ఇత్యర్థః. యథా భృత్యాదిషు సఖ్యాఽబుద్ధి ర్జ్ఞాయతే లోకస్య తథా తాన్ సుభావయతీత్యర్థః. అత్ర, అనుజీవ్యా దీనాం 'కర్తు రీస్థితతమం కర్తే'తి కర్తృత్వం. పూర్వే తస్మిన్నేవ పదాన్వయే వాక్యార్థ మిత్థం వర్ణయంతి.—స రాజా అనుజీవ్యాదీన్ సఖ్యాదీనివ దర్శయతే. సఖ్యాదయ ఇవ తే తం వశ్యంతి. సఖ్యాదిభావేన వశ్యతస్తాన్ తథా దర్శయతే. స్వయమేవ ఛందాయన రిత్యూ స్వదర్శనం లేభ్యః ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః. అర్థాత్ స్వస్యేస్థితకర్తృత్వం. ఆణికర్తృరనుజీవ్యాదేః, ఆభివాదిభ్యో'రాత్మ నేపదమిత్యుపసంఖ్యాన' మితి పాక్షికం కర్తృత్వం. ఏవం చాత్రాణ్యంతకర్తృణో రాజ్యో ణ్యంతే కర్తృత్వేఽపి 'ఆరోహయతే హస్తీ స్వయమే'వేత్యాదిపదక్రమయమాణకర్తృంతరత్వాభావాన్నాయం జేరణాదినూత్ర స్య విషయ ఇతి మత్వా 'ణిచశ్చే' త్యాత్మ నేపదం ప్రతిపేదిరే. భాష్యేతు జేరణాది నూత్ర విషయత్వమేవాస్మోక్తం. యథాహ.—“వశ్యంతి భృత్యా రాజానం, దర్శయతే భృత్యాన్ రాజా అత్రాత్మ నేపదం సిద్ధం భవ” తీతి. అత్రాహ కైయటః.—సను కర్తృంతరసద్భావాదత్రాత్మ నేపదేన భాష్యమ్, ఉచ్యతే.—అస్తాదేవోదాహరణా ద్భాష్యకారస్యాయమభిప్రాయ ఊహ్యతే - ఆణ్యంతావస్థాయాం యే కర్తృకర్తృణీ తద్వ్యతిరిక్తకర్తృంతరసద్భావే ఆత్మ నేపదం న భవతి, యథా, స్థలమారోహయతి మనుష్యానితి. ఇహ త్వణ్యంతావస్థాయాం కర్తృత్వాణాం భృత్యానాం జౌ కర్తృత్వమితి భవత్యేవాత్మ నేపదమితి.

అవ. స చాయం త్రివర్గాత్ప్రమాద్యతీత్యాహః—

మూ. అసక్తమారాధయతో యథాయథం

విభజ్య భక్త్యా సమపక్షపాతయా,

గుణానురాగాదివ సఖ్యమియివా

న్న బాధతేఽస్య త్రిగణః పరస్పరమ్.

౧౧

టీక. యథాయథం=యథాస్వముగా, విభజ్య=విభజించి, సమపక్షపాతయా=సమ=సమానమైన, పక్షపాతయా=పక్షపాతముకలిగిన, భక్త్యా=ఆనురాగవిశేషముచే, అసక్తం=

అసక్తిలేకుండునట్లుగా, ఆరాధయతః=సేవించుచున్నట్టి, అస్య=ఈదుర్మోఘధనునియొక్క, త్రిగణః=త్రివర్గము, గుణానురాగాత్-గుణ=శబ్దీయగుణములయందలి, అనురాగాత్=అనురాగమువలన, సఖ్యం=మైత్రిని, ఈయివానివ=పొందినదివలె, పరస్పరం=ఆనోన్యము, న బాధలే=బాధించుటలేదు.

తాత్పర్యము. మఱియు దుర్మోఘధనుడు ధర్మార్థకామములను వానివానికి బాధ కలుగకుండునట్లుగా కాలవిభజనముచేసి వానియందు సమానప్రతిపత్తికలిగి సేవించుచుండుటంజేసి యాత్రివర్గము దుర్మోఘధనుని గుణములయందలి అనురాగముచే బరస్పరము మైత్రినిబొందినదానివలె వృద్ధిపొందుచున్నది.

శబ్దాదులు. న సక్తం, అసక్తం, తత్, అసక్తం-అసక్తే-అసక్తాని, అసక్తశబ్ద అకారాంత సపుంసకలిక్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆరాధయతః - ఆరాధయతోః - ఆరాధయతాం, ఆరాధయచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగష్ట్యైకవచనాంతః. యథాయథం-అప్యయం. విభజ్య-అప్యయం. భక్త్యా-భక్తిభ్యం-భక్తిభిః, భక్తిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగస్త్రీతీయైకవచనాంతః. పక్షే పాతః పక్షపాతః, సమః పక్షపాతః యస్యాం సా సమపక్షపాతా, తయా, సమ పక్షపాతయా-సమపక్షపాతాభ్యం-సమపక్షపాతాభిః, సమపక్షపాతాశబ్ద అకారాంత స్త్రీలింగస్త్రీతీయైకవచనాంతః. గుణేష్వనురాగః, గుణానురాగః, తస్మాత్, గుణానురాగాత్, రాగాత్ - రాగాభ్యం-రాగేభ్యః, గుణానురాగశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః పశ్చాత్తేకవచనాంతః. ఇవ-అప్యయం. సఖ్యుర్భావసఖ్యం, తత్, సఖ్యం-సఖ్యే-సఖ్యాని, సఖ్యశబ్ద అకారాంతసపుంసకలిక్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఈయివాన్ - ఈయివాంసౌ - ఈయివాంసః. ఈయివచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. న-అప్యయం. బాధలే-బాధేలే-బాధస్తే, బాధ్య-విలోడన ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లడాత్త సేవసి ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః. అన్య-అనయోః, వినయోః-వినయం, ఇదం శబ్దో మకారాంతః పుంలింగష్ట్యైకవచనాంతః. త్రయాణాం గణః, త్రిగణః, త్రిగణః-త్రిగణో-త్రిగణాః, త్రిగణశబ్దఅకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పరస్పరం-అప్యయం.

వ్యా. అసక్తమితి. యథాయథం యథాస్వం విభజ్య. అసంకీర్ణరూపం విచిత్రేత్వర్థః.

‘యథాస్వే యథాయథ’ మితి నిపాతనా ద్విర్భావో నపుంసకత్వం చ. ‘హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదిక’ స్వేతి హ్రస్వత్వం. పక్షే పాతః పక్షపాతః అసక్తివిశేషః. సమస్తుల్యో యస్యాం తయా సమపక్షపాతయా. భక్త్యా అనురాగవిశేషేణ. పూజ్యేష్వనురాగో భక్తిరిత్యుపదేశః. పూజ్యశ్చాయం త్రివర్గ ఇతి. అసక్త మనాసక్తం. అప్యసనితయేతి యావత్. ఆరాధయతః సేవమానస్యాస్య దుర్మోఘధనస్య త్రయాణాం ధర్మార్థకామా

నాం గణః త్రివర్గః. ని. 'త్రివర్గో ధర్మకామార్జు శ్చతుర్వర్గ స్సమోక్షకైరిత్యమర్కః. గుణానురాగాత్తదీయగుణేష్వనురాగాద్గుణవదాశ్రయలూభాదిత్యర్థః. సఖ్యుర్భావ సఖ్యం మైత్రీం. * 'సఖ్యుర్భ' ఇతి య ప్రత్యయః. ఈయవానివోపగత ఇవేత్యుత్పేక్షా. 'ఉపేయివా ననాశ్వాననూచాన' శ్చేతి క్వస్య ప్రత్యయాంతో నిపాతః. 'నాత్మోపసర్గ స్తోత్ర' మితి శాశికాకార ఆహస్త. పరస్పరం న బాధతే న దుణ్ధి. సమమర్తిత్వాదస్య ధర్మార్థకామాః పరస్పరానుభవద్వేన వర్ధంత ఇత్యర్థః. ఉక్తంచ.—శ్లో. 'ధర్మార్థకామా స్సమమేవ సేవ్యా యో హ్యేకసక్తస్స నృపో జఘన్యః' ఇతి.

అవ. అభ శ్లోక త్రయేణ ఉపాయకౌశలం దర్శయన్నాదౌ సామదానే దర్శయతి:—

మూ. నిరత్యయం సామ న దానపర్జితం

న భూరి దానం విరహాయ్య సత్క్రియామ్,

ప్రవర్తతే తస్య విశేషశాలినీ

గుణానురోధేన వినా న సత్క్రియామ్.

౧౨

టీక. తస్య = ఆదుర్యోధనునియొక్క, నిరత్యయం = నిర్బాధకమైన, సామ = సామ్యము, దానపర్జితం-దాన = దానముతో, పర్జితం = రహితమైనచే, న ప్రవర్తతే = ప్రవర్తించుటలేదు, తథా = అప్రకారముగా, భూరి = విస్తారమైన, దానం = దానము, సత్క్రియామ్ = సత్కారమును, విరహాయ్య = విడచి, న ప్రవర్తతే = ప్రవర్తించుటలేదు, విశేషశాలినీ-విశేష=విశేషముగా, శాలినీ=ప్రకాశించుచున్నట్టి, సత్క్రియామ్ = సత్కారము, గుణానురోధేన వినా-గుణ=గుణములయొక్క, అనురోధేన వినా=అనుసరణములేక, న ప్రవర్తతే=ప్రవర్తించుటలేదు.

తాత్పర్యము. మహారాజా! దుర్యోధనుడు ప్రజలనందఱును వారివారికిఁ గాచల సినధనాదికము నిచ్చుచు, మంచిమూటలచేతనే స్వాధీనముచేసికొనుచున్నాఁడు. దానో పాయముచే స్వాధీనము చేసికొనుచున్నను నర్హసత్కారపూర్వకమైన దానముచేతనే స్వాధీనము చేసికొనుచున్నాఁడు. ఇట్లునుటచే బ్రతిమనుజుని బూడించుటగాని వారికి ధనమిచ్చుటగాని లేక వారివారిగుణములనుబట్టియే వారివారికర్హమగు సత్కారముగాని దానమునుగాని చేయుచున్నాఁడు. అందువలనఁ బ్రజలలో నెవ్వరికిని నతనియం దనం తుష్టి కలుగుటలేదు. దానివలన నతనికార్యములన్నియు ననాయాసముగా నచిరకాలముననే నిర్విఘ్నముగా జరుగుచున్నవి.

శబ్దాదులు. న విద్యతే అత్యుచో యస్య తత్, నిరత్యయం, నిరత్యయం-నిరత్యయే-
నిరత్యయాని, నిరత్యయశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. సామ-సామసీ-
సామాని, సామక శబ్దో నకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. న-అవ్య. దానేన
వృజ్జితం దానవృజ్జితం, దానవృజ్జితం-దానవృజ్జితే-దానవృజ్జితాని, దానవృజ్జితశబ్ద అకారాంత
నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. న-అవ్య. భూరి-భూరిణీ-భూరీణి, భూరిశబ్దఇకారాంత
నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. దానం-దానే-దానాని, దానశబ్ద అకారాంతనపుంసక
లిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. విరహయ్య-అవ్య. సతః క్రియా సత్క్రియా, తా, సత్క్రి
యా-సత్క్రియే-సత్క్రియాః, సత్క్రియాశబ్ద అకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచ
నాంతః. ప్రవర్తతే-ప్రవర్తతే-ప్రవర్తన్తే, ప్రపూర్వకాత్ వృతు-వర్తన ఇత్యస్తాధాతోః
కర్తరిలడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తస్య-తయోః-తేషాం, తచ్ఛబ్దో దకా
రాంతః పుంలిङ్గష్ట్యైకవచనాంతః. విశేషణ శాలత ఇతి విశేషకాలినీ, విశేషకాలినీ-
విశేషకాలిన్యా-విశేషకాలిన్యః, విశేషకాలినీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.
గుణానామసురోధః గుణాసురోధః, తేన, గుణాసురోధేన-రోధాభ్యాం-రోధైః, గుణాసు
రోధశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గస్త్రీయైకవచనాంతః. విసా-అవ్య. న-అవ్య. సతః
క్రియా, సత్క్రియా, సత్క్రియా-సత్క్రియే - సత్క్రియాః, సత్క్రియాశబ్ద అకా
రాంత స్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. నిరత్యయమితి. తస్య దుర్యోధనస్య నిరత్యయం నిర్వాధం. అమాయక
మిత్యర్థః. అన్యథా జనానాం దుర్గ్రహత్యాదితి భావః. సామ సాంత్యం. ని. 'సామసాంత్య
ముఖే సమే' ఇత్యమరః. దానవృజ్జితం దానరహితం న ప్రవర్తతే. అన్యథా లుభాద్యావర్జ
నస్య శుష్కప్రియై ర్వాక్యై ర్దుష్కరత్వాదితి భావః. ఉక్తంచ.—శ్లో. 'లబ్ధమగ్రేన
గృష్టియాత్సాధు మంజలిరర్కణా, మూర్ఖం ఛందాసురోధేన తత్త్వాగ్రేన చ పండిత'
మితి. తథా భూరి ప్రభూతం-సతు కదాచిదల్పమిత్యర్థః. దానం ధనత్యాగః. సదిత్యా
దరాగ్రేనయం. 'అదరానాదరయో నృదసతీ' ఇతి నిపాతసంజ్ఞానరణాత్. తస్య
క్రియా సత్క్రియా తాం పూజాం విరహయ్యదిశయ. * 'ల్యపి లఘుపూర్వా' దిత్వ
యాదేశః న ప్రవర్తతే. ఆనాదరే దానవైఫల్యాదితి భావః. న చైవం సర్వత్ర యేనా
విషేషత్వం కోశహనిశ్చస్యాదిత్యాహ—ప్రవర్తత ఇతి. విశేషకాలినీ అతిశయయోగినీ
సత్క్రియా సత్కారః-గుణాసురోధేన గుణాసుసారేణ విసా నప్రవర్తతే. * 'పృథగ్వినే
త్యాదినా తృతీయా. గుణిష్యేవాదరో భూరి దానం చేతి నోక్త దోషావకాశ ఇత్యర్థః.
అత్రోత్తరోత్తరస్య పూర్వపూర్వవిశేషణతయా స్థాపనాదేకావశ్యలంకారః. తదుక్తం
కావ్యప్రకాశే.—శ్లో. 'స్థాప్యతే పీహ్యతే వాపి యథాపూర్వం పరాపరం, విశేషణ
తయా ఘస్తు యత్ర నైకావళీ ద్విధేతి.

అవ. అగ్ర దండప్రకారమాహ:-

మూ. వసూని వాఙ్మూలం న వశీ న మన్యునా

స్వధర్మ ఇత్యేవ నివృత్తకారణం,

గురూపదిష్టేన రిపా సుతేషి వా

నిహంతి దండేన స ధర్మవిప్లవమ్.

౧౩

టీక. పశీ=ఇన్ద్రియనిగ్రహముకలిగిన, సః=అదుర్భోధనుఁడు, వసూని = ధనములను, వాఙ్మూలం=కోరుచున్న వాఁడై, న నిహంతి=శిక్షించుటలేదు, తథా=అప్రకారముగా, మన్యునా=గ్రోధముచేతను, నచ=శిక్షించుటలేదు, నివృత్తకారణస్స=నివృత్తపోయిన, కారణస్స= లోభాదికారణములకలవాఁడగుచు, స్వధర్మ ఇత్యేవ=స్వ = తనయొక్క, ధర్మ ఇత్యేవ = ధర్మమనియే, గురూపదిష్టేన-గురు = ప్రాడ్వివాకునిచే, ఉపదిష్టేన=ఉపదేశించఁబడినట్టి, దండేన=శిక్షచే, రిపా=శత్రువునందైనను, సుతేషివా=కుమారునియందైనను, స్థితం=ఉన్నట్టి, ధర్మవిప్లవం-ధర్మ = ధర్మముయొక్క, విప్లవం = వ్యతిక్రమమును, నిహంతి=వారింపుచున్నాఁడు.

తాత్పర్యము. మఱియు నాదుర్భోధనుఁడు లోభోపహతచిత్తుఁడై ధనముతోని దండనములను విధించుటగాని తన కనిష్టముగా నడచుచుండుటచే గ్రోధముచేగాని ప్రజలను దండివక గురువుల (ప్రాడ్వివాకుల)ను దగ్గఱనుంచుకొని వారి కానేరముల విషయమై తెలుపుచు వారిచే న్యాయతాస్థానుసారముగా విమర్శచేయించి శత్రుమిత్ర భేదములేనివాఁడై రాజధర్మమనియే యింద్రియవశుఁడు గాక తప్పుచేసినవారలను శిక్షించుచున్నాఁడు. కాఁబట్టి ప్రజలందఱకు నతనియందు మఱిత యధికభక్తికలిగి యతనినే చిరస్థాయిగా నుండునటుల కోరుకొనుచున్నారు. (ప్రజలు పరస్పరము ద్రోహాదికముచేకొనుచు దుష్టకార్యప్రవృత్తులగునెడ లోకసంరక్షణార్థము రాజు విమర్శించి తప్పుచేసినవారలను శిక్షించవలెను.)

శబ్దాదలు. వసు-వసూని - వసూని, వసుశబ్ద ఉకారాంతనపుంసకలింగో ద్వితీయైక వచనాంతః. వాఙ్మూలం-వాఙ్మూలై - వాఙ్మూలై, వాఙ్మూలై-వాఙ్మూలై-వాఙ్మూలై ప్రథమైకవచనాంతః. న-అప్య. వశీ-నాస్తి, వశీ - వశీనా-వశీనః, వశీ-శబ్దో నకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. న- అప్య. మన్యునా-మన్యుభ్యాం - మన్యుభిః, మన్యుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలింగస్తృతీయైకవచనాంతః. స్వధర్మ ధర్మస్వధర్మః - స్వధర్మ-స్వధర్మః, స్వధర్మశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇతి-అప్య. విప-అప్య. నివృత్తాని కారణాని యస్య సః, నివృత్తకారణం-నివృత్తకారణై - నివృత్తకారణాః, నివృత్తకారణ

శబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. గురుభిరుపదిష్టః గురూపదిష్టశ్చేన, గురూపదిష్టేన-గురూపదిష్టాభ్యాం - గురూపదిష్టైః, గురూపదిష్టశబ్దఆకారాంతః పుంలింగస్తప్రతియైకవచనాంతః. రిపా-రిపాన్వీ - రిపుః, రిపుశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగస్తప్రతియైకవచనాంతః. సుతే - సుతయోః-సుతేషు, సుతశబ్దఆకారాంతః పుంలింగస్తప్రతియైకవచనాంతః. అసి-అస్య. వా-అస్య. నిపాన్తి - నిష్పత్తి-నిష్పత్తి. నిపూర్వకాత్, హన-హింసాగతోః రిత్వస్సాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మై పది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. దండేన-దండాభ్యాం-దండైః, దణ్డశబ్దఆకారాంతః పుంలింగస్తప్రతియైకవచనాంతః. సః-తా-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ధర్మస్య విప్లవః ధర్మవిప్లవః, తం, ధర్మవిప్లవం - విప్లవో-విప్లవాత్, ధర్మవిప్లవశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యా. పమానీతి. పశీ ఇంద్రియనిగ్రహవాక్ సః దుర్భేధనః పమాని ధనాని వాఙ్మక్ న. లాభాన్నేత్యర్థః. ని. 'పసు తోయే ధనే మణా'వతి వైజయంతీ. నిహంతీతి శేషః. తథా మన్యునా క్రోధేన న చ. ని. 'మన్యురైస్యే క్రతౌ క్రుధీ' త్యమరః. 'ధర్మశాస్త్రానుసారేణ క్రోధోభవివర్జిత' ఇతి స్మరణాదిత్యర్థః. కింతు నివృత్తకారణః నివృత్తలాభాదినిమిత్తస్యైవ స్వధర్మ ఇత్యేవ. స్వస్య రాజ్యస్సతోమమాయం ధర్మః, మమేదం కర్తవ్యమిత్యస్తాదేవ హేతోరిత్యర్థః. క్లో. 'అదంధ్యాన్ దండయన్ రాజా దంధ్యాం శైలవాపుడుడయన్, అయో మహదాపన్నతి నరకం చాధిగచ్ఛతీతి స్మరణాదితి భావః. గురూపదిష్టేన ప్రాడ్వివాకోపదిష్టేన. 'ధర్మశాస్త్రం పురస్కృత్య ప్రాడ్వివాకమతే స్థితః, సమాహితమతిః పశ్యేద్వ్యవహారాననుక్రమా'దితి నారదస్మరణాత్. దండేన దమేన. శిక్షయేత్యర్థః. రిపా సుతేఽసి వా. స్థితమితి శేషః. ఏలేనాస్య సమద్యోగముక్తం. ధర్మవిప్లవం ధర్మవృత్తిక్రమం. అధర్మమితి యావత్. నిహంతి నివారయతి. దుష్టవివాస్య శత్రుః శిష్టవిన బంధుః. నతు సంబంధనిబంధనః పక్షపాతోఽస్తీత్యర్థః.

అవ. సంప్రతి ధేదకాశలం దర్శయతిః—

మూ. విధాయ రత్నాం పరిత్యజ్యైత్రైత్రై

నశంకితాకారముపైతి శంకితః,

క్రియాపర్యేష్యనుజీవిసాత్కృతాః

శ్రుతజ్ఞతామస్య పదంతి సంపదః.

౧౪

టీక. శక్తి-తస్యై = సందేహముకలవాడగుచు, పరిత్యజ్య = స్వపరమండలముల యందు, పరేతరాత్ = తనకు ముఖ్యులైనట్టి, రత్నాత్ = మంత్రసంరక్షణసమర్థులగు చారిని, విధాయ=ఉంచి, అశక్తి-తాకారం-అశక్తి-త = సందేహములేనివానియొక్క, భాటి—4

అకారం = అకారమును, ఉపైతి = పొందుచున్నాఁడు, క్రియాపవర్గేషు - క్రియా = క్రియలయొక్క, అపవర్గేషు = సమాప్తలయందు, అనుజీవసాత్కృతాః - అనుజీవి = భృత్యులకు, సాత్కృతాః = స్వాధీనముచేయఁబడినట్టి, సమృద్ధి = సంపదలు, అస్య = ఈదుర్యోధనునియొక్క, కృతజ్ఞతాం = కృతజ్ఞతను, వదన్తి = చెప్పచున్నవి.

తాత్పర్యము. మఱియు నాదుర్యోధనుఁడు తనరాజ్యమునందును బరరాజ్యము నందును నపవచకులును ముత్రసారక్షానకులును నగు చారులను నియమించి సమస్త వృత్తాంతములను దెలిసికొనుచు మనంబున నెవ్వని విశ్వసించక వ్యవహారావస్థయందు దుఃఖముననువహించుచు వ్యవహరించుచు శత్రువులకుఁ బరస్పరము మైత్రిలేవండఁజేయుచు చారిలోచారికి భేదముకల్పించుచు కార్యావసానములయందు దాభృత్యులను మితిలేని పాఠితోషికములనిచ్చి బహుమానించుచు సంతోషింపఁజేయుచున్నాఁడు. భృత్యులను నా పాఠితోషికములను గ్రహించి మనంబున సంతోషమును బట్టఁజాలక ప్రభునికృతజ్ఞతను పేనోళ్లఁబొగడుచు నతనియందు దధికభక్తి విశ్వాసములకలిగి వర్తించుచున్నారు. ఇట్లు దుర్యోధనుఁడు భృత్యులను వశపఱచుకొని నిశ్చింతగానున్నాఁడు.

శబ్దాలు. నిధాయ-అవ్యు. రక్షన్తీతి రక్షాన్తాః, రక్షం-రక్ష-రక్షాః, రక్షశబ్ద అకారాంతః పులిన్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. పరితః - అవ్యు. పరేభ్య ఇశరే చరేశరే, తాః, పరేతరం-పరేతరా-పరేతరాః, పరేతరశబ్ద అకారాంతః పులిన్తో ద్వితీయా బహువచనాంతః. శక్ష్కాన్య సంజాతా శక్ష్కితః, న శక్ష్కితః అశక్ష్కితః, అశక్ష్కితస్య అకారః అశక్కితాకారః, అశక్ష్కితాకారం-అశక్ష్కితాకారా - అశక్ష్కితాకారాః, అశక్ష్కితాకారశబ్ద అకారాంతః పులిన్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉపైతి-ఉపే-ఉపయన్తి, ఉప పూర్వకాత్ ఇ-గతావిభక్త్యాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రగమ పురుషైకవచనాంతః. శక్ష్కాన్య సజ్జాతా శక్ష్కితః, శక్ష్కితః - శక్ష్కిత-శక్ష్కితాః, శక్ష్కితశబ్ద అకారాంతః పులిన్తః ప్రథమైకవచనాంతః. క్రియాణామపవర్గా స్తేషు, క్రియాపవర్గే-క్రియాపవర్గయోః-క్రియాపవర్గేషు, క్రియాపవర్గశబ్దఅకారాంతఃపులిన్తః సప్తమీబహువచనాంతః. అనుసృత్య జీవన్తీతి అనుజీవనః, అనుజీవిషు సాత్కృతాః అను జీవిసాత్కృతాః, అనుజీవిసాత్కృతా-అనుజీవిసాత్కృతే-అనుజీవిసాత్కృతాః, అనుజీవి సాత్కృతా శబ్ద అకారాంతస్త్రిలిన్తః ప్రథమాబహువచనాంతః. కృతం జానాతీతి కృతజ్ఞః, కృతజ్ఞస్య భావః కృతజ్ఞతా, తాం, కృతజ్ఞతాం-కృతజ్ఞతే-కృతజ్ఞతాః, కృతజ్ఞతాశబ్ద అకారాంతస్త్రిలిన్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. అస్య-అనయోః, ఏనయోః-ఏషాం, ఇదం శబ్దో మకారాంతః పులిన్తస్త్వీకవచనాంతః. వదతి - వదతః - వదన్తి, వద-

వృక్షాయాం వాచీత్యస్తాధాతోః కర్తృ లబ్ధి పరస్మై పసి ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. సమ్మత్-సమ్మదౌ-సమ్మద్యః, సమ్మచ్ఛబ్దో దకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాన్తః.

వ్యా. విధాయేతి. శంకాస్య సంజాతా శంకితః అవిశ్వస్తస్థాన్ పరిత స్సర్వత్ర స్వపరమండలే - పరేతరానాత్మీయానవంచకానితి యావత్. యద్వా పరానితరయంతి భేదేనాత్మసామ్యుత్పత్తితి పరేతరాన్. * తత్కరోతీతి ఇంద్రతాప-ర్షభ్యాన్ ప్రయః. రక్షంతీతి రక్షాన్. మంత్రగుప్తీసమగ్ధాశ్చర్యః. * 'సందిగ్రహీ'త్యాదినా పచాన్యచ్. విధాయ కృత్వా. నియుజ్యేశ్యర్థః. అపకితాకారం వైతి. స్వయ మవిశ్వస్తోఽపి విశ్వస్తపదేన వ్యవహరన్ పరమఖేనైవ పరాన్ భిన్నతీత్యర్థః. నచ తాన్ రక్షానుపేక్షతే యేన తేఽపి విమర్శిరన్నిత్యాహ. — క్రియేతి. క్రియాపద్యైషు కర్తృసమాప్తిషు అనుజీవి సాత్కృతా భృత్యాధీనాః కృతాః. అపరావర్తితయా నత్వా ఇశ్యర్థః. * 'దేయత్ర'చేతి సాత్కృత్యయః. సంపదః అస్య రాజ్యః కృతజ్ఞతాం ఉపకారజ్ఞత్వం వదంతి. దానైరేవ కృతజ్ఞత్వం ప్రకాశ్యతే; నతు వాక్యైశ్చేత్యర్థః. కృతజ్ఞే రాజస్యనుజీవిన్లోఽనురజ్యంతే అనురక్తాశ్చ తం రక్షంతీతి భావః. రక్షామితి పాఠే * 'గురోశ్చహల' ఇత్యకార ప్రత్యయః. పరితస్సమంతాత్ రక్షాం విధాయ పరానితరాంత్యాశంకితాకారం యథాపథా ఉపైతి. శేషం సమానమ్.

అవ. అథోపాయప్రయోగస్య ఫలవత్తాం దర్శయతి:—

మూ. అనారతం తేన పదేషు లంభితా

విభజ్య సమ్యగ్వినియోగసత్క్రియాః,

ఫలంతుష్టపాయాః పరిబృంహితాయతీ

రుషేత్య సంఘర్ష మివార్థసంపదః.

౧౫

టీక. తేన=అదురోధననిచే, పదేషు = పాండదగినవస్తువులయందు, సమ్యక్ = సంకీర్ణముకాకుండునట్లుగా, విభజ్య = విభజించి, వినియోగసత్క్రియాః - వినియోగ = వినియోగమే, సత్క్రియాః = సత్కారముకలవై, లమ్మితాః = బాగుగ ప్రయుక్తములైనట్టి, ఉపాయాః = సామాద్యుపాయములు, సంఘర్షం=పరస్పరస్పర్ధను, ఉపేత్యే= పొందినవాసవలె, పరిబృంహితాయతీ - పరిబృంహిత = ప్రవృద్ధమైన, ఆయతీ = ఉత్తరకాలములుకలిగినట్టి, అర్థసమ్మదః = అర్థసంపదలను, అనారతం=ఎల్లప్పుడు, ఫలన్తి= ఫలించుచున్నవి.

తాత్పర్యము. మహారాజా ! ఇట్లాదురోధముడు తత్తద్రాజకార్యసమయముల యందు బహుశాగ్రతతో నొకటి చేయవలసినపుడు మఱొకదానిని జేయకుండ సామా

ద్యుపాయములను నడిపించుచుండుటవలన నొకరాజకార్యమును బీరుపోతుండ సఫలమగు చుండుటవలన నతని కెల్లపుడును సమస్తకార్యములవలన ననుకొనినట్టులు ధనము లభించు చున్నది. మఱియు నెవ్వరితోడను వివాదములు సంభవించకపోవుటయేకాక యతని యందు సమస్తరాజులును భక్తివిశ్వాసములకలిగి వర్తించుచు నతనియాజ్ఞ కెదురుచూచు చుండురు. ఇట్టా దుర్యోధనుడు రాజులసంఘము వశపఱచుకొని రాచోపుయద్ధమునఁ దనకే జయముకలుగునను మనోచైర్యముతో నున్నాఁడు.

శబ్దాదులు. అచారశం-అవ్య. తేగ-తాభ్యాం-తై, తచ్చబ్ధో దకారాంతః పులిగ్గ స్త్రుతీయైకవచనాంతః. పదే-పదయో-పదేష, పదశబ్ద అకారాంతఃపుంసఃలిక్తస్సప్తస్యైక వచనాంతః. లమ్మిక-లమ్మితో-లమ్మితాః, లమ్మితశబ్ద అకారాంతః పులిగ్గః ప్రగమూలసలు పచనాంతః. విభజ్య-అవ్య. సమ్యక్-అవ్య. వినియోగవివ సత్క్రియా యేషాం తే, వినియోగసత్క్రియాః, వినియోగసత్క్రియః - సత్క్రియా - సత్క్రియాః, వినియోగ సత్క్రియశబ్ద అకారాంతః పులిగ్గః ప్రథమాబహువచనాంతః. ఫలతి-ఫలతః-ఫలన్తి, ఫల-నిష్పత్తావిత్కస్తాధాతోః కర్తృ లిట్ పరస్మైపదిప్రథమపురుషబహువచనాంతః. ఉపాయః-ఉపాయా-ఉపాయాః, ఉపాయశబ్దఅకారాంతః పులిగ్గః ప్రథమాబహువచనాంతః. పరిబృంహితాః ఆయతయః యానాం తాః, పరిబృంహితాయతయః, తాః, పరిబృంహితాయతిన-ఆయతీ-ఆయతీః, పరిబృంహితాయతీశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయాబహు వచనాంతః. ఉపేత్య - అవ్య. సజ్జర్షం - సజ్జర్ష - సజ్జర్షా, సజ్జర్షశబ్ద అకారాంతః పులిగ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇష-అవ్య. అర్థస్య సమ్మదః తాః, అర్థసమ్మదం - అర్థ సమ్మదే-అర్థసమ్మదః, అర్థసమ్మచ్చబ్ధో దకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః.

వాచ. అనారతమితి. 'తేన రాజ్ఞా దుర్యోధనేన పదేష ఉపాదేయపస్తుసః. సి- 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్యం మైవస్తు' ష్టిత్యమరః. సమ్యగసంకీర్తం అవ్యస్తం చ విభజ్య వివిధ్య. వినియోగవివ సత్క్రియా ఆనుగ్రహః. సత్కారభి యావత్ యానాంతాః, లంభితాః. స్థానేష సమ్యక్ప్రియక్తా ఇత్యర్థః. వినియోగసత్క్రియామితిపాతే - వినియోగసత్క్రియాం లంభితాః ప్రాసితా ఇత్యర్థః. అర్థసంపద్యశేషణం ఉపాయ విశేషణంవా. ఉపాయస్సామాదయః. సాక్షర్షం పరస్పరస్పర్ధాం ఉపేత్యేత్యేషత్పుత్యే త్-పరిబృంహితాయతీః ప్రచితోత్తరకాలాః. స్థిరా ఇత్యర్థః. అర్థసంపద్య ధనేష చయాన్ అనారతమజస్రం ఫలంతి. ప్రసువత ఇత్యర్థః.

అప. అర్థసంపదమేవాహః—

మూ. అనేక రాజన్యరథాశ్వసంకులం
తదీయ మాస్థాననికేతనాజిరమ్,

సయత్యయుగ్మ చ్ఛదగంధిరార్ద్రతాం

భృశం నృపోపాయనదంతినాం మదః.

౧౬

టీక. అయుగ్మ చ్ఛదగన్ధిః - అయుగ్మ చ్ఛద = ఏడాదులయరణిపుష్పముయొక్క, గన్ధిః = పరిమళమువంటి పరిమళముకలిగినట్టి, నృపోపాయనదంతినాం-నృప = రాజుల యొక్క, ఉపాయన = కానుకలైన, దంతినాం = ఏనుగులయొక్క, మదః = మదము, అనేక రాజన్యరథాశ్వసజ్కులం - అనేక = అనేకులైన, రాజన్య = రాజపుత్రులయొక్క, రథ = రథములచేతను, అశ్వ = అశ్వములచేతను, సజ్కులం = సమృద్ధముగానున్న, తదీయం = ఆదుర్యోధనుని, ఆస్థాననికేతనాదరం - ఆస్థాననికేతన = సభామంటపము యొక్క, ఆదరం=మందఱివాకిరిసి, భృశం = అత్యంతము, ఆర్ద్ర)తాం=తడిసినదగుటను, నయతి = పొందించుచున్నది.

తాత్పర్యము. ఓమహారాజా! రాజులకందఱు నతనియందధికభక్తి విశ్వాసములు కలుగుటవలన వారుదఱు మదపుటేనుగులను, రథములను, గుఱ్ఱములను, సేద తెఱిపిలేకుండ నతనికిఁగానుకలువంపుచుండుటవలన నతనికొలుపుట మామీనుగుల మదోదకముచేఁ దడిసి పోవుటవలన బురదయగుటయేకాక సమృద్ధముగాఁగూడ నున్నది. ఇట్లు రాజులందఱు నతనియందుఁ దమకుఁగల భక్తివిశ్వాసములను జూపుచు నతనిదయ సంపాదించుకొనుటకు విశ్వప్రయత్నముల జేయుచున్నారు. అందువలన నతనిరాజనీతి సఫలమైనదై సబకు బడిని విశ్వర్థమును వృద్ధిపొందించుచున్నది. ఇట్లు భూమినంతను నేకచ్ఛత్రముగాఁ బరిపాలింపుచున్నాఁడు.

శబ్దాదులు. రాజ్ఞామపత్న్యాని పుమాంసో రాజన్యాః, రథానామశ్వానాం సమాహారో రథాశ్వం, అనేకే చ లే రాజన్యాశ్చ అనేకరాజన్యాః, అనేకరాజన్యానాం రథాశ్వం అనేకరాజన్యరథాశ్వం, అనేకరాజన్యరథాశ్వేన సజ్కులం తత్, సజ్కులం - సజ్కులే-సజ్కులాని, అనేకరాజన్యరథాశ్వసజ్కులశబ్ద అకారాంతసప్తసకలక్షో ద్వితీ యైకవచనాంతః. తస్మేదం తదీయం-తత్, తదీయం-తదీయే-తదీయాని, తదీయశబ్ద అకారాంతసప్తసకలక్షో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆస్థానస్య సికేతనం ఆస్థాననికేతనస్యాదరం, తత్, ఆస్థాననికేతనాదరం, ఆదరం-అజిత-అజరాణి, ఆస్థాననికేతనాదరశబ్ద అకారాంతసప్తసకలక్షో ద్వితీయైకవచనాంతః. నయతి-నయతః-నయన్తి, జీయ-ప్రాపణ ఇత్యస్తాధాతోః, కర్తరి లట్ పరస్మై పది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అయుగ్మాని ఛదా యేహం తే అయుగ్మ చ్ఛదాః, అయుగ్మ చ్ఛదానాం పుష్పాణి అయుగ్మ చ్ఛదాని, అయుగ్మ చ్ఛదానాం గన్ధ ఇవ గన్ధో యస్య సః అయుగ్మ చ్ఛదగన్ధిః, అయుగ్మ చ్ఛదగన్ధిః - గన్ధి-గన్ధయః, అయుగ్మ

చ్చునగ్నిశబ్ద ఇకారాంత పులింగ ప్రథమైకవచనాంతః. ఆర్ద్రస్య భావః ఆర్ద్రతా, తాం, ఆర్ద్రతాం-ఆర్ద్రతే-ఆర్ద్రతాః, ఆర్ద్రతా శబ్ద ఆకారాంతస్త్రిలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. భృశం-ఆప్య. నృపాణామపాయనాని నృపాపాయనాని నృపాపాయనాని చ తే దన్తి నశ్చ నృపాపాయనదన్తిః, లేహం, నృపాపాయనదన్తిః - దన్తిరో-ధన్తినాం, నృపాపాయనదన్తిక శబ్దో నకారాంతః పులింగప్రథమైకవచనాంతః. మదః - మదో-మదః, మహద్భుతకారాంతః పులింగ ప్రథమైకవచనాంతః.

వా. అనైకేతి. అయగ్చుదస్య సప్తవర్ణప్రసూనస్య గంధఇన గంధోయస్య సః అయగ్చుదగంధః. * 'సప్తమృషమానేత్యాదినా' బహువ్రీహిరుత్తరపదలః పశ్య. 'ఉపమానా' చేతి సమసాంత ఇకారః. నృపాణామపాయనాని ఉపహారభూతా యే దంతినః లేహం మదః. ని. 'ఉపాయనముపగ్రాహ్యముపహరస్తథోపదే' త్యమరః. రాజ్యమదత్వాని పుమానో రాజన్యాః త్రియః. * 'రాజశ్వశురాద్యుల్ రాజ్యోజాతాపేదేతి వాచ్య' మితి యత్ప్రసృయః. యేచాభావకర్తృణోలితి ప్రకృతిభావః రథాశ్వాశ్చాశ్చ రథాశ్వం. సేనాంగత్వాదేకవద్భావః. అనేకేహం రాజన్యనాం రథాశ్వేన సుకులం సంబాధం తత్రయం తత్సంబంధి - ఆభిముఖ్యేన తిష్ఠంత్యస్మిన్నిత్యాస్థానం ఆస్థానసంఘాత నాచరం సభామంటపాంగణం. ని. 'అంగణం చత్వరాణి' ఇత్యమరః. భృశమత్యర్థం ఆర్ద్రతాం పంకలత్వం నయతి. ఏతేన మహాసమృద్ధిరస్మాక్తా. అత ఏవోదాత్తా లంకారః. తథా చాలంకారసూత్రమ్. - 'సమృద్ధిమద్వస్తుపర్యవసాదాత్త' ఇతి.

అవ. సంప్రతి జనపదక్షేమంకరత్వమాహః—

మూ. సుఖేన లభ్యా దధతః కృషీవలై
రకృష్టపచ్యా ఇవ సస్యసంపదః,
వితన్వతి క్షేమమదేవమాతృకా
శ్చిరాయ తస్మిన్ కురవశ్చకాసతి.

౧౭

టీక. చిరాయ = బహుకాలమునుండి, తస్మిన్ = ఆదుర్యోధనుడు, క్షేమం = క్షేమమును, వితన్వతిసతి = చేయుచున్నవాడగుచుండగా, అదేనమాతృకాః = నదీ మాతృకమలగు, కురవః = కురుదేశములు, అకృష్టపచ్యాఇవ = దున్నకుండః బండునవి వలెనున్నట్టియు, కృషీవలైః = కర్షకులచే, సుఖేన = సుఖముచేత, లభ్యాః = పొందఁ దగినట్టి, సస్యసంపదః = సస్యసంపదలను, దధతః = ధరించుచున్నవై, చకాసతి=ప్రకాశించుచున్నవి.

తాత్పర్యము. మహాప్రభూ ! ఆదుర్యోధనుఁడు ప్రజాహితకార్యచింతకుఁడై దేశక్షేమమున కెవ్విధమైన లోపముకలుగనియక పెద్దపెద్దచెఱువులను ద్రవ్వించియు నదుల కానకట్టు కట్టించి కాలవలను ద్రవ్వించి యాకాలువలగుండ భూములకు నీటిని నొసంగుచుఁ గృషివలలకు సంతోషము కలుగునటులఁ జేయుచు ననావృష్టిదోషము సుఖ వించినను బోలములకు నష్టముకలుగనియకపోవుటవలనఁ గర్నకులకుఁ గష్టములేకయే నను స్తభూములు ఫలించుచున్నవి. కాబట్టి దేశములన్నియు పాడిపంటలు కలిగియుండుట వలన నతనిరాజ్యమునందు దుర్భిక్షమున నెట్టిదో తెలియదు. అందువలన దేశమునందలి కృషివలులందఱు నతనియందధికగౌరవముకలవారలై యతనియాజ్ఞ కడ్డుచెప్పక యతనికి విధేయులై యతనికార్యములనుఘటించి వెనువెంటనే చేయుచున్నారు. ఇట్లు కర్నకులనునైతము స్వాధీనముచేసికొని బహుజాగరూకుఁడై రాజ్యముచేయుచున్నాఁడు.

శబ్దాదులు. సుఖేన-సుఖాభ్యాసం-సుఖైః, సుఖశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిక్లస్తప్తీ యైకవచనాంతః. లభ్యాం-లభ్యే-లభ్యాః, లభ్యా శబ్ద అకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయాబహు వచనాంతః. దధత్-దధతో-దధతః, దధచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. కృషిరేషామస్త్రీలి కృషీవలః, తైః, కృషీవలేన-కృషీవలాభ్యాం-కృషీవలైః, కృషీవలశబ్ద అకారాంతః పుంలిక్లస్తప్తీయాబహువచనాంతః. కృష్టేన వచ్చ్యస్త ఇతి కృష్ట పఞ్చాః, కృష్టపఞ్చా న భవస్తీత్యకృష్టపఞ్చాః, అకృష్టపఞ్చః-పఞ్చా-పఞ్చాః, అకృష్ట పఞ్చశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. ఇవ-అవ్య. సస్యానాం సమ్మదః, తాః, సస్యసమ్మదం-సమ్మదౌ-సమ్మదః, సస్యసమ్మచ్చట్టో దకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయా బహువచనాంతః. విశన్వతి-విశన్వతోః-విశన్వత్పు, విశన్వచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగస్సప్త మ్యైకవచనాంతః. క్షేమం-క్షేమా-క్షేమాః, క్షేమశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీ యైకవచనాంతః. దేవ ఏవ మాహ యేషాం తే దేవమాతృకాః, దేవమాతృకా న భవస్తీ త్యదేవమాతృకాః, అదేవమాతృకః-అదేవమాతృకౌ-అదేవమాతృకాః, అదేవమాతృకశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. చిరాయ-అవ్య. తస్మిన్-తయోః-తేషు, తచ్చట్టో దకారాంతః పుంలింగస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. కురుః-కురు-కురువి, కురుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. చకాస్తే-చకాసా-తే-చకాసతీ, చకాస్య- దీప్తావిత్సన్యాధాతోః కర్తరి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషబహువిచనాంతః.

వ్యా. సుఖేనేతి. చిరాయ తస్మిన్ దుర్యోధనే క్షేమం విశన్వతి క్షేమంకరే సతి. దేవః పద్దన్యఏవ మాతా యేషాం తే దేవమాతృకా పృష్ఠ్యంబుజీవినో దేశాః తేన భవంతీ త్యదేవమాతృకాః. నదీమాతృకా ఇత్యర్థః. ని. 'దేశో నద్యంబుపృష్ఠ్యంబుసంస్మప్రీహిపా లితః, న్యాన్నదీమాతృకో దేవమాతృకశ్చ యథాక్రమ' మిత్యుపరః. ఏలేనాన్య కుల్యుది

పూర్వప్రవర్తకశ్చముక్షం. కురూణాం నివాసః కురవః జనపదవిశేషాః. కృష్ణేన కర్షణేన చచ్యంత ఇతి కృష్ణవచ్యుః. * 'రాజమాయే'త్యాదినా కర్షకర్తృణి కృష్ణప్రసూయాంఁ నిపాతః. శబ్దివర్గితా అకృష్టవచ్యు ఇవ. కృషిరేషామస్తీతి కృషీవలూః కర్షకాః - తైః * 'రజఃకృషీ'త్యాదినా వలన్ప్రకృయః. 'వల' ఇతి గీర్ణం. సుశీన అన్తేనేన లభ్యైః లబ్ధం శక్యః సన్వసంపదః దభకః ధారయంతః స్పృశః. * 'నాభ్యస్తా చ్చతు' ఇతి సుమామప్రతిషేధః. చకానతి దీప్యంతే. సర్వోత్కర్షేణ వర్తంత ఇత్యుక్తః. 'అభ్యస్తా' ఇతి కేయరూపదేశః. జక్షిత్యాదయన్వడిత్యభ్యస్తసంజ్ఞా. సంపన్నజనపదత్యా దసంతాపకర్త్యాచ్చ దుస్సానియమితి భావః.

అవ. నన్వేషం జనపదానువర్తినః కథమర్థలాభ ఇత్యుక్తాహ—

మూ. ఉదారకీర్తే రుదయం దయావతః

ప్రశాంతబాధం విశతోఽభిరక్షయా,
స్వయం ప్రదుగ్ధేఽస్య గుణైరుపస్నుతా
వసూపమానస్య వసూని మేదిసి.

౧౮

టీక. ఉదారకీర్తేః-ఉదార = గొప్పదగు, కీర్తేః=కీర్తికలిగినట్టియు, దయావతః = దయకలిగినట్టియు, ప్రశాంతబాధం-ప్రశాంత=శాంతినిపొందింపఁబడిన, బాధం=బాధలు కలుగునట్లుగా, (బాధలునివారణమగునట్లులు) ఆభిరక్షయా = సర్వత్రరక్షించుటచేత, ఉదయం=వృద్ధిని, విశతః = సంపాదించుచున్నట్టియు, వసూపమానస్య-సమ=సమానము, ఉపమానస్య=ఉపమానముగాఁగలిగినట్టి, అస్య = ఈదుర్యోధనునియొక్క, గుణైః=దగులు దాక్షిణ్యాదిగుణములచే, ఉపస్నుతా = ద్రవీపఁజేయఁబడిన, మేదిసి=భూమి, వసూని = ధనములను, స్వయం=స్వయముగా, ప్రదుగ్ధే=ఇచ్చుచున్నది.

తాత్పర్యము. మహారాజా! భూతదయగలిగి యేవిధమైన యానిబాధలు లేకుండ దేశమునంతను రక్షించుచు నభివృద్ధికలుగఁజేయుటవలన మహాయశస్సు కలిగి కుదేలోపమానుడై యలరారు దుర్యోధనుని పయాదాక్షిణ్యాదిగుణములచే భూమి వాత్సల్యతచే స్వాధీనయై ప్రతిసంవత్సరమునను మితిలేనిధనమును సమకూర్చుచున్నది. అధనముచే దిగి దేశోపయోగములగు గొప్పగొప్పపనులను జేయించుచున్నను మితిలేని యతని ధనము తఱుగుటలేదు. ఇట్టాదుర్యోధనుడు మహాదైత్యర్థముతోఁ దులఁ దూఁగుచు దేశోపయోగములగు మహాత్కార్యములను జేయించుచుండుటవలన బ్రజలందఱు నతనికి దాసానుదాసులై మెలంగుచు నతనియభీష్టములను నెఱవేర్చుటకు సంసిద్ధులైయున్నారు.

శబ్దాదులు. ఉదారా కీర్తిర్యస్య సః ఉదారకీర్తిః, తస్య, ఉదారకీర్తేః-ఉదార
 కీర్త్యోః-ఉదారకీర్తీనాం, ఉదారకీర్తిశబ్ద ఇకారాంతః పులింగష్ట్యైకవచనాంతః. ఉద
 యం-ఉదయా-ఉదయాన్, ఉదయశబ్ద అకారాంతః పులింగ్తో ద్వితీయైకవచనాంతః.
 దయా అస్మాస్తీతి దయావాన్, తస్య, దయావతః-దయావతోః-దయావతాం, దయా
 వచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పులింగష్ట్యైకవచనాంతః. ప్రశాంతాః బాధాః యస్మిన్-ర్వణి,
 తప్త)శాంతబాధం, ప్రశాంతబాధం - బాధే - బాధాని, ప్రశాంతబాధశబ్ద అకారాంత
 నపుంసకలింగ్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. దిశతః - దిశతోః - దిశతాం, దిశచ్ఛబ్దస్తకారాంతః
 పులింగష్ట్యైకవచనాంతః. అభిరక్షయా-అభిరక్షభ్యాం-అభిరక్షాభిః, అభిరక్షాశబ్ద ఆకా
 రాంతస్త్రీలింగస్త్రుతీయైకవచనాంతః. స్వయం-అస్య. ప్రదుగ్ధే-ప్రదుహాతే-ప్రదుహాతే,
 ప్రపూర్వకాత్ దుహ-ప్రపూర్ణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లడాత్త నేపది ప్రథమపురు
 మైకవచనాంతః. అస్య-అనయోః, ఏనయోః-ఏనాం, ఇదం శబ్దో మకారాంతః పులింగ
 ష్ట్యైకవచనాంతః. గుణేన-గుణాభ్యాం-గుణైః, గుణశబ్ద అకారాంతః పులింగస్త్రుతీయా
 బహువచనాంతః. ఉపస్మతా-ఉపస్మతే-ఉపస్మతాః, ఉపస్మతా శబ్ద అకారాంత
 స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వసురువమాన యస్య సః వసువమానః, తస్య, వసువ
 మానస్య-వసువమానయోః - వసువమానానాం, వసువమానశబ్ద అకారాంతః పులింగ
 ష్ట్యైకవచనాంతః. వసు-వసునీ, వసుని, వసుశబ్ద ఉకారాంతనపుంసకలింగ్తో ద్వితీయైక
 వచనాంతః. మేదిని-మేదిన్యా-మేదిన్యః, మేదినిశబ్ద ఈకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచ
 నాంతః.

వ్యా. ఉదారేతి. ఉదారకీర్తేర్వహయశసః. ని. 'ఉదారో దాతృమహతో' రిత్య
 మరః. దయావతః పరదుఃఖప్రహణేచ్ఛోః. అత ఏవ ప్రకాంతబాధం ప్రశమితోపప్లవం
 యథా స్యాత్తథేతి క్రియావిశేషణం. ఉదయవిశేషణంవా. 'వాదాంతకాంతే' త్యాదినా
 శమధాతోర్జ్యోతాన్విష్టాంతో నిపాతః. అభిరక్షయా సర్వత స్త్రాణేన ఉదయం వృద్ధిం
 దిశత స్సంపాదయతః వసువమానస్య కుబేరోపమస్య. ని. 'వసుర్చయూఖాగ్నిధనాధిపే'
 ప్లితి విశ్వః. అస్య దురోభధనస్య గుణైః దయాదాక్షిణ్యాదిభిః కర్తృభిః ఉపస్మతా
 ద్రావితా వాత్సల్యాద్వశం గతా మేదిని వసుని ధనాని. ని. 'వసు తోయే ధనే మహా'
 వితి వైజయంతీ. స్వయం ప్రదుగ్ధే. అక్లేశేన దుహ్యత ఇత్యర్థః. దుహేః కర్తృకర్తరి లట్.
 * 'స దుహ స్సనమాం యక్ష్మిణా' వితి యక్ష్మిలిషేధః. యథా కేనచిద్విదగ్ధేన రక్షితా
 నపప్రసూతా చ గౌః స్వయం ప్రదుగ్ధే తద్వదితి భావః. అలంకారస్తు సమాసోక్తిః*
 'ప్రస్తుతవిశేషణమాత్రసామ్యాదప్రస్తుతస్య గమ్యత్వే సమాసోక్తి' రిత్యలంకారసర్వస్వ
 భా-టీ-5

కార్య. అత్ర ప్రతీయమానయా గవానహ ప్రకృతామూ మేదిన్యా భేదేష్యభేదలక్షణాతికయోక్తివశాద్దోష్యాత్వేనోక్తి రితి సంక్షేపః.

అవ. వీరభటానుకూల్యమాహ.—

✓ మూ. మహాజనో మానధనా ధనార్పితా

ధనుష్ఠృతస్సంయతి లబ్ధకీర్తయః,

ససంహతాస్తస్య నభిన్నవృత్తయః

ప్రియాఃచి వాంఛంత్యసుభిన్నమిహితుమ్.

(౧౯)

టీక. మహాజనః=మహతీ=గొప్పదగు, ఓజసః=బలముకలిగినట్టియు, మానధనాః=మాన=కులశీలాద్యభిమానమే, ధనాః=ధనముగాఁ గలిగినట్టియు, ధనార్పితాః=ధన=ధనముచే, అర్పితాః=పూజించబడినట్టియు, సంయతి=యుద్ధమునందు, లబ్ధకీర్తయః=లబ్ధ=పొందబడిన, కీర్తయః=కీర్తికలిగినట్టియు, ససంహతాః=స్వార్థపరులుకానట్టియు, నభిన్నవృత్తయః=భిన్నములైన వ్యాపారముకలవాయకానట్టి, ధనుర్భృతః=ధనుర్ధరులు, తస్య=ఆదుర్యోధనునికి, అనుభిః=ప్రాణములచే, ప్రియాఃచి=ప్రియములను, సమిహితుం=చేయుటకు, వాఙ్మన్వికోరుచున్నారు.

తాత్పర్యము. మహా ప్రభూ! ఆదుర్యోధనుఁడు మహాబలపరాక్రమశాలురును మానవంతులును ననేకయుద్ధములయందు జయలక్ష్మిని జేపట్టినవారును, స్వార్థపరులు కానివారును బరస్పరవిరోధముచే బ్రభుకార్యవిఘాతములు కానివారును నైన వీరభటులను బ్రయత్నపూర్వకముగా సంపాదించి వారల కెవ్విధములైనలోపములు లేకుండు నటులఁ బుష్కలముగా ధనమునిచ్చి పోషించుచున్నాఁడు. అట్టి వీరభటులు తమ ప్రాణములనర్పించియైనను బ్రభుకార్యములను నిశ్శక్తముగాఁ జేయుటకు బద్ధకంక్షలులేయున్నారు. వారిబలము చూచునొని యాదుర్యోధనుఁడు రాఁబోవు మహాయుద్ధమునఁ దనకే జయముకలుగునని జంకుకొంతులలేక దైర్యముగానున్నాఁడు.

శబ్దాదులు. మహత్ ఓజః యేషాం తే మహాజనః, మహాజాః-మహాజనాః-మహాజనః, మహాజశ్చబ్దస్సకారాంతః పుంలిక్లః ప్రథమాబహువచనాంతః. మానమేవ ధనం యేషాం తే, మానధనాః, మానధనః-మానధనో-మానధనాః, మానధనశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిక్లః ప్రథమాబహువచనాంతః. ధనేనార్పితాః, ధనార్పితాః, ధనార్పితః-ధనార్పితో-ధనార్పితాః, ధనార్పితశబ్ద ఆరాంతః పుంలిక్లః ప్రథమాబహువచనాంతః. ధనాంషి చిశ్రతీతి ధనుర్భృతః, ధనుర్భృత్-ధనుర్భృతో-ధనుర్భృతః, ధనుర్భృచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిక్లః ప్రథమాబహువచనాంతః. సంయతి-సంయతోః-సంయతుః, సం

యచ్ఛబ్దస్తకారాస్త్రస్త్రీలిङ्గస్య ప్రమ్యేకవచనాంతః. లఙ్ఘా కీర్తిరైవస్థే లఙ్ఘకీర్తయః, లఙ్ఘకీర్తిః-
 లఙ్ఘకీర్తీ - లఙ్ఘకీర్తయః, లఙ్ఘకీర్తిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమాబహువచనాంతః.
 సంహతా న భవన్తీతి నసంహతాః, నసంహతః-నసంహతో-నసంహతాః, నసంహతశబ్ద
 అకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమాబహువచనాంతః. తస్య-తయోః-తేహం, తచ్ఛబ్దో దకా
 రాంతఃపుంలిङ్గష్ట్యేకవచనాంతః. భిన్నా వృత్తిర్యేహం తే భిన్నవృత్తయః, భిన్న
 వృత్తయో న భవన్తీతి నభిన్నవృత్తయః, నభిన్నవృత్తిః-నభిన్నవృత్తీ-నభిన్నవృత్తయః,
 నభిన్నవృత్తిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమాబహువచనాంతః. ప్రియం-ప్రియే-
 ప్రియాణి, ప్రియశబ్ద అకారాంతఃపుంసకలిङ్గో ద్వితీయాబహువచనాంతః. వాఙ్మతి-
 వాఙ్మతః-వాఙ్మన్తి, వాఙ్-ఇచ్చాయామిత్యస్తాధాతోః కర్తరి లటో పరస్మైఽది ప్రథమ
 పురుషబహువచనాంతః. అనునా-అనుభ్యం-అనుభిః, అనుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలిङ్గ
 స్త్రీతీయాబహువచనాంతః. సమీహితుం-ఆప్య.

వ్యా. మహాజన ఇతి. మహాజనో మహాబలాః. అన్యథా దుర్బలానా
 ముపపకారిత్వాదితి భావః. మానః కలశీలాద్యభిమాన ఏవ ధనం యేహం తే మానధనాః.
 అన్యథా కదాచి ద్బలదర్పాద్వికర్షిరన్నీతి భావః. ధనార్చితాః ధనైః సత్కృతాః.
 అన్యథా దారిద్ర్యదేనం జహ్యురీతి భావః. సంయతి సంగ రే లఙ్ఘకీర్తయః ప్రాప్తయశసః
 బహుశః తుణ్ణా ఇత్యర్థః. అన్యథా కదాచిన్దుహ్యాయురీతి భావః. సంహతా
 మిథ సంగతాః సార్థనిష్ఠా న భవంతీతి నసంహతాః. నశార్థస్య నశబ్దస్య సుప్తుపేతి
 సమాసః. భిన్నవృత్తయః మిథో విరోధాత్సామికార్యవిరుద్ధక్రియా న భవంతీతి నభి
 న్నవృత్తయః. పూర్వవత్సమాసః. అన్యథా సామికార్యవిఘాతకతయా సామి
 ద్రోహిణస్సృరిత్యుభయత్రాపి తాత్పర్యం. ధనుర్భయో భానుష్కాః. ఆయుధీయ
 మాత్రోపలక్షణమేతత్. ప్రాధాన్యాద్ధనుర్భవాణం. తస్య దుర్యోధనస్య అనుభిః
 ప్రాణైః ప్రియాణి సమీహితుం కర్తుం వాంఛంతి. అన్యథానిర్ధం ప్రాణాన్ దాతు
 మిచ్ఛంతీత్యర్థః. అన్యథా దోషస్వరణాదితి భావః. అత్ర మహాజన్వాదివదార్థానాం
 ప్రాణదానకర్తవ్యతాం ప్రతి విశేషణగత్యా హేతుత్వాభిధానాత్ప్రాప్యలింగ
 మలంకారః. లక్షణం తూక్తం. తథా సాభిప్రాయవిశేషణత్వవికరాలంకారశ్చేతి
 ద్వయోష్టిలతండులవద్విభక్తతయా స్ఫురణాత్సంస్పృశ్వి.

ఆవ. సంప్రతి స్వరాష్ట్రవృత్తాంతవత్సరాష్ట్రవృత్తాంతమపి స వేత్తీత్వాహ. —

మూ. మహీభృతాం సచ్చరితైశ్చరైః క్రియా

స్స వేద నిశ్శేషమశేషితక్రియః,

మహాదయైస్తస్య హితానుబంధిభిః

ప్రతీయతే ధాతురివేహితం ఫలైః.

౨౦

టీక. అశేషితక్రియః-అశేషితఃసమాప్తిప్రాందింపఁబడిన, క్రియః=క్రియలుకలిగి నట్టి, సః = ఆదుర్యోధనుఁడు, సచ్చరితైః-సత్ = యోగ్యమైన, చరితైః=చరిత్రముకలిగి నట్టి, చరైః=చారులచే, మహీభృతాం=రాజులయొక్క, క్రియాః=కార్యారంభములను, నిశ్శేషం=సంపూర్ణముగా, వేద = తెలిసికొనుచున్నాఁడు, ధాతురివ = బ్రహ్మయొక్కవలె, తస్య = ఆదుర్యోధనునియొక్క, ఈహితం = ప్రయత్నమును, మహోదయైః-మహాన్ = గొప్పదైన, ఉదయైః = అభివృద్ధికలిగినట్టియు, హితానుబంధిభిః-హిత = హితమును, అను బంధిభిః = ఆనుసరించుచున్నట్టి, ఫలైః = కార్యసిద్ధులచే, ప్రతీయతే = తెలియఁబడు చున్నది.

తాత్పర్యము. మహాప్రభూ! ఆదుర్యోధనుఁడెప్పుడు చేయవలసినపనుల నప్పుడే జాగుచేయక బహుజాగరూకతతో సంపూర్ణముగాఁ జేయుచు శత్రురాజు లెప్పుడెప్పు డేమేయవలసెందుకొఱకుఁ జేయుచున్నారో యాయావివరములను వెంటనే బహు సమర్థులును సమచతురులగు చారులవలనఁ దెలిసికొనుచు వానివిషయమై ప్రతిక్రియలు నాలోచించుచుండును. మఱియుఁ దనకార్యారంభములను బ్రహ్మపుష్టివలె నితరులకుఁ దెలిసికొనుటకు గూడ శక్యముకాకుండ బహునిపుణముగా నడిపించుచు గార్యములు సమాప్తి బొందినవిట్లుటనే వానిని దెలిసికొనుటకు వీలగునటులఁ జేయుచున్నాఁడు.

శబ్దాదులు. మహీం బిభ్రతీతి మహీభృతః, తేషాం, మహీభృతః-మహీభృత్యోః- మహీభృతాం, మహీభృచ్ఛబ్జస్తకారాన్తః పుంలిక్లష్టవీబహువచనాన్తః. సత్ చరితం యేషాం తే, సచ్చరితాః, తైః, సచ్చరితేన-సచ్చరితాభ్యాం - సచ్చరితైః, సచ్చరితశబ్ద అకారాన్తః పుంలిక్ల స్త్రీతీయాబహువచనాన్తః. చరన్తీతి చరాః తైః, చరేణ- చరాభ్యాం-చరైః, చరశబ్ద అకారాన్తః పుంలిక్లస్త్రీతీయాబహువచనాన్తః. క్రియాం- క్రియే-క్రియాః, క్రియశబ్ద అకారాన్తస్త్రిత్యో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. సః-తే- తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిక్లః ప్రథమైకవచనాన్తః. వేద-వేదతుః-విదుః, విద-జ్ఞాన ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లట్ వరన్తేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. నిశ్శేషం - నిశ్శేషే- నిశ్శేషణి, నిశ్శేషశబ్ద అకారాన్తనపుంసలిక్ల్యో ద్వితీయైకవచనాన్తః. న శేషితాః అశే షితాః, అశేషితాః క్రియా యేన సః, అశేషితక్రియః - అశేషితక్రియా - అశేషిత క్రియాః, అశేషితక్రియశబ్ద అకారాన్తః పుంలిక్లః ప్రథమైకవచనాన్తః. మహాన్ ఉదయః యేషాం తాని మహోదయాని, తైః, మహోదయేన - మహోదయాభ్యాం -

మహోదయైః, మహోదయశబ్ద ఆకారాంతనపునకలిక్తస్త్రీయీయాబహువచనాంతః. తస్య - తయోః - తేషాం, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులిక్తష్టప్రేయకవచనాంతః. హిత మనుబధ్నస్త్రీతి హితానుబధ్నిని, త్రై, హితానుబధ్నినా-హితానుబధ్నిభ్యాం-హితానుబధ్నిభిః, హితానుబధ్నికౌశబ్దో నకారాంతనపునకలిక్తస్త్రీయీయాబహువచనాంతః. ప్రతీయతే - ప్రతీయతే-ప్రతీయతే, ప్రతిపూర్వకాత్, ఇత్ - గతావిత్యస్తాధ్ధాతోః కర్తృణి లడా త్తనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ధాతుః-ధాత్రోః-ధాతృణాం, ధాతృశబ్దముకారాంతః పులిక్తష్టప్రేయకవచనాంతః. ఇవ-అస్య. ఈహితం - ఈహితే-ఈహితాని, ఈహిత శబ్ద ఆకారాంతనపునకలిక్తః ప్రథమైకవచనాంతః. ఫలేన - ఫలాభ్యాం-ఫలైః, ఫలశబ్ద ఆకారాంతనపునకలిక్తస్త్రీయీయాబహువచనాంతః.

వ్యా. మహీభృతామితి. అశేషితక్రియః సమాశితకృత్యుః. ఆఫలోదయకర్తృశ్చర్కః. స దుర్యోధనః సచ్చరితై శ్చుద్ధచరితైరవంచకైరిత్యర్థః. చరంతీతి చరాః త్రైప్రణిధిభిః. పచాద్యచ్. మహీభృతాం క్రియాః కార్యారంభాక్ నిశ్చేషం వేద వేత్తి. * 'వివో లటో వేతి బలాదేశః.' స్వరహస్యం తు న కల్పిద్వేదేత్యాహ - మహోదయైరితి. ధాతు రివ బ్రహ్మణ ఇవ. తస్య దుర్యోధనస్య ఈహితముద్యోగః మహోదయై ర్మహావృద్ధిభిః. హితం పథ్యమనుబధ్నంతి అనుసరంతీతి హితానుబధ్నిభిః. స్వాంతై రిత్యర్థః. ఫలైః కార్యసిద్ధిభిః ప్రతీయతే జ్ఞాయతే. ఫలానుమేయా స్తస్య ప్రారంభా ఇత్యర్థః.

అవ. మిత్రబల మాహ.—

మూ. న తేన సజ్యం క్వచిదుద్యతం ధనుః

కృతం న వా కోపవిజిహ్వామాననమ్,

గుణానురాగేణ శిరోభిరుహ్యతే

నరాధిపైర్థాల్యమివాస్య శాసనమ్.

౨౧

టీక. తేన = ఆదుర్యోధనునిచేత, క్వచిత్ = ఎచ్చటను, సజ్యం = నారితోఁ గూడిన, ధనుః = ధనుస్సు, నోద్యతం = ఎత్తఁబడలేదు, అననంవా = ముఖమైనను, కోపవిజిహ్వాం-కోప = కోపముచేత, విజిహ్వాం = కుటలమైనదై, నకృతం=చేయఁబడలేదు, గుణానురాగేణ - గుణ = గుణములయందలి, అనురాగేణ = ప్రేమచేత, నరాధిపైః = రాజులచేత, అస్య = ఈదుర్యోధనునియొక్క, శాసనం = ఆజ్ఞ, మాల్యమివ=పూలదండ వలె, శిరోభిః = శిరస్సులచేత, ఉహ్యతే=ధరించఁబడుచున్నది.

తాత్పర్యము. ఓమహారాజా ! అతని దయాదాక్షిణ్యాదిగుణములనుబట్టి మహారాజులందఱు స్వయముగా నాతనియాజ్ఞను బూలదండవలె శిరసావహించుచు నెఱవేర్చుటకు సంసిద్ధులగుచుండుటవలన నతనికెప్పుడును ధను పెక్కుపెట్టుటకుఁగాని కోపముచే

ముఖము చిట్టించుకొనుటకుగాని యవసరమే లేకపోవుచున్నది. ఏదేని యొకకార్యము చేయుటకు మనసున నాలోచనము కలుగుటతోడనే యాకార్యమును మహారాజులు శిరసావహించి శీఘ్రముగా నెఱవేర్చుచున్నారు.

శబ్దాదులు. న-అవ్య. తేన-తాభ్యాం-తైః, తచ్చబ్ధో దకారాంతః పుంలిక్లస్త్యతీ యైకవచనాంతః. జ్యయా సహితం, సజ్యం-సజ్యే - సజ్యాని, సజ్యశబ్ద అకారాంతనపుంసః లిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. క్వచిత్-అవ్య. ఉద్యతం - ఉద్యతే-ఉద్యతాని, ఉద్యతశబ్ద అకారాంతనపుంసః లిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. ధనుః - ధనుషీ-ధనుషి, ధనుశబ్దస్య కా రాంతనపుంసకలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. కృతం-కృతే-కృతాని, కృతశబ్ద అకారాంతనపుం సకలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. న-అవ్య. వా - అవ్య. కోపేన విజిహ్వాం, కోపవిజిహ్వాం - కోపవిజిహ్వా-కోపవిజిహ్వాని, కోపవిజిహ్వాశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆననం-ఆననే-ఆననాని, ఆననశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. గుణేశు అయరాగః, తేన, గుణానురాగేణ-గుణానురాగాభ్యాం - గుణానురాగైః, గుణానురాగ శబ్ద అకారాంతః పుంలిక్లస్త్యతీయైకవచనాంతః. శిరసా-శిరోభ్యాం-శిరోభిః, శిరశబ్ద స్యకారాంతనపుంసకలిక్లస్త్యతీయాబహువచనాంతః. ఉహ్యతే - ఉహ్యేతే - ఉహ్యేతే, వహ-ప్రాపణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తృణి లడాత్ప్రతేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. నరాణా మధిపాః, తైః, నరాధిపేన-నరాధిపాభ్యాం-నరాధిపైః, నరాధిపశబ్ద అకారాంతః పుంలిక్ల స్త్యతీయాబహువచనాంతః. మాలైవ, మాల్యం-మాల్యే-మాల్యాని, మాల్యశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. ఆస్య-ఆనయోః, ఏనయోః-ఏహం, ఇదం శబ్దో మకారాంతః పుంలిక్లష్ట్యతీయైకవచనాంతః. శాసనం-శాసనే - శాసనాని, శాసనశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః.

వా. నేతి. తేన రాజ్ఞా క్వచిత్కుత్రాపి. సహ జ్యయా మార్వాన్య సజ్యం. ని. 'మర్వీ జ్యా శింజీనిగుణ' ఇత్యమరః. * 'తేన సహేతి తుల్యయోగ' ఇతి బహువ్రీహిః. ధనుః నోద్యతం నోర్ధ్వీకృతం. ఆననం వా కోపవిజిహ్వాం కోపకుటిలం న కృతం. యస్య కోప ఏవ నోదేతి కుత స్తస్య యుద్ధప్రసక్తితి భావః. కథం తద్వ్యాజ్ఞాం కార యంతి రాజ్ఞ ఇత్యత్రాహ—గుణేతి. గుణేశు దయాదాక్షిణ్యాదిగుణేశు అనురాగేణ ప్రేక్షా. మాల్యపక్షే సూత్రానుమంగేణ. యద్వా సారథగుణలాభేన. నరాధిపై రస్య దుర్బోధవస్య శాసనమాజ్ఞా. మాలైవ 'మాల్యం. చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్పూర్వే ష్యభేతి షీరస్వామి. తదీవ - శిరోభిరుహ్యతే ధార్యతే. * 'వచిస్వపియజాదీనాం కి' తీతి యః సంప్రసారణం. ఆత్మోపమా స్ఫుటైవ - మాల్యసాదృశ్యకథనమాజ్ఞాయాః ప్రేమఖ్యావసాధం.

అవ. సంప్రత్యస్య ధార్మికత్వ మాహ. —

మూ. స యకావరాజ్యే నవయావనోద్ధతం

నిధాయ దుశ్శాసనమిద్ధశాసనః,

మఖేష్వఖిన్నోఽనుమతః పురోధసా

ధిసోతి హవ్యేన హిరణ్యరేతసమ్.

౨౨

టీక. ఇద్ధశాసనః-ఇద్ధ = ప్రకాశించుచున్న, శాసనః = ఆజ్ఞకలిగినట్టి, సః = ఆదురోద్భవముడు, నవయావనోద్ధతం - నవ = నూతనమైన, యావన = యావనముచే, ఉద్ధతం = గర్వితుడైనట్టి, దుశ్శాసనం = దుశ్శాసనమని, యావరాజ్యే-యావరాజ్యము నందు, నిధాయ = ఉంచి, పురోధసా = పురోహితునిచే, అనుమతః = అనుజ్ఞాతుడై, అఖిన్నః = అలనుడుకానివాడై, మఖేషు = క్రతువులయందు, హిరణ్యరేతసం=అగ్నిని, హవ్యేన = అజ్ఞాదిహవిచ్ఛుచే, ధిసోతి = సంతోషపెట్టుచున్నాడు.

తాత్పర్యము. మహారాజా! అప్రతిహతశాసనుడగు దురోద్భవము నవ యావనముడగర్వితుడగు దుశ్శాసనమని యావరాజ్యమునందు పట్టాభిషిక్తుని గావించి నమస్తరాజీయవ్యవహారముల నతనికప్పగించి తన కెట్టితొందఱలు లేకుండ జేసొని పురోహితుని యనుమతిని బొంది హవ్యములచే నగ్నిని దేవతలను దృష్టినొందించుచు బ్రాహ్మణులకు మృష్టాన్నములచే దృష్టికలిగించి భూరిదక్షిణలచే వారిని సత్కరింపుచు నుధయతారకముగా ననేక క్రతువులను జేయుచున్నాడు. ఇట్లు ధర్మకార్యములు చేయు చుండుటవలన నతడు బ్రాహ్మణులచేతను బుడితులచేతను బూజింపఁబడుచున్నాడు.

శబ్దాదులు. సః - తా-తే, తచ్చబ్ధో దకారాంతః పులిక్తః ప్రథమైకవచనాంతః. యువా చాసౌ రాజా చ యువరాజః, యువరాజస్య కర్తృ యావరాజ్యం, కస్మిన్, యావరాజ్యే-యావరాజ్యయోః - యావరాజ్యేషు, యావరాజ్యశబ్ద ఆకారాంత నపు నకలిక్తస్సప్రమ్యేకవచనాంతః. యూనో భావః యావనం, నవఞ్చ తద్యోవనఞ్చ నవ యావనం, నవయావనేన ఉద్ధతః, తం, నవయావనోద్ధతం-ఉద్ధతే-ఉద్ధతా-నవయావ నోద్ధతశబ్ద ఆకారాంతః పులిక్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. నిధాయ-అవ్య. దుఃఖేన శాస్త్రుత ఇతి దుశ్శాసనః, తం, దుశ్శాసనం - దుశ్శాసనా - దుశ్శాసనాః, దుశ్శాసనశబ్ద ఆకారాంతః పులిక్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇద్ధం శాసనం యస్య సః, ఇద్ధశాసనః - ఇద్ధ శాసనా-ఇద్ధశాసనాః, ఇద్ధశాసనశబ్ద ఆకారాంతః పులిక్తః ప్రథమైకవచనాంతః. మఖే- మఖయోః-మఖేషు, మఖశబ్ద ఆకారాంతః పులిక్తస్సప్రమాబహువచనాంతః. న ఖిన్నః అఖిన్నః, అఖిన్నః-అఖిన్నా-అఖిన్నాః, అఖిన్నశబ్ద ఆకారాంతః పులిక్తః ప్రథమైకవచ

నాన్తః. అనుమతః-అనుమతౌ-అనుమతాః, అనుమతశబ్ద ఆకారాన్తః పులిన్తః ప్రగమైక
వచనాన్తః. పురోధనా - పురోధాన్-పురోధాన్, పురోధశబ్దస్సకారాన్తః పులిన్త
స్త్రుతీయైకవచనాన్తః. ధినోతి-ధియతః - ధిన్వన్తి, ధివి-ప్రీణన ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి
లట్ పరస్మైఽది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. హవ్యేన - హవ్యాభ్యాం-హవ్యైః, హవ్య
శబ్ద ఆకారాన్త నపునకలిన్తస్త్రుతీయైకవచనాన్తః. హిరణ్యం రేతో యస్య సః హిరణ్య
రేతాః, తం, హిరణ్యరేతసం-హిరణ్యరేతసా-హిరణ్యరేతసః, హిరణ్యరేతశబ్దస్సకారాన్తః
పులిన్తో ద్వితీయైకవచనాన్తః.

వ్యా. స ఇతి. ఇధశాసనః దీప్తాజ్ఞః. అప్రతిహతాజ్ఞ ఇత్యర్థః. స దుర్యోధనః నవ
యావనోద్ధతం ప్రత్యగ్రయావనగర్వితం ప్రగల్భధురంధరమిత్పుర్థః. దుశఖేన శాస్త్రత ఇతి
దుశ్శాసనః. * 'భాషాయాం శాసియుధి' త్యాదినా ఖలగ్ధే యుచ్చిత్యయః. తం-యావ
రాజ్యే యువరాజకర్తణి. * బ్రహ్మణాదిత్వాత్ వ్యుత్థా ప్రత్యయః. నిధాయ.
నియుజ్యేత్యర్థః. పురోధనా పురోహితేన అనుమతః అనుజ్ఞాతః తస్మిన్ యాజకే స
తీత్యర్థః. తదుల్లంఘనే దోషస్తరణాదితి భావః. * 'నిష్ఠేతి' భూతాగ్ధే క్తః. సతు గతి
బుద్ధిత్యాదినా వర్తమానాగ్ధే. అన్యథా 'పురోధనే' త్యుత్త కస్య చ వర్తమాన ఇతి వ్యప్తి
స్సాత్. అఖన్నః అనలనః మఖేషు క్రతుషు. హిరణ్యం రేతో యస్య తం హిరణ్య
రేతసం అనలం హవ్యేన హవనీయేన ధినోతి ప్రీణయతి. ధిక్వేః ప్రీణనార్థాధిస్వి
కృణోష్విరచేత్పుష్ప్త్యయః. ఆకారశ్చాంతాదేశః.

అవ. న చైతావతా నిరుద్యోగైర్భావ్యమిత్యాశంక్యాశాం దర్శయతి.—

✓ మూ. ప్రలీనభూపాలమపి స్థిరాయతి

ప్రశాసదావారిధి మండలం భువః,

స చింతయత్యేవ భియస్తవదేవ్యతీ

రహో దురంతా బలవద్విరోధితా.

K.C.

౨౩

టీక. సః = ఆదుర్యోధనుడు, ప్రలీనభూపాలం - ప్రలీన = అణగిపోయిన,
భూపాలం = రాజులుకలిగినట్టియు, స్థిరాయతి - స్థిర = స్థిరమైన, ఆయతి = ధనప్రాప్తి
కలిగినట్టి, భువః = భూమియొక్క, మండలం = మండలమును, అవారిధి = సముద్ర పర్యంతము,
ప్రశాసదసి = పరిపాలించుచున్నవాడైనను, త్వదేవ్యతీః - త్వత్ = నీవులన,
ఏవ్యతీః = రానున్న, భియః = భయపాతువులను, చింతయత్యేవ = అలాచించుచునే
యన్నాడు, బలవద్విరోధితా - బలవత్ = బలవంతులతో, విరోధితా = విరోధము,
దురంతా = దుఃఖమంతమునందుగలది, అహో = ఆశ్చర్యము.

ప్రథమ స్కంధః.

తాత్పర్యము. ఈ ప్రకారముగా దనచే జెప్పబడిన దుర్యోధనుని పరిపాలనా విధానమును వినుటవలన ధర్మరాజునకు మనంబున సందేహము కలుగుననుభవించి యా ధర్మజునిసందేహము బోగొట్టుటకై మఱి నిట్లు చెప్పబడినది. 'ఓమహారాజా ! నిస్సపత్నముగా భూమండలమును బిరపాలించుచున్న యాదుర్యోధనునిఁగి గురురుజాతు లేక యెప్పుడును దనమీదకు మీరు వచ్చిపడెదరో యని గూలోచించుచునే యున్నాడుగాని హాయిగా గుండెమీద జేయివైచుకొని నిదురించుటలేదు. ఎంతవఱదైనను బలవద్విరోధము తెచ్చిపెట్టుకొనిన నయ్యది దుఃఖమేతమే యగును. కాబట్టి ప్రభువులు సందేహించి యూరుకొనక ప్రయత్నముచేయవలెను.

శబ్దాదులు. భువం పాలయంతీతి భూపాలాః, ప్రలీనాః భూపాలా యస్మిన్ ప్రతీనభూపాలం, తత్, ప్రలీనభూపాలం-ప్రలీనభూపాలే-ప్రలీనభూపాలాని, ప్రలీనభూపాలశబ్ద ఆకారాంతపునకలిగ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆఙీ-అవ్యు. స్థిరా ఆయతి ర్యస్య తత్ స్థిరాయతి, తత్, స్థిరాయతి-స్థిరాయతీని-స్థిరాయతీని, స్థిరాయతిశబ్ద ఇకారాంతపునకలిగ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రశానత్-ప్రశానస్తా-ప్రశానంతః, ప్రశానచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆవాసిభ్యః ఆపారిధి-అవ్యు. మణ్డలం-మణ్డలే-మణ్డలాని, మణ్డలశబ్ద ఆకారాంతపునకలిగ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. భువః-భువోః-భువాం, భూశబ్ద ఊకారాంతస్త్రీలిగ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. సః-తే-తే, తచ్ఛబ్దోదకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. చింతయతి-చింతయతః-చింతయన్తి, చింతి-స్త్యుత్యామిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ వరస్తేచది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఏవ-అవ్యు. భియం-భియా-భియః, భీ శబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలిగ్గో ద్వితీయాబహువచనాంతః. త్వత్ ఏవ్యత్యః త్వదేవ్యత్యః, తాః, త్వదేవ్యతీం-త్వదేవ్యత్యై-త్వదేవ్యతీః, త్వదేవ్యతీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలిగ్గో ద్వితీయాబహువచనాంతః. అహో-అవ్యు. దుఃఖమన్త, యస్మాస్మాన్, దురన్తా-దురన్తే-దురన్తాః, దురన్తాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిగ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. బలమేమమస్తీతి బలవన్తః విరోధో-సస్మాస్తీతి విరోధీ, విరోధినో భావో విరోధితా, బలవద్భిర్విరోధితా, బలవద్విరోధితా-విరోధితే-విరోధితాః, బలవద్విరోధితాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిగ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. ప్రలీనేతి. సః దుర్యోధనః ప్రలీనభూపాలం. నిస్సపత్నమిత్యర్థః. స్థిరాయతి చిరావసాయాశ్చర్థః. భువో మండలం ఆపారిధిభ్యః ఆపారిధి చతుస్సముద్రపర్యంతమిత్యర్థః. * 'అక్షర్యాదాభివ్యో' రిత్యవ్యయాభావః. ప్రశానదాక్షావయన్మసి. * 'జక్షిత్యాదయష్' డిత్యభ్యస్తసంజ్ఞా. 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు' రితి సుమాగమప్రతిషేధః. త్వత్ త్వత్తః ఏవ్యతిరాగమివ్యతిరాగామినీః. ధాతునామనేకార్థత్వా దుక్తార్థసిద్ధిః. అథవా ఆజ్ఞా-భా-టీ-6

పూర్వః పాతః. * 'ఏత్యేథత్యాన్ని'తి వృద్ధిః. 'లృటస్సజ్జే'తి శతృప్రత్యయః. 'ఉగిత శ్చే'తి జీప్. 'ఆచ్ఛీనద్యోర్ను' మితి వికల్పాన్నుమభావః. భియో భయహేతూకా. విపవ ఇత్యర్థః. చింతయతి ఆలోచయత్యేవ. స ఏవాహ. —అహో బలవద్విరోధితా దురుతా దుష్టావసానా. సార్వభౌమస్వాపి ప్రబలైస్సంపన్నైస్సహ వైరమునర్థ వర్జవసాయ్యేవేత్యాశ్చర్యం. సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపాఽర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః.

ఆవ. నను గూఢాకారేంగితస్య తస్య భయం త్వయా కథం నిరధారిత్యత్రాహ. —

✓ మూ. కథాప్రసంగేన జనైరుదాహృతా

దనుస్త్తతాఖండలసూనువిక్రమః, ✓

తవాభిధానాద్వ్యథతే నతానన

స్సుదుస్సుహంత్రపదాదివారగః. గ. ౬.

౨౪

టీక. కథాప్రసక్తేన-కథా = కథలయొక్క, ప్రసక్తేన=ప్రసక్తముచేత, జనైః=జనులచే, ఉదాహృతాత్ = ఉచ్చరింపబడిన, తవ = నీయొక్క, అభిధానాత్=చాను ధేయమువలన, అనుస్త్తతాఖంజలసూనువిక్రమః-అనుస్త్తత = స్థరింపబడినట్టి, ఆఖంజల సూను=అర్జునునియొక్క, విక్రమః=చరాక్రమముకలవాడగుచు, సుదుస్సుహంత్ర=అత్యంతము సహింపశక్యముకానట్టి, మన్తప్రదాత్ = మంత్రశబ్దమువలన, ఉరగభవ = సర్పము వలె, నతాననన్యౌ-నత=వంగిన, ఆననన్యౌ=ముఖముకలవాడగుచు, వ్యథతే=దుఃఖించుచున్నాడు.

తాత్పర్యము. మహాప్రభూ! ఆదుర్యోధనుడు సభలొనున్నపుడుగాని మఱి యొకచోట నున్నపుడుగాని ఇష్టాగోష్ఠియందు శ్రీవారిసామధేయ ముచ్చరింపబడిన లోడనే మహాపరాక్రమశాలియగు నర్జునునిపరాక్రమము జ్ఞప్తికిరాఁగా విషవైద్యుఁడు గారుడమంత్రోచ్చారణముచేసిన సర్పము తలవంచుకొని కదలకమెదలక కట్టుబడినోపు నటుల ముఖవైవర్ణ్యముపొంది గజగజలాడుచు తల వాలుచుకొని దుఃఖపడుచుండును. ఇట్లతనిననేకపర్యాయములు నేను ప్రత్యక్షముగాఁ జూచియున్నాను. కాబట్టి ప్రభువులు ప్రయత్నింపవలెనని మనవి జేసికొనుచున్నాను.

శబ్దాదులు. కథానాం ప్రసక్తః, లేన, కథాప్రసక్తేన-కథాప్రసక్తాభ్యాం - కథాప్రసక్తైః, కథాప్రసక్త శబ్ద ఆకారాన్తః పులింగస్తృతీయైకవచనాన్తః. జనేన-జనాభ్యాం-జనైః, జనశబ్ద ఆకారాన్తః పులింగస్తృతీయైకవచనాన్తః. ఉదాహృతాత్-ఉదాహృతాభ్యాం-ఉదాహృతీభ్యః, ఉదాహృతశబ్ద ఆకారాన్తవచనలింగః పశ్చిమ్యైకవచనాన్తః.

ప్రథమ స్పర్శ.

ఆఖణ్డలస్య సూనుః ఆఖణ్డలసూనుః, ఆఖణ్డలసూనోర్విక్రమః, ఆఖణ్డలసూనువిక్రమః, అనుస్త్వితః ఆఖణ్డలసూనువిక్రమో యేన సః, అనుస్త్వితాఖణ్డలసూనువిక్రమః - విక్రమా-విక్రమాః, అనుస్త్వితాఖణ్డలసూనువిక్రమశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తపి, తే-యవయోః, వాం-యష్టాకం, వః, యష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్షప్తః. కవచనాంతః. అభిధానాత్ - అభిధానాభ్యాం-అభిధానేభ్యః. అభిధానశబ్ద ఆకారాంతః పుంసలింగః పఞ్చమ్యైకవచనాంతః. వ్యధతే-వ్యధేతే-వ్యధస్తే, వ్యధ-భయసఖ్యలనయోత్పన్నాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్ప్రసవి ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. నతం ఆననం యస్య సః, నతాననః-నతాననా - నతాననాః, నతాననశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సుదుస్సహాత్-సుదుస్సహాభ్యాం-సుదుస్సహేభ్యః, సుదుస్సహశబ్ద ఆకారాంతః పుంసలింగః పఞ్చమ్యైకవచనాంతః. మస్త్రస్య పదం, మస్త్రపదం, తస్మాత్, మస్త్రపదాత్-మస్త్రపదాభ్యాం-మస్త్రపదేభ్యః, మస్త్రపదశబ్ద ఆకారాంతః పుంసలింగః పఞ్చమ్యైకవచనాంతః. ఇవ-అప్య. ఉరగః-ఉరగౌ-ఉరగాః, ఉరగశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. కథేతి. కథాప్రసంగేన గోక్తీవచనేన. జనైః-తత్ర త్వరిత్యర్థః. అన్యత్ర కథాప్రసంగేన వివక్షేద్యేన. ని. 'కథాప్రసంగో వార్తాయాం వివక్షేద్యేనా వాచ్యవదితి విశ్వః. ఏకవచనస్యాతంత్రత్వా జ్ఞవశేషణం. యద్వా కథాప్రసంగే ఇనాశ్చ తే జనాశ్చేత్యేకం పదం. ఉదాహృతాదుచ్చరితాత్తవాభిధానాన్నామధేయాత్ - స్తారకాధ్యతోః. హేతావతి పంచమి. ని. 'అభ్యాహ్వా అభిధానం చ నామధేయం చ నామచే' త్యుమరి. అన్యత్ర తవాభిధానాత్. 'నామైకదేశే నామగ్రహణ' మితి న్యాయాత్ తచ్చ వశ్య తవా తార్థ్యవాసుకీ తయో రభిధానం యస్మిన్ పదే తస్మాత్. అనుస్త్వితా ఖండలసూనువిక్రమః స్త్వితార్థనపరాక్రమస్ఫుత్ సుదుస్సహాదతిదుస్సహాత్ మంత్రపదా న్తంత్రశబ్దాత్ స్తారకాధ్యతోః. ఆఖండలసూనుర్విద్రావజ ఉపేంద్రో విష్ణురితి యావత్. ని. 'సూనుః పుత్రేనుజేరవా' వితి విశ్వః. తస్య విః పక్షీ. గరుడ ఇత్యర్థః. తస్య క్రమః పాదవిక్షేపః. సోఽనుస్త్వితో యేన స తథోక్తః స్త్వితగరుడమహిమా. ఉరగ ఇవ నతాననస్ఫుత్. వ్యధతే దుఃఖాయతే. ని. 'పీడా బాధా వ్యధా దుఃఖ' మిత్యుమరి. అత్యుత్కటభయరోషాదివికారా దుర్వారా ఇతి భావః. శ్లో. 'సర్వతో జయమన్విచ్ఛేత్పుత్రాదిచ్ఛేషరాజయ' మితి న్యాయం. 'త్విత్సమో జ్యేష్ఠ' ఇతి న్యాయాచ్చార్జునోత్కర్ష కథనం యుధిష్ఠిరస్య భూషణమేవేతి సర్వ మవదాతమ్.

అ. నిగమయతి.—

మూ. తదాశు కర్తం త్వయి జిహ్వాముద్యతే
విధీయతాం తత్ర విధేయముత్తరమే,
పరప్రణీతాని వచాంసి చిన్వతాం
ప్రవృత్తిసారాః ఖలు మాదృశాం గిరః.

౨౫

టీక. తత్ = ఆకారణమువలన, త్వయి = నీయందు, జిహ్వా = కపటమును, కర్తం = చేయుటకు, ఉద్యతే = ఉద్యుక్తుడైన, తత్ర = ఆదుర్భోధనునియందు, విధేయం = చేయఁదగినట్టి, ఉత్తరం = ప్రతిక్రియ, ఆశు = శీఘ్రముగా, విధీయతాం = చేయఁబడుగాక. పరప్రణీతాని-పర = ఇతరులచే, ప్రణీతాని=పలుకఁబడినట్టి, వచాంసి=మాటలను, చిన్వతాం = సుగ్రహించెడి, మాదృశాం = మాబోటిచారులయొక్క, గిరః=మాటలు, ప్రవృత్తిసారాః ఖలు - ప్రవృత్తి = వార్తామాత్రమే, సారాఃఖలు = సారముగాఁ గలవికదా.

తాత్పర్యము. మహాప్రభూ! ప్రభువులవిషయమై దుస్తంత్రములను పన్నుచుండెడి కపటప్రవర్తకుడగు దుర్బోధనునివిషయమై ప్రతిక్రియ కడుశీఘ్రముగా ప్రభువులాలొచించెదరుగాక. అక్కడక్కడ వారువారు చెప్పూనినడిమాటలను విని ప్రభుసన్నిధి నావృత్తాంతములను జేప్పటయే మాపని కాని యావ్యవహారములవిషయమై ప్రతిక్రియ నాలొచించుటకుగాని నిర్ణయించుటకుగాని మాకు సామర్థ్యములేదు. కాబట్టి ప్రభువులే యాలొచించవలసినదని మనవిచేయుచున్నాను.

శబ్దాదులు. తత్ - అప్య. ఆశు - అప్య. కర్తం-అప్య. త్వయి - యువయోః-యుష్మాను, యుష్మచ్ఛబ్దః దకారాంతః పుంలింగస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. జిహ్వా - జిహ్వే - జిహ్వసి, జిహ్వశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉద్యతే-ఉద్యతయోః-ఉద్యతేష్వ, ఉద్యతశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. విధీయతాం - విధీయేతాం-విధీయంతాం, వి పూర్వకాత్ దు ధాత్ - ధారణపోషణయోరిప్యస్తాధాతోః కర్తృణి లోడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తత్ర-అప్య. విధేయం-విధేయే-విధేయాని, విధేయశబ్ద అకారాంతఃపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఉత్తరం - ఉత్తరే-ఉత్తరాణి, ఉత్తరశబ్ద అకారాంతఃపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పరేః, ప్రణీతాని, పరప్రణీతాని, తాని, పరప్రణీతం-పరప్రణీతే-పరప్రణీతాని, పరప్రణీతశబ్ద అకారాంతఃపుంసకలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. వచః-వచసి - వచాంసి, వచశబ్దస్సకారాంతఃపుంసకలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. చిన్వతః - చిన్వతోః-చిన్వతాం, చిన్వచ్ఛబ్ద

స్తకారాస్త్రః పుంలిక్ష్మష్టీబహువచనాస్తః. ప్రవృత్తిరేవ సారః యాసాం తాః ప్రవృత్తి సారాః, ప్రవృత్తిసారా-సారే-సారాః, ప్రవృత్తిసారా శబ్ద ఆకారాస్త్రస్థీలిక్ష్మః ప్రశమా బహువచనాస్తః. ఖలు-అప్యం. మాదృశః-మాదృశోః-మాదృశాం, మాదృశ్యబ్రహ్మకారాస్త్రః పుంలిక్ష్మష్టీబహువచనాస్తః. గీః - గిరా-గిరః, గీర్మజ్జో రేఫాస్త్రస్థీలిక్ష్మః ప్రశమాబహు వచనాస్తః.

వ్యా. తదితి. తత్తన్మాత్కారణాత్ త్వయి జిహ్వాంకవటం కర్తవ్యమధ్యతే. త్వాం జిహ్వాంసావతి భావః. తత్త తస్మిన్ దుర్యోధనే విధేయం కర్తవ్యముత్తరం ప్రతి క్రియా ఆశు శీఘ్రం విధీయతాం క్రియతాం. నను కర్తవ్యమపి త్వయైవో చ్యతా మితిచేత్తత్రాహ—పరేతి. పరప్రణీతాని పరోక్తాని వచాంసి చిన్వతాం సంగృహ్ణతాం మాదృశాం. వార్తాహరిణామిశ్యర్థః. గిరః ప్రవృత్తిసారాః వార్తామాత్ర సారాః ఖలు. ని. 'వార్తా ప్రవృత్తిస్వతంత్ర' ఇత్యమర్థః. వార్తామాత్రవాదినో వయం, న తు కర్తవ్యార్థోపదేశసమర్థాః. అత స్త్వయైవ నిర్ధార్యం కార్యమితి భావః. సామాన్యేన విశేషసమర్థనాదర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః.

అ. తతో యుధిష్ఠిరేణ కిం కృతమిత్యత్రాహ.—

మూ. ఇతిరయిత్యా గిరమాత్తసత్క్రియే
గతేఽథ పత్యో వనసన్నివాసినామ్,
ప్రవిశ్య కృష్ణాసదనం మహీభుజా
తదాచచక్షేఽనుజనన్నిధౌ వచః.

౨౬

టీక. వనసన్నివాసినాం=వనమునుండివారలకు, పత్యో=ప్రభువగువనచరుడు, ఇతి=ఈప్రకారముగా, గిరం = వాక్యమును, ఈరయిత్యా=పలికి, ఆత్తసత్క్రియే-ఆత్త= స్వీకరింపబడిన, సత్క్రియే = పారితోషికముకలవాడై, గతేనతి = వెళ్ళినవాడగుచుం డుగా, అథ=తరువాత, మహీభుజా = ధర్మరాజుచేత, సదనం = గృహమును, ప్రవిశ్య= ప్రవేశించి, అనుజనన్నిధౌ-అనుజ=సోదరులయొక్క, సన్నిధౌ = సన్నిధియందు, తతో= వనచరోక్తమగు నావాక్యమును, కృష్ణా=ద్రౌపదీదేవి, ఆచచక్షే=చెప్పబడినది.

తాత్పర్యము. ఇట్లా వనచరుడు దుర్యోధనుని పరిపాలనావిధానమును నను గ్రహముగా జెప్పిన విని సింహుడు ధర్మరాజుకనిక పారితోషికమిచ్చి పంపివేసి, గృహం బునకు జని యచ్చటఁ దనరాకకై ఎదురుమాచుచున్న భీమాదులసమక్షమున నావాక్య ముల నన్నిటిని యథాక్రమముగా ద్రౌపదితోఁ జెప్పెను.

శబ్దామలు. ఇతి-అప్య. ఈరయిత్యా-అప్య. గిరం-గిరా - గిరః, గీర్భజ్జో రేషాన్త
స్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆత్మా సత్కియాయేన సః, ఆత్తసత్కియః, తస్మిన్, ఆత్తసత్కియే - ఆత్తసత్కియయోః - ఆత్తసత్కియేషు, ఆత్తసత్కియశబ్ద ఆకారాన్తః పులిङ్గస్సప్తమ్యైకవచనాన్తః. గలే-గతయోః-గలేషు, గతశబ్ద ఆకారాన్తః పులిङ్గస్సప్తమ్యైకవచనాన్తః. అగ్ - అప్య. పత్యై - పత్యోః - పతిషు, పతిశబ్ద ఇకారాన్తః పులిङ్గస్సప్తమ్యైకవచనాన్తః. పనే సన్నివాసినిః పనసన్నివాసినిః లేహం, పనసన్నివాసినిః - వాసినిః - వాసినిః, పనసన్నివాసిన్ శబ్దో నకారాన్తః పులిङ్గస్సప్తమ్యైకవచనాన్తః. ప్రవిశ్య - అప్య. కృష్ణా-కృష్ణే-కృష్ణాః, కృష్ణశబ్ద ఆకారాన్తః స్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. సదనం-సదనే-సదనాని, సదనశబ్ద ఆకారాన్తః నపుంసలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. మహీ భువనీతి మహీభుక్, లేన, మహీభుజా-మహీభుగ్భ్యం-మహీభుగ్భిః, మహీభుక్శబ్దో ఒకారాన్తః పులిङ్గస్సప్తమ్యైకవచనాన్తః. తల్ - తే - తాని, తచ్చజ్జో దకారాన్తః పుంసలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆచచక్షే - ఆచచక్షా - తే - ఆచచక్షే, ఆజ్ పూర్వకాల్ చక్షీ - వ్యక్తాయా వాచీశ్యస్తాధాతోః కర్తృణి లిట్ ఆత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. అనుజానాం సన్నిధిః అనుజసన్నిధిః, తస్మిన్, అనుజసన్నిధౌ - సన్నిధ్యోః - సన్నిధిషు, అనుజసన్నిధిశబ్ద ఇకారాన్తః పులిङ్గస్సప్తమ్యైకవచనాన్తః. ఎచః-ఎచసి-పచాంసి, ఎచశబ్దస్సకారాన్తః పుంసలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః.

వ్యా. ఇతీతి. పనసన్నివాసినిః పత్యై వనేచరాధిపే ఇతీత్యం గిరం వాచమిరయిత్యా ఉత్త్వా ఆత్తసత్కియే గృహీతపారితోషికే గలే సతి. 'తృప్తిదానమేవ చారాణాం హి వేతనం. తే హి తల్లాభాత్సామికార్యేష్వతీవ త్వరంత ఇతి నీతి వాక్యామృతే. అగ్ మహీభుజా రాజ్ఞా కృష్ణాసదనం ద్రావదీభవనం ప్రవిశ్యానుజస్య సన్నిధౌ తద్వనేచరోక్తం వచః వాక్య మాచచక్షే ఆఖ్యాతం. అగ్వా. కృష్ణేతి వదచ్ఛేదః. సదనం ప్రవిశ్య అనుజసన్నిధౌ తద్వచః కృష్ణా ఆచచక్షే ఆఖ్యాతా. * చక్షీ ఖోదుహాదే ర్ద్వికర్తృకత్వా దప్రధానే కర్తృణి లిట్.

అవ. తతో ద్రావదీ కిమకార్షి దిత్త్యైతాహ. —

మూ. నిశమ్య సిద్ధిం ద్విషతామపాకృతీ
స్తత స్తతస్త్యా వినియంతుమక్షమా,
నృపస్య మన్యువ్యవసాయదీపిసి
రుదాజహార ద్రుపదాత్తజా గిరః.

టీక. ద్రుపదాత్మజా = ద్రౌపదీదేవి, ద్విషతాం = శత్రువులయొక్క, సిద్ధిం = వృద్ధ్యాత్మకమగుసిద్ధిని, నిశమ్య = విని, తతః = తర్వాత, తతస్త్రాః = ఆశత్రువులవలన వచ్చినట్టి, అపాకృతీః = అపకారములను, వినియస్తుం = నిరోధించుటకు, అక్షమాసతీ = సమర్థురాలుకానిదై, నృపస్య = ధర్మరాజయొక్క, మన్యువ్యవసాయదీపినిః - మన్య = శ్రోధమునకును, వ్యవసాయ = ప్రయత్నమునకును, దీపినిః = వృద్ధిపొందించునట్టి, గిరిః = వాక్యములను, ఉదాజహరః = వలెకెను.

తాత్పర్యము. తరువాత ద్రౌపదీదేవి ధర్మజునిచే బలంకబడిన శత్రువులయభి వృద్ధిని విని వారలచే జేయఁబడిన కేకాపరక్షణాద్యపకారములు స్తుతికి రాఁగా వానిని లోలోపల నణఁచుకొనలేక ధర్మరాజునకుఁ గ్రోధము కలిగినగాని శత్రుసహారప్రయత్నములను జేయఁడని యాలోచించి తదుద్దిష్టకములగు వచనములను బలంకనారంభించెను.

శబ్దాదులు. నిశమ్య-అవ్య. సిద్ధి - సిద్ధి-సిద్ధిః, సిద్ధిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రిలింగో ద్వితీ యైకవచనాంతః. ద్విషతః-ద్విషతోః - ద్విషతాం, ద్విషచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పులిక్షష్టస్థీ బహువచనాంతః. అపాకృతి-అపాకృతీ-అపాకృతీః, అపాకృతిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రిలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. తతః-అవ్య. తత ఆగతాంతస్త్రాః, తాః, తతస్త్రాః-తతస్త్రే తతస్త్రాః, తతస్త్రాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రిలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. వినియస్తు-అవ్య. న త్తమా అక్షమా, అక్షమా-అక్షమే-అక్షమాః, అక్షమాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రిలింగః ప్రథమైక వచనాంతః. నృపస్య-నృపయోః - నృపాణాం, నృపశబ్ద ఆకారాంతః పులిక్షష్టస్థైకవచ నాంతః. మన్యుశ్చ వ్యవసాయశ్చ మన్యువ్యవసాయా, మన్యువ్యవసాయయోర్దీపిన్యః, తాః, మన్యువ్యవసాయదీపినిం - దీపిన్యా-దీపినిః, మన్యువ్యవసాయదీపినిశబ్ద ఈకారాంత స్త్రిలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. ఉదాజహరః-ఉదాజహ్రతుః-ఉదాజహుః, ఉత్, ఆజ్ పూర్వః-హ్రస్వః-హారణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లిట్ చరన్తెపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ద్రుపదాత్మజా ఆత్మజా, ద్రుపదాత్మజా-ద్రుపదాత్మజే-ద్రుపదాత్మజాః, ద్రుపదాత్మజా శబ్ద ఆకారాంతస్త్రిలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. గిరిం-గిరా-గిరిః, గీర్మణో రేఫాంతస్త్రిలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః.

వ్యా. నిశమ్యేతి. తతో ద్రుపదాత్మజా ద్రౌపదీ ద్విషతాం సిద్ధిం వృద్ధిరూపాం నిశమ్య ఆత్మజే తతస్తదనంతరం. తతో ద్విషద్యుః ఆగతాంతస్త్రాః. * 'అవ్య యాత్మ్య' దితి త్వమ్. అపాకృతీ రపకారాణాం కేకాపరక్షణాదీన్ వినియంతుం నిరోధ్యం అక్షమా సతీ నృపస్య యుధిష్ఠిరస్య మన్యువ్యవసాయయోః శ్రోగోద్యోగయోః దీపినిః సంవర్ధినిః గిరో వాచః. ఉదాజహరః జగాద.

అను. వృషమునుజ్ఞాపయితుమాహ.—

మూ. భవాద్యశేష ప్రమదాజనోదితం
భవత్యధిక్షేప ఇవానుశాసనమ్,
తథాపి వత్తం వ్యవసాయయంతి మాం
నిరస్తనారీసమయా దురాధయః.

౨౨

టీక. భవాద్యశేష = మీబోటిపండితులవిషయమై, ప్రమదాజనోదితం-ప్రమదాజన = స్త్రీజనముచే, ఉదితం = పలకఁబడినట్టి, అనుశాసనం = ఆజ్ఞాపనము, అధిక్షేప = తిరస్కారమువలె, భవతి = అగుచున్నది, తథాపి = చెప్పుటకనుచితమైనను, నిరస్తనారీసమయా-నిరస్త = పోఁగొట్టఁబడిన, నారీ=స్త్రీలయొక్క, సమయా=ఆచారములకలగిన, దురాధయః = దుష్టములగుమనోవృధలు, మాం = నన్నును, వత్తం=పలుకుటకు, వ్యవసాయయన్తి=ప్రేరేపించుచున్నవి.

తాత్పర్యము. మీబోటిపండితులను నియోగించుటకు స్త్రీలు తగరు. నియోగించెదరేని యది తిరస్కరించుటయే యగును. వృషహరివిషయమై స్త్రీలు జ్యోక్యముకలుగఁజేసికొనుట ధర్మకాస్త్రవిరుద్ధమైనను స్త్రీలయాచారముల నుల్లంఘింపఁజేయుచుండెడి దుష్టమనోవృధలు నహ్నురకుండనియక నీకుతోచినమాటలను బలుకుమని ప్రేరేపించుచున్నవి; కాఁబట్టి స్త్రీజనాజ్ఞానుసారముగా నేను నడుచుకోవలసినదేనా యని యాగ్రహింపక ఈవిషయమై మనవిజేసికొనుటకు నాకనుజ్ఞనీయ వేడుచున్నాను. మఱియు దుఃఖాభిభూతులైనవారికి యుక్తాయుక్తవివేక ముండదని యాలోచించి నాచే జెప్పఁబడువాక్యములను దోషయుక్తములైనను శాంతముగాను సావధానముగాను వినఁగోరుచున్నాను.

శబ్దాదులు. భవాద్యశేష-భవాద్యశయో-భవాద్యశేష, భవాభ్యాన్యశబ్ద ఆకారాంతః పులిక్షస్పష్టమీ బహువచనాంతః. ప్రమదానాం జనః ప్రమదాజనః, ప్రమదాజనేన ఉదితం, ప్రమదాజనోదితం-ఉచితే-ఉచితాని, ప్రమదాజనోదితశబ్ద ఆకారాంతఃపుంసలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. భవతి-భవతః-భవన్తి, భూ-నతాయామిత్యు-సాధారణైకరీతి లట్ పరస్మైవది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అధిక్షేపః-అధిక్షేపా-అధిక్షేపా-అధిక్షేపశబ్ద ఆకారాంతః పులిక్షః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-ఆవృ. అనుశాసనం - అనుశాసనాని, అనుశాసనశబ్ద ఆకారాంతః పుంసలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తథా-ఆవృ. అపి-ఆవృ. వత్తం-ఆవృ. వ్యవసాయయన్తి - వ్యవసాయయంతః-వ్యవసాయయన్తి, వి-అవ-పూర్వకాల్ షో-స్తకర్తణిత్యస్సాధారణోః చిది కర్తరి లట్ పరస్మైవది ప్రథమ

పురుషబహువచనాంతః. మాం, మా-అహం, నౌ-అస్మాక్, నః, అస్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులిన్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. నారీణాం సమయాః నారీసమయాః, నిరస్తా నారీ సమయా యాసాం తాః, నిరస్తనారీసమయాః, నిరస్తనారీసమయా సమయే-సమయాః, నిరస్తనారీసమయాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిङ్గః ప్రథమాబహువచనాంతః. దుష్టాశ్చ తా ఆధ యశ్చ దురాధయః, దురాధిః - దురాధీ-దురాధయః, దురాధిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలిङ్గః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యా. భవాదృశేష్వితి. భవాదృశాః భవద్విధాః. పండితా ఇత్యర్థః. తేషు విషయే. * 'త్యదాది—'ష్విత్యాదినా కర్ణః. 'ఆసర్వనామ్న' ఇత్యాకారాదేశః. ప్రమ దాజనోదితం స్త్రీజనోక్తం. * వదేశే క్తః. 'వచిస్య' పీత్యాదినా సంప్రసారణం. అను శాసనం నియోగవచనమధిక్షేపః తిరస్కార ఇవ భవతి. ఆలో న యుక్తం వత్తుమిత్యర్థః. తథాపి వత్తుమనుచితత్వేఽపి నిరస్తనారీసమయాస్త్యాజితకాలీనతారూపస్త్రీసమాచారాః. ని. 'సమయాశ్చపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్యమరః. దురాధయః సమయోల్లంఘన పేతుత్వాద్దుష్టా మనోవృథా. ని. 'పుస్త్యాధిర్వాససీ వ్యుత్థే' త్యమరః. మాం వత్తు వ్యవసాయయంతి ప్రేరయంతి ప్రోత్సాహయంతీత్యర్థః. న కించిదయుక్తం దుఃఖనా మితి భావః.

అప. ఏవమనుజ్ఞాప్య కిముక్తం తయేత్యుత్తరాహ.—

మూ. అఖండమాఖండలతుల్యధామభి

శ్చిరం ధృతా భూపతిభిస్సృవంశజైః,

త్వయాత్మహస్తేన మహీ మదచ్యుతా-

మతంగ జేన స్రగివాప్వర్జితా.

౨౯

టీక. అఖండలతుల్యధామభిః-అఖండల = దేవేంద్రునితో, తుల్య = సమానమైన, ధామభిః = ప్రభావముకలిగినట్టియు, స్వవంశజైః = నీవంశీయులైనట్టి, భూపతిభిః = భరతాదలచే, చిరం = బహుకాలము, అఖండం = అవిచ్ఛిన్నముగా, ధృతా = ధరింపఁ బడినట్టి, మహీ = భూమి, త్వయా = నీచేత, మదచ్యుతా-మద = మదమును, చ్యుతా = స్రవించుచున్నట్టి, మతంగజేన = విసుంగుచేత, స్రగివఃపుష్పమాలవలె, ఆత్మహస్తేన-ఆత్మ = సీయొక్క, హస్తేన = హస్తముచే, అపవర్జితా = పరిహరింపఁబడినది.

తాత్పర్యము. ఓరాజా! దేవేంద్రతుల్యప్రభావభావమానులును మీవంశీయులను అగు భరతాదిమహారాజులచే జిరకాలమునుండి యవిచ్ఛిన్నముగాఁ బరిపాలింపఁబడుచు వచ్చిన యీభూమండలమును నేడు నీవు మదపుటేనుంగు పూలదండధవలె నీచేతులారా భా-టీ—7

నిష్కారణముగాఁ బరిహరించివైచిలివి. నీయాదాసీన్యదోషమువలననే యీయనర్థములు సంభవించినవి. కాఁబట్టి సేపు తిరిగి యీయనర్థములన్నిటిని బరిహరింపఁజేయుటకై శత్రు సంహారప్రయత్నములనుజేసి మమ్ములందఱును రక్షించుటయేకాక నీపూర్వులయాన్నత్యమును గూడ రక్షింపవలసినదని మనవిచేయుచున్నాను.

శబ్దాదుః. అఖణ్డం-అఖణ్డే - అఖణ్డాని, అఖణ్డశబ్ద అకారాంత నపునకనిధో ద్వితీయైకవచనాంతః. అఖణ్డలేన తుల్యం అఖణ్డలతుల్యం, అఖణ్డలతుల్యం ధామ యేషాం తే అఖణ్డలతుల్యధామానః, తైః, అఖణ్డలతుల్యధామాన్ - ధామభ్యాం-ధామభిః, అఖణ్డలతుల్యధామౌ శబ్దో నకారాంతః పులింగస్తప్రతీయాబహువచనాంతః. చిరం - అన్య. ధృతా-ధృతే-ధృతాః, ధృతాశబ్ద అకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. భునః పతయః భూపతయః, తైః, భూపతినా - భూపతిభ్యాం-భూపతిభిః, భూపతిశబ్ద ఇకారాంతః పులింగస్తప్రతీయాబహువచనాంతః. స్వస్య వంశస్యవంశః, స్వవంశే జాయంత ఇతి స్వవంశజాః, తైః, స్వవంశజేన-స్వవంశజాభ్యాం - స్వవంశజైః, స్వవంశజశబ్ద అకారాంతః పులింగస్తప్రతీయాబహువచనాంతః. త్వయా-యువాభ్యాం - యుష్టైః, యుష్టచ్చబ్దో దకారాంతః పులింగస్తప్రతీయైకవచనాంతః. ఆత్మనో హస్తః ఆత్మహస్తః, తేన, ఆత్మహస్తేన - ఆత్మహస్తాభ్యాం-ఆత్మహస్తైః, ఆత్మహస్తశబ్ద అకారాంతః పులింగస్తప్రతీయైకవచనాంతః. మహి-మహ్యా-మహ్యః, మహిశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మదం చ్యోతతీతి మదచ్యుత్, తేన, మదచ్యుతా-మదచ్యుద్భ్యాం-మదచ్యుద్భిః, మదచ్యుచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పులింగస్తప్రతీయైకవచనాంతః. మత్తక్లజేన - మత్తక్లజాభ్యాం-మత్తక్లజైః, మత్తక్లజశబ్ద అకారాంతః పులింగస్తప్రతీయైకవచనాంతః. సక్-సజౌ-సజః, సక్చబ్దో జకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అన్య. అపవర్జితా - అపవర్జితే-అపవర్జితాః, అపవర్జితాశబ్ద అకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. అఖండమితి. అఖండలతుల్యధామభి రింద్రతుల్యప్రభావైః. ని. 'ధామ రక్తా గృహే దేహే స్థానే జన్మప్రభావయో' రితి హేమః. స్వవంశజైః భూపతిభి ర్భరతాదిభిఃపిరమఖండమవిచ్ఛిన్నం ధృతా మహి త్వయా మదం చ్యోతతీతి మదచ్యుత్. క్లిప్. తేన మదస్రావిణా మతంగజేన స్రగివ ఆత్మహస్తేన స్వకారేణ స్వచాపల్యేనేత్యర్థః. అపవర్జితా పరిహృతా. స్వదోషాదేవాయమనర్థాగమ ఇతి భావః. (కులక్రమాగతా మహి భవతా అకారణమేవ త్యక్తా ఆత్మస్వత్కృతో హ్యయ మనర్థః. యథా మత్తద్విషో మాలావిసర్జనే పునరాదానే చ స్వయమేవ నమర్థః - తథా భవానపి ఉపేక్షయా త్యక్తామపి మహిం స్వీకర్తుం సమర్థ ఇతి నిందాస్తుత్యా ప్రోత్సాహయత్సిన్).

అవ. స్వదోషాదేవాయమనర్థాగమ ఇత్యుక్తం. స చ దోషః కుటిలేష్వకాటిల్య మేవేత్యాహః—

మూ. వ్రజంతి తే మూఢధియః పరాభవం
భవంతి మాయావిషయే న మాయినః,
ప్రవిశ్య హి ఘ్నంతి శతాస్తథావిధా
నసంవృతాంగాన్ని శితా ఇవేషమః.

30

టీక. మూఢధియః = మూఢబుద్ధి కలిగినట్టి, తే = వారు, పరాభవం = పరాభవమును, వ్రజన్తి = పొందుచున్నారు, యే = ఎవరు, మాయావిషయః = మాయాపులవిషయమై, మాయినః = మాయకలవారు, న భవన్తి = కారో, శతాః = గూఢవిప్రియకారులగు ధూర్తులు, శతావిధాన్ = మాయలేనట్టివారిని, ఆసంవృతాన్గాఁ-ఆసంవృత = కవచము లచేఁ గప్పఁబడని, ఆన్గాన్ = శరీరములకలవారలను, నిశితాః = మిక్కిలివాడికలిగినట్టి, ఇషవఇవ = బాణములువలె, ప్రవిశ్య = ప్రవేశించి, ఘ్నన్తిహి = హింసించుచున్నారుగదా.

తాత్పర్యము. ఓరాజా ! నాదోషమేదియని నీవు శంకించెదవేమో ! చెప్పెద వినుము. శత్రువులు మాయావులై మాయలను బంనుచుండ వారివిషయమై మాయకుఁ బ్రతిమాయలను బన్నక ఋజుమార్గముగా వ్యవహరించెను నవివేకు లాశత్రువులవలనఁ బరాభవమును దప్పక పొందెదరు. కవచములేక యుద్ధమునకు వెడలిన వీరభటులశరీరము లను వాడియైన బాణములవలె మాయావు లమాయకులదగ్గఁజేరి వారిని నవ్పించి సంహరించుచున్నారు. కాఁబట్టి మాయాపులవిషయమై మాయలను బన్నవలసినదేకాని యుపేక్షింపఁగూడదు. నీ వట్టియుపేక్ష చేసినందువలననే యీయనర్థములు మనకు వచ్చినవి. ఇదియే నీదోషము.

శబ్దాదులు. వ్రజంతి-వ్రజంతః - వ్రజన్తి, వ్రజ-గతావిత్వస్యాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మై పది ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. సః-తౌ - తే, తచ్చబ్ధో దకారాన్తః పుంలిङ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. మూఢా ధీర్యేషాం తే మూఢధియః, మూఢధీః-మూఢధియా-మూఢధియః, మూఢధీశబ్ద ఈకారాన్తః పుంలిङ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. పరాభవం-పరాభవో - పరాభవాన్, పరాభవశబ్ద ఆకారాన్తః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. భవంతి - భవతః-భవన్తి, భూ-సత్తాయామిత్యస్యాద్ధాతోః కర్తృ లట్ పరస్మై పది ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. మాయా ఏషామస్తీతి మాయావినః, తేషు, మాయావిని-మాయావినోః-మాయావిను, మాయావిన్ శబ్దో నకారాన్తః పుంలిङ్గః సప్తమీబహువచనాన్తః. యః-యా-యే యచ్చబ్ధో దకారాన్తః పుంలిङ్గః ప్రథమాబహువచనాన్తః. న - అన్యః.

మాయా ఏషామస్తీతి మాయినః, మాయా-మాయినౌ-మాయినః, మాయీ శబ్దో నకా
రాస్తః పులిక్లః ప్రథమాబహువచనాస్తః. ప్రవిశ్య - అప్య. హి-అప్య. హ-స్తి-హతః-
ఘ్నున్తి, హన-హింసాగతోఽస్తిత్వాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మై పది ప్రథమపురుషబహు
వచనాస్తః. శతః-శతౌ-శతాః, శతశబ్ద అకారాస్తః పులిక్లః ప్రథమాబహువచనాస్తః.
తథా విధాః తథావిధాః, తాః, తథావిధౌ-తథావిధౌ-తథావిధౌ, తథావిధశబ్ద అకా
రాస్తః పులిక్లౌ ద్వితీయాబహువచనాస్తః. అనంవృతాని అంగాని యేషాం తే అనం
వృతాక్షాః, తాః, అనంవృతాక్షం-అనంవృతాక్షౌ - అనంవృతాక్షౌ, అనంవృతాక్ష
శబ్ద అకారాస్తః పులిక్లౌ ద్వితీయాబహువచనాస్తః. నిశితః-నిశితౌ-నిశితాః, నిశితశబ్ద
అకారాస్తః పులిక్లః ప్రథమాబహువచనాస్తః. ఇష-అప్య. ఇషుః-ఇషూ-ఇషవః, ఇషు
శబ్ద ఉకారాస్తః పులిక్లః ప్రథమాబహువచనాస్తః.

వ్యా. ప్రజంతీతి. మూఢసియో నిర్వివేకబుద్ధయస్తే పరాభవం ప్రజుతి యే
మాయావిషు మాయాపత్ను వివయే. * 'అస్థాయామేధే'—త్యాదినా వినిప్రశ్నయః.
మాయినో మాయావంతః. * ప్రీహ్యదిత్వాదిని ప్రశ్నయః. న భవంతి. అత్రై వార్థాంతరం
న్యస్యతి—ప్రవిశ్యేతి. శతాః గూఢవిప్రియకారిణో ధూర్తా స్తథావిఘానకుటిలానసంవృ
తాంగాః అన్తి తశరీరాః నిశితా ఇషవ ఇష ప్రవిశ్య ప్రవేశం కృత్వా ఆత్మీయా
భూత్వా ఘ్నుంతి హింసంతి హి. ఆర్జవం హి కుటిలేషు న సీరిరితి భావః.

అవ. న చ లక్ష్మీచాంచల్యాదయమనర్థాగమః, కింతు స్వాపేక్షాదోషమూలత్వా
దిత్యాశయేనాహః—

మూ. గుణాసురక్తామసురక్తసాధనః

కులాభిమానీ కులజాం నరాధిపః,

పరైర్వదన్యః క ఇవాపహారయే

స్తనోరమామాత్మ వధూమివ శ్రియమ్.

30

టీక. అసురక్తసాధనః-అసురక్త = అనుమాలమైన, సాధనః = సాహాయ్యముకలిగి
నట్టియు, కులాభిమానీ-కుల = తనవంశమునందు, అభిమానీ = అభిమానముకలిగినట్టియు,
త్వదన్యః-త్వత్ = నీకంటె, అన్యః = ఇతరుడైనట్టి, కఇవ = ఎవడువలె, నరాధిపః =
మహారాజా, గుణాసురక్తాం-గుణ = సుధ్యాదిగుణములచే, అసురక్తాం = అసురక్తయైన
ట్టియు, కులజాం=కులక్రమాగతయైనట్టియు, మనోరమాం=మనోహరయైనట్టి, శ్రియం =
సంపదను, గుణాసురక్తాం-గుణ = సౌందర్యాదిగుణములచే, అసురక్తాం = అసురక్తయైన
ట్టియు, కులజాం = సువంశమునందు పుట్టినట్టియు, మనోరమాం = మనోహరయైనట్టి,

అత్త వధూమివ-అత్త = తనయొక్క, వధూమివ = భార్యనువలె, పరై = శత్రువులచే, అపహరయేత్ = అపహరింపఁజేయును.

తాత్పర్యము. ఓన్యప! ఆనుకూలసాహాయ్యమును క్షత్రియత్వాభిమానమును గలిగి యుండిన మహారాజులలో సీహక్రండపుడక్క మఱివొరును గుణానురక్తయై మౌళపారం వర్యముగా వచ్చుచున్న రాజ్యలక్ష్మిని గుణానురక్తయు పవిత్రవంశమున జన్మించినదియు సౌందర్యవతియునగు భార్యనువలె స్వయముగా శత్రువులపాలు చేసినవారు లేరు. మాన ధనులకు రాజ్యలక్ష్మ్యపహారము కళత్రాపహారమువలె నవమానకరమగుటచేసి యుపేక్షింపఁ గూడదు. కనుక నీవికనయినను దద్విషయమై ప్రయత్నింపుము.

శబ్దాదులు. గుణైరనురక్తా గుణానురక్తా తాం, గుణానురక్తాం - గుణానురక్తే - గుణానురక్తాః, గుణానురక్తాశ్చ ఆకారాన్తస్త్రిలింగో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అనురక్తాని సాధనాని యస్య, సః, అనురక్తసాధనః - అనురక్తసాధనా-అనురక్తసాధనాః, అనురక్త సాధనశ్చ ఆకారాన్తః పులింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఆభిమాన అస్యాస్తీతి అభిమానీ కులే అభిమానీ, కులాభిమానీ-కులాభిమానినా-కులాభిమానినః, కులాభిమానినా శబ్దో నకారాన్తః పులింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. కులే జాయత ఇతి కులజా తాం, కులజాం - కులశీ-కులజాః, కులజాశ్చ ఆకారాన్తస్త్రిలింగో ద్వితీయైకవచనాన్తః. నరాణామధిపః నరాధిపః, నరాధిపః-నరాధిపా-నరాధిపాః, నరాధిపశ్చ ఆకారాన్తః పులింగః ప్రథమైక వచనాన్తః. పరేణ-పరాభ్యాం-పరైః, పరశ్చ ఆకారాన్తః పులింగస్త్రీతియాబహువచ నాన్తః. త్వత్ అన్యః, త్వదన్యః-త్వదన్యా-త్వదన్యే, త్వదన్యశ్చ ఆకారాన్తః పులింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. కః-కా-కే, కిం శబ్దో మకారాన్తః పులింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇష-అప్య. అపహరయేత్-అపహరయేతాం-అపహరయేయుః, అప-పూర్వకాత్ హృష్-హరణ ఇత్యస్తాధాతోః, ఇతి కర్తరి లిజ్ పరస్మేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. రమ తీతి రమా, మనసో రమా మనోరమా, తాం, మనోరమాం-మనోరమే-మనోరమాః, మనో రమా శబ్ద ఆకారాన్తస్త్రిలింగో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అత్తసః వధూః అత్తవధూః, తాం, అత్తవధూం-అత్తవధౌ-అత్తవధూః, అత్తవధూశ్చ ఊకారాన్తస్త్రిలింగో ద్వితీయైకవచ నాన్తః. ఇష-అప్య. శ్రియం-శ్రియా-శ్రియః, శ్రీశబ్ద త్తకారాన్తస్త్రిలింగో ద్వితీయైక వచనాన్తః.

వా. గుణేతి. అనురక్తసాధనో-నుకూలసహాయకః. ఉత్తం చ కామంద కీయే-శ్లో. 'ఉద్యోగాదనివృత్తస్య సుసహాయస్య ధీమతః, తామేషానా తాతస్య నిత్యం శ్రీస్సహచారిణీ' ఇతి. అనురక్తకాసన ఇతి పాతే నమస్తజనాభిలషితభిశ్చ ఇత్యర్థః. కులాభి మానీ క్షత్రియత్వాభిమానీ కులీనత్వాభిమానీ చ - త్వదన్యస్త్యైకైకవచనాన్తః. * అన్యారా

దిత్వాచినా పంచమీ. క ఇవ నరాధిపా గుడైః సంధ్యాదిభిః సౌందర్యాదిభిశ్చ అనురక్తాం
స్వానురాగిణీం కులజాం కులక్రమాదాగతాం కులీనాం చ - మనోరమాం మనోహరాం
శ్రీయం సంపదం ఆత్మవహూమివ స్వభార్యామివ. ని. 'పథూర్జాయా స్సుహా స్త్రీచే'
శృమరః. పరైశ్చతుభిః ఆనైశ్చ ఆపహారయేత్స్వయమేవాహారం కారయేదిత్యు
ర్ధః. కశత్రాపహారపల్లవ్యవహారోఽసి రాజ్ఞా మానహానికరత్వాదనుపేక్షణీయ ఇతి
భావః.

అవ. అగ్ర దశభిః తోషోద్దిపనం కరోతి:—

మూ. భవంతమేతర్హి మనస్విగర్హితే

వివర్తమానం నరదేవ! వర్తని,

కథం న మన్యుర్జ్వలయత్యుదీరిత

శృమితరుం శుష్కమివాగ్నిరుచ్ఛిఖః.

3-1

టీక. హేనరదేవ = ఓరాజా! ఏతర్హి = ఇప్పుడున్ను, మనస్విగర్హితే = మనస్వి =
మానవంతులచే, గర్హితే = నిందింపబడుచున్నట్టి, వర్తని = మార్గమునందు, వివర్తమానం =
సంచరించుచున్నట్టి, భవంతం = నిన్నును, ఉదీరితః = ఉద్దీపితమైనట్టి, మన్యుః = క్రోధము,
శుష్కం = ఎండినట్టి, శమితరుం = జప్తిచెట్టును, ఉచ్ఛిఖః - ఉల్ = బయలు వెడలిన,
శిఖః = జ్వాలలకలిగినట్టి, అగ్నిరివ = వహ్నివలె, కథం = ఎట్లు, న జ్వలయతి = మండింప
జేయుటలేదు.

తాత్పర్యము. మహారాజా! ఇట్టి యావత్కాలమందును శూరులచే గొని
యాడబడెడు పౌరఃపమార్గమును విడచి పౌరుషహీనుడవై భీరువులచే నాశ్రయింప
బడు దైన్యవద్ధతి నవలంబించియు క్షత్రియత్వాభిమానమును విడిచి దుర్దశలపాలై యడ
వులసంచరించుచున్న నీవు కష్టపడుటయేకాక మమ్ములను గూడ నప్తకష్టములపాలు చేయు
చున్నావు. శత్రువుల యభివృద్ధినివినియు మాకష్టములనుజూచియు నీకివ్వడైనను గోపము
చెలరేగి శుష్కమగుజప్తిచెట్టును నలుముఖంబుల జ్వాలలకలిగిన యగ్నివలె నిలువున
నిన్నును భస్మముచేయవలసినదేకాని మారురదృష్టవశమున నీకు గోపము చెలరేగుటలేదు.

శబ్దాదులు. భవంతం-భవంతా-భవతః, భవచ్ఛబ్దస్తరారాంత్రః పుంసన్తో ద్వితీయైక
వచనాంత్రః. ఏతర్హి-అన్య. మనస్విగర్హితం మనస్విగర్హితం, కస్తిక్, మనస్విగర్హితే -
గర్హితయోః-గర్హితేషు, మనస్విగర్హిత శబ్ద అకారాంత నపుంసకలిగ్గ సప్తమ్యైకవచనాంత్రః.
వివర్తమానం-వివర్తమానా-వివర్తమానాః, వివర్తమానశబ్ద అకారాంత్రః పుంసన్తో ద్వితీ
యైకవచనాంత్రః. నరాణాం దేవతా తస్య సమ్బుద్ధిః, హే నరదేవ-హే నరదేవా-హే నర

దేవాః, నరదేవశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్స మౌఖ్యధనప్రథమైకవచనాంతః. వర్తని - వర్తనోః-వర్తను, వర్తక్ శబ్దో నకారాంతనపుంసకలింగస్సప్తమైకవచనాంతః. కథం - అప్య, న-అప్య. మన్యుః-మన్యూ-మన్యవః, మన్యుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైక వచనాంతః. జ్వలయతి-జ్వలయతః - జ్వలయన్తి, జ్వల-దీప్తావిత్సప్తాద్ధాతోః కర్తరిణిచి లట్ పరస్మై పరి ప్రగమపురుషైకవచనాంతః. ఉదీరితః-ఉదీరితో - ఉదీరితాః, ఉదీరితశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. శమీశరం-శమీశరూ-శమీశరూక్-శమీ తరుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. శుష్కం - శుష్కా-శుష్కాక్ - శుష్కశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ - అప్య. అగ్నిః-అగ్ని - అగ్నియః, అగ్నిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఉద్ధతాః శిఖా యస్య నః ఉచ్ఛిఖః, ఉచ్ఛిఖః-ఉచ్ఛిఖో-ఉచ్ఛిఖాః, ఉచ్ఛిఖశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథ మైకవచనాంతః.

వ్యా. భవంతమితి. హే నరదేవ నరేంద్ర! ఏతర్హిదాసిం. అస్మిన్నావత్కాలేఽపీ త్యర్థః. ని. 'ఏతర్హి సంప్రతీదాసిమధునా సాంప్రతం తథే'త్యమరః. * 'ఇద మ్హి'లితి ర్హిత్ ప్రత్యయః. 'ఏతే తో రథో' రిత్యేతాదేశః. ఆపదమేవాహ—మనస్విగర్హి తే శూరజగుస్సితే వర్తని మాగ్నే వివర్తమానం. శత్రుకృతాం దుర్దకామనుభవంతమిత్యర్థః. భవంతం త్వాం-ఉదీరితః ఉద్దీరితో-మన్యుః ప్రథః శుష్కం సీరసం. * 'శుష్కః క' ఇతి నిష్ఠాతకారస్య కకారాదేశః. శమీ చాసౌ తరుశ్చేతి విశేషణసమాసః. తం శమీశరం. శమీగ్రహణం శీఘ్రజ్వలనస్వభావాత్కృతం. ఉచ్ఛిఖ ఉద్గతశ్ఖాలః. ని. 'ఘృణి జ్వాలే ఆసి శిఖే' ఇత్యమరః. అగ్నిః వహ్నిరివ. కథం న జ్వలయతి? జ్వలయితుముచితమిత్యర్థః. * 'మితాం ప్రాన్వ్య' ఇతి ప్రాన్వ్యః.

✓ అవ. నన్వంతశ్శత్రుత్వాదయః క్రోధస్త్రాజ్య వివేత్వాశంక్యాహః—

మూ. అవంధ్యకోపస్య నిహంతురాపదాం
భవంతి వశ్యాస్వయమేవ దేహినః,
అమర్షశూన్యేన జనస్య జంతునా
న జాతహారేన చ విద్విషాదరః.

33 ✓

టీక. అవన్ధ్యకోపస్య-అవన్ధ్య = వ్యర్థముకానట్టి, కోపస్య=కోపముకలిగినట్టియు, ఆపదాం = ఆపదలకు, నిహంతః = కొట్టివేయునట్టి, పుంసః = పురుషునకు, దేహినః = జనులు, స్వయమేవ=స్వయముగానే, వశ్యాః = స్వాధీనులగుచున్నారు, అమర్ష శూన్యేన- అమర్ష = కోపముతో, శూన్యేన = శూన్యుడైనట్టి, (కోపములేని) జన్తునా = జంతువు,

జాతహోదేనసతా - జాత = పుట్టిన, హోదేనసతా = స్నేహముకలవాడగుచుండగా,
జనస్య = జనునకు, ఆదరః = ప్రీతి, నాస్తి = లేదు, విద్విషాసతా = శత్రునగుచుండగా,
దరః = భయము, నాస్తి = లేదు.

తాత్పర్యము. ఓరాజా! సఫలమైన కోపముకలిగి, నిగ్రహానుగ్రహసమర్థుడగు పురుషునకుఁ బ్రజలు తమంతటఁదామే స్వాధీనులగుచుదురు. సఫలమైన కోపములేని వానితో స్నేహముకలిగినను విరోధముకలిగినను లోకులకుఁ బ్రీతిగాని భయముగాని కలుగదు. సమయమువచ్చినపుడు కోపముచూపుటయు నసమయమునందు శాంతిని వహించుటయు శూరజనలక్షణము. కాఁబట్టి నీవు కూడ శూరజనోచితసూర్యము నాశ్రయించి మమ్ముల సుద్ధరింపుము. అంతియేకాని శ్రద్ధ మంతశ్శత్రువుగనుక విడువదగినదని సందేహింపనక్కఱలేదు.

శబ్దాదులు. న వన్ధ్యః అవన్ధ్యః అవన్ధ్యః కోపః యస్య సః అవన్ధ్యకోపః, తస్య, అవన్ధ్యకోపస్య - కోపయోః-కోపానాం, అవన్ధ్యకోపశబ్ద అకారాంతః పులింగ్లప్త్యైకవచనాంతః. నిహంత్యః-నిహంత్రోః, నిహంత్రాణాం, నిహంత్రశబ్ద ఋకారాంతః పులింగ్లప్త్యైకవచనాంతః. ఆపదః-ఆపదోః - ఆపదాం, ఆపచ్ఛబ్దో దకారాంత స్త్రీలింగప్త్యిబహువచనాంతః. భవతి-భవతో-భవంతి భూ - సత్తాయామిత్యస్తాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. వశం గతా వశ్యాః, వశ్యః - వశ్యో - వశ్యాః, వశ్యశబ్ద అకారాంతః పులింగ్లః ప్రథమాబహువచనాంతః. స్వయం- అవ్య. ఏవ-అవ్య. దేహ ఏహ మసీతి దేహివ్యః, దేహి-దేహినా-దేహినః, దేహి-శబ్దో నకారాంతః పులింగ్లః ప్రథమాబహువచనాంతః. అమర్షేణ శూన్యః అమర్ష శూన్యః తేన, అమర్ష శూన్యేన - అమర్ష శూన్యాభ్యాం-అమర్ష శూన్యైః, అమర్ష శూన్యశబ్ద అకారాంతః పులింగ్లస్త్రీతీయైకవచనాంతః. జనస్య-జనయోః - జనానాం, జనశబ్ద అకారాంతః పులింగ్లప్త్యైకవచనాంతః. జస్తునా-జస్తుభ్యాం-జస్తుభిః, జస్తుశబ్ద ఉకారాంతః పులింగ్లస్త్రీతీయైకవచనాంతః. న-అవ్య. హృదయస్య కర్తృ హృదం, జాతం హృదం యస్య సః జాతహోద్యః, తేన, జాతహోదేన-జాత హోద్ధాభ్యాం-జాతహోద్ధైః, జాతహోద్ధశబ్ద అకారాంతః పులింగ్లస్త్రీతీయైకవచనాంతః. చ-అవ్య. విద్విషా-విద్విడ్భ్యాం-విద్విడ్భిః, విద్విట్ శబ్దష్టకారాంతః పులింగ్లస్త్రీతీయైకవచనాంతః. ఆదరః-ఆదరా-ఆదరాః, ఆదరశబ్ద అకారాంతః పులింగ్లః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. అపంగ్యేతి. అపంగ్యః కోపో యస్య తస్య అపంగ్యకోపస్య-అతఏవ ఆసదాం నిపాంతుః నిగ్రహానుగ్రహసమర్థ స్సౌత్కర్యః. పుంస ఇతి శేషః. దేహినో జంతవః స్వయమేవ శక్త్యా వశంగతా భవంతి. * వశంగత ఇతి యత్ప్రత్యయః. అతః కోపినా భవితవ్యమిత్యర్థః. వ్యతిరేకే త్వనిష్ఠమాచక్షే - అమర్ష శూన్యేన నిష్కృషేన

జంతునా. కన్యయా శోక ఇతివత్. హేతౌ తృతీయా. హృదయస్య కర్మ హర్దం
 స్నేహః ని. 'ప్రేమా నా ప్రియతా హర్దం ప్రేమ స్నేహ' ఇత్యమరః. * యువాదిత్వా
 దబ్బిత్యయః. 'హృదయస్య హృల్లేఖయదన్ లాసే' వ్యితి హృదాదేశః. జాతహర్దేన
 జాతస్నేహేన సతా జనస్యాదరః ప్రీతి ర్వాప్తి. విద్విషా ద్విషతా చ సతా ఆదరో న-
 ఆమర్ష హీనస్య రాగద్వేషావశించిత్కరత్వాదగణ్యావిత్కర్థః. అశవా విద్విషా సతా దరో
 భయం న. ని. 'దరోఽస్త్రియాం భయే శ్వభ్ర' ఇత్యమరః. వితస్నేహ ప్రయోగే
 సంధివశాద్విధా పదచ్ఛేదః. పుంవాక్యేషు న దోషః. ఆతస్థానే కోపః కార్యః త్యాజ్య
 స్తస్థానే కోప ఇతి భాషః.

✓ మూ. పరిశ్రమక్ లోహితచందనోచితః

పదాతిరంతర్గిరి రేణురూపితః,

మహారథస్సత్యధనస్య మానసం

దునోతి నో కచ్చిదయం వృకోదరః.

38'

టీక. స్రాక్ = పూర్వమునందు, లోహితపద్దనోచితః = అభ్యసించబడిన రక్త
 చందనముకలిగినట్టియు, మహారథః = మహారథుడైనట్టియు, అధ్య = ఇప్పుడు, రేణు
 రూపితః - రేణు = ధూళిచే, రూపితః = ధూసరితుడైనట్టియు, పదాతిః = పాదచారి
 యైనట్టియు, అంతర్గిరి = పర్వతములనడుమ, పరిశ్రమక్ = సంచరించుచున్నట్టి, అయం =
 ఈ, వృకోదరః = భీముడు, సత్యధనస్యసత్య = సత్యమే, ధనస్య = ధనముగాఁగలిగి
 నట్టి, తవ = నీయొక్క, మానసం = మనస్సున, నోదునోతికచ్చిత్ = పరితపించ
 జేయుటలేదా.

తాత్పర్యము. సత్యధనుడవగు ఓరాజా! నీవు రాజ్యముచేయుచున్నపుడు శరీ
 రమునందు వీరగంధమును బూసికొని మహారథములనెక్కి మహాపట్టణములయందు నవిలా
 సముగా సంచారముచేసినట్టి భీముఁ డిప్పుడు పాదచారియై ధూళిధూసరితశరీరుడై పర్వ
 తములమధ్య దైన్యముతో సంచరించుచున్నాడు. ఇట్టి తమ్ముని జూచియైనను నీమనంబు
 నకుఁ బరితాపము కలుగుటలేదా? ఇంకను సత్యపరిపాలనమేనా? తమ్ములను రక్షించు
 కొనుము.

శబ్దాదులు. పరిశ్రమక్ - పరిశ్రమంతా-పరిశ్రమంతః, పరిశ్రమచ్ఛబ్దస్తకారాంతః
 పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. లోహితశ్చ తచ్చవనశ్చ లోహితచందనం, లోహితచందన
 ముచితం యేన, సః, లోహితచందనోచితః-ఉచితో-ఉచితాః, లోహితచందనోచితశ్చ అకా
 రాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. పద్యావ్యమతతీతి, పదాతిః - పదాతీ-పదాతయః,
 భా-టీ-8

పదాతిశబ్ద ఇకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. గిరిజామన్త్యై అన్తర్గిరి - అవ్యు. రేణునా రూషితః, రేణురూషితః - రూషితౌ-రూషితాః, రేణురూషితశబ్ద అకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. మహాఁ రథః యస్య, సః, మహారథః-మహారథౌ-మహారథాః, మహారథశబ్ద అకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. సత్యమేవ ధనం యస్య ః సత్యధనః, తస్య, సత్యధనస్య-సత్యధనయోః-సత్యధనానాం, సత్యధనశబ్ద అకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. మానసం-మానసే-మానసాని, మానసశబ్ద అకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. దునోతి - దునుతః - దున్వన్తి, టుదు-ఉపతాప ఇత్యస్తా న్మాతోః కర్తరి లబ్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. నో - అవ్యు. కచ్చిత్ - అవ్యు. వృకోదరః - వృకోదరా-వృకోదరాః, వృకోదరశబ్ద అకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. పరిభ్రమన్తి. హాహితచందనోచితః ఉచితలోహితచందనః. ఆహితాగ్నిర్హిత్యాత్ సాధుః. అభ్యుత్తరక్తచందన ఇత్యర్థః. ని. 'అభ్యుత్తే ప్యుచితం న్యాయ్య' మితి నూదవః. మహారథో రథచారీ ఉభయత్రాపి ప్రాగితి శేషః. అద్య తు రేణురూషితో ధూళి స్ఫురితః. పద్భ్యుమతతి గచ్ఛతీతి పదాతిః-పాదచారీ. * 'అజ్యుతిభ్యాం చేత్యనువృత్తా పాదే చేత్యేణాదిక ఇన్ప్రిత్యయః. 'పాదస్య పదాజ్యుతిగోపహతే'ష్వితి పదాదేశః. అంతర్గిరి గిరివ్యవస్థః. * 'అవ్యయం విభక్తీ'త్యాదినా విభక్త్యర్థేదవ్యయాభావః. 'గిరేశ్వ సీనకస్య' ఇతి వికల్పా త్సమాసాంతాభావః. పరిభ్రమన్ సంచరన్నయం వృకోదరో భిముః. సత్యధనస్యేతి సోల్లాంతనవచనం. అద్యాపి సత్యమేవ రక్ష్యతే, నతు భ్రాతర ఇతి భావః. తవేతి శేషః. మానసం నో దునోతి కచ్చిన్న పరితాపయతి కిం? ని. 'కచ్చిత్యా మప్రవేదన' ఇత్యమరః. స్వాభిప్రాయావిష్కరణం కామప్రవేదనం.

అవ. ఇత్యేవం వృకోదరే దయోత్పాదనేన రోషోద్దివసమభిధాయ ధనంజయం ప్రత్యాహః—

మూ. విజిత్య యః ప్రాజ్యమయచ్ఛదుత్తరాణ్

కురూనకుప్యం వసు వాసవోపమః,

స వల్కువాసాంసి తవాధునాహరణ్

కరోతి మన్యుం న కథం ధనంజయః?

371

టీక. వాసవోపమః - వాసవ = దేవేంద్రుడు, ఉపమః = ఉపమానముగాకలిగినట్టి, యః = ఏ, ధనంజయః = అర్జునుడు, ఉత్తరాణ్ = మేరువున కుత్తరంబులగు, కురూణ్ = కురుదేశములను, విజిత్య = జయించి, ప్రాజ్యం=అధికమైనట్టియు, అకుప్యం=

హేమరూపాత్మకమైనట్టి, మనుచువర్తరజతమణిముక్తాదికమగు ధనమును, ఆయచ్ఛల్ = ఇచ్చెనో, సః = ఆ, ధనశ్చయః = అర్జునుడు, అభునా = ఇప్పుడు, తపఃనీకు, వల్గ-వాసాని = నారచీరలను, ఆహరణ్ = సంపాదించుచున్నవాడై, కథం = ఎట్లు, తపఃనీకు, మన్యుం = క్రోధమును, నకరోతి = కలిగించుట లేదు.

తాత్పర్యము. ఓరాజా! ఏయర్జునుడు పరాక్రమాదిగుణములచే దేవేంద్రునితోఁ దుల్యుడో, యెవ్వఁడు మనుష్యుదుర్గమంబులగు సుత్తరకురుదేశంబులకుఁ జని యచ్చటి రాజులను జయించి వారిచే నువర్తరజతమణిముక్తాదికమును కప్పములను గొనివచ్చి నీపాదములచెంతనునిచి నిన్నధికభక్తితోఁ బూజించినాడో యట్టియర్జునుడు నేఁడు నామరూపములులేక యడవులలో సంచరించుచు నీకు నారచీరలను దీసికొనిరాఁదగిన దుర్దశకు పాలై నాఁడు. అట్టి యర్జునునిజూచుచున్న నీకిప్పటికైనను నతనియందు జాలికలిగి శత్రువులను సంహరించుటకుఁ గోపమేల కలుగుటలేదో తెలియకున్నది. అతనిని జూచుచున్న నాకు మిగుల జాలికలుగచున్నది. పురుషుడవై పుట్టియు నేమియుఁజేయలేక దిక్కులు జూచుచున్న నిన్నేమనవలసియున్నదో తెలియుటలేదు.

శబ్దాదులు. విజిత్య-అవ్య. యః - యా-యే, యచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రాజ్యం-ప్రాజ్యే-ప్రాజ్యాని, ప్రాజ్యశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలింగోః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆయచ్ఛల్ - ఆయచ్ఛతాం-ఆయచ్ఛాన్ దాన్ - దాన ఇత్యస్తా ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఉత్తరం - ఉత్తరా-ఉత్తరాణ్, ఉత్తరశబ్ద ఆకారాంతః పులింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. కురుం - కురు-కురుణ్, కురుశబ్ద ఉకారాంతః పులింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. కుప్యాదన్య దకుప్యంతత్, అకుప్యంత-అకుప్యే-అకుప్యాని, అకుప్యశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. వసు-వసునీ - వసుని, వసుశబ్ద ఉకారాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉపమాయతే అనేనేత్యుపమా, వాసవ ఉపమా యస్య, సః, వాసవోపమా - వాసవోపమా - వాసవోపమాః, వాసవోపమశబ్ద ఆకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సః-తే-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వల్గ-వాసాని-వల్గ-వాసనీ-వల్గ-వాసాని, వల్గ-వాసశబ్దస్సకారాంతనపుంసకలింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. తప, తే-యుసయోః, వాం-యుష్మాకం, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులింగః పశ్యేకవచనాంతః. అభునా-అవ్య. ఆహరణ్-ఆహరణై-ఆహరంతః, ఆహరచ్ఛబ్ద ప్రతారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. కరోతి-కురుతః-కుర్వన్తి, డు కృచ్ -కరణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. మన్యుం - మన్యు - మన్యుణ్, మన్యుశబ్ద ఉకారాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. న - అవ్య. కథం-

అవ్య. ధనం జయతీతి ధనజ్ఞాయః, ధనజ్ఞాయః - ధనజ్ఞాయా-ధనజ్ఞాయాః, ధనజ్ఞయశ్చబ్ధ
అకారాంత్యైః పుంలింగః ప్రశమైకవచనాంత్యః.

వ్యా. విజిత్యేతి. ఉపమాయతేఽ నయేత్పుష్పమా, ఆతశోఽపసర్గ ఇత్యుజ్. వాసవః
ఇంద్రః ఉపమా యస్య స వాసవోపమః ఇంద్రతుల్యో యో ధనంజయః. ఉత్తరాక్ష
కురూ శ్చైరోరుత్తరానమానుషాక్ష దేశవిశేషాక్ష విజిత్య ప్రాజ్ఞం ప్రభూతం. ని.
'ప్రభూతం ప్రచరం ప్రాజ్ఞ' మిత్యనురః. కుష్మాదన్యదనుష్యం హేమరూపాత్మకం.
ని. 'స్యా త్కోశశ్చ పిరణ్యం చ హేమరూప్యే కృతాకృతే, తాభ్యాం యదన్యత్త
తుక్ష్మ' మిత్యనురః. వసు ధనం అయచ్ఛత్ దత్తవాక్. * 'పాప్మే' త్యాదినా దాణో
యచ్ఛదేశః. స ధనం జయతీతి ధనంజయోఽర్జునః. * 'సంజ్ఞాయాం భృతృపృజీ'
త్యాదినా ఖచ్ ప్రత్యయః. 'అరుద్విష' విత్యాదినా ముమాగమః. అధునా అస్మిక్
కాలే, 'అధునే'తి నిపాతనాత్సాధుః. 1 తవ వల్కవాసాంస్యాహరక్ సంపాదయక్,
కథం తవ మన్యుం క్రోధం దుశ్శఖం వా న కరోతి? (అథవా వల్కవాసాంస్యాహరక్
ధారయక్, తవ మన్యుం కథం న కరోతి?) - ధనంజయగ్రహణం ప్రాప్తిణ్యప్రకటనార్థమ్.

ఆప. నకులసహదేవౌ ప్రత్యాహః—

మూ. వనాంతశయ్యాకరినీకృతాకృతీ

కచాచితౌ విష్వగివాగజౌ గజౌ,

కథం త్వమేతౌ ధృతిసంయమా యమా

విలోకయన్నుత్సహనే న బాధితుమ్.

3౬

టీక. వనాంతశయ్యాకరినీకృతాకృతీ - వనాంత = వనభూమియను, శయ్యా =
శయ్యచేత, క్షుణ్ణీకృత = కఠినముగాఁ జేయఁబడిన, ఆకృతీ = శరీరములుకలిగినట్టియు,
విష్వక్ = అంతట, కచాచితౌ-కచ = కేశములచేత, ఆచితౌ = వ్యాపించఁబడినట్టియు,
అగజౌ = ఐర్వీతమునందుప్రట్టినట్టి, గజావివ స్థితౌ = ఏనుఁగులవలెనున్నట్టి, ఏతౌ = ఈ,
యమా = కవలగు నకులసహదేవులను, విలోకయన్ = చూచుచున్నట్టి, త్వం = నీవు,
కథం = ఎట్లు, ధృతిసంయమా = సంతోషమును నియమమును, బాధితుం = బాధించు
టకు, నోత్సహనే = ఉత్సహించవు.

తాత్పర్యము. ఓన్నపా! హంసతూలికాతల్పములపైఁ బరుండి హాయిగా నిద్రింపఁ
దగిన నుకుమారశరీరులగు నకులసహదేవులశరీరము లడవులలో భూమిమీఁదఁ బండుకొను

1 ఇదంశబ్దాదధునా చేతి సూత్రేణాధునాప్రత్యయే ఇదమ ఇశితీకాదేశే
యస్మైచి చేతీకారలూపే అధునేతిరూపమితి ప్రక్రియాలేఖనం యుక్తమ్.

టచే మార్దవమునశించి కఠినములగుచున్నవి. పరిమళతైలములేక దువ్వుకొనకపోవుటచే శిరోజములు మార్దవహీనములై ధూళిధూసరితము లగుచున్నవి. శరీరసంస్కారశూన్యులై యడవియేనుంగులవలెఁ గాంతితోక యనాఘలవలె దైన్యముతోఁ గృశింపుచున్నారు. అట్టి వారినిజూచుచున్న నీకు సంతోషమును సత్ప్రవాక్యపరిపాలనయును నశింపక యెట్లు నిలచియున్నవో యాశ్చర్యముగానున్నది. ఇట్టి సీధైర్యము మెచ్చుకొనఁదగిననున్నది. తనయం దనురక్తులైనసోదరులు మితలేనిబాధల ననుభవించుచుండఁగా వారిని నీవలె నూఱక చూచుచుండెడి కఠినహృదయులగు నన్న లేకాలమునందును నుండరని నే నూహింపఁజాలను.

శబ్దాదులు. అకశినే కశినే సమ్మద్యమానే కృతేకశినీకృతే, వనాస్తపివ శయ్యా వనాస్తశయ్యా, వనాస్తశయ్యయా కశినీకృతే వనాస్తశయ్యాకశినీకృతే, వనాస్తశయ్యా కశినీకృతే ఆకృతీ యయోస్తా వనాస్తశయ్యాకశినీకృతాకృతీ, తో, వనాస్తశయ్యాకశినీ కృతాకృతిం-ఆకృతీ-ఆకృతీన్, వనాస్తశయ్యాకశినీకృతాకృతిశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయాద్వివచనాంతః. కఞః ఆచితో కచాచితో, తో, కచాచితం - కచాచితో-కచా చితాన్, కచాచితశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయాద్వివచనాంతః. విష్వక్-అవ్య. ఇవ-అవ్య. అగే జాయత ఇతి అగజౌ, అగజః-అగజౌ-అగజాః, అగజశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాద్వివచనాంతః. గజః - గజౌ-గజాః, గజశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాద్వివచనాంతః. కథం- అవ్య. త్వం-యువాం-యూయం, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఏతం, ఏనం - ఏతో, ఏనౌ-ఏతాన్, ఏనాన్, ఏతచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయాద్వివచనాంతః. ధృతిశ్చ సంయమశ్చ ధృతిసంయమా, తో, ధృతిసంయమం-ధృతిసంయమా-ధృతిసంయమాన్, ధృతిసంయమ శబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయాద్వివచనాంతః. యమం-యమా-యమాన్, యమ శబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయాద్వివచనాంతః. విలోకయన్-విలోకయంతా-విలోక యంతః, విలోకయచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఉత్సహనే - ఉత్స హేధే-ఉత్సహధేస్, ఉత్సాహర్షకాల్ వహ-మర్షణ ఇత్సస్తాధాతోః కర్తరి లడాత్తనే వది మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. న-అవ్య. బాధితుం-అవ్య.

వ్యా. వనాంతేతి. వనాంతో వనభూమిరేవ శయ్యాతయా కశినీకృతాకృతీ కశినీ కృతదేవహ. ని. 'అకాశో దేహ ఆకృతి' రితి వైజయంతీ. విష్వక్సమంతతః. ని. 'సమం తతస్త పరితః సర్వతో విష్వక్సప్తీ' త్సమరః. కచాచితౌ కచవ్యాప్తౌ. విక్లిష్టకేశావిశ్వర్ధః. అతః-అగజౌ గిరిసంభవౌ గజావివ స్థితౌ ఏతో యమా యుగ్మజాతౌ. మాద్రీపుత్రా విశ్వర్ధః. ని. 'యమో దండధరే ధాన్వంత్రే సంయమే యమశ్చైషి' చ' తి విశ్వః. విలో

కయంస్త్యం కథం ధృతిసంయమా సంతోషనియమా. ని. 'ధృతిర్యోగాంతరే ధైర్యే ధారణా ధ్వారతుష్టి' ప్రియత విశ్వః-పాధితుం నోత్సహసే న ప్రవర్తసే. 'శకధృషే' త్యాది నా తుముక్. ఆహా! తే మహాద్వైర్యమితి సోల్లంఠనం వచనం.

అవ. అథ రాజ్ఞో దుర్దశాం దర్శయితు ¹ ముపాద్ధాతమాహః—

'మూ. ఇమామహం వేద న తావకీం ధియం

విచిత్రరూపాః ఖలు చిత్తవృత్తయః,

విచింతయంత్యా భవదాపదం పరాం

రుజంతి చేతః ప్రసభం మమాధయః.

32

టీక. ఇమాం = ఈ, తావకీం = నీసంబంధమైన, ధియం = చిత్తవృత్తిని, అహం = నేను, నవేద = తెలిసికొనలేకున్నాను, చిత్తవృత్తయః = చిత్తవృత్తులు, విచిత్రరూపాః ఖలు-విచిత్ర = చిత్రములైన, రూపాః ఖలు = స్వరూపములకలవికదా, కింతు = ఇక నేమనిన, పరాం = ఉత్కృష్టమైన, భవదాపదం-భవత్ = నీయొక్క, ఆపదం = ఆపదను, విచింతయంత్యాః = ఆలోచించుచున్నట్టి, మమ = నాయొక్క, చేతః = చిత్తమును, ఆధయః = మనోవ్యధలు, ప్రసభం = బలాత్కారముగా, రుజంతి = పీడించుచున్నవి.

తాత్పర్యము. ఓరాజా! నీవిషయమై యాలోచించుదము. ఇట్టిస్థితియందును గూడ నీబుద్ధి మార్పుచెందుటలేదు. నీహృదయమున నేమియున్నదో నాకు తెలియట లేదు. పోసిమ్మ, నాచిత్తవృత్తిచే నీచిత్తవృత్తి నాలోచించుదమన్నను బరులబుద్ధుల ప్రత్యక్షములు గనుకను ధీరత్వాధీరత్వములచే బలువిధములుగా నుండుటవలన ననుమానించుటకు-గూడ శక్యముకాదు కనుకను నాదృష్టాంతముచే నూహించుటకు శక్యముకాదు. ఐనను నీకు శత్రువులచే గలిగిన పరాభవాత్మకమగు నాపద నెట్లు దాటవచ్చును, శత్రువుల బరిమార్చుటెట్లని పరిపరివిధములుగా నాలోచించెడి నాకే తీరనిదుఃఖము కలుగుచున్నది. నీవెట్లు లీయాపదను భరించుచున్నావో నాకు మిగుల నాశ్చర్యముగా గనబడుచున్నది.

శబ్దాదులు. ఇమాం, ఏనాం-ఇమే, ఏనే - ఇమాః, ఏనాః, ఇదం శబ్దో మకారాస్తస్త్రిలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. అహం - ఆహం-వయం, అస్తచ్చబ్దో దకారాస్తస్త్రిలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వేద - విదతుః-విదుః, విద-జ్ఞాన ఇత్యస్తాద్ధాలోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. న-అవ్య. తవ ఇయం తావకీ, తాం, తావకీం-తావక్యా-తావకీ, తావకీశబ్ద ఈకారాస్తస్త్రిలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః.

1 ప్రకృతార్థం వర్ణయితు మర్థాంతరవర్ణన ముపాద్ధాతః.

ధియం - ధియా - ధియః, ధీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రిలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. విచిత్రాణి రూపాణి యాసాం తాః, విచిత్రరూపా - రూపే-రూపాః, విచిత్రరూపా శబ్ద ఆకారాంతస్త్రిలింగః ప్రథమాబచువచనాంతః. ఖలు - అప్య. చిత్తస్య వృత్తయః చిత్తవృత్తయః, చిత్తవృత్తిః-చిత్తవృత్తీ-చిత్తవృత్తయః, చిత్తవృత్తిశబ్ద ఇకారాంతః స్త్రిలింగః ప్రథమాబచువచనాంతః. విచింతయంత్యాః-విచింతయంత్యోః - విచింతయంతీనాం, విచింతయంతీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రిలింగష్టైకవచనాంతః. భవతః ఆపత్, తాం, భవదాపదం - ఆపదో-ఆపదః, భవదాపచ్ఛబ్దో దకారాంతస్త్రిలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. పరాం-పరే-పరాః, పరాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రిలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. రుజతి-రుజతః-రుజన్తి, రుజో-భక్త ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. చేతః - చేతనీ-చేతాంసీ, చేతశబ్ద స్సకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రసభం—ఆప్య. మమ, మే-ఆపయోః, నా - అస్తాం, నః, అస్త్వచ్ఛబ్దో దకారాంతస్త్రిలింగష్టైకవచనాంతః. ఆధిః-ఆధీ-ఆధయః, ఆధిశబ్ద ఇకారాంతః పులింగః ప్రథమాబచువచనాంతః.

వ్యా. ఇమామితి. ఇమాం వర్తమానాం. తవేమాం తావకిం త్వదీయాం.* 'తస్మైద' మిత్యుచ్చిత్యయః. 'తవకమమకావేకవచన' ఇతి తవకాదేశః. ధియమావద్విషయాం త్వచ్చిత్తవృత్తిం అహం న వేద కీదృశీ వా నవేద్మి. పరబుద్ధేరప్రత్యక్షత్వాదితి భావః. * 'విదో లటా' వేతి ణలాదేశః. న చాత్మదృష్ట్యాం తేనాపన్న త్వాద్దుఃఖత్వ మనుమాతుం శక్యతే. ధీరాదివ్యవైకాంతికత్వాదిత్యాశయేనాహ—చిత్తవృత్తయః చిత్తవ్యాపారాః విచిత్రరూపాః ధీరాధీరాద్యనేకప్రకారాః ఖలు. కింతు పరామత్కృష్టాం భవదాపదం విచింతయంత్యాః భావయంత్యాః మమ చేతశ్చిత్తం. ఆధయో మనోవ్యథాః. * 'ఉపసర్గే ఘోః కిరీతి కి ప్రత్యయః. ప్రసభం ప్రసహ్య రుజంతి భంజంతి. * రుజో భంగ ఇతి ధాతో ర్లట్. పశ్యతామసి దుస్సహదుఃఖజనసి త్వద్విషయైరనుభవితారం త్వాం న వికరోతీతి మహచ్చిత్తమిత్యర్థః. చేత ఇతి. 'రుజా' ధానాం భావవచనానామన్వరే రితి షష్ఠీ న భవతి. తత్ర శేషాధికారాచ్ఛేషత్వస్యా విపక్షితత్వాదితి.

అవ. తదాపదమేవ శ్లోకత్రయేణాహః—

మూ. పురాధిరూఢశ్చయనం మహాధనం
విబోధ్యనే యస్తుతిగీతిమంగళైః,
అదభద్రాభిమధిశయ్య స స్థలీం
జహాసి నిద్రామణివైశ్చివారుతైః.

ఓక. యః = యే, త్వం = నీవు, మహాధనం = బహుమూల్యమైన, శయనం = శయ్యను, అధిరూఢస్యః = అధిష్ఠించినవాడవై, స్తుతిగీతిమగ్నశ్చైః స్తుతి = స్తుతులచేతను, గీతి = గానముచేతను, మగ్నశ్చైః = మంగళశబ్దములచేతను, పురా = పూర్వకాలమునందు, విబోధ్యసే = మేలుకొలుపబడుచున్నావో, సః = ఆ, త్వం = నీవు, అదశ్రదర్శాం - అదశ్ర = బహుళమైన, దర్శాం = దర్శనములకంటెనట్టి, స్థలీం = అక్కరిమపుఘామిని, అగ్ని శయ్య = శయనించి, అగ్నివైః = అమంగళకరములైనట్టి, శివార్హతైః - శివా = నక్కల యొక్క, రుతైః = ధ్వనులచేత, నిద్రాం = నిద్రను, జహాసి = విడిచిపెట్టుచున్నావు.

✓ తాత్పర్యము. ఓ ద్రావడి! నీవితగా విచారించుటకు హేతువు కనబడదు. నా కెవ్విధమైన యాపదయు రాలేదు. వ్యర్థముగా నీవేల విచారించెదవని యనుకొనకుము. నీకువచ్చినయాపదను చెలిపెద వినుము. పూర్వము నీవంతఃపురములలో మహార్థంబులగు హంసతూలికాతల్పంబులపై శయనించియుండ వై తాళికులు స్తుతిగీతములను పాడుచుండ మంగళధ్వనులు చెలరేగుచుండ రాచతీవితో మేలుకొను నీవిపుడు మహారణ్యములయందు బహుళదర్శాన్వితంబగు భూమిపై శయనించి యమగ్నశకరంబులగు నక్కకూతలచే మేలు కొనుచున్నావు. ఇంతకంటె నాపదయనునది మఱొకటి కలదా? అలాచింపుము.

శబ్దాదులు. పురా-అవ్య. అధిరూఢః - అధిరూఢా - అధిరూఢాః, అధిరూఢశబ్ద ఆకారాంత్ర పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంత్ర. శయనం-శయనే - శయనాని, శయనశబ్ద ఆకారాంత్రనపుంసకలిక్లో ద్వితీయైకవచనాంత్ర. మహత్ ధనం యస్య తత్, మహాధనం-మహాధనే-మహాధనాని, మహాధనశబ్ద ఆకారాంత్ర నపుంసకలిక్లో ద్వితీయైకవచనాంత్ర. విబోధ్యసే-విబోధ్యే - విబోధ్యధ్యే, వి పూర్వకాత్ బుధ-ఆవగమన ఇత్యస్తాధాతోః కర్తృణి లడాత్తనేపది మధ్యమపురుషైకవచనాంత్ర. యః - యా-యే, యచ్ఛబ్దో దకారాంత్ర పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంత్ర. స్తుతయశ్చ గీతయశ్చ మగ్నశాని చ స్తుతిగీతిమగ్న శాని, తైః, స్తుతిగీతిమగ్నశ్చైః-మగ్నశాభ్యాం-మగ్నశ్చైః, స్తుతిగీతిమగ్నశశబ్ద ఆకారాంత్ర నపుం సకలిక్లస్త్రీయబహువచనాంత్ర. అదశ్రాః దర్శాం యస్యాంసా, తాం, అదశ్రదర్శాం-దర్శే-దర్శాః, అదశ్రదర్శాశబ్ద ఆకారాంత్రస్త్రీలిక్లో ద్వితీయైకవచనాంత్ర. అగ్నిశయ్య-అవ్య. సః-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంత్ర పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంత్ర. స్థలీం-స్థల్యా-స్థలీః, స్థలీశబ్ద ఈకారాంత్రస్త్రీలిక్లో ద్వితీయైకవచనాంత్ర. జహాసి - జహీధః, జహీధః-జహీధః, జహీధః, హిహి-త్యాగ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది మధ్యమపురుషైక వచనాంత్ర. నిద్రాం-నిద్రే-నిద్రాః, నిద్రాశబ్ద ఆకారాంత్రస్త్రీలిక్లో ద్వితీయైకవచనాంత్ర. అగ్నివేన - అగ్నివాభ్యాం - అగ్నివైః, అగ్నివశబ్ద ఆకారాంత్రనపుంసకలిక్లస్త్రీయబహువచనాంత్ర. శివానాం రుతాని శివారుతాని, తైః, శివారుతేన-శివారుతాభ్యాం-శివారుతైః, శివారుతశబ్ద ఆకారాంత్రనపుంసకలిక్లస్త్రీయబహువచనాంత్ర.

వ్యా. పురేతి. యద్వం మహాధనం బహుమూల్యం శ్రేష్ఠమిత్యర్థః. ని. 'మహాధనం మహామూల్య' ఇతి విశ్వః. శయనం శయ్యామధిరూఢస్యౌ, స్తుతిః గుణోత్కర్షకధనం, గీతిః గానం, మంగళం చ ఇష్టదేవతాదేశవచనం, లేమం ద్వంద్వః తైః, యద్వా స్తుతయో గీతయశ్చ తా ఏవ మంగళాని తైః కరణభూతైః పురా విబోధ్యసే వై తాళికైరితి శేషః. పూర్వం విబోధిత ఇత్యర్థః. 'పురి లుక్చాస్తే' ఇతి భూతార్థే లట్. స త్వం అదభ్రదర్శాం బహుశకుతాం. ని. 'అదభ్రం బహుశం బహు' ఇతి. 'అస్త్రీ కుశం కుఢో దర్శ' ఇతి చామరః. స్థలీమకృత్రిమభూమిం. * 'జానపదే' త్యాదినా ఆకృత్రిమాగ్ధే జీష్. ఏ తేన దుస్సహస్వర్యత్వము క్తం. అధిశయ్య శయిత్యా. 'అధిశిజ్ఞస్థానాం కర్తే'తి కర్తృత్వం. * 'అయ్యిష్టితీ' త్యయజాదేశః. అశివైరమంగతైః శివారుతైః శ్రోష్టువాశితైః. ని. 'శివా హరితకీ శ్రోష్ట్రీ శమీ నద్యామలక్ష్మభే' ఇతి వైజయంతీ. నిద్రాం జహాసి. అద్యేతి శేషః.

మూ. పురోపనీతం నృప రామణీయకం

ద్విజాతిశేషేణ యదేతదంధనా,

తదద్య తే వన్యఫలాశినః పరం

వరైతి కార్య్యం యశసా సమం వపుః.

3౯

టీక. హేన్యప = ఓరాజా, యత్ = ఏ, ఏతత్ = ఈ, వపుః = శరీరము, పురా = పూర్వమునందు, ద్విజాతిశేషేణ-ద్విజాతి = బ్రాహ్మణులకంటె, శేషేణ=అవశిష్టమైనట్టి, అన్ధసా = అన్నముచే, రామణీయకం = మనోహరత్వమును, ఉపసీతం = పొందింపఁబడి నదో, అద్య = ఇప్పుడు, వన్యఫలాశినః-వన్య = వనమందిలి, ఫల = ఫలములను, అశినః = భక్షించుచున్నట్టి, తే=నీయొక్క, తత్ = ఆ, వపుః = శరీరము, యశసా సమం=యశస్సుతోఁగూడ, పరం = అత్యంతము, కార్య్యం=కృత్యమును, వరైతి=పొందుచున్నది.

తాత్పర్యము. ఓమహారాజా ! పూర్వకాలమునందు వేటలొంది బ్రాహ్మణులకు భోజనముపెట్టి తద్భుక్తావశిష్టముగ నన్నమును భుజించుచు లోకమున నిరతాన్నప్రదాత మఱియొకఁడు లేఁడని మహాక్షీరిసంపాదించిన మహానుభావుఁడవగు నీవిపుడు మహారణ్యములం దాకులములఁ దినుచున్నావు. బ్రాహ్మణభుక్తావశిష్టాన్నమును భుజించెడి నీశరీరము పూర్వమున నెంతో రమణీయముగా నుండెడిది. ఇప్పుడు ఆరామణీయకము యశస్సుతోఁబాటు క్షీణించిపోవుచున్నది. ఇంతకంటె నాపద మఱియొకటి లేదు. కాబట్టి నీశరీరమునందలి యభిమానముచేతఁగాని, యశస్సునందలి లోభముచేఁగాని తిరిగి యాపూర్వపురీవిని సంపాదించుటకై యత్నింపుము. లేనియెడల రెండును క్షీణించి భూటీ—9

పోవడు. “సంభావికస్య చాక్లిర్నరణాదతివ్యతే” యను న్యాయానుసారమున నపక్తి మరణముకంటె నధికమైనదికాబట్టి పోవముచెప్పుకొని శత్రువులను సంహరించి పూర్వపుహానుత్పమును బొందుము.

శబ్దాదులు. పురా-అస్య. ఉపనీతం-ఉపనీతే-ఉపనీతాని, ఉపనీతశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. హే నృప - హే నృపా-హే నృపాః, నృపశబ్ద అకారాంతః పుంలిక్లః సుబోధనప్రథమైకవచనాంతః. రమణీయస్య భావో రామణీయం రామణీయమేవ రామణీయకం, తత్, రామణీయకం - రామణీయకే-రామణీయకాని, రామణీయశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిక్లః ద్వితీయైకవచనాంతః. ద్వితీయభ్యో శేషం, తేన, ద్వితీయశేషేణ - ద్వితీయశేషభ్యాం-ద్వితీయశేషే, ద్వితీయశేషశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిక్లః స్త్రీతీయైకవచనాంతః. యత్-యే-యాని, యచ్ఛబ్దో దకారాంతనపుంసకలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. ఏతత్ - ఏతే-ఏతాని, ఏతచ్ఛబ్దో దకారాంతనపుంసకలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. అన్ధసా - అన్ధోభ్యాం-అన్ధోభిః, అన్ధశబ్దస్సకారాంత నపుంసకలిక్లః స్త్రీతీయైకవచనాంతః. తత్ - తే - తాని, తచ్ఛబ్దో దకారాంత నపుంసకలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. అద్య-అప్య. తప, తే-యువయోః, వాం-యుష్మాకం, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిక్లః స్త్రీతీయైకవచనాంతః. వనే భవాని వన్యాని వన్యాని చ తాని ఫలాని చ వన్యఫలాని, వన్యఫలాని అత్రితి వన్యఫలాశీ, తస్య, వన్యఫలాశినోః-వన్యఫలాశినోః-వన్యఫలాశినాం, వన్యఫలాశిన్ శబ్దో నకారాంతః పుంలిక్లః స్త్రీతీయైకవచనాంతః. పరం - అప్య. పరైతి-పరేతః-పరయన్తి, పర పూర్వకాత్ ఇహో-గతావిశ్వాస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్వైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కృతస్య భావః కార్యం, తత్, కార్యం-కార్యే-కార్యాని, కార్యశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిక్లః ద్వితీయైకవచనాంతః. యశసా - యశోభ్యాం-యశోభిః, యశశబ్దస్సకారాంత నపుంసకలిక్లః స్త్రీతీయైకవచనాంతః. సమం-అప్య. వపుః-వపుషీ-వపుంషి, వపుశబ్దస్సకారాంతనపుంసకలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. పురేతి. హే నృప! యదేతత్పురోవర్తి వపుః పురా ద్వితీయశేషేణ ద్వితీయభుక్తావశిష్టేన. అంధసా అన్నేన. ని. ‘భిన్నాస్త్రీ భక్తమంహోఽన్న’ మిత్యమరణ. ద్వే జాతి-జన్మని యేషాం తే ద్వితీయతయః. తదుక్తం-—శ్లో. ‘జన్మనా జాయతే శూద్రస్సంస్కారైర్ద్విజ ఉచ్యత’ ఇతి. ‘దంతవిప్రాండజా ద్వితీయా’ ఇత్యమరణ. రమణీయస్య భావో రామణీయకం. మనోహరత్వముపనీతం ప్రాప్తికం. * నయతేర్ద్వికర్తకత్వాత్పృథానే కర్తృణి క్తః. ‘ప్రధానకర్త్యాభ్యేయే లాదీనామర్ద్వికర్తృణా’ మితి వచనాత్. అద్య వన్యఫలాశినస్తే తప తద్వపుః యశసా సమం పరమలిఖాత్రం కార్యం పరైతి ప్రాప్నోతి. ఉభయమపి క్షీయత ఇత్యర్థః. అత్ర సహా

క్షీరలంకారః. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే.—శ్లో. “సా సహా క్షీన్సహస్థస్య బలాదేకం ద్వివాచక” మితి.

మూ. అనారతం యా మణిపీతశాయినా

వరంజయద్రాజశిరఃస్రజాం రజః,

నిషీదతస్తా చరణౌ వనేషు తే

మృగద్విజాలూనశిఖేషు బర్హిషామ్.

౪౦

టీక. అనారతం = ఎల్లపుడు, మణిపీతశాయినా-మణిపీత = మాణిక్యపీతమందు, శాయినా = ఉండునట్టి, యాచరణౌ = ఏయెందుపాదములను, రాజశిరస్సృజాం-రాజ = రాజులయొక్క, శిరః = శిరస్సులయందలి, స్రజాం = పుష్పమాలికలయొక్క, రజః = పరాగము, అరంజయత్ = రంజింపఁజేసెనో, తా = ఆ, తే = నీయొక్క, చరణౌ = పాదములు, మృగద్విజాలూనశిఖేషు - మృగ = మృగములచేతను, ద్విజ = బ్రాహ్మణుల చేతను, అలూన = భిన్నములై నట్టి, శిఖేషు = అగ్రములుకలిగినట్టి, బర్హిషాం = దర్భల యొక్క, వనేషు = వనములయందు, నిషీదతః = ఉన్నవి.

తాత్పర్యము. ఓమహారాజా ! పూర్వమున రాజాధిరాజులు నీయనుగ్రహమును సంపాదించుకొనుటకై యనేకములగు నుపాయనంబుల గ్రహించి వచ్చి నీకు నమస్కరించునపుడు వారి శిరంబులయందుండెడు పుష్పమాలికల పరాగముచే రంజింపఁజేయఁబడుచుండెడి నీపాదము లిప్పుడు మహారణ్యములలో మృగద్విజాలూనాగ్రంబులను గర్కశంబులును నగు దర్భలయందుంచఁబడుచున్నవి గదా. ఇంతకంటె నధికములైన యాపద లెవరికైనను వచ్చినవా?

శబ్దాదులు. అనారతం-అవ్య. యః-యా-యే, యచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయాద్వివచనాంతః. మణిమయః పీతః మణిపీతః, మణిపీతే శయాత ఇతి మణిపీత శాయినా, తా, మణిపీతశాయినం - శాయినా-శాయినః, మణిపీతశాయినో శబ్దో నకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయాద్వివచనాంతః. అరంజయత్ - అరంజయతాం - అరంజయత్, రంజ-రాగ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. రాజ్ఞాం శిరాంసి రాజశిరాంసి, రాజశిరస్సు స్రజః రాజశిరస్సృజః, తానాం, రాజశిరస్సృజః - స్రజోః-స్రజాం, రాజశిరస్సృజశబ్దో జకారాంతస్త్రీ లిङ్మష్టీబహువచనాంతః. రజః - రజసీ-రజాంసి, రజశ్శబ్దస్సుకారాంత నపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నిషీదతి - నిషీదతః-నిషీదన్తి, ని పూర్వకాల్ పద్దు-విశరణగత్యవసాదనేష్యిత్యస్తాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషద్వివచనాంతః. సః - తా - తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః

ప్రళమా ద్వివచనాంతః. చరణః - చరణౌ - చరణాః, చరణశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః
ప్రళమాద్వివచనాంతః. వనే-వనయోః-వనేషు, మనశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగస్సప్తమీ
బహువచనాంతః. తవ, తే-యవయోః, వాం - యుష్మాకం, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకా
రాంతః పుంలింగస్వప్త్యైకవచనాంతః. మృగాశ్చ ద్విజాశ్చ మృగద్విజాః, మృగద్విజై
రాలానాః మృగద్విజాలానాః, మృగద్విజాలానాః శిఖా యేషాం తాని, తేషు, మృగ
ద్విజాలానశిఖే-శిఖయోః - శిఖేషు, మృగద్విజాలానశిఖశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగ
స్సప్తమీబహువచనాంతః. బహ్విషో-బహ్విషోః-బహ్విషాం, బహ్విశ్శబ్దస్సకారాంత నపుంసక
లింగస్వప్తీబహువచనాంతః.

వ్యా. అనారతమితి. అనారతమజస్రం మణిపీఠశాయిసౌ మణిమయపీఠస్థాయిసౌ
యా చరణౌ రాజశిరస్సజాం నమద్భూపాలమాళిన్రజాం రజః పరాగః ఆరంభయత్.
తే తే చరణౌ మృగద్విజైః తవస్సిఖిశ్చ ఆలూనశిఖేషు చిన్నాగ్రేషు - యద్వా
మృగాణాం ద్విజైర్దంతైః ఆలూనశిఖేషు. బహ్విషాం కుకానాం. ని. 'బహ్విః కుశ
హుతాశయో' రితి విశ్వః. వనేషు సిద్ధితః తిష్ఠతః.

అవ. నను సర్వప్రాణిసాధారణ్యామాపది కా పరిచేవనేత్యతాపః:—

మూ. ద్విషన్నిమిత్తా యదియం దశా తత
స్సమూలమున్మూలయతీవ మే మనః,
పరైరపర్యాసితవీర్యసంపదాం
పరాభవోఽపుస్తస్స ఏవ మానినామ్.

టీక. యత్ = ఏకారణమువలన, ఇయం = ఇటువంటి, దశా = అవస్థ, ద్విష
న్నిమిత్తా-ద్విషత్ = శత్రువులు, నిమిత్తా = కారణముగాఁగలదో, తతః=ఆకారణము
వలన, మే = నాయొక్క, మనః = మనస్సును, సమూలం = నిశ్చేషముగా, ఉన్మూలయ
తీవ = పెల్లగించుచున్నదివలెనున్నది, పరైః = శత్రువులచే, అపర్యాసితవీర్యసమ్పదాం-
అపర్యాసిత = ధ్వంసముచేయఁబడఁగట్టి, వీర్యసమ్పదాం=వీర్యసంపదకలిగినట్టి, మానినాం=
మానవంతులకు, పరాభవోఽపి = ఆపదయును, ఉత్పవనీవ = ఆనందమే.

తాత్పర్యము. ఇట్టియవస్థలు తఱచుగా మనుష్యులకు వచ్చుచుండుచుగాన తద్విష
యమై దుఃఖింపవసరములేదనుటకు వీలులేదు. లోకమునందుఁ దఱచుగా నెట్టివారి
కైనను దైవికముగా నాపదలు సంభవించుచునే యుండునుగాని యాయాపదలయందు
శత్రుపరాభవ ముండదుకనుక సంతోషముగానే యుండును. మనకువచ్చిన యాపదలు
మాత్ర మట్టివిగాక మానభంగమై శత్రువులవలన వచ్చినవి. ఈయాపదలు యుద్ధమునం

దోడుటవలన సంభవించలేదు. అదియుఁగాక పౌరుషప్రసక్తియే లేకుండవచ్చినవి గనుక శత్రువులు మాయచేసినందువలన వచ్చినవి గనుక కడుదుస్సహములుగా నున్నవి. మానవంతులకు మానవోని కడుదుస్సహముగా నుండునుగాని యాపదలు దుస్సహములుగా నుండవు. కాబట్టి యీయాపద సర్వసామాన్యమైనదని యాలోచించి యూఱుకొనుట తగదు. ప్రతిక్రియ చేసితిరవలయును.

శబ్దాదులు. ద్విషంతః నిమిత్తం యస్యాస్మా, ద్విషన్నిమిత్తా - నిమిత్తే-నిమిత్తాః, ద్విషన్నిమిత్తాశ్చ ఆకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. యత్-అప్య. ఇయం-ఇమే-ఇమాః, ఇవంశబ్దో మకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. దశా-దశే-దశాః, దశాశ్చ ఆకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తతః-అప్య. మూలేన సహితం సమూలం తత్, సమూలం-సమూలే - సమూలాని, సమూలశ్చ ఆకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉన్మూలయతి-ఉన్మూలయతః - ఉన్మూలయన్తి, ఉత్పూర్వకాత్ మూల - ప్రతిష్ఠాయామిత్వస్యాస్మాతోః ణిచి కర్తరి లక్ పరస్మై పది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఇవ - అప్య. మమ, మే - ఆవయోః, నా - ఆస్తాకం, నః, అస్తచ్ఛబ్దో దకారాంతస్త్రీలింగో షష్ఠ్యైకవచనాంతః. మనః - మనసీ - మనాంసి, మనశ్చబ్దస్సకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. పరేణ - పరాభ్యాం - పరైః, పరశ్చ ఆకారాంతః పుంలిక్లస్త్రీయబహువచనాంతః. వీర్యస్య సమ్మత్ వీర్యసమ్మత్, అపర్యాసితా వీర్యసమ్మత్ యేహం తే అపర్యాసితవీర్యసమ్మదః, తేహం, అపర్యాసితవీర్యసమ్మదః - సమ్మదోః - సమ్మదాం, అపర్యాసితవీర్యసమ్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిక్లష్టీబహువచనాంతః. పరాభవః - పరాభవౌ - పరాభవాః, పరాభవశ్చ ఆకారాంతః పుంలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. అసి - అప్య. ఉత్సవః - ఉత్సవౌ - ఉత్సవాః, ఉత్సవశ్చ ఆకారాంతః పుంలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. మాన ఏహమస్తీతి మానినః, తేహం, మానినః-మానినోః - మానినాం, మానిన్ శబ్దో నకారాంతః పుంలిక్లష్టీబహువచనాంతః.

వ్యా. ద్విష ఇతి. యద్యతః కారణాదియం దశా ఈదృశ్యవస్థా. ని. 'దశావర్తా వపస్థాయా' మితి విశ్వః. ద్విషంతో నిమిత్తం యస్యాస్మా ద్విషన్నిమిత్తా. శత్రుత్వతే త్యర్థః. 'ద్విషోఽమిత్రే' ఇతి శత్రుప్రత్యయః. తతస్తస్మాన్నే మనః సమూలం నిశ్శేష మున్మూలయతీవోత్పాటయతీవ. దైవికీ త్వాపన్నదుఃఖాయేత్యాహ—పరైరితి. పరైః శత్రుభిరపర్యాసితా అపర్యావర్తితా అధ్వంసితా వీర్యసంపద్యేహం తేహం మానినాం పరాభవో విపదసి ఉత్సవ ఏవ ఆనంద ఏవేతి - వైధర్మ్యేణార్థాంతరన్యాసః. మానహనిర్దుస్సహో న త్వాపదితి భావః. యద్వాఙ్మం భవత్యా ఏవ అస్తాకమసి తుల్య

మేవేత్సత్రాహ (పదై రితి. పదై రహస్యాసితపీఠ్యసంపదాం మానినాం భవతాం - పరా
భవోఽపుత్యపనివేత్సాత్తక్తేశం ప్రకటయతి పరాభవముఖేన.)

అవ. తర్హి కి కార్యమిత్యత ఆహ:-

మూ. విహాయ శాంతిం నృప ధామ తత్పునః

ప్రసీద సంధేహి వధాయ విద్విషామ్,

వ్రజంతి శత్రూనవధూయ నిఃస్పృహః

శ్శమేన సిద్ధిం మునయో న భూభృతః.

౮౨

టీక. హేనృప = ఓరాజా!, శాంతిం = శమమును, విహాయ = విడిచి, తత్ =
ప్రసిద్ధమైట్టి, ధామ = లేజస్సును, విద్విషాం = శత్రువులయొక్క, వధాయ =
పంహారముకొఱకు, పునః = తిరిగి, సంధేహి = అంగీకరించుమా, ప్రసీద = ప్రసన్నుడ
వగుము, నిఃస్పృహః = ఆకారహీతులైనట్టి, మునయః = మహర్షులు, శత్రూన్ =
శత్రువులు, అవధూయ = జయించక, శమేన = శాంతముచేత, సిద్ధిం = మోక్షసిద్ధిని,
వ్రజన్తి = పొందుచున్నారు. భూభృతస్తు = రాజులనిననో, నవ్రజన్తి = పొందరు.

తాత్పర్యము. నీవు పలికినదంతయు యథార్థమే. ఐన నేనిప్పుడు చేయవలసిన
కార్యమెద్దియని యడిగెదవేని వినుము. ఓరాజా! ఇప్పుడైనను బౌరుషశాలురగు మహా
రాజులకు నిషిద్ధమగు శాంతిమార్గమును విడచి ఆరాజుల కుత్తేజకమగు క్షత్రియ తేజస్సును
దాల్చి శత్రుసంహారప్రయత్నమును జేయుము. ఓరాజా! నిన్ను బ్రతిమాలుకొను
చున్నాను. మాయందు దయయుంచి మాకోరికను నెఱవేర్చుము. శ్రీధమవలన
చాల నష్టము లున్నవి. జయాపజయములు దైవాధీనములు గనుక నవశ్యము మనకే
జయము కలుగునని నిశ్చయించుటకు వలనుపడదు. శాంతముచేతనే కార్యసిద్ధి యగుటయే
కాక నష్టములు నడయశస్సును లేకపోవును. కాఁబట్టి శాంతముగానే మనకార్యమును
సాధించెదను' అని యనుటకు వీలులేదు. ఎందుచేనన నిఃస్పృహలగు మహర్షులకు మోక్ష
సిద్ధిని బొందుటకు శాంతి కార్యసాధకమైనటుల రాజులకు రాజకార్యములను సాధించు
టకు సాధకముగాదు. కాఁబట్టి క్షత్రియులు పౌరుషము నవలంబించి శత్రుజయమునకు
బ్రయత్నింపవలెనుగాని శాంతిచే బ్రయత్నించుట తెలివితక్కువ పని యగును. కనుక
నవశ్యము నీవు పౌరుషము నవలంబించి శత్రుసంహారముచేసి మాబాధలను నివారించు
వేడుచున్నాను.

శబ్దాదులు. విహాయ-అవ్య. శాంతి-శాంతి-శాంతి, శాంతిశబ్ద ఇకారాస్త్రీప్రియో
ద్వితీయైకవచనాంతః. హే నృప - హే నృపా - హే నృపాః, నృప శబ్ద ఆకారాస్త్రీ

పుంలిక్ష్మః సమ్పాదనప్రగమైకవచనాంతః. ధామ - ధామసి - ధామాని, ధామశబ్ద
 నకారాంతపుంసకలిక్ష్ణో ద్వితీయైకవచనాంతః. తత్ - తే తాని, తచ్చబ్ధో నకారాంత
 నపుంసకలిక్ష్ణో ద్వితీయైకవచనాంతః. పురః - అవ్య. ప్రసీద - ప్రసీదతాత్, ప్రసీదతం -
 ప్రసీదత, ప్రపూర్వకాత్ వద్లు - విశరణగత్యవసాదనేష్యత్వస్సాధాతోః కర్తరి లాట్
 వరన్తైపది మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. సన్ధేహి - సన్ధతాత్, సన్ధతం - సన్ధత్,
 సమ్పూర్వకాత్ డు ధాక్ష - ధారణపోషణయోరిత్యస్సాధాతోః కర్తరి లాట్
 వరన్తైపది మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. వధాయ - వధాభ్యాం - వధేభ్యః, వధశబ్ద
 అకారాంతః పుంలిక్ష్మశ్చతుర్థ్యైకవచనాంతః. విద్విషః - విద్విషాః - విద్విషాం, విద్విట్పబ్ధ
 ఋకారాంతః పుంలింగష్టమీబహువచనాంతః. వజతి - వజతః - వజన్తి, వజ-గతా
 విత్వస్సాధాతోః కర్తరి లట్ వరన్తైపది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. శత్రుం -
 శత్రూ-శత్రూక్, శత్రుశబ్ద ఊకారాంతః పుంలిక్ష్ణో ద్వితీయాబహువచనాంతః. అవ
 ధూయ - అవ్య. నిర్గతాః-స్పృహః యేషాం, తే, నిస్పృహః, నిస్పృహః-నిస్పృహకా -
 నిస్పృహః, నిస్పృహశబ్ద అకారాంతః పుంలిక్ష్మః ప్రథమాబహువచనాంతః. శమేన -
 శమాభ్యాం-శమైః, శమశబ్ద అకారాంతః పుంలిక్ష్మస్త్రీతీయైకవచనాంతః. సిద్ధిం - సిద్ధీ -
 సిద్ధీః, సిద్ధిశబ్ద ఇకారాంతః స్త్రీలిక్ష్ణో ద్వితీయైకవచనాంతః. మునిః - మునీ - మునయః,
 మునిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలిక్ష్మః ప్రథమాబహువచనాంతః. న - అవ్య. భువం బిభ్రతీతి
 భూభృతః, భూభృత్ - భూభృతో - భూభృతః. భూభృచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిక్ష్మః
 ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యా. విహాయేతి. హేనృప! శాంతిం శమం విహాయ తత్ప్రసిద్ధం ధామ తేజః
 విద్విషాం వధాయ పునస్సంధేహి అంగీకురు. ప్రసీద ప్రసన్నో భవ. ప్రార్థనాయాం
 లాట్. నను శమేన కార్యసిద్ధౌ కిం క్రోధేనేత్యత్రాహ-ప్రజుతీతి. నిఃస్పృహః
 నిరీషాః మునయః శత్రూక్ అవధూయ నిర్జిత్య శమేన క్రోధవర్జనేన సిద్ధిం అభీష్టసిద్ధిం
 మోక్షాభ్యాం వ్రజంతి, భూభృతస్తు నవ్రజంతి. కైవల్యకార్యవద్రాజకార్యం న శాంతి
 సాధ్య మిత్యర్థః.

అవ. నృపధామైవ నాస్తీత్యాశంక్య సత్రాం ప్రకటయితుమాహ-—

మూ. పురస్సరా ధామవతాం యశోధనా
 స్సుదుస్సహం ప్రాప్య నికారమిందృశం,
 భవాదృశాశ్చేదధికుర్వతే రతిం
 నిరాశ్రయా హత హతా మనస్వితా.

టీక. కిచ్చ = మఱియేమన, ధామవతాం = లేజశ్శాలలలో, పురస్సరాః = అగ్రే సర్వతై నట్టియు, యశోధనాః-యశః = యశస్సు, ధనాః = ధనముగాఁగలిగినట్టి, భవాదృశాః = మీబోటివారు, సుదుస్సహం = సహింప శక్యముకానట్టియు, ఈదృశం = ముందుచెప్పినటువంటి, నికారం = అపకారమును, ప్రాప్య = పొందియు, రతిం = సంతోషమును, అధికుర్వతే చేత్ = స్వీకరించెదరేని, హస్త = అయ్యో!, మనస్వితా = అభిమానిత్వము, నిరాశ్రయాసతీ = ఆశ్రయము లేనిదగుచు, హతా = నష్టమగుచున్నది.

తాత్పర్యము. 'క్షత్రియకులచితమైన లేజము మాకు లేకపోవుటవలన నిట్లు అక చూచుచున్నాము.' అని చెప్పటకు వీలులేదు. ఏమనః మీరు మహాలేజశ్శాలలలో నగ్రే సరులు. అట్టి మీబోటి యశోధను లతిదుస్సహములును శత్రుమూలకములును నగు నాపదలు సంభవించినపుడు క్షత్రియకులచితమగు పౌరుషమును స్వీకరింపక శాంత మునే యవలంబించి స్వస్థచిత్తులై యున్నచో మానవంతులధర్మంబగు పరాక్రమమునకు గతిలేకపోవుచున్నది. కాబట్టి పరాక్రమవంతుల కాపదలు నికషోపలమువంటివి గనుక పరాక్రమించి శత్రుసంహారముచేసి యాపదలను రూపుమాపి సర్వాధిపత్యమును పహింప వలసినదేకాని ప్రాకృతజనులవలె సుదాసీనులై యుండఁగూడదు.

శబ్దాదులు. పురస్సరస్తీతి పురస్సరాః, పురస్సరః-పురస్సరా-పురస్సరాః, పురస్సర శబ్ద అకారాంతః పులిక్లః ప్రథమాబహువచనాంతః. ధామ ఏషామస్తీతి ధామః-యః, లేషాం, ధామవతః - ధామవతోః - ధామవతాం, ధామవచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పులిక్లః-ప్రథమాబహువచనాంతః. యశ ఏవ ధనం యేషాం లే, యశోధనాః, యశోధనః - యశోధనా-యశోధనాః, యశోధనశబ్ద అకారాంతః పులిక్లః ప్రథమాబహువచనాంతః. సుదుస్సహం-సుదుస్సహా-సుదుస్సహాన్, సుదుస్సహ శబ్ద అకారాంతః పులిక్లః-ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రాప్య - అప్య. నికారం - నికారా-నికారాన్, నికారశబ్ద అకారాంతః పులిక్లః-ద్వితీయైకవచనాంతః. ఈదృశం - ఈదృశౌ-ఈదృశాన్, ఈదృశశబ్ద అకారాంతః పులిక్లః-ద్వితీయైకవచనాంతః. భవాదృశః - భవాదృశౌ-భవాదృశాః, భవాదృశ శబ్ద అకారాంతః పులిక్లః ప్రథమాబహువచనాంతః. చేత్ - అప్య. అధికుర్వతే - అధి కుర్వాతే-అధికుర్వతే, అధి పూర్వకాత్ డు కృష్ - కరణ ఇత్యస్తాధ్ధాతోః కర్త రిలట్ ఆత్మ నేపది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. రతిం-రతీ-రతీః, రతి శబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగో-ద్వితీయైకవచనాంతః. నిర్గతః ఆశ్రయః యస్యాస్మా, నిరాశ్రయా - నిరాశ్రయే - నిరాశ్రయాః. నిరాశ్రయాశబ్ద అకారాంతస్త్రీలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. హతా - హతే-హతాః, హతాశబ్ద అకారాంతస్త్రీలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. మన ఏషామస్తీతి మన

శబ్దాదులు. అభ-అప్య. ఉమా-ఉమే-ఉమాః, ఉమాశబ్ద ఆకారాంతస్థిలిప్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఏవ - అప్య. నిరస్తః విక్రమః యేన సః, నిరస్తవిక్రమః - నిరస్త విక్రమా- నిరస్తవిక్రమాః, నిరస్తవిక్రమశబ్ద ఆకారాంతఃపులిప్తః ప్రథమైకవచనాంతః. చిరాయ-అప్య. పర్వషి - పరిధః-పరిధః, పరి పూర్వకాల్ ఇచ్ - గతావత్సన్తాద్ధాతోః కర్తృ లట్ పరస్మై పది మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. సుఖస్య-సుఖయోః-సుఖానాం, సుఖ శబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిప్తస్థ ప్రేకవచనాంతః. సాధనం-సాధనే-సాధనాని. సాధనశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిప్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. విహాయ-అప్య. లక్ష్మ్యైః పతిః లక్ష్మీపతిః, లక్ష్మీపతేః లక్ష్మ తత్, లక్ష్మీపతిలక్ష్మ-లక్ష్మసి-లక్ష్మాని, లక్ష్మీపతిలక్ష్మశబ్దో నకారాంతనపుంసక లిప్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. కర్తృణి భవం కార్తుకం, తత్, కార్తుకం - కార్తుకే - కార్తుకాని, కార్తుకశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిప్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. ధరతీతి ధరః జటానాం ధరః జటాధరః, జటాధరః-జటాధరో-జటాధరాః, జటాధరశబ్ద ఆకారాంతః పులిప్తః ప్రథమైకవచనాంతః. సక్-సంతా - సస్తః, సచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పులిప్తః ప్రథ మైకవచనాంతః. జుహుధి, జుహుతాత్-జుహుతం-జుహుత, హు-దానాదనయోరిత్యస్థా ద్ధాతోః కర్తృ లట్ పరస్మై పది మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. ఇహ-అప్య. పావకం - పావకా-పావకాన్, పావకశబ్ద ఆకారాంతః పులిప్తో ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యా. అఖేతి. అథ పక్షాంతరే. నిరస్తవిక్రమస్సక్. చిరాయ చిరకాలేనాపి ఉమా ఉంతిమేవ. ని. 'క్షితిక్షంత్యోః ఉమే' త్యమరః. సుఖస్య సాధనం పర్యేషి ఆప గచ్ఛతి నిశ్చినోషీత్యర్థః. తస్మి లక్ష్మీపతిలక్ష్మ రాజచిహ్నం కార్తుకం విహయ, ధరతీతి ధరః. పచాద్యచ్. జటానాం ధరో జటాధరో జటిలస్సక్ ఇహ వనే పావకం జుహుధి. పావకే హోమం కుర్విత్యర్థః. అధికరణే కర్తృత్వోపచారః, విరక్తస్య కిం ధను పేత్యర్థః. *హయబ్ధిహే ధి'రితి ధిరాదేశః.

అవ. అథ సమయోల్లంఘనాద్విభేషి - తదపి న కించిత్పాపః—

మూ. న సమయపరిరక్షణం క్షమం తే

నికృతిపరేషు పరేషు భూరిధామ్నుః,

అరిషు హి విజయార్థినః క్షితిశ్చ

విదధతి సోపధి సంధిదూషణాని.

౪౫

టీక. పరేషు=శత్రువులు, నికృతిపరేషు సత్సు-నికృతి = అపకారము, పరేషు సత్సు = ప్రధానముగాగలవా రగుచుండగా, భూరిధామ్నుః - భూరి = విస్తారమైన,

ధాన్యః = లేజన్యకలిగినట్టి, తేనీకు, సమయపరిరక్షణం-సమయ = ప్రతిజ్ఞయొక్క, పరిరక్షణం = ప్రతిక్షణము, నక్షమం = తగదు, హి = ఏలన, విజయార్థి నః=విజిగ్మపులన, క్షితికాః = రాజులు, అరిషు = శత్రువులవిషయమై, సోపధి = కపటముతోఁ గూడుకొనినట్లులు, సద్ధిదూషణాని-సద్ధి = సంధియొక్క, దూషణాని = దూషణములను, విదధతి = చేయుచున్నారు.

తాత్పర్యము. పండ్రెండుసంవత్సరములు వనవాసముచేయుటకును నొకసంవత్సర మజ్జాతవాసముచేయుటకును బ్రతిజ్ఞ చేసియున్నాము. అట్టిసమయమునకు భంగము కలుగు నని మన మాలోచింప నక్కరలేదు. ఇంతకుఁబూర్వమే మనశత్రువులు సమయభంగము చేసి మన కవకారములుచేయుటయే ప్రధానముగా సంకల్పించుకొనియున్నారు. (వదు మూడుసంవత్సరములలోపున మన కవకారములు చేయుటగాని చేయుటకు సంకల్పించుకొనుటగాని సమయభంగ మనఁబడును.) కావున సమయభంగభయమునకు భయపడ నక్కఱలేదు. మహాపారుషకాలియు వివేకియు నైనట్టి విజిగ్మ పేదైన నొక నెపమును గల్పించి సంధిని జేడఁగొట్టుటకుఁ బ్రయత్నించును. సంధియని యాలోచించి శత్రువుల నుపేక్షింపఁడు. మన కట్టి నెపము కల్పింప నవసరములేకుండ నావనిని మనశత్రువులే చేసివైచినందున మనకు మఱిత సుకరముగా నున్నది. కావున నిట్టి మంచినమయమును వ్యర్థపుచ్చక పారుషము నంగీకరించి శత్రుసహారమును జేయుము. మాయాపదల నన్నిటిని బోఁగొట్టి మమ్ములను రక్షింపుము. లోకమున గీర్తిని సంపాదించుకొనుము.

శబ్దాదులు. న-అవ్య. సమయస్య పరిరక్షణం సమయపరిరక్షణం రక్షణం-రక్షణే-రక్షణాని, సమయపరిరక్షణశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః,క్షమం-క్షమే-క్షమాని, క్షమశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః, తప, తే-యవయోః, వాం-యవ్వాకం, వః, యవ్వచ్చబ్ధో దకారాంతః పులిङ్గష్టప్రేయకవచనాంతః. నికృతిః పరం యేషాం తే, తేషు, నికృతివరే-నికృతిపరయోః-నికృతివరేషు, నికృతిపరశబ్ద అకారాంతః పులిङ్గస్సప్తమిబహువచనాంతః. పరే-పరయోః-పరేషు, పరశబ్ద అకారాంతః పులిङ్గస్సప్తమిబహువచనాంతః. భూరి ధామ యస్య పః భూరిధామా, తస్య, భూరి ధాన్యః-ధామ్నాః-ధామ్నాం, భూరిధామో శబ్దో నకారాంతః పులిङ్గష్టప్రేయకవచనాంతః. అరౌ-అర్యోః-అరిషు, అరిశబ్ద ఇకారాంతః పులిङ్గస్సప్తమిబహువచనాంతః. హి-అవ్య. విజయస్య అధినః విజయార్థినః, విజయార్థీ - విజయార్థి నా-విజయార్థినః, విజయార్థి శబ్దో నకారాంతః పులిङ్గః ప్రథమాబహువచనాంతః. క్షితే రికాః క్షితికాః, క్షితికః-క్షితికా-క్షితికాః, క్షితిశబ్ద అకారాంతః పులిङ్గః ప్రథమాబహువచనాంతః. విదధతి-విదధ్తః-విదధతా, విధూర్వకాత్ డు ధాభౌ-ధారణపోషణయో రిత్యస్తాధ్ధాతోః

కర్తరి లట్ పరస్పరపది ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. ఉపధినా సహితం యథా తథా సోపధి, తత్, సోపధి-సోపధిసి-సోపధిని, సోపధిశబ్ద ఇకారాన్తనపుంసకలిప్తో ద్వివీటియైకవచనాన్తః. సన్ధిరూపణాని సన్ధిదూపణాని తాని సన్ధిదూపణం - సన్ధిదూపణే-సన్ధిదూపణాని, సన్ధిదూపణశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిప్తో ద్వివీటియాబహువచనాన్తః.

వ్యా. న సమయేతి. పరేషు శత్రుషు. నికృతిః శాత్ర్యం పరం ప్రధానం యేషు తేషు. తథోక్తేషు అపకారతత్పరేషు సత్సు - భూతిధాన్యుః మహాజనః ప్రతీకారక్షమస్యేత్యర్థః. తే తవ సమయః త్రయోదశసంవత్సరాన్ వనే వత్సాన్యమిత్యేవం రూపా సంవిత్. ని. 'సమయాశ్వపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్యమరః. తస్య పరిరక్షణం ప్రతీక్షణం న ఉమం న యుక్తం. ని. 'యుక్తే ఉమం శక్తే హితేత్రిప్తి'త్యమరః. హి యస్తాత్ విజయ్యానో విజగీషవః-క్షీతిశాః. అషు విషయే సోపధి సతటం యథా తథా. ని. 'కవటోఽస్త్రీ వ్యాజనంభోషణయశ్చర్చకైతవ' ఇత్యమరః. సంధిదూపణాని విదధతి. కేనవిద్యావ్యజేన దోషచూపాద్య సుధిం విసుటయంతీత్యర్థః. శక్తస్య హి విజిగీషోస్సర్వథా కార్యసాధనం ప్రధానం అన్యత్సమయపరిరక్షణావికమశక్తస్యేతి భాషః. అర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః. పుష్పితాగ్రావృత్తం. తల్లక్షణం తు.---ల్లో. 'అయుజినయుగరేఫతోయకారో యుజీచనజా జరగాచ్చ పుష్పితాగ్రే'తి.

అవ. ఉక్తమర్థమాశీర్వాదపూర్వకముపసంహరితి:—

మూ. విధిసమయనియోగాద్దీప్తిసంహారజిహ్వాం

శిఖిలపసుమగాధే మగ్నమాపత్సయోథా,

రిప్రతిమిరముదన్యోదీయమానం వినాదౌ

దినకృతమివ లక్ష్మీస్త్వాం సమభ్యేతు భూయః.

ర ౬

ఇతి శ్రీభారవికృతౌ కిరాతాఝనీయే మహాకావ్యే

లక్ష్మీపదలాంఛనే ప్రథమస్సర్గః.

టీక. విధిసమయనియోగాత్-విధి = దైవముయొక్కయు, సమయ = కాలముయొక్కయు, నియోగాత్ = సియమరమువలన, అగాధే = దుస్తరమైనట్టి, అపత్సయోథా = ఆపత్సముద్రమునందు, మగ్నం = మునిగినట్టియు, దీప్తిసంహారజిహ్వాం - దీప్తి = ప్రతాపముయొక్క, సంహార = సంహారముచే, జిహ్వాం = ప్రసన్నుడు కాన

ట్టియూ, శిథిలవసుం - శిథిల = శిథిలమైన, వసుం = ధనముకలిగినట్టియు, రిపుతిమిరం =
చీకటివంటి శత్రువును, ఉదస్య = పోగొట్టి, ఉదీయమానం = ఉదయించుచున్నట్టి,
త్వాం=నిన్నును, దినాదౌ = ప్రాతఃకాలమునందు, దినకృతమివ = సూర్యునివలె, లక్ష్మీః=
లక్ష్మీ, భూయః = తిరిగి, సమభ్యేతు = పొందుగాక.

తాత్పర్యము. దైవయోగమువలనను గాలవశమువలనను దుస్తరంబగు నావత్స
ముద్రమున మునిగియుండుటవలనఁ బ్రతాపాభావమువలనఁ బ్రసన్నుడవుగాకను
ధనము క్షయింపఁగా నామరూపములు లేనివాడవైయున్నావు. అట్టి సేవు చీకటులవంటి
శత్రువులను సంహరించి ఉదయాభిముఖుడవై యుండుటవలన సముద్రము నస్తమించి
కిరణప్రసారములేక బహుదై ప్రాతఃకాలమున చీకటులను బారఁద్రొచి ఉదయాభి
ముఖుడైన సూర్యునివలెఁ బ్రకాశించుచున్న నిన్ను లక్ష్మీ వరించుచుండును. కాబట్టి దైవ
యోగమువలనను, గాలవశమువలనను నావదలు చుట్టుకొనుటవలన నిరపరాధుఁ బలము
పొందుము ధనము నశించినను సిద్ధుడు దైవము కాలము ననుకూలము లగుటవలన
బలము పొందుము ధనము కలిగి శత్రువులను సంహరించుటకును బ్రతాపమును జూపిం
చుటకును పిలుకఁబడినది కావున శత్రుసంహారము చేసి దిననినాభివృద్ధిని బొందుము.

శబ్దాదులు. విధిశ్చ సమయశ్చ విధి సమయా, విధిసమయయోర్నియోగః,
తస్మాత్, విధిసమయనియోగాత్ - నియోగాభ్యాంనియోగేభ్యః, విధిసమయనియోగశబ్ద
అకారాంతః పులింగః పశ్యమ్యేకవచనాంతః. దీప్తేస్సంహారః దీప్తిసంహారః, దీప్తిసంహా
రేణ గిప్తాః, తం, దీప్తిసంహారణీహం-దీప్తా-జిహ్వా, దీప్తిసంహారణీహంశబ్ద అకారాంతః
పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. శిథిలం వసు యస్య నః శిథిలవసుః, తం, శిథిలవసుం.
వసూ-వసూ, శిథిలవసుశబ్ద అకారాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. న గాధః
అగాధః, తస్మిన్, అగాధే-అగాధయోః-అగాధేషు, అగాధశబ్ద అకారాంతః పులింగస్సప్త
మ్యేకవచనాంతః. మగ్నం-మగ్నో-మగ్నాన్, మగ్నశబ్ద అకారాంతః పులింగో ద్వితీ
యైకవచనాంతః. అపత్నయోధివ అపత్నయోధిః, తస్మిన్, అపత్నయోధౌ - అపత్న
యోధ్యోః-అపత్నయోధిషు, అపత్నయోధిశబ్ద ఇకారాంతః పులింగస్సప్తమ్యేకవచనాంతః.
రిపుత్తిమిరమివ రిపుతిమిరం, తత్, రిపుతిమిరం-తిమిరే - తిమిరాణి, రిపుతిమిరశబ్ద అకా
రాంతస్సపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉదస్య-అప్య. ఉదీయమానం-ఉదీయమానా-
ఉదీయమానాన్, ఉదీయమానశబ్ద అకారాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. దిన
స్యాదిశ దినాదిశ, తస్మిన్, దినాదౌ - దినాద్యోః - దినాదిషు, దినాదిశబ్ద ఇకారాంతః
పులింగస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. దినం కరోతీతి దినకృత్, తం, దినకృతం-దినకృతో - దిన

కృతః, దినకృచ్ఛబ్దప్రకారాంతః పులిన్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-అన్యః. లక్ష్యః-లక్ష్యః-
 లక్ష్యః, లక్ష్యశబ్ద ఈకారాంతస్థిలింగః ప్రగమైకవచనాంతః. త్వాం, త్వా - యువాం,
 వాం-యుష్మాక్, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులిన్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. సమ
 ధ్యేతు-సమభితాత్, సమభితం-సమభిత, సం, అభి - పూర్వకాత్ ఇచ్-గతా విశ్యస్తా
 ధాతోః కర్తరి లోట్ వరన్తేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. భూయః-అన్యః.

ఐ. విధితి. విధియే. ని. 'విధిర్విధానే దైవే చేత్యమరః. సమయః కాలః
 తయోన్నియోగాన్నియమనాద్యేతోః. తయో ధ్వరితక్రమత్వా చితి భావః. యద్వా విధే
 స్సమయః కాలః తస్య నియోగాత్పబంధాత్. అగాధే దుస్తరే. ఆవత్పయోధిరివేత్స్య
 వమితసమాసః. దినకృతమివేతి వక్ష్యమాణానుసారాత్ తస్మిన్ ఆవత్పయోధా మగ్నం.
 సూర్యోఽపి సాయం సాగరే మజ్జతి ఆవరేద్యురున్దజ్జతి చేత్యాగమః. దీప్తిః ప్రతాపః
 ఆతవశ్చ తస్మాస్సంహారేణ సంకోచేన జిహ్వామప్రసన్నం. శిథిలవసుం శిథిలధనం అన్యత్ర
 శిథిలరక్తిం. ని. 'వసుర్దేవేఽగ్నౌ రక్తౌ చ వసుతోయే ధనే మణా' వితి వైజయంతీ.
 శిథిలబలమితి పాఠే తు ఉభయత్రాపి శిథిలశక్తికమిత్యర్థః. శిథిలవశమితి పాఠే - వశఅభి
 స్రాయః, తథా లోకే ప్రయోగః, తద్వశే దేవదత్తో వర్తత ఇత్యాదిః. శిథిలదశమితి
 పాఠే దశా అవస్థా. రిపుస్త్రిమిరమివ రిపుతిమిరం - ఉదస్య నిరస్య ఉదీయమాన
 ముద్యంతం * ఈచ్-గతావతి ధాతో రైవాదికాత్కర్తరి కానచ్. త్వాం దినాదా దిన
 కృతమివ లక్ష్యః భూయస్సమధ్యేతు భజతు. * 'ఆశిషి లిజ్జోఽటా' వితి లోట్.
 చమత్కారకారితయా మంగళాచరణరూపతయా చ సర్గాంత్యశ్లోకేషు లక్ష్యశబ్ద
 ప్రయోగః. యథాహ భగవాన్ భాష్యకారః.—'మంగళాదీని మంగళమధ్యాని
 మంగళాంతాని చ కాస్త్రాణి ప్రథంతే, వీరపురుషకాణ్యాయుష్షత్పురుషకాణి చ
 భవంతి, అధ్యేతారశ్చ ప్రవక్తారో భవంతీ'తి. పూర్ణోపమేయం. మాల్నీవృత్తం.
 తల్లక్షణస్తు.—శ్లో. 'సనమయయయతేయం మాల్నీభోగిలాకై' రితి. సర్గాంత
 త్వాద్యవృత్తభేదః. యథాహ దండి.—శ్లో. 'సర్వైరనతివిస్తృతైశ్చ పృథ్వైస్సుసంధిభిః,
 సర్వైత భిన్నవృత్తాంతైరుపేతం లోకరంజక' మితి.

అథ కవిః కావ్యవర్ణనీయాఖ్యానపూర్వకం సర్గపరిసమాప్తిం కథయతి—ఇతీతి.
 ఇతి శబ్దః పరిసమాప్తా. భారవికృతావతి కవినామకథనం. మహాకావ్య ఇతి మహచ్ఛబ్దేన
 లక్షణసంపత్తిస్సూచితా. కిరాతాధ్వునీయ ఇతి కావ్యవర్ణనీయయోః కథనం. ప్రథమస్సర్గః.
 సమాప్త ఇతిశేషః. ఏవముత్తరత్రాపి ర్ద్రవ్యం. కిరాతాధ్వునావధికృత్య కృతో గ్రంథః
 కిరాతాధ్వునీయం. * 'శిశుకంద' ఇత్యాదినా దలందాలచ, వశంకం గానము

వీయమితి వత్. తథావ్యర్జున ఏవాత్ర నాయకః. కిరాతస్తు తదుత్కర్షాయ ప్రతిభట తయా వర్జితః. యథాహ దండీ.—శ్లో. 'వంశవీర్యప్రతాపాదీన్ వర్జయిత్వా రిపోరపి, తజ్జయాన్నాయకోత్కర్ష కథనం చ ధినోలి న' ఇతి. అథాయం సంగ్రహశ్లోకః—'నేతా మధ్యమపాండవో భగవతో నారాయణస్యాంశజస్తస్యోత్కర్ష కృతే త్వవర్జ్యతరం దివ్యః కిరాతః పునః, శృంగారాదిరసోఽన్య మత్ర విజయా వీరః ప్రధానో రస శ్చైలా ద్యాని చ వర్జితాని బహుశో దివ్యస్త్రలాభః ఫల' మితి.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహామహాపాధ్యాయ

కోలాచల మల్లినాథసూరివిరచితాయాం కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యాయాం

ఘంటాపథసమాఖ్యాయాం ప్రథమస్పర్శః.

ద్వితీయ స్సర్గః.

అచ. ఇతీతం నీతిమార్గదర్శనే కృతే సతి కిం జాతమిత్యత్రాహ—

మూ. విహితాం ప్రియయా మనఃప్రియా
మథ నిశ్చిత్వ గిరం గరియసీమ్,
ఉపపత్తిమదూర్ణితాశ్రయం
నృపమూచే వచనం వృకోదరః.

౧

టీక. అథ = తర్వాత, వృకోదరః = భీముడు, ప్రియయా = భార్యయగు ద్రౌపదిచే, విహితాం = పలకఁబడినట్టియు, మనఃప్రియాం=మనోహరమైనట్టి, గిరం= వాక్యమును, గరియసీం = మిగుల సారముగలదానినిగా, నిశ్చిత్వ=నిశ్చయించి, నృపం= ధర్మరాజునుగూర్చి, ఉపపత్తిమత్ = యుక్తియుక్తమైనట్టియు, ఉర్ణితాశ్రయం - ఊర్ణిత = గొప్పదైన, ఆశ్రయం=ఆర్థముకలిగినట్టి, వచనం=వాక్యమును, మూచే=పలికెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లు ప్రియురాలగు ద్రౌపది హృదయంగమముగాఁ బలికినవాక్యములను విని వానియందు సారమున్నదని నిశ్చయించి భీముడు యుక్తియుక్తములు నుదాహరణములు నగువాక్యములను ధర్మరాజుతో చెప్పెను.

శబ్దాదులు. విహితాం-విహితే-విహితాః, విహితాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రిలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రియయా-ప్రియాభ్యాం-ప్రియాభిః, ప్రియాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రిలింగ ద్వితీయైకవచనాంతః. మనః ప్రియా మనఃప్రియా, తాం, ఘనఃస్త్రియాం - ప్రియే-స్త్రియాః, మనఃప్రియాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రిలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. అథ - అప్య. నిశ్చిత్వ-అప్య. గిరం-గిరా-గిరః, గిర్నబ్ధో రేఫాంతస్త్రిలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇయం గుర్వీ-ఇయం గుర్వీ, ఇయమనయోరతిశయేన గుర్వీ గరియసీ, తాం, గరియసీం - గరియస్య - గరియసీః, గరియసీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రిలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉపపత్తి రసాన్వితీయైకవచనాంతః, తత్, ఉపపత్తిమత్ - ఉపపత్తిమతీ-ఉపపత్తిమి, ఉపపత్తిమ చ్చబ్దస్తకారాంతన పుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉర్ణితః ఆశ్రయః యస్య, తత్, ఉర్ణితాశ్రయం-ఉర్ణితాశ్రయే-ఉర్ణితాశ్రయాణి, ఉర్ణితాశ్రయశబ్ద ఆకారాంతపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. నృపం-నృపా-నృపాన్, నృపశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగో

ద్వితీయైకపదనాన్తః. ఊచే-ఊచాతే-ఊచితే, బ్రూహ్-వృత్తాయా వాచీత్వస్థాధాలోః కర్తరి లిడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకపదనాన్తః. పచనం-పచనే - పచనాని, పచనశబ్దో అకారాన్తనపుంసశబ్దో ద్వితీయైకపదనాన్తః. వృకోదరః - వృకోదరా - వృకోదరాః, వృకోదరశబ్ద అకారాన్తనపుంసశబ్ద ప్రథమైకపదనాన్తః.

వ్యా. విహితామితి. అథ వృకోదరో భీమః ప్రియయా ద్రౌపద్యా. ప్రియా గ్రహణమస్యా హితోపదేశతాత్పర్యసూచనార్థం. విహితాం అభివిహితామిత్యర్థః. విపూర్వస్య దధాతేః క్రియాసామాన్యవాచినో యోగ్యవిశేషపర్యవసానాత్. మనఃప్రియా మభివతార్థయోగాన్వనోహరం, విశేషణద్వయేనాపి గిరో గ్రాహ్యత్వ ముక్తం. గిరం - గరియసీ సారవత్తరాం నిశ్చిన్య నృసం యుగిష్ఠిరం-ఉపపత్తిమత్ యుక్తియుక్తం - ఉర్జితాశ్రయముదారార్థం పచనం. ఊచే ఉక్తవాక్. * కర్తరి లిట్. బ్రువో పచి రాదేశః. 'బ్రువీశా' నీత్యాదినా ద్వికర్తృకత్వం. 'అకథితం' చేతి నృపస్య కర్తృత్వం. అస్మిన్ సర్వేవియోగిసీప్తతం. పల్లవణం తు-—త్లో. 'విషమే ససజాగురుస్సమే సభరా లోభ గురుగ్వియోగిసీ' తి.

అప. కిం తద్వచనం తదాహః—

మూ. యదవోచదవేత్స్య మానినీ

పరితస్నేహమయేన చతుషా,

అపి వాగధిపస్య దుర్వచం .

పచనం తద్విదధిత విస్తయమ్.

౨

టీక. మానినీ = క్షత్రియకులాభిమానముకలిగిన ద్రౌపది, స్నేహమయేన = స్నేహ ప్రచురమైనట్టి, చతుషా=నేత్రముచే, పరితః = అంతట, అవేత్స్య = చూచి, యత్ = ఏవచనమును, అపిచత్ = పలికెనో, వాగధిపస్యాపి = బృహస్పతికిని, దుర్వచం = పలుకుటకుశక్యముకానట్టి, తత్ = ఆ, పచనం = పచనము, విస్తయం = ఆశ్చర్యమును, విదధిత = చేయును.

తాత్పర్యము. ప్రభూ ! క్షత్రియకులాభిమానముకలిగిన ద్రౌపది మనయందలి ప్రేమచే సర్వవిధముల బాగుగ నాలోచించి మనయభివృద్ధిని గోరి బృహస్పతి కూడ నిట్లు పలుకఁగలఁడా, యని వినువారలకుఁ దోచునటుల యుక్తియుక్తముగాను శాస్త్రీ యముగాను బలికినది. ఆమాటలను వినినవారికి నాశ్చర్యము కలుగకమానదు. కాబట్టి ద్రౌపదిచే జెప్పఁబడినపచనములు గ్రాహ్యములని నాయభిప్రాయము.

శబ్దాదులు. యల్ - యే - యాని, యచ్చబ్బో దకారాంతనపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. అవోచల్ - అవోచతాం - అవోచక్, బ్రూజ్ - వ్యుక్తాయాం వాపీ త్యస్తాధాతోః కర్తరి లజ్ పరస్మై పది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అవేక్ష్య - అవ్య. మానస్యా అస్తీతి, మానిసి - మానిన్యా - మానిన్యః, మానినీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పరితః - అవ్య. స్నేహస్య వికారః స్నేహమయం, తేన, స్నేహమయేన - స్నేహమయాభ్యాం - స్నేహమయైః, స్నేహమయశబ్ద అకారాంతనపుంసకలింగస్త్రీలింగైకవచనాంతః. చక్షుషా - చక్షుర్భ్యాం - చక్షుర్భిః, చక్షుశ్శబ్దస్యకారాంతనపుంసకలింగస్త్రీలింగైకవచనాంతః. ఆసి - అవ్య. వాచామధిపః వాగధిపః, తస్య, వాగధివస్య - వాగధిపయోః - వాగధిపానాం, వాగధిపశబ్ద అకారాంతః పుంలింగష్టమ్యైకవచనాంతః. దుర్వచం - దుర్వచే - దుర్వచాని, దుర్వచశబ్ద అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వచనం - వచనే - వచనాని, వచనశబ్ద అకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తల్ - లే - తాని, తచ్చబ్బో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. విదధీత - విదధీయాతాం - విదధీరక్, విభూర్వకాత్ డు ధాజ్ - ధారణా పోషణయోరిత్యస్తాధాతోః కర్తరి లిజాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. విస్సయం - విస్సయా - విస్సయశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యా. యదితి. మానినీ క్షత్రకులాభిమానవతీ ద్రౌపది, స్నేహమయేన స్నేహప్రచురేణ. * 'తత్ప్రకృతవచనే మయత్'. చక్షుషా జ్ఞానచక్షుషా. వీలేనాంతత్వముక్తం. పరితో ౨ వేక్ష్య సర్వతో వివిచ్య యద్వచనమవోచల్ - బ్రవో వచేర్వా లుజ్. 'వచ-ఉ'మిత్యుమాగమః. వాగధివస్య బృహస్పలేరసి-దుర్వచం వత్తుమశక్యం. * 'శేషేషస్థీయం, సకృద్యోగలక్షణా. అతో 'స లోకే' త్యాదినా వస్థీప్రతిషేధో నాస్తి. తద్వచనం విస్సయం విదధీత. సర్వస్యాపీతి శేషః. అథవా వాగధివస్యాసి విస్సయం విదధీలేతి సంబంధః. దుర్వచం. 'శేనాపీతి శేషః. యతః నై నిజమసి శాస్త్రమనురుణాధిపితం చానుబధ్నాతి. అతో విస్సయకరం గ్రాహ్యం చైతద్వచనమితి తాత్పర్యార్థః.

అవ. విస్సయకరత్వే హేతుమాహ:—

మూ. విషమోఽపి విగాహ్యతే నయః

కృతతీర్థః పయసామివాశయః,

స తు తత్ర విశేషదుర్లభ

స్పదుపన్యస్యతి కృత్యవర్తయః.

టీక. విషమోఽసి = తెలిసికొనశక్యముకానిదైనప్పటికి, నయః = నీతిశాస్త్రము, పయసామాశయ ఇవ = చెలువువలె, కృతతీర్థస్థాన - కృత = చేయఁబడిన, తీర్థస్థాన = ఆభ్యాసాద్యుపాయములు కలదగుచు, విగాహ్యతే = గ్రహింపఁబడుచున్నది. కిన్తు = ఇకనేమన, తత్ర = అనీతిశాస్త్రమువిషయమై, సః = అటువంటిపురుషుఁడు, విశేష దుర్లభః - విశేష = మిగుల, దుర్లభః = దుర్లభుఁడు, యః = విపులుషుఁడు, కృత్యనర్తకృత్య = సన్నివిగ్రహాదికార్యములయొక్క, సర్త్త = మార్గమును, సత్ = దేశకాలాద్యవిరుద్ధమగునట్లుగా, ఉపనన్యతి = ఉపన్యసించుచున్నాఁడో.

తాత్పర్యము. లోకమున నగాఢోదకము కలిగి దిగుటకు నరిగిన తీర్థము (రేవు) లున్నను ప్రాదమునంగతి తెలియనంతసరికి దిగుటకు భయముగానుండును. దానివృత్తాంతము చెలిసినవారు పచ్చి యీ ప్రాదమున దిగి స్నానాదికము చేసికొనవచ్చునని పలికినచో దానిలో దిగి స్నానాదికము జేసికొనుటకు గట్టమేమియు నుండనటుల రాజనీతియు గాంభీర్యములగు బహువిశేషవిషయంబులతో బ్రకాశించుచుండుటవలన నా విశేషవిషయములను తెలిసికొనుట మిగుల కష్టముగానుండును. ఐనను, విషయములను స్పష్టముగా బోధించుటకు సమర్థులగు గురువులయొద్ద నభ్యాసము చేయుచున్నకొలదిని గూఢములగు నావిషయములన్నియు, స్పష్టముగా బోధపడుటకు సందేహముండదు. గాని దారి తెన్ను లేని ప్రాదమునకు మార్గమును గల్పించి దిగుట కనువగురేవునుజేసి దానియందలి గోతులను సమముగాఁ జేయించి దుష్టములగుజలజంతువు (మొసళ్లు)లను జంపించుట గాని యావలకుఁ బారఁజ్రోలుటగాని బేసిరాళ్లును తీసివేయించి స్నానయోగ్యమగునటులు చేయించినమహాపురుషుఁడు దుర్లభుడైనట్లు దేశకాలములకు విరోధము లేకుండునటుల సంధివిగ్రహాదికార్యముల ననుభవపూర్వకముగా నుపదేశించి యాయాదేశంబుల నాయాకాలములయం దాయాసంధివిగ్రహాదికార్యములను నడిపించుమహానుభావుఁడగు, పురుషుఁడు దొరకుట కష్టము. ద్రావదియు ననుభవపూర్వకముగా నన్నిటిని నాలోచించియే ప్రస్తుతకాలమున జేయఁదగుకార్యమును నిర్ణయించి మన కభివృద్ధికరమగుమార్గ మాలోచించి దేశకాలముల కవిరుద్ధమగునట్లులు పలికినది. స్త్రీయయ్య నిట్లు పలుకుట యాశ్చర్యకరమైనవిషయము కాదా?

శబ్దాదులు. విషమః - విషమా - విషమాః, విషమశబ్ద అకారాంతః పులిట్లః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆసి - ఆప్య. విగాహ్యతే - విగాహ్యతే - విగాహ్యతే, వి - పూర్వకాత్ గాహూ-నిలాడన ఇత్యస్తాధాతోః కర్తృణి లడాత్త సేవది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. నయః-నయాః-నయాః, నయశబ్ద అకారాంతఃపులిట్లః ప్రథమైకవచనాంతః. కృతం తీర్థం యస్య సః కృతతీర్థః, కృతతీర్థః - కృతతీర్థా - కృతతీర్థాః, కృతతీర్థ శబ్ద అకారాంతః పులిట్లః ప్రథమైకవచనాంతః. పయసః-పయసోః - పయసాం, పయశ్యబ్ద

స్వకారాస్తనపుంసకలిక్లష్ట్యైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్యు. ఆశయః - ఆశయా - ఆశయాః, ఆశయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిక్లః ప్రథమైకవచనాన్తః. సః - తా - తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలిక్లః ప్రథమైకవచనాన్తః. తు-అవ్యు. విశేషేణ దుర్లభః విశేషదుర్లభః, విశేషదుర్లభః-విశేషదుర్లభౌ - విశేషదుర్లభాః, విశేషదుర్లభశబ్ద అకారాన్తః పుంలిక్లః ప్రథమైకవచనాన్తః. సత్ - సతి - సన్తి, సచ్ఛబ్దస్తకారాస్తనపుంసకలిక్ల్యో ద్వితీయైక వచనాన్తః, ఉపన్యస్యతి - ఉపన్యస్యతః-ఉపన్యస్యన్తి, ఉప-ని-పూర్వకాత్ అను-క్షేపణ ఇశ్యస్తాద్ధాతోః కర్తృ లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. కృత్యస్య వర్త్య కృత్య వర్త, తత్, కృత్యవర్త - వర్తసి - వర్తసి, కృత్యవర్త్యో శబ్దో సకారాస్త నపుంసక లిక్ల్యో ద్వితీయైకవచనాన్తః.

వ్యా. విషను ఇతి. విష మోఽసి దుర్బోఽసి. అన్యత్ర దుష్ప్రవేశోఽసి. నయో నీతికాస్త్రం. పయసామాశయో హ్రద ఇవ. కృతతీర్థః కృతాభ్యాసాద్యుపాయస్యక్. ని. 'తీర్థం కాస్త్రాధ్వరక్షేత్రోపాయాపాధ్యాయమగ్ని' ష్వితి విశ్వః. అన్యత్ర కృత జలావతారస్యక్. ని. 'యోనా జలావతారే చ తీర్థ' మితి మాలాయుధః. విగాహ్యతే గృహ్యతే ప్రవిశ్యతే చ. కింతు తత్ర నయే జలాశయే చ, స తాదృశః పురుషః విశేష దుర్లభః అత్యంతదుర్లభః యః కృత్యం సంధివిగ్రహాదికార్యం స్నానాదికం చ, తస్య వర్త్య సత్సాధు దేశకాలాద్యవిరుద్ధం యథా తథేత్యర్థః. అన్యత్ర గర్తగ్రాహపాషాణాది రహితం. యథా తథా ఉపన్యస్యతి ఉదాహరతి. ని. 'ఉపన్యాసస్తు వాఙ్ముఖం' ఉపా ధ్వాత ఉదాహర' ఇత్యుపనిషత్. యథా కేవలి కృతతీర్థే పయసి గంభీరేఽసి ప్రవేష్టార స్సంతి. తీర్థకరస్తు విశేషః. తద్దన్తి తావసి నిగూఢయసి తత్త్వం సతి వక్తరి బోధార స్సంతి. వక్తా తు స సులభః. అత ఇయం ద్రావదీ అపఠితాపి సాధు వక్త్రీతి యుజ్యతే విస్తయ ఇతి తాత్పర్యార్థః.

అవ. అథ గ్రాహ్యత్వే హేతుమాహః—

మూ పరిణామసుఖే గరియసి

వృథాకేఽస్తి వచసి ఊతౌజసామ్.

అతివీర్యవతివ భేషజే -

బహురత్నీయసి దృశ్యతే గుణః.

౪

టీక. పరిణామసుఖే - పరిణామ = ఫలకాలమునందు, సుఖే = హితమైనట్టియు, గరియసి = అర్థముచే గొప్పదైనట్టియు, ఊతౌజసామ్-ఉత్తమమైన, ఊజసామ్=శక్తిగల, వారలకు, వృథాకే=భయంకరమైనట్టియు, అత్నీయసి=అల్పములకలిగినట్టి, అస్తిక్=

ఈ, వచసి = వచనమునందు, అతివీర్యవతి = మిగులసామర్థ్యముకలిగినవతి, భేషజఇవ = ఔషధమునందువలె, బహుః=అధికమైన, గుణః=గుణము, దృశ్యతే = కనబడుచున్నది.

తాత్పర్యము. మొట్టమొదట మిగులఁ గష్టముగాఁ గనుపించుచుండిన నాలోచించినకొలది ఫలకాలమున హితముగానుండునట్లు బహువిధముకలిగిన చిన్నపదములచేదనయభిప్రాయమునంతను స్పష్టముగాఁ జెలియునట్లును మహాలేజశాఖులర కుత్సాహజనకముగాను ద్రౌపది పరికినది. ఆట్టివచనములయందు తీక్షణత క్తులగువానికి బాధకరముగా నున్నను నాలోచించినకొలది చాలగుణములు (మానసరత్నము—రాజ్యలాభము మొదలగునవి) కనుపించుచున్నవి. లోకమున రోగమువచ్చినపుడు పేసికొనుటకుఁ గష్టముగానున్నను జీర్ణమునకువచ్చినకొలది బాధలు తగ్గించుననియు శ్రేష్ఠములునగు చిన్నచిన్నమంత్రలయందు పెద్దగుణముకనుపించినట్లే యీద్రౌపదీవాక్యములయందును గుణము కనబడుచున్నది. దోషములు కనబడుటలేదు. కాబట్టి ఈమెవాక్యములను గ్రహించి తపనుసారముగా వ్యవహరించినయెడల మన కెవ్విధమైననష్టము వాటిల్లదు గనుక సీమెవాక్యములను మనము గ్రహించి తీరవలెనని నాయభిప్రాయము.

శబ్దాదులు. పరిణామే సుఖం పరిణామసుఖం, తస్మిన్, పరిణామసుఖే, సుఖే-సుఖయోః - సుఖేషు, పరిణామసుఖశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిక్లస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. ఇదం గురు ఇదం గురు ఇదమనయోరతిశయేన గురు గరియః, తస్మిన్, గరియసి-గరియసోః-గరియస్సు, గరియశ్శబ్దస్స కారాంతనపుంసకలిక్లస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. వృధకే - వృధకయోః-వృధకేషు, వృధకశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిక్లస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. అస్మిన్ - అనయోః, ఏనయోః - ఏషు, ఇదం శబ్దో మకారాంతనపుంసకలిక్లస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. వచసి - వచసోః - వచస్సు, వచశ్శబ్దస్స కారాంతనపుంసకలిక్లస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. త్తతం ఓజః యేహం తే, త్తతజనః, తేహం, త్తతజనః-త్తతజసోః-త్తతజసాం, త్తతజశ్శబ్దస్స కారాంతనపుంసకలిక్లప్తవీబహువచనాంతః. అతి వీర్యం అతివీర్యం, అతివీర్యమస్యాస్త్రీస్త్యతివీర్యవత్, తస్మిన్, అతివీర్యవతి. - అతివీర్యవతోః - అతివీర్యవత్సు, అతివీర్యవచ్ఛబ్దస్తకారాంతనపుంసకలిక్లస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. ఇష-అప్య. భేషజే-భేషజయోః - భేషజేషు, భేషజశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిక్లస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. బహుః - బహూ - బహవః, బహుశబ్దాకారాంతనపుంసకలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇదమల్పమిదమల్పమిదమనయోరతిశయేన అల్పమల్పీయః, తస్మిన్, అల్పీయసి - అల్పీయసోః - అల్పీయస్సు, అల్పీయశ్శబ్దస్స కారాంతనపుంసకలిక్లస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. దృశ్యతే-దృశ్యతే - దృశ్యతే, దృశిర్ - ప్రేక్షణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తణి లఙ్కతేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః, గుణః - గుణో - గుణాః, గుణశబ్ద అకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. పరిణామేతి. పరిణామః ఫలకాలః అన్యత్ర పరిపాకావస్థా చ. తత్ర సుఖేహితే. ని. 'శస్త్రం చాధ త్రిషు ద్రవ్యే చాపపుణ్యసుఖాది చేతి సుఖశబ్దస్య విశేష్య లింగత్వం. గరియసి గుర్వర్థప్రతిపాదకే అర్థభూయిష్టే శ్రేష్టే చ. తతాజసాం ఉభయ త్రాపి తీణశక్తీనాం, వృక్షశక్తీ యుద్ధోసోద్భవకత్వాద్భయంకరే. అన్యత్రాదౌ సంతాపాది దుఃఖజనకే. అల్పియసి అల్పాక్షరే అల్పమాత్రే చ. ఉక్తం చ — శ్లో. 'స్వల్పా చ మాత్రాబహుళో గుణశ్చేతి. అస్మిన్ పదసి ద్రాపదివాక్యే. అతివీర్యవతి అత్యంతసామర్థ్య వతిభేషజే ఔషధ ఇవ. ని. 'భేషశౌషధభైషజ్యానీ' త్యమరః.. బహురథికో గుణః, మానత్రాణరాజ్యలాభాదిః. అన్యత్రారోగ్యబలసోపాదిశ్చ దృశ్యతే. అతో గ్రాహ్యమస్యా వచనమితి భావః.

అవ. సత్యమేమ మహ్యం న రోచతే. కిం కరోమిత్యత ఆహః—

మూ. ఇయమిష్టగుణాయ రోచతాం

రుచిరాద్ధా భవతేఽపి భారతీ,

నను వక్త్రవిశేషనిస్సృహం

గుణగృహ్యే వచనే వివశ్చితః.

టీక. రుచిరాద్ధా-రుచిర = హితమైన, అద్ధా = అర్థము కలిగినట్టి, ఇయం = ఈ, భారతీ = ద్రాపదివాక్యము, ఇష్టగుణాయ-ఇష్ట=ఇష్టమైన, గుణాయ = గుణములుకలిగినట్టి, భవతే=నీగుణము, రోచతాం=ఇష్టమగుంగాక, గుణగృహ్యే-గుణ=గుణములను, గృహ్యే=గ్రహించునట్టి, వివశ్చితః=విద్వాంసులు, వచనే-వాక్యమువిషయమై, వక్త్రవిశేషనిస్సృహం నను-వక్త్రవిశేష=వక్త్రవిశేషమునందు, నిస్సృహం నను=నిరాశకలవారు కదా.

తాత్పర్యము. పురుషులు పలికినను స్త్రీలు పలికినను బాలురుచెప్పినను స్త్రీపురుషులది విభజనముచేయక వారువారు పలికినవచనములయందు మంచియున్నదా? లేదా? యని విమర్శించి మంచియున్నయెడల నావాక్యములను గ్రహించుటయు మంచిలేనియెడల నావాక్యములను దృఢించుటయు బుద్ధితలక్షణము. నీవు గుణగ్రాహివగు పండితుడవు కనుక ద్రాపదివాక్యములు హితార్థసంపన్నములుకనుక నవశ్యముగా నావాక్యములు నీకభి మతములుగానుండునని యాలోచించుచున్నాను.

శబ్దాదులు. ఇయం-ఇమే-ఇమాః, ఇదంశబ్దో మకారాంతస్త్రీలిక్తః ప్రథమైకవచ నాంతః. ఇష్టా గుణా యస్య సః ఇష్టగుణః, తస్యై, ఇష్టగుణాయ - గుణాభ్యాం-గుణేభ్యః. ఇష్టగుణశబ్దాకారాంతః పులింగత్వతుర్థైకవచనాంతః. రోచతాం-రోచేతాం-రోచంతాం, రుచ-దీప్తావభిప్రేతో చేత్యస్తాధాతోః కర్తరి లోడాత్ప్రసేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

రుచిరః అర్థః యస్మాస్మాన్, రుచిరాథా - రుచిరాథే - రుచిరాథాః, రుచిరాథాశ్చ ఆకారాస్తస్మిలిక్తః ప్రథమైకవచనాంతః. భవతే-భవద్భ్యం-భవద్భ్యః, భవచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిక్తశ్చతుర్థ్యైకవచనాంతః. ఆసి-అస్య. భారతీ-భారత్యే-భారత్యః, భారతీశ్చ ఈకారాస్తస్మిలిక్తః ప్రథమైకవచనాంతః. నను-అస్య. న విద్యతే స్పృహ యేషాం తే నిస్పృహః, వత్స్పృశేషః వత్ప్రవిశేషః, వత్ప్రవిశేషే నిస్పృహః వత్ప్రవిశేషనిస్పృహః, వత్ప్రవిశేషనిస్పృహః-నిస్పృహః, వత్ప్రవిశేషనిస్పృహశ్చ ఆకారాంతః పుంలిక్తః ప్రథమాబహువచనాంతః. గుణానాం గృహ్య గుణగృహ్యః, గుణగృహ్యః-గుణగృహ్య-గుణగృహ్యః - గుణగృహ్యశ్చ ఆకారాంతః పుంలిక్తః ప్రథమాబహువచనాంతః. వచనే-వచనయోః-వచనేషు, వచనశ్చ ఆకారాంతః పుంలిక్తః ప్రథమైకవచనాంతః. వివశ్చితో-వివశ్చితో-వివశ్చితః, వివశ్చిచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిక్తః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యా. ఇయమితి. రుచిరాథా హితార్థసంపన్నేతి రుచిహేతుత్వే. ఇయం భారతీ ద్రావదీవాక్యం. ఇష్టగుణాయ అభిమతగుణాయ. గుణగ్రహిణే ఇత్యర్థః. భవతే తుభ్య మసి. * 'రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ' ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. రోచతాం స్వదతాం. భవతాసి స్వీక్రియతామిత్యర్థః. * విభ్యథే లోట. హితవచనే బలాదపీచ్ఛం కర్యాదౌషధవదితి భావః. తథాసి స్త్రీణే వచసి కాశ్రద్ధా తత్రహ. - నన్వీతి. గుణానాం గృహ్య గుణగృహ్యః. గుణవక్షపాతిన ఇత్యర్థః. * 'వదా నైవ్విభావ్యవక్షేష' చేతి గ్రహే క్యప్. వివశ్చితో విద్వాంసః. ని. 'విద్వాన్వివశ్చిద్దోషజ్ఞ' ఇత్యమర్థః. వచనే విషయే వత్ప్రవిశేషే స్త్రీపుంసాదిలక్షణే నిస్పృహః నను నిరాకాః ఖలు. అర్థప్రకర్షమేవ కాంతంతి న వత్ప్రప్రకర్షం. 'బాలాదసి సుభాషిత' మితావచనాదితి భావః.

అవ. సంప్రతి స్వయముపాలభతే:-

మూ. చతస్పృషసి తే వివేకినీ

నృప విద్యాసు నిరూఢిమాగతా,

కథమేత్య మతిర్విపర్యయం

కరిణీ పంకమివావసీదతి.

టీక. హే నృప = ఓరాజా, చతస్పృష = నాలుగై నట్టి, విద్యాసు=అన్వీక్షక్యాది విద్యలయందు, నిరూఢిం=ప్రసిద్ధిని, ఆగతా=పొందినట్టియు, వివేకినీ=సదసద్వివేకము కలిగినట్టి, తే=రీయుక్కు, మతిః=బుద్ధి, కథం=ఎట్లు, కరిణీ=ఆడేరుగు, పక్కు-మివ=మొరదనువలె, విపర్యయం=అవివేకమున, విత్యం=పొంది, అవసీదతి=నశించుచున్నది.

అప. కిం నశ్చిన్నమిదాసీం యేనేత్యముపాలభస ఇత్యత్రాహః—

మూ. విధురం కిమతగి పరం పరై

రవగీతాం గమితే దశామిమాం,

అవసీదతి యత్సురైరపి

త్వయి సంభావితవృత్తి పారుషమ్.

2

టీక. త్వయి = నీవు, పరైః = శత్రువులచే, ఇమాం=ఇటువంటిన్ని, అవగీతాం= గర్హితమైనట్టి, దశాం = అవస్థను, గమితేనతి = పొందింపఁబడినవాడవగుచుండఁగా, సురైరపి=దేవతలచేతను, సమ్భావితవృత్తి=సమ్భావిత=బహుమానింపఁబడిన, వృత్తి=వ్యాపారముకలిగినట్టి, పారుషం=పురుషకారము, అవసీదతితీయత్ = నశించుచున్నదన్న, అతః= దీనికంటె, పరం=అధికమైన, కిం=ఏమి, విధురం=కష్టము, అస్తి=కలదు.

తాత్పర్యము. సహాయసంపత్తియు, బలపారుషములులేనివానికి రాదగినమరవస్థ ముట్లొకములను జయింపఁజాలు సోచరులును బాంధవులును సామర్థ్యమును గలిగియున్న నీకు నికృష్టులగు శత్రువులవలన సంభవించినది. ఇట్టియవస్థ శత్రువులు కలుగఁజేసినను నీవు లక్ష్యపెట్టక మనకేమి నష్టమని వెఱ్ఱియాలోచనలోఁ బడి శత్రువులవిషయమై యెంత మాత్రమును గోపమును బొందక పారుషము నవలంబింపవలసిన సమయమున దానినవలంబింపక కాంతిప్రధానుడవై యూరుకొనుటవలన దేవతలకు సయితము బహుమానింపఁ దగినపారుషమునకు నామరూపములు లేకుండ నశించిపోదగినకాల మానన్నమైనది. ఇంతకంటె నధికమైనకష్ట మేమి కలదు? ఇట్టికష్టమును పోగొట్టుకొనుటకు సమర్థుడవై యుండియు నుపేక్షించుచుండుటవలన నిన్ను నిందింపవలసివచ్చినది. ఇప్పుడైనను మాంద్యమును విడిచి పారుషము నాశ్రయించి శత్రుసంహారముచేసి పారుషమును నిలబెట్టుకొనుము. మమ్ముల నీదుర్దశనుండి విడిపింపుము.

శబ్దాదులు. విధురం - విధురే - విధురాణి, విధురశబ్ద ఆకారాంతసంకలిక్ష్ఠః ప్రథమైకవచనాంతః. కిం - కే - కాని, కిం శబ్దో మకారాంతసంకలిక్ష్ఠః ప్రథమైకవచనాంతః. అతః-అవ్య. పరం - పరే - పరాణి, పరశబ్ద ఆకారాంతసంకలిక్ష్ఠః ప్రథమైకవచనాంతః. పరేణ-పరాభ్యాం - పరైః, పరశబ్ద ఆకారాంతః పులిక్ష్టస్త్రీతీయా బహువచనాంతః. అవగీతాం - అవగీతే - అవగీతాః, అవగీతాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. గమితే - గమితయోః - గమితేషు, గమితశబ్ద ఆకారాంతః పులిక్ష్టస్పృష్టమైకవచనాంతః. దశాం - దశే - దశాః, దశాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇమాం-ఇమే - ఇమాః, ఇయం శబ్దో మకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీ

యైకవచనాంతః. అశనీదతి-అవసీదతః-అవసీదన్తి, అవ-పూర్వకాత్ షడ్లు-విశరణగత్యవసాదనేష్విశ్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. యత్ - అవ్య. సురేణ - సురాభ్యాం-చురైః, సురశబ్ద అకారాంతః పులిక్లస్తృతీయాబహువచనాంతః. అపి-అవ్య. త్వయి-యువయోః-యుష్మాసు, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులిక్లస్తృతమైకవచనాంతః. సమ్భవితా వృత్తిర్వస్త్య తత్, సమ్భావితవృత్తి, వృత్తి-వృత్తిని-వృత్తిని, సమ్భావితవృత్తిశబ్ద ఇకారాంతసమనకలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. పౌరుషం - పౌరుషే-పౌరుషాని, పౌరుషశబ్ద అకారాంతసమనకలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. విధురమితి. త్వయి పరైశ్చతుభిః ఇహమిదృశీం అవగీతాం గర్హితాం. ని. 'అవగీతం తు నిర్వాదే ముచుర్వృష్టే చ గర్హిత' ఇతి విశ్వః. దశామవస్తాం గమితే ప్రాణితే నతి. స్మరైరసి సుభావితవృత్తి బహుకృతప్రసారం. అథవా నిశ్చితసద్భావం పౌరుషం పురుషకారః. * యువాదిత్యా దణ్విత్వయః. అవసీదతి సశ్యతీతియత్. అతః పరం అతోఽన్యత్ అధికం వా కిం విధురం కిం కష్టం న కించిత్కర్మ్యః. ని. 'విధురం ప్రత్యవాయే స్యాత్కృష్టవిశ్లిష్టయోరపీ' తి వైజయతీ. అస్తీతి కేవలః. 'అస్తిర్భవంతీపరః ప్రథమపురుషోఽప్రయుజ్యమానోఽవ్యస్తీ'తి భాష్యకారః. భవంతీతి లటః పూర్వాచార్యాణాం సుజ్ఞా. యత్యేరుషాధికస్య దుర్దశా సా చ శత్రుకృతేతి మహత్కృష్టం. తచ్ఛ త్వదుపేక్షయేత్సుపాలభ్యస ఇత్యర్థః.

అవ. అథోపేక్షాకాలత్వాదియముపేక్షేత్యాశంక్య నాయముపేక్షాకాల ఇతి వత్తు తదేవ తావన్తోచితద్వయేన వివినక్తిః—

మూ. ద్విషతాముదయస్సుమేధసా
గురుసన్వంతతరస్సుమర్షణః,
న మహానసి భూతిమిచ్ఛతా
ఫలసంపత్ప్రవణః పరిక్షయః.

టీక. భూతిం=ఉదయమును, ఇచ్ఛతా = కోరుచున్నట్టి, సుమేధసా=బుద్ధిమంతునిచే, గురుసి = గొప్పదైనను, అన్వంతతరః=దుఃఖమంతమునందుఁ గలిగినట్టి, ద్విషతాం=శత్రువులయొక్క, ఉదయః=అభివృద్ధి, సుమర్షణః=అత్యంతము నహింపఁదగినది, మహానసి=గొప్పదైనను, ఫలసమ్పత్ప్రవణః=ఫలసిద్ధికి, ప్రవణః = ఉన్నభమైనట్టి, పరిక్షయః=క్షయము, నసుమర్షణః=ఉపేక్షింపఁదగదు.

తా. బుద్ధిమంతుఁడు ముందుగాఁ జేయవలసిన కార్యమేమనఁగా శత్రువు వృద్ధియగుచుండెనా? క్షయించుచుండెనా? యని ముందుగ నాలోచించవలెను. క్రమముగ

వృద్ధియధికమగుచుండెనేని దానికిదగిన ప్రతిక్రియచేసి శత్రువును నిర్మూలించవలెను. ఊయోస్తు ఖమగుచున్నయెడల నెవ్విధమైన ప్రయత్నముజేయక తటస్థుడై యుండవలెను. శూయములొ నున్నపు డాశ్చయము క్రమముగ వృద్ధియై ఖమగుచున్నయెడల దానికి దగిన ప్రతిక్రియచేసి శత్రువును నశింపజేయవలెను. ఆశ్చయ మింకను సధిక ఊయోస్తు ఖమగుచున్నయెడల నేమియు బ్రతిక్రియచేయక యోదాసీన్యమును వహించి చూచుచుండవలెను. అంతేకాని యభివృద్ధినిొందుచున్నాడని ప్రతిక్రియ చేయుటయు, ఊయోస్తు ఖుండగుచున్నాడని ప్రతిక్రియచేయక యుపేక్షించుటయు బుద్ధిమంతులకు దగదు. మనశత్రువు వృద్ధినిొందుచున్నాడుగానై బ్రతిక్రియచేయుటకు దగినసమయ మిదిగనుక పౌరుషముశ్రయించి శత్రు సుహృద్రయత్నము చేయవలెను.

శబ్దాదులు. ద్విషతః-ద్విషతోః - ద్విషతాం, ద్విషచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ्గష్ట్రీ బహువచనాంతః. ఉదయః - ఉదయాః - ఉదయాః, ఉదయశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిङ्గః ప్రథమైకవచనాంతః. శోభనా మేధా యస్య సః సుమేధాః, తేన, సుమేధసా-సుమేధో భ్యాం-సుమేధోభిః, సుమేధశబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ्గస్త్రీయైకవచనాంతః. గురుః - గురూ-గురవః, గురుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలిङ्గః ప్రథమైకవచనాంతః. సుఖం అస్తే యస్య సః స్వంతః, అత్యంతం స్వంతః స్వంతతరః, స్వంతతరో న భవతీత్యన్వంతతరః, అస్య స్వంతః-అస్య స్వంతరా - అస్య స్వంతరాః, అస్య స్వంతశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. సుఖేన మృత్యుత ఇతి సుమర్షణః, సుమర్షణః-సుమర్షణో-సుమర్షణాః, సుమర్షణశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. న-అప్య. మహా - మహానై-మహాంతః మహాచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. అసి-అప్య. భూతిం - భూతీ-భూతీః, భూతిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇచ్ఛతా-ఇచ్ఛద్భ్యాం-ఇచ్ఛద్భిః, ఇచ్ఛచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ్గస్త్రీయైకవచనాంతః. ఫలస్య సమ్మత్ ఫలసమ్మత్, ఫలసమ్మదః ప్రవణః ఫలసమ్మత్ప్రీవణః, ప్రవణః - ప్రవణో - ప్రవణాః, ఫలసమ్మత్ప్రీవణశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. పరిక్షయః - పరిక్షయా-పరిక్షయాః, పరిక్షయశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. ద్విషతామితి. భూతిముదయమిచ్ఛతా. శోభనా మేధా యస్య తేన సుమేధసా సుధియా. * 'నిత్యమసిచ్ ప్రజామేధయో' రిత్యసిచ్. గురుర్తహససి అన్వంతతరః అత్యంతదురంతః. ఊయోస్తు ఖ ఇతి యావత్. ద్విషతాముదయః అభివృద్ధిః. సుఖేన మృత్యుతే శ్చమృత ఇతి సుమర్షణః సుసహః. ఉపేక్ష్య ఇత్యర్థః. స్వంతతర్ష దుర్తర్షణ ఇతి భావః. 'భాషాయాం కాసీ' త్యాదినా ఖలర్థే యుచ్చిత్యయః. మహాససి ఫలసంకత్ప్రీవణః ఫలసిద్ధ్యుక్తయః. * 'ప్రనిరంత' రిత్యాదినా లాత్వం. పరిక్షయో న సుమర్షణ

నోపేక్ష్య ఇత్యర్థః. అన్యథా తూపేక్ష్య ఇతి భావః. న హ్యుదయ ఇత్యేవ ప్రతీకార్యః
 న చ క్షయ ఇత్యేవోపేక్ష్యః. కింతు స్వంతత్వాద్వస్వంతత్వాభ్యాముభావసి ప్రతీకార్యా
 వుపేక్ష్యై చ భవత ఇత్యర్థః.

అవ. ఏవముభయార్థ ధ్యే ఏకతరస్యోదయక్షయయోర్ధృతిముక్త్యా ఇదానీం
 యుగపత్పరిక్షయాగమే గతిమాహః—

మూ. అచిరేణ పరస్య భూయసీం

వివరితాం విగణయ్య చాత్తనః,

క్షయయుక్తిముపేక్షితే కృతీ

కుమతే తత్ప్రీతికారమన్యథా.

౯

టీ. కృతీ = కుశలఁడైన విజగీషువు, పరస్య = శత్రువునియొక్క, క్షయయుక్తిం =
 క్షయయోగమును, అచిరేణ = శీఘ్రముగా నగుదానినిగాను, భూయసీం = దుఃఖ మంత
 మందుఁ గలదానినిగాను, తథా = అప్రకారముగా, ఆత్తనః = తనయొక్క, క్షయయుక్తిం =
 క్షయయోగమును, వివరితాం = వివరితమైనదానినిగాను, విగణయ్య = విచారించి, ఉపే
 క్షితే = ఉపేక్షించుచున్నాఁడు, అన్యథా = ఇట్లుకానియెడల, తత్ప్రీతికారం - తత్ = ఆక్షయ
 యోగమునకు, ప్రతికారం = ప్రతిక్రియను, అచిరేణ = శీఘ్రముగా, కుమతే = చేయు
 చున్నాఁడు.

తాత్పర్యము. తనకును శత్రువునకును నొక్కమాత్రే క్షయము సంప్రాప్తించి
 నపుడు, అనగా నిద్దఱురు క్షయమునొనర్చుచు, నేర్పరియగు విజగీషువునకుఁ జేయఁదగిన
 కార్యమేమనఁగా, ఇద్దఱక్షయములు నెట్లున్నవోయని ముందుగా నాలోచింపవలెను.
 ఎట్లనఁగా శత్రుక్షయము వెంటనే యగునదై క్రమముగ నొకకు క్షయోన్ముఖమగునెడ
 లను దనక్షయము చాలకాలమున కగునదై వృద్ధ్యభిముఖమగునెడలను దద్విషయమై
 యేవిధమైన ప్రతిక్రియయుఁజేయక తటస్థుఁడై యుండవలెను. ఇట్లుగాక తనస్థితి క్రమ
 ముగ క్షయోన్ముఖముగాను శీఘ్రముగా నగునదిగానుండి శత్రుక్షయము అలస్యముగా
 నగునదియై వృద్ధ్యభిముఖముగా నుండునెడల వెంటనే తద్విషయమై ప్రతిక్రియఁజేసి
 శత్రువును సంహరింపవలెను. శత్రువున కభివృద్ధియుఁ దనకు క్షయమును సంభవించిన
 యెడల వెంటనే ప్రతిక్రియఁజేయవలసినదేకాని యూరకొనఁగూడదని వేఱుగఁజెప్ప
 నక్కఱలేదు. ఇప్పుడు మనస్థితి యెట్లున్నదనఁగా శత్రువున కభివృద్ధిగాను మనకు
 క్షయముగాను నున్నది. ఇట్టిస్థితిలో బ్రతిక్రియఁ జేయకుండనుండఁగూడదని బాలుని
 కైనను దెలియుచుండఁగా నేవిధమైన ప్రయత్నమును జేయక యిది ప్రతిక్రియజేయు

టకుఁ గాలముకాదనియు నుపేక్షాకాలమనియు నాలోచించి నీపూరకుండినట్లు తోచుచున్నది. ఇట్లు తెంతమార్పుండైనను జేయునా? కాఁబట్టి నీవు మేలుకొని మెటనే ప్రతిక్రియఁజేసి శత్రువుల నిర్దులంపుము.

శబ్దాదులు. అచిరేణ-అవ్య. పరస్య - పరయోః-పరేషా, పరశబ్దః అకారాంతః పులిష్టష్టప్యేకవచనాంతః. భూయసీ - భూయస్యై - భూయసీ, భూయసేశబ్ద ఈకారాంత స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. విపరీతాం - విపరీతే-విపరీతాః, విపరీతాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. విగణయ్య-అవ్య. చ - అవ్య. ఆత్మనః-ఆత్మనోః - ఆత్మనాం, ఆత్మన్ శబ్దో నకారాంతః పులిష్టష్టప్యేకవచనాంతః, ఉయస్య యుక్తిః ఉయయుక్తిః, తాం, ఉయయుక్తిం-ఉయముక్తి-ఉయయుక్తిః, ఉయయుక్తిశబ్ద ఇకారాంత స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉపేక్షతే-ఉపేక్షతే-ఉపేక్షతే, ఉప-పూర్వకాల్, ఈక్ష-దర్శన ఇత్యుస్సాధాతోః కర్తరి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కృతమనేనేతి కృతీ, కృతీ-కృతినా-కృతినః, కృతిణ్-శబ్దో నకారాంతః పులిష్ట ప్రథమైకవచనాంతః. కురుతే-కుర్వాతే-కుర్వతే, డు కృళ్-కరణ ఇత్యుస్సాధాతోః కర్తరి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తస్యాః ప్రతికారః తత్ప్రతికారః, తం, తత్ప్రతికారం-తత్ప్రతికారా-తత్ప్రతికారాణ్, తత్ప్రతికారశబ్ద అకారాంతః పులిష్టో ద్వితీయైకవచనాంతః. అన్యథా - అవ్య.

వ్యా. అచిరేణేతి. కృతమనేనేతి కృతీ. కుశల ఇత్యర్థః. * 'ఇష్టాదిభ్యశ్చే'తి ఇని ప్రత్యయః. పరస్య శత్రోః ఉయయుక్తిం ఉయయోగం అచిరేణ ఆశు భావినం భూయసీం దురంతాం చ. తథా ఆత్మనః ఉయయుక్తిం విపరీతాం చిరభావినం అప్సీనుసీం చ విగణయ్య విచార్య. * 'ల్యుః లఘుపూర్వా' చిత్తయాదేశః. ఉపేక్షతే సంధివిగ్రహాదిషు ఉదాసీనో భవతి. అన్యథా ఉక్తవై పరిత్యే. పరస్య ఉయయుక్తా అప్సీయస్యాం స్వస్య భూయస్యాం చ సత్వామిత్యర్థః. తత్ప్రతికారం తస్యాః ఉయయుక్తేః ప్రతికారం అచిరేణ ఆశు కురుతే. ఏవగ సతి యదా శత్రోరభ్యుదయః స్వస్య చాతి పరిక్షయః, యథాస్థాకం, తదా కిం వక్తవ్యమిత్యర్థః. సద్యః ప్రతికురుత ఇత్యుర్ధాత్పిథ మిత్యనుసంధేయమ్.

అవ. తథాప్యపేక్షాయామనిష్ఠమాచక్షేః—

మూ. అనుపాలయతాముదేష్యతీం

ప్రభుశక్తిం ద్విషతామనీహయా,

అపయాంత్యచిరాంత హీభుజాం

జననిర్వాదభయాదివ శ్రియః.

టీక. ఉదేవ్యతీం = వృద్ధ్యభిముఖమైనట్టి, ద్విషతాం = ప్రభువులయొక్క, ప్రభుశక్తిం = ప్రభుశక్తిని, అసీహయా = ఉత్సాహము లేకపోవుటచే, అనుపాలయతాం = ఉపేక్షించుచున్నట్టి, మహీభుజాం=రాజులయొక్క, శ్రియః = సంపదలు, జననిర్వాదభయాః - జన = లోకులయొక్క, నిర్వాద = అపవాదముయొక్క, భయాదిష = భయమువలనవలె, అచిరాత్ = శీఘ్రముగా, అపయాన్తి = పోవుచున్నవి.

తాత్పర్యము. శత్రువు క్రమక్రమముగా వృద్ధిబొందుచుండ నిరుత్సాహుడై యలసత్వమును బొంది ప్రతిక్రియ చేయక యుపేక్షించుచున్నచో వానిసంపదలు 'లక్ష్మీయెప్పుడును నభిమునియందురురాగము కలిగియుండునుగాని యుత్తమపురుషుని నాశ్రయింపదు' అనుభావకావచనమునకు భయమునందినవివలె తీసిగొనిపోవును. కాబట్టి గుడ్డి ముతుండగువాడు శత్రువృద్ధికి బ్రతిక్రియ చేసి శత్రువును నశింపజేయవలసినదే కాని యుపేక్షింపఁగూడదు. కనుక మనము శత్రువృద్ధిని సాగనియక పొరుషము నాశ్రయించి శత్రువును నిర్మూలించవలసినదేకాని యుపేక్షింపఁగూడదు.

శబ్దాదులు. అనుపాలయతః - అనుపాలయతోః-అనుపాలయతాం, అనుపాలయచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పులింగష్టవీబహువచనాంతః. ఉదేవ్యతీం-ఉదేవ్యత్యై - ఉదేవ్యతీః, ఉదేవ్యతీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రిలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రభుశక్తిం-ప్రభుశక్తీః, ప్రభుశక్తిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రిలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ద్విషతః-ద్విషతోః-ద్విషతాం, ద్విషచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పులింగష్టవీబహువచనాంతః. న ఈహః అసీహః, తయా. అసీహయా-అసీహభ్యాం-అసీహభిః, అసీహశబ్ద ఆకారాంతస్త్రిలింగస్త్రీతీయైకవచనాంతః, అపయాతి-అపయాతః-అపయాన్తి. అప-పూర్వకాల్ యా-ప్రాపణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. అచిరాత్ - అవ్య. మహీం భుజుత ఇతి మహీభుజః, లేహం, మహీభుజః-మహీభుజోః-మహీభుజాం, మహీభుక్పబ్దో జకారాంతః పులింగః షష్ఠీబహువచనాంతః. జనానాం నిర్వాదః జననిర్వాదః, జననిర్వాదస్య భయః, తస్మాత్, జననిర్వాదభయాత్-భయాభ్యాం-భయేభ్యః, జననిర్వాదభయశబ్ద ఆకారాంతః పులింగః పశ్చిమ్యైకవచనాంతః. ఇష-అవ్య. శ్రీః-శ్రియా-శ్రియః, శ్రీశబ్దఈకారాంతస్త్రిలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వా. అనుపాలయతామితి. ఉదేవ్యతీం వర్ధిష్యమాణాం. ఉదయోన్ముఖమిత్వార్థః. 'అప్రీధనద్యో ర్ము' మితి వికల్పాన్మునుభావః. ద్విషతాం ప్రభుశక్తిం ప్రభుత్వాభివృద్ధిం. కోశదండజం టేజః. ని. 'స ప్రతాపః ప్రభావశ్చ యత్రేజః కోశదండజ' మిత్యుచరః. అసీహయా అనుత్సాహేన అనుపాలయతాముపేక్షమాణానాం మహీభుజాం

రాజ్ఞాం శ్రియః సంపదో జననిర్వాదభయాత్ నికృష్టపురుషానురాగసంప్రాప్తలోకా
పవాదభయాదివేతి హేతూత్పేక్షా. అచిరాదపయాంతి అపసంతి. యథాహ కామంద
కః. — శ్లో. 'స్త్రీభిష్ఠండ ఇవ శ్రీభిరలసః పరిభూయత' ఇతి. అతః పరాక్రమితవ్య
మితి భావః.

అవ. నను పరిక్షీణః కథం ప్రబలేనాభియుంజీతేత్సతానాః. —

మూ. ఉయయుక్తమపి స్వభావజం

దధతం ధామ శివం సమృద్ధయే,

ప్రణమంత్యనపాయముత్థితం

ప్రతిపచ్చంద్రమివ ప్రజా నృపమ్.

౧౧

టీక. ఉయయుక్తమపి - ఉయ = ఉయముతో, యుక్తమపి = కూడుకొని
నట్టియు, స్వభావజం = సహజమైనట్టియు, శివం = సర్వలోకాహ్లాదకమైనట్టి ధామ =
ఉత్త్రయ లేజస్సున, దధతం = ధరించుచున్నట్టియు, సమృద్ధయే = అభివృద్ధినిఱకు,
ఉత్థితం = ఉద్యుక్తుడైనట్టియు, అనపాయం = అపాయములేకట్టి, నృపం = రాజును,
ప్రజాః = ప్రజలు, ప్రతిపచ్చంద్రమివ - ప్రతిపత్ = పాద్యమినాటి, చంద్రమివ =
చంద్రునివలె, ప్రణమన్తి = నమస్కరించుచున్నారు.

తాత్పర్యము. ప్రకృతమున ఉయావస్థయందున్నను, సర్వలోకకల్యాణదాయకం
బగు సహజఉత్త్రయలేజంబును విడనాడక క్రమక్రమముగా నభివృద్ధినిమిత్రము ప్రయ
త్నించుచుండు నరేంద్రుని పాద్యమినాటిచంద్రునివలె ప్రజలందఱు నమస్కరించెదరు.
క్షీణావస్థయందున్నవారు బలవంతునితో నెట్లు డీకొనకల్గుదురని సందేహించఁబనిలేదు.
లోకకల్యాణదాయకంబగు ఉత్త్రముండఁగా సమస్తమునకు మూలకంద మనఁదగు
నుత్సాహశక్తి యుండఁగా నట్టి విశేషపునకు లోకమునం దెదుర్కొనఁజాలువా
డుండునా? ఉత్త్రలేజముతో విలసిల్లుచుండెడి మఱము ప్రకృతమున క్షీణావస్థయం
దున్నను నుత్సాహముతోఁ గూడుకొని పారుషము నాశ్రయించిలిమేని శత్రువులు
మనలను దేరిచూడఁజాలరు.

శబ్దాదులు. ఉయేన యుక్తః ఉయయుక్తః, తం, ఉయయుక్తం-ఉయయుక్తో -
ఉయయుక్తా, ఉయయుక్తశబ్ద అకారాంతపులిప్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. అపి-అప్య.
స్వభావాజ్ఞాయతి ఇతి స్వభావజం, తత్, స్వభావజం-స్వభావజే-స్వభావజాని, స్వభావజ
శబ్దః అకారాంతపునకలిప్తః ద్వితీయైకవచనాంతః. ధామ-ధామని-ధామాని, ధామన్
శబ్దో నకారాంతపునకలిప్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. శివం - శివే-శివాని, శివశబ్ద అకా

రాక్షసపుంసకల్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. సమృద్ధయే-సమృద్ధిభ్యాం-సమృద్ధిభ్యః, సమృద్ధి శబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగశ్చతుర్థైకవచనాంతః. ప్రణమతి-ప్రణమతః - ప్రణమన్తి, ప్ర-పూర్వకాత్ ణమ - ప్రహ్వత్వే శబ్దే ఇత్యస్తాధాతోః కర్తు లిట్ వరస్తేపది ప్రగమ పుంసైకవచనాంతః. న విన్యతే అపాయో యస్య స అపాయః, తం, అనపాయం - అపాయా-అనపాయాః, అపాయశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉత్థితం - ఉత్థితో-ఉత్థితాః, ఉత్థితశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రతిపది చన్ద్రః ప్రతిపచ్చన్ద్రః, చు, ప్రతిపచ్చన్ద్రః-ప్రతిపచ్చన్ద్రాః-ప్రతిపచ్చన్ద్రాః, ప్రతిపచ్చన్ద్రశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ - అప్య. ప్రజా - ప్రజే - ప్రజాః, ప్రజాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగః ప్రగమాబహువచనాంతః. నౌనాన్వతీతి నృపః, తం, నృపం-నృపా - నృపాః, నృపశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైక వచనాంతః.

‘ వ్యా. త్తయేతి. త్తయయుక్తమపి తథా త్తీణమపి సుతం స్వభావజం సహజం శివం నర్సలోకాష్టాదశం ధామ త్తాత్రం తేజః ప్రకాశం చ దధతం విభ్రతం సమృద్ధయే అభివృద్ధ్యర్థం ఉత్థితముద్యుక్తం. ఉత్సహమానమితి యావత్. అన్యత్ర ఉత్థితముచితం, అతవివ అనపాయమవినాశినం నర్థిష్ణుమిత్యర్థః. నృపం ప్రజాః ప్రతిపచ్చంద్రం ద్వితీయాచంద్రమివేత్త్యర్థః. ప్రతిపచ్చన్ద్రేన ద్వితీయా గృహ్యతే. ప్రతిపది తస్మాద్భృశ త్యాదితి. ప్రణమంతి ప్రహ్విభావేన వర్తంత ఇత్యర్థః. చంద్రవత్తే తు సమస్కర్షంతి. త్తీణస్యాభ్యుత్సాహః కార్యసిద్ధిర్నిదానమిత్యర్థః. శ్లో. ‘జయం హి సతతోత్సాహీ దుర్బ లోఽపి సమశ్నుత’ ఇతి కామందకః.

అవ. నను ప్రభుశక్తికూన్యసోత్సాహః కుత్రోపయుజ్యత ఇత్యత్రాహః—

మూ. ప్రభవః ఖలు కోశదండయోః

కృతపంచాంగవినిర్ణయో నయః,

స విధేయపదేషు దక్షతాం

నియంతి లోక ఇవానురుధ్యతే.

౧౨

టీక. కృతపంచాంగవినిర్ణయః - కృత = చేయఁబడిన, పంచాంగం = పంచాంగముల యొక్క, వినిర్ణయః = సిర్ణయముకలిగినట్టి, నయః = నీతిశాస్త్రము, కోశదండయోః - కోశ = ధనమునకును, దండయోః = చతురంగసైన్యమునకును, ప్రభవః ఖలు = కారణము కదా, సః = ఆసితిశాస్త్రము, విధేయపదేషు = కార్యవస్తువులయందు, దక్షతాం = కాశ లమును, లోకః = జనుఁడు, నియంతిమివ = దైవమునువలె, అనురుధ్యతే = అనుసరించుచున్నది.

తాత్పర్యము. కార్యసాధనోపాయములు పురుష = (అంగబలము), ద్రవ్య = (అర్థబలము) సంపద, దేశకాలవిభాగము, వినిపాతప్రతీకారము, కార్యసిద్ధి, యని మంత్రమున కైదంగములు కలవు. ఈయైదింటిని బాగుగ నిర్ణయించుకొని మంత్రమును నడిపించెనేని సమస్తకార్యములు విగ్నిజయముగా సిద్ధించును. కాబట్టి మంత్రమువలననే ధనసంపత్తియు, జతురంగబలసంపత్తియు, (ధనసంపత్తి, చతురంగబలసంపత్తి, యను సీరెండును గలసి ప్రభుశక్తి యనబడుచున్నది.) సమగ్రముగా లభించును. అట్టి మంత్ర శక్తియు లోకము దైవము ననుసరించునట్లు తానాశక్తి ననుసరించియుండును. కావున మంత్రశక్తి కు తానాశక్తి మూలాధారమనుటకు సందేహములేదు. కాబట్టి సర్వమునకు మూలాధారమైనట్టి యుత్సాహశక్తి (కీర్త్యమును శీఘ్రముగా నాచరించుటయే యుత్సాహశక్తి) నాశ్రయించినయెడల విజిగీషువునకు సమస్తకార్యములు సిద్ధించును గనుక ప్రభుశక్తిలేనివాని కుత్సాహమువలన సువయోగములేదని యాలోచింపక యుత్సాహము నవలంబించి శత్రునిర్మూలనమునకై ప్రయత్నించి లోకమునఁ గీర్తి పొందుము.

శబ్దాదులు. ప్రభవత్యస్థాదితి ప్రభవః, ప్రభవః-ప్రభవో-ప్రభవాః, ప్రభవశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఖలు-అవ్యు. కోశశ్చ ద్విశ్చ కోశదన్తౌ, తయోః, కోశదన్త్య - కోశదన్తయోః - కోశదన్తానాం, కోశదన్తశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగవృత్తి ద్వివచనాంతః. పశ్చా చ తాన్యన్తాని చ పశ్చాన్తాని, పశ్చాన్తానాం వినిర్ణయః పశ్చాన్తవినిర్ణయః, కృతః పశ్చాన్తవినిర్ణయః యస్య సః, కృతపశ్చాన్త వినిర్ణయః, వినిర్ణయః - వినిర్ణయా వినిర్ణయాః, కృతపశ్చాన్తవినిర్ణయశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నయః-నయా-నయాః, నయశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సః-తే-తే, తచ్చట్తో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. విధేయాని చ తాని పదాని చ విధేయపదాని, తేషు, విధేయపదేషు, విధేయపదే - పదయోః-పదేషు, విధేయపదశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిక్ల స్సప్తమిహుపావచనాంతః. దక్షస్య భావః దక్షతా, తాం, దక్షతా-దక్షతే - దక్షతాః, దక్షతాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. నియతిం - నియతీ - నియతీః, నియతిశబ్ద ఇకారాంత స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. లోకః-లోకా-లోకాః లోకశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యు. అనురుద్ధ్యతే-అనురుద్ధ్యేతే-అనురుద్ధ్యతే, అను - పూర్వ కాల్ రుధిర్ - ఆవరణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తణి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైక వచనాంతః.

వ్యా. ప్రభవ ఇతి. కర్తృణామారంభోపాయః, పురుషద్రవ్యసంపత్, దేశకాల విభాగః, వినిపాతప్రతీకారః, కార్యసిద్ధిశ్చేతి పంచాంగాని. యథాహ కామందకః—శ్లో. 'సహాయాస్సాధనోపాయా విభాగో దేశకాలయోః, వినిపాతప్రతీకారస్సిద్ధిః పంచాంగ మివ్యత' ఇతి. పంచానామంగానాం వినిర్ణయః పంచాంగవినిర్ణయః. * 'తద్ధి తార్థే' త్యాదినా ఉత్తరపదసమాసః. కృతః పంచాంగవినిర్ణయో యస్య స తథోక్తః. నయో నీతి ర్నంత్ర ఇతి యావత్. శోశః అర్థరాశిః. ని. 'శోశోఽస్త్రీ కుట్టలే భిక్ష పిథానేఽర్థాఘదివ్యయో' రిత్యమరః. దండశ్చతురంగనైస్యం. ని. 'దండోఽస్త్రీ కాననే రాజ్ఞాం హింసాయాం లగుడే యమే, యాత్రాజ్ఞాయాం నైస్యభేదే' ఇతి వైజయంతీ. తయోః శోశదండయోః ప్రభుశక్తేరిత్యర్థః. ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః కారణం. 'ఋదోరవ్' స నయో నీతిః. విధేయవదేషు కార్యవస్తుషు. ని. 'పదం వ్యవసిత్రాణ స్థానలక్ష్యంప్రివస్తుష్వి' త్యమరః. దక్షతాం క్షీప్రకారిత్వముత్సాహమిత్యర్థః. లోకః కృష్ణాదిప్రవృత్తో జనః - నియతిం దైవమివ. ని. 'నియతిర్నియమే దైవే' ఇతి విశ్వః. ఆనురుధ్యతే ఆనుసరతి. * రుధేరైవాదికాత్ కర్తరి లట్. మంత్రస్యాపి మూలముత్సాహః తస్మాదాయాః ప్రభుశక్తేర్బాలమితి కిము వక్తవ్యం, అతస్సవివా శ్రయణీయః. యతో న క్తందివం మంత్రయమాణస్యాపి ప్రభోర్నిరుత్సాహస్య న కించి త్సిద్ధ్యతీతి.

అవ. నను సోత్సాహస్యాప్యసహాయస్య కథమర్థసిద్ధిరత్యత ఆహః—

మూ. అభిమానవతో మనస్వినః

ప్రియముచైచ్చః పదమారురుక్షతః,

వినిపాతనివర్తనక్షమం

మతమాలంబనమాత్మ పౌరుషమ్.

౧౩

టీక. అభిమానవతః=మానధనుడైనట్టియు, ప్రియం=ఇష్టమైనట్టియు, ఉచైచ్చః= ఉన్నతమైన, పదం = స్థానమును, ఆరురుక్షతః=బొందనిశ్చయించుచున్నట్టి, మనస్వినః = ధీరుడగు విజిగీషువునకు, అత్త పౌరుషం - అత్త = తనయొక్క, పౌరుషం = పురుష కారమే, వినిపాతనివర్తనక్షమం - వినిపాత = అనర్థములయొక్క, నివర్తన = ప్రతీకార మందు, క్షమం = సమర్థమైనట్టి, ఆలంబనం=సహకారియని, మతం=ఇష్టమైనది.

తాత్పర్యము. మానధనుడైన మహాశూరుడు మహాన్నతస్థానమును రాజ్యమును బొందవలెనని మహోత్సాహముతోఁ బ్రయత్నముచేయునపు డనేకశత్రువులుండుటం జేసి 'యనేకములగు ననర్థంబులు సంభవించుచుండును. అట్టి యనర్థముల నన్నిటిని బారఁ

ద్రోలి యీప్సితమును బడయుట కాత్మపారుషమే సహాయమగునని కాని మఱొకటి లేదు. ఉత్సాహము లేకపోయినచో బ్రయత్నించుటయే సంభవించదు. ఉత్సాహము కలిగి యున్నచో నన్నియు సమకూరును; గనుకను ఉత్సాహముతోఁ బ్రయత్నముచేయుచుఁ బొరుషమును సహాయముగా గ్రహింపవగును. కాబట్టి యుత్సాహవంతుఁడైనను సహాయములేనివాని కర్థసిద్ధి యెట్లగునని సందేహించ నక్కఱలేదు. మహాశూరులకుఁ బొరుషమే సాహాయ్యముగాని యితర సాహాయ్యములతో నిమిత్తము లేదు గనుకఁ బొరుషము నవలంబించి శత్రుసంహారమునకుఁ బ్రయత్నము చేయుము.

శబ్దాదులు. అభిమానఅస్యాస్తీశ్చభిమానవాత్, తస్య, అభిమానవతః - అభిమాన వతోః-అభిమానవతాం, అభిమానవచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగష్టవ్యేకవచనాంతః. మన అస్యాస్తీతి మనస్వీ, తస్య, మనస్వినః - మనస్వినోః - మనస్విनाం, మనస్వీన్ శబ్దో నకారాంతః పుంలింగష్టవ్యేకవచనాంతః. ప్రియం - ప్రియే - ప్రియాణి, ప్రియశబ్ద ఆకారాంతనపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉచ్చైః-అవ్య. పదం - పదే - పదాని, పదశబ్ద ఆకారాంతనపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆరోఢు మిచ్ఛత్ ఆరురుక్షత్, తస్య, ఆరురుక్షతః - ఆరురుక్షతోః - ఆరురుక్షతాం, ఆరురుక్షచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగః షవ్యేకవచనాంతః. వినిపాతానాం నివర్తనం వినిపాతనివర్తనం, వినిపాతనివర్తనే క్షమం, వినిపాతనివర్తనక్షమం-క్షమే-క్షమాని, వినిపాతనివర్తనక్షమశబ్ద ఆకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. మతం-మతే - మతాని, మతశబ్ద ఆకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆలమ్బనం - ఆలమ్బనే - ఆలమ్బనాని, ఆలమ్బనశబ్ద ఆకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆత్మనః పౌరుషం, ఆత్మపౌరుషం - ఆత్మపౌరుషే - ఆత్మ పౌరుషాణి, ఆత్మపౌరుషశబ్ద ఆకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. అభిమానవత ఇతి. అభిమానవతః మానధన్య - ప్రియమిష్టం-ఉచ్చైః పుం న్నతం - పదం స్థానం రాజ్యాదికమారురుక్షతః ఆరోఢుమిచ్ఛతః ప్రాప్తకామస్య - మనస్వినో ధీరస్య - ఆత్మపౌరుషం న్నపురుషకార ఏవ - వినిపాతనివర్తనక్షమం ఆనర్థ ప్రతీకారనవర్థం ఆలంబనం సహకారి మతం ఇష్టం. యథా కస్యచిత్తంగమారోహతః కించిత్సతనప్రతిబంధకమనుచరహస్తాదికమాలంబనం తద్వదితి ధ్వనిః. కిం పౌరుష దనైర్విస్సహాయైశ్చారాణామితి భావః.

అవ. పౌరుషానంగీకారే. శ్రోషమాహః—

మూ. వివదోఽభిభవంత్యవిక్రమం
రహయత్యాపదుఃపేతమాయతి;

నియతా లఘుతా నిరాయతే

రగరీయాన్న పదం నృపశ్రియః.

౧౪

టీక. అవిక్రమం = పౌరుషహీనుని, విపదః = ఆపదలు, అభిభవంతి = తిరస్కరించుచున్నవి, ఆపదుపేతం - ఆపత్ = ఆపదలతో, ఉపేతం = కూడకొనినవానిని, ఆయతిః = ఉత్తరకాలము, రహయతి = విడిచిపెట్టుచున్నది, నిరాయతేః = ఆయతి లేనివానికి, లఘుతా = అగౌరవము, నియతా = అవశ్యము వచ్చుచున్నది, అగరీయాన్ = మిక్కిలి యల్పుడగునాతడు, నృపశ్రియః = రాజ్యలక్ష్మికి, పదం = స్థానము, న భవతి = కాదు.

తా. పౌరుషహీనున కాపదలువచ్చును. విపన్నునకు ఊయమువచ్చును. ఊయములోనున్నవానిని బ్రజలెవ్వరు నాదరింపరు. ప్రజాగౌరవహీనుడు రాజ్యలక్ష్మి కర్షుడు కాదు. కాబట్టి సర్వానర్థములకు మూలము. పౌరుషభావము. పౌరుషము నవలంబించినవాని కేవిధమైన యనర్థములు సంభవింపవు. కనుక భౌరుషము నవలంబించక తీరదు.

శబ్దాదులు. విపత్ - విపద - విపదః, విపచ్చబ్ధో దకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అభిభవతి - అభిభవతః - అభిభవంతి, అభి పూర్వకాద్భూతతాయామిత్వస్థాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. న విద్యతే విక్రమో యస్య స అవిక్రమః, తం, అవిక్రమం - అవిక్రమా - అవిక్రమాన్, అవిక్రమశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. రహయతి - రహయతః - రహయంతి, రహ - త్యాగ ఇత్యస్థాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఆపదా ఉపేతః, తం, ఆపదుపేతం. ఆపదుపేతా - ఆపదుపేతాన్, ఆపదుపేతశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆయతిః - ఆయతీ - ఆయతయః, ఆయతి శబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నియతా - నియతే - నియతాః, నియతాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. లఘుతా - లఘుతే - లఘుతాః, లఘుతాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నిర్గతా ఆయతిర్నస్య స నిరాయతిః, తస్య, నిరాయతే - నిరాయతోః - నిరాయతీనాం, నిరాయతిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగుష్ఠ్యైకవచనాంతః. అయం గురురయం గురురయ మనయోరతిశయేన గురుర్గరీయాన్, గరీయాన్న భవతీత్యగరీయాన్, అగరీయాన్ - అగరీయాంసా - అగరీయాంసః, అగరీయశబ్దభృకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. న-అవ్య. పదం - పదే - పదాని, పదశబ్ద ఆకారాంతవపుంశలింగః ప్రథమైక

వచనాంతః. నృపస్య శ్రీః నృపశ్రీః, తస్మాః, నృపశ్రియః - నృపశ్రియోః - నృపశ్రియాం, నృపశ్రీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలిङ్గః షష్ఠ్యేకవచనాంతః.

వ్యా. విపద ఇతి. అవిక్రమం పౌరుషహీనం, విపదః అభిభవంతి తిరస్కర్వంతి. అపదుపేతం విపన్నం ఆయతిః ఉత్తరకాలః. ని. 'ఉత్తరః కాల ఆయతి' విశ్వమరః. రహాయతి త్యజతి. నిరాయతేరాయతిరహితస్య అసన్నక్షయస్యేత్యర్థః. లఘుతా అగౌరవం నియతా అవశ్యంభావినీ. న కశ్చిదేనమాద్రియత ఇత్యర్థః. అగరీయా అఘోరియా నృపశ్రియః రాజలక్ష్మ్యః పదమాస్పదం న భవతి. యద్వా నృపేతి పదచ్ఛేదః. తస్మాత్ పౌరుషం కర్తవ్యమేవేత్యర్థః. అత్ర పూర్వపూర్వస్య అవిక్రమత్వాదే రుత్తరోత్తరం విపదాదికం ప్రతి కారణత్వాత్కారణమూర్ఖ్యాబలంకారః. తథా చ సూత్రం.—'పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరహేతుత్వే కారణమా' లేతి.

అవ. ఫలితమాహః—

మూ.¹ తదలం ప్రతిపక్షమున్నతే

రవలంబ్య వ్యవసాయవంధ్యతామ్,

నివసంతి పరాక్రమాశ్రయా

న విషాదేన సమం సమృద్ధయః.

౧౫

టీక. తత్ = అకారణమువలన, ఉన్నతే = అభ్యుదయమునకు, ప్రతిపక్షం = అంతరాయమైనట్టి, వ్యవసాయవంధ్యతాం-వ్యవసాయ=ఉద్యోగముయొక్క, వంధ్యతాం= శూన్యత్వమును, అవలంబ్య = ఆపలంబించి, అలం = చాలును, తథాహి = అది యుక్తమే కనగా, పరాక్రమాశ్రయాః - పరాక్రమ = పరాక్రమము, ఆశ్రయాః = కారణముగాఁ గలిగినట్టి, సమృద్ధయః = సంపదలు, విషాదేన సమం = నిరుత్సాహముతోఁగూడ, న నివసన్తి=నివసించవు.

తాత్పర్యము. పౌరుషము నవలంబించనివాని కనర్థపరంపరలు వచ్చుచుండును గనుక నభివృద్ధినిగోరునతఁడు తదంతరాయమగు నిరుద్యోగమును విడువవలెను. నిరుద్యోగముగాను నిష్పౌరుషముగాను నున్నవానికి సంపదలు నిలువవు. కాఁబట్టి ప్రయత్నించుచుండుటయు, పౌరుషము నవలంబించుటయు విజిగీషువునకు ముఖ్యకర్తవ్యములని తెలిసికొని పౌరుషము నాశ్రయించి శత్రుసంహారమునకుఁ బ్రయత్నింపుము.

శబ్దాదులు. తత్ - అప్య. అలం - అప్య. ప్రతిపక్షం - ప్రతిపక్ష-ప్రతిపక్షా, ప్రతిపక్షశబ్ద అకారాంతః పులిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉన్నతే - ఉన్నతోః-ఉన్నతీనాం, ఉన్నతిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలిङ్గః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. అవలంబ్య

అవ్య. వన్ధ్యస్య భావః, వన్ధ్యతా, వ్యవసాయస్య వన్ధ్యతా, తాం, వ్యవసాయవన్ధ్యతాం-
 వన్ధ్యతే-వన్ధ్యతాః, వ్యవసాయ వన్ధ్యతాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రిలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః.
 నివసతి-నివసతః-నివసన్తి, ని పూర్వకాల్ వస-నివాస ఇత్యస్వాధాతోః కర్తృ లట్ పరస్మై పది
 ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. పరాక్రమః ఆశ్రయః యాసాం తాః పరాక్రమా
 శ్రయాః, పరాక్రమాశ్రయా - పరాక్రమాశ్రయే - పరాక్రమాశ్రయాః, పరా
 క్రమాశ్రయాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రిలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. న - అవ్య. విషాదేన -
 విషాదాభ్యాం - విషాదైః, విషాదశబ్ద ఆకారాంతః పులింగస్త్రీలింగైకవచనాంతః.
 సమం-అవ్య. సమృద్ధిః - సమృద్ధీ - సమృద్ధయః. సమృద్ధిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రిలింగః ప్రథమా
 బహువచనాంతః.

వ్యా. తదితి. తత్తస్మాదుపేక్షాయాం దోషసంభవాదిత్యర్థః. ఉన్న తేరభ్యుద
 యస్య - ప్రతిపక్షమంతరాయం వ్యవసాయవంధ్యతాం ఉద్యోగశూన్యతాం అవలంబ్య
 అలం. ఉద్యోగశూన్యతావలంబనేనాలమిత్యర్థః. 'అలం ఖల్వోః ప్రతిషేధయోః
 ప్రాచాం' క్షేప్తి క్షాప్త్యయః. తస్య ల్యబాదేశః. తథాహి.—పరాక్రమః
 ఆశ్రయః కారణం యాసాం తాంత్రకోక్తా సమృద్ధయ స్సంపదః విషాదేన సమం
 అమత్యాహేన సహ న సేవసంతి. పౌరుషసాధ్యా స్సంపదో నానుత్సాహసాధ్యాః.
 ఉభయోన్యహావసానవిరోధాదిత్యర్థః. వైధర్వేణ కార్యకారణసమర్థనరూపాఽర్థాంత
 రన్యాసః.

అవ. సను సమయః ప్రతీత్యతే కిం వేగేనేత్యత్రాహః—

మూ. అథ చేదవధిః ప్రతీత్యతే

కథమావిష్కృతజిహ్వావృత్తినా,

ధృతరాష్ట్రసుతేన సుత్యజా

శ్చిరమాస్వాద్య నరేంద్ర సంపదః.

౧౬

టీ. అథ = తరువాత, హేనరేన్ద్ర) = ఓరాజా, అవధిః = కాలము, ప్రతీత్యతే
 చేత్ = ప్రతీక్షింపబడుచున్నదైనట్లైన, ఆవిష్కృతజిహ్వావృత్తినా - ఆవిష్కృత = ప్రక
 టింపబడిన, జిహ్వా = కపటమైన, వృత్తినా = వ్యాపారముకలిగినట్టి, ధృతరాష్ట్రసుతేన =
 దుర్యోధనునిచేత, సమ్పదః = సంపదలు, చిరం = బహుకాలము, ఆస్వాద్య = ఆనుభ
 వించి, కథం సుత్యజాః = ఎట్లులు విడిచిపెట్టదగినవి?

తాత్పర్యము. ఓరాజా ! సమయనిరీక్షణముగూడ వ్యర్థమేయగును. ఏలన దుర్యో
 ధనుని వ్యాపారమంతయు నిదివరలో మనమెఱిగియున్నదే కదా. అతఁ డెల్లప్పుడూ

గవటవృత్తికలవాడుగాని ఋజుమార్గప్రవర్తకుడు గాడు. చాలకాలమునుండి యనుభవించుచున్న యైశ్వర్యమును పదుమూడుసంవత్సరముల యనంతరమునకు గూడ జూచి చూచి మాటలతో విడువలేడు. అప్పుడతడు విడువనియెడల మనమూరుకొనము గదా. అప్పుడు భయములకును యుద్ధము జరుగక తీరదు. ఎప్పుడైనను యుద్ధము చేసినచోగాని మనరాజ్యము మనకీయఁడు గనుక నెప్పుడో చేయుటకంటె నిప్పుడే యుద్ధముచేసి రాజ్యమును లాగుకొనుట శ్రేయస్కరమని గాయభిప్రాయము. సమయనిరీక్షణము వృథామని ముచ్చాటికిని నమ్మి యుద్ధమునకుఁ బ్రయత్నింపుము.

శబ్దాదులు. అథ - అవ్య. చేత్-అవ్య. అవధిః - అవధీ - అవధయః, అవధిశబ్ద ఇకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రతీక్ష్యతే - ప్రతీక్ష్యేతే - ప్రతీక్ష్యంతే. ప్రతి-పూర్వకాత్ ఈక్ష-దర్శన ఇత్యస్తాధాతోః కర్తణి లడాత్త సేవది ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః. కథం-అవ్య. జిహ్వా చ సా వృత్తిశ్చ జిహ్వావృత్తిః, అవిష్కృతా జిహ్వావృత్తిశ్చైవ సః అవిష్కృతజిహ్వావృత్తిః, తేన, అవిష్కృతజిహ్వావృత్తినా - వృత్తిభ్యాం-వృత్తిభిః, అవిష్కృతజిహ్వావృత్తిశబ్ద ఇకారాంతః పులిక్లస్తృతీయైకవచనాంతః. ధృతరాష్ట్రస్య సుతః ధృతరాష్ట్రసుతః, తేన, ధృతరాష్ట్రసుతేన - సుతాభ్యాం-సుతైః, ధృతరాష్ట్రసుతశబ్ద అకారాంతః పులిక్లస్తృతీయైకవచనాంతః. సుత్యజా-సుత్యజే - సుత్యజాః, సుత్యజాశబ్ద అకారాంతస్త్రీలిక్లః ప్రథమాబహువచనాంతః. చిరం-అవ్య. ఆస్వాద్య-అవ్య. నరాణామిన్ద్రః నరేన్ద్రః, తస్య సముద్ధిః, హే నరేన్ద్ర-హే నరేన్ద్రా-హేనరేన్ద్రాః, నరేన్ద్రశబ్ద అకారాంతః పులిక్లస్సమ్పాదనప్రథమైకవచనాంతః. సమ్మత్ - సమ్మదా-సమ్మదః, సమ్మచ్చట్టో దకారాంతస్త్రీలిక్లః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యా. అథేతి. అథావధిః కాలః-ప్రతీక్ష్యతే చేత్. ని. 'అవధిస్త్యవసానే స్వాప్నీమ్ని కాలే ఖలేఽసి చే'తి విశ్వః. అవిష్కృతజిహ్వావృత్తినా ప్రకటికృతకవటవ్యవహారేణ ధృతరాష్ట్రసుతేన దుర్యోధనేన నరేన్ద్రసంపదో రాజసంపదః. నరేన్ద్రేతి వాపదచ్ఛేదః. చిరం చతుర్దశవర్షాణి ఆస్వాద్య అనుభూయ కథం సుత్యజాః. జ్ఞాతాస్వాదేన తేన చక్షాదసి సంపదో యుద్ధక్షేత్రం వినా న త్యక్త్యంత ఏవే త్యవధిప్రతీక్షణం వృథమిత్యర్థః.

అవ. అథ యది వైవపకాత్ స్వయమేవ దుర్యోధనస్సంపదో దాస్యతి తథాపి తత్కథం రోచయేమహిత్యాహః—

మూ. ద్విషతా విహితం త్వయాథవా
యది లభ్యా పున రాత్తనః పదమ్,

జననాథ తవానుజన్మనాం

కృతమావిష్కృతపౌరుషైర్భుజైః.

౧౭

టీక. అథవా = ఇట్లుకాకపోయిన, ద్విషతా = శత్రువగు దుర్యోధనునిచే, విహితం = ఈయఁబడినట్టి, ఆత్మనః = నీయొక్క, పదం = రాజ్యము, పునరపి = తిరిగి, త్వయా = నీచేత, లభాయది = పొందఁబడినయెడల, హేజననాథ = ఓమహారాజా, తవనీయొక్క, అనుజన్మనాం = సోదరులయొక్క, ఆవిష్కృతపౌరుషైః-ఆవిష్కృత = ప్రకటింపఁబడినట్టి, పౌరుషైః = పౌరుషముకలిగినట్టి, భుజైః = భుజములతో, కృతం = చాలును.

తాత్పర్యము. యుద్ధములేకుండ నొకచేత దుర్యోధనుఁడు తనంతటఁ దానే రాజ్యమునిచ్చునెడల, నారాజ్యమును నీవు స్వీకరించెడివత్తమున శత్రువులకే రాజ్యము నిచ్చుటకును నీయకపోవుటకును స్వాతంత్ర్యముండును. అప్పుడు మహావిక్రమశాలురగు నీసోదరులమగు మాపరాక్రమమున కుపయోగము లేకపోవుటయేగాక మాభుజములకు వైయర్థ్యము సంభవించును. అందులకుఁగూడ నొప్పుకొందమనినను రాజులు తాత్రము చేతనే రాజ్యము సంపాదించవలెనుగాని శత్రువులయనుగ్రహమున రాజ్యమును గ్రహింపఁగూడదని త్రియులకు విధింపఁబడుటచే తాత్రముచేతనే మనము రాజ్యము సంపాదించవలెను. కాని వారినియించించి గ్రహింపఁగూడదు. కాబట్టి యుద్ధమునకుఁ బ్రయత్నింపుము.

శబ్దాదులు. ద్విషతా - ద్విషద్యభ్యం-ద్విషద్భిః, ద్విషచ్ఛబ్దప్రకారాంతః పుంలిక్ల స్త్రతీయైకవచనాంతః. విహితం-విహితే - విహితాని, విహితశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. త్వయా - యువాభ్యాం - యుష్మాభిః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిక్లస్త్రతీయైకవచనాంతః. యది-అప్య. లభా-లభారా - లభారః, డులభుమ్-ప్రాప్తా, విత్త్యస్తాధాతోః కర్తణి లుడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. పునః-అప్య. ఆత్మనః. ఆత్మనోః-ఆత్మనాం, ఆత్మనోశబ్దో నకారాంతః పుంలిక్లష్టప్రేకవచనాంతః. పదం - పదే. పదాని, పదశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. జననాం నాథః జన నాథః, తస్య, సంబుద్ధిః, హే జననాథ-హే జననాథా-హే జననాథాః, జననాథశబ్ద అకారాంతః పుంలిక్లస్సమ్బాధనప్రథమైకవచనాంతః. తవ, తే - యువయోః, వాం - యుష్మాకం, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిక్లష్టప్రేకవచనాంతః. అను జాయస్త ఇత్యనుజన్మానః, తేహామనుజన్మనాం, అనుజన్మనః-అనుజన్మనో-అనుజన్మనాం, అనుజన్మనో. శబ్దో నకారాంతః పుంలిక్లష్టప్రేకవచనాంతః. కృతం-అప్య. ఆవిష్కృతం పౌరుషం

యేహం తే ఆవిష్కృతపారుషాః, తైః, ఆవిష్కృతపారుషేణ - పారుషభ్యాం - పారుషైః, ఆవిష్కృతపారుషశబ్ద అకారాంతః పులిష్టస్తృతీయాబహువచనాంతః. భుజేన-భుజాభ్యాం-భుజైః, భుజశబ్ద అకారాంతః పులిష్టస్తృతీయాబహువచనాంతః.

వ్యా. ద్విషతేతి. అథవా ద్విషతా దుర్యోధనేన విహితం ప్రత్యర్థిమిత్యర్థః. ఆత్మనః పదం రాజ్యం పునరసి త్వయా లబ్ధా లభ్యుతే యది. * లభేః కర్తృణి లుట్. హే జననాథ! తవనుజన్మనాం అనుజానాం ఆవిష్కృతపారుషైః ప్రకటితపరాక్రమైః భుజైః కృతం అలం. ఆస్వద్భుజైర్న కించిత్సాధ్యమిత్యర్థః. రాజ్యదానాదనయో ర్ద్విషతామేవ సావతంత్ర్యే ఆస్వద్భుజనైష్ఫల్యాత్. 'క్షత్రియస్య విజితస్య' మితి శాస్త్రాత్ క్షాత్రేజైవ రాజ్యం గ్రాహ్యమితి భావః. కృతమితి ప్రతిషేధార్థమవ్యయం చాదివపత్యతే 'కృతమితి నివారణనిషేధయో' రితి గణవ్యాఖ్యానే. భుజైరితి గమ్యమానసాధనక్రియాపేక్షయా కరణత్వా త్ప్రతీయా. ఉక్తం చ న్యాసోద్యోతే. 'స కేవలం శ్రూయమాణైవ క్రియా నిమిత్తం కారకభావస్య, ఆపి తు గమ్యమానా' పీతి.

అవ. నను సామ్యైవ కార్యసిద్ధౌ కిం క్షాత్రేజ. యథాహ మనుః.—శ్లో. 'సామ్న దానేన భేదేన సమస్తైరథవా పృథక్, విజేతుం ప్రయతేతారిక్ న యుద్ధేన కదాచ నేతి. తత్కిమాగ్రహేజేత్యాశంక్యాహః—

మూ. మదసిక్తముఖైర్నృగాధిపః.

కరిభిర్వర్తయతే స్వయం హతైః,
లఘయన్ ఖలు తేజసా జగ-

న్న మహానిచ్ఛతి భూతిమన్యతే.

-౧౮-

టీక. మృగాధిపః = సింహము, మదసిక్తముఖైః-మద = మదముచే, సిక్త=తడుప, బడినట్టి, ముఖైః = ముఖములుకలిగినట్టియు, స్వయంహతైః = స్వయముగాఁ జంపఁబడి నట్టియు, కరిభిః = ఏనుగులచే, వర్తయతే = జీవించుచున్నది. తథాహి=అదియుక్తమే కదా, తేజసా = ప్రభావముచేత, జగల్=జగత్తున, లఘయన్ = చులకనగాఁజేయు చున్నట్టి, మహాన్ = మహాపురుషుఁడు, అన్యతః = ఇతరునివలన, భూతిం = వృద్ధినిఁ నేచ్ఛతి ఖలు = ఇచ్చయించఁడు గదా.

తాత్పర్యము. మహాతేజశ్శాలియగు మృగరాజు స్వయముగాఁజంపఁబడిన మదపు టేనుగులను దిని జీవించునుగాని యితరజంతువులచే జంపఁబడినమృగములను దినదు. అట్లే మహాతేజశ్శాలియగు మహాపురుషుఁడును తనతేజస్సుచే జగమునంతను వశపఱచుకొని తనంతటఁదానే తనయైశ్వర్యమును వృద్ధిపొందించుకొనునుగాని యితరుల సాహాయ్యమును గోరుట కంగీకరింపఁడు. కాఁబట్టి సామముచేతనే కార్యసిద్ధియగుచుండ యుద్ధమిందుల

కని యాలోచించి సామముచేతనే కార్యమును సాధించుకొనఁగూడదు. సామదానభేద దండములలో సామదానభేదములచేతనే శత్రుజయమునకుఁ బ్రయత్నింపవలెనుగాని దండముచేఁ బ్రయత్నింపఁగూడదను మనుషవచన మహూరులవిషయముగాని శూరవిషయము గాదని యెఱుంగునది.

శబ్దాదులు. మదేన సిక్తాని మదసిక్తాని, మదసిక్తాని ముఖాని యేషాం తే, తైః, మదసక్తముఖేన-ముఖాభ్యాం-ముఖైః, మదసిక్తముఖశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిక్తస్త్రీయూ బహువచనాంతః. మృగాణామధిపః, మృగాధిపః-మృగాధిపా-మృగాధిపాః, మృగాధిప శబ్ద ఆకారాంతః పుంలిక్తః ప్రథమైకవచనాంతః. కరిణా-కరిభ్యాం-కరిభిః, కరిణ శబ్దో నకారాంతః పుంలిక్తస్త్రీయూబహువచనాంతః. వర్తయతే - వర్తయేతే - వర్తయన్తే, వృతు-వర్తన ఇత్యస్తాన్తాతోః కర్తరి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. స్వయం హతాః, తైః, స్వయంహతేన-స్వయంహతాభ్యాం-స్వయంహతైః, స్వయంహతశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిక్తస్త్రీయూబహువచనాంతః. లఘయన్-లఘయన్తా-లఘయన్తః, లఘయ చ్చబ్ద స్తకారాంతః పుంలిక్తః ప్రథమైకవచనాంతః. ఖలు-అవ్య. లేజసా-లేజోభ్యాం - లేజోభిః, లేజశబ్దస్సకారాంతనపుంసకలిక్తస్త్రీయైకవచనాంతః. జగత్ - జగతీ-జగన్తి, జగచ్ఛబ్ద స్తకారాంతనపుంసకలిక్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. న-అవ్య. మహాన్ - మహాన్తా-మహాన్తః, మహచ్ఛబ్ద స్తకారాంతః పుంలిక్తః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇచ్ఛతి - ఇచ్ఛతః - ఇచ్ఛన్తి, ఇష-ఇచ్ఛాయామిత్యస్తాన్తాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. భూతిం - భూతీ-భూతిః, భూతిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలిక్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆన్యతః-అవ్య.

వ్యా. మదేతి. మృగాధిపః సింహః - మదసిక్తముఖైః మదవర్షి భిరీత్యర్థః. స్వయం స్వేనైవ హతైః కరిభి ర్గజై ర్వర్తయతే వృత్తిం కరోతి. తైరేవ జీవతీత్యర్థః. *చారా దికాద్వృతే ర్గట్. భావాదికస్య తు 'అణావకర్త కాచ్చిత్తవత్కర్తృకా' దితి పరస్మైపద నియమాదితి. తథాహి. లేజసా ప్రభావేణ. ని. 'లేజో బలే ప్రభావే చ జ్యోతిష్య చ్చిషి రేకసే'తి వైజయంతీ. జగత్ లఘయన్ లఘూకుర్వన్ మహాన్ లేజస్వీ, మహా పురుషః-అవ్యతో-నస్యస్తాత్పురుషాత్ - భూతిం వృద్ధిం నేచ్ఛతి ఖలు. న హి లేజస్వినః పరాయత్తవృత్తిత్వం యుక్తం. మనుషవచనం తు అశూరవిషయమిత్యభిప్రాయః. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపాఽర్థాంతరన్యాసః.

అప. నను యుద్ధాత్పాక్షికో లక్ష్మీలాభః ఉపాయాంతరైస్తు న తథేత్యా శంక్యాహః—

మూ. అభిమానధనస్య గత్వరై
రసుభిష్టాస్సు యశశ్చిచీషతః,

అచిరాంతవిలాసచంచలా

నను లక్ష్మీః ఫలమానుషంగికమ్.

౧౯

టీక. అభిమానధనస్య-అభిమాన = అభిమానము, ధనస్య=ధనముగాకలిగినట్టియు,
గత్వరైః = అస్థిరములైనట్టి, అసుభిః = ప్రాణములచే, స్థాస్సు = స్థిరమైనట్టి, యశః =
కీర్తిని, చివీషతః = సంగ్రహించుకొని కిచ్చయించుచున్నట్టి మానధనునకు, అచిరాంతు
విలాసచచ్ఛలా-అచిరాంతు = మెఱపులయొక్క, విలాస = ప్రకాశమువలె, చచ్ఛలా=
చంచలమైనట్టి, లక్ష్మీః=సంపద, ఆనుషక్తిం = హతాత్పిద్యమైనట్టి, ఫలనను=ఫలముగదా.

తాత్పర్యము. మహాతేజశ్శాలి సామముచే రాజ్యమును సంపాదించుకొనడదని
స్పష్టమైనది. యుద్ధమునందును జయ మవశ్యము మరకే వచ్చుననుటకు వీలులేదు.
అదియుంగాక ధనవద్దము, ప్రాణవద్దము, నధికప్రయాసము మొదలగు ననర్థము లనేక
ములు యుద్ధమువలన సంభవించును. కనుక యుద్ధముమాని యుపాయాంతరముచే రాజ్య
మునుగ్రహించుట యుత్తమమని తోచుచున్నదని చెప్పెదవేలి యప్పుడును దోషములు
సంభవించుచున్నవి. మహాతేజశ్శాలురకు మానసంరక్షణమే ప్రధానముగాని రాజ్యసంపా
దనము ముఖ్యముగాదు. మానసంరక్షణమగునపు డానుషంగికముగా రాజ్యమువచ్చిన రావ
చ్చును. యుద్ధమును మాని శత్రువులను బ్రతిమాలుటవలన మానుషము నశించును.
ప్రధానఫలము నశించినప్పటి నప్రధానఫలమగు రాజ్యము వచ్చినను రాకపోయినను
మానవంతులకు సంతోషము కలుగదు. అదియుంగాక లక్ష్మీ చంచలమైనది, యశస్సు స్థిర
మైనది. స్థిరమగుకీర్తిని సంపాదించుటకై ప్రాణములనుగూడ లక్ష్యముచేయునపుడు చంచల
మగులక్ష్మీ నాదరించెదరా? కాబట్టి యుద్ధమును మానినచో యశస్సు నశించును. కనుక
మహాతేజశ్శాలులమగు మనకు యుద్ధముచేసి మానసంరక్షణము చేసికొనుట ముఖ్యము.
రాజ్యము వచ్చిన వచ్చుగాక, దానితో మనకు నిమిత్తములేదు.

శబ్దాదులు. అభిమానవిధ ధనం యస్య సః అభిమానధనః, తస్య, అభిమానధనస్య-
ధనయోః-ధనానాం, అభిమానధనశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ्గప్రత్యయకవచనాంతః. గత్వరైః-
గత్వరాభ్యాం - గత్వరైః, గత్వరశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గప్రత్యయబహువచనాంతః.
అసునా-అసుభ్యాం-అసుభిః, అసుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలిङ్గప్రత్యయబహువచనాంతః.
స్థాస్సు-స్థాస్సునీ-స్థాస్సుని, స్థాస్సుశబ్ద ఉకారాంతనపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః.
యశః-యశసే-యశాంసి, యశశ్శబ్దపుకారాంతనపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. చేతు
మిచ్చతీతి చివీషత్, తస్య, చివీషతః-చివీషతోః-చివీషతాం, చివీషచ్ఛబ్దస్తకారాంతః
పుంలిङ్గప్రత్యయకవచనాంతః. అచిరం అంతవో యస్మాస్మా అచిరాంతుః, అచిరాంతోః
విలాసః అచిరాంతువిలాసః, అచిరాంతువిలాస ఇవ చచ్ఛలా అచిరాంతువిలాసచచ్ఛలా,

చఞ్చలా-చఞ్చలే-చఞ్చలాః, అచిరాంశువిలాసచఞ్చలాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రిలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నను-అప్య. లక్ష్యే-లక్ష్యే-లక్ష్యే, లక్ష్యేశబ్ద ఈకారాంతస్త్రిలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఫలం-ఫలే-ఫలాని, ఫలశబ్ద ఆకారాంతస్తమింసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అనుషడ్గాదాగతం అనుషడ్జికం, అనుషడ్జికం-అనుషడ్జికే-అనుషడ్జికాని, అనుషడ్జికశబ్ద ఆకారాంతస్తమింసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. అభిమానేతి. అభిమానః వైరనిర్వాతనమేవ ధనం యస్య వైరనిర్వాతన మాత్రనిష్ఠస్యేత్సర్వం. అత ఏవ గత్వరైః గమశీలైః ఆస్థిరైః, గత్వరశ్చేతి క్వరబుతో నిపాతః. అనుభిః ప్రాణైః కరణైః. ని. 'పుంసి భూమ్నస్సవః ప్రాణా' ఇత్యమరః. స్థాస్థు స్థిరం. * 'ఘోషస్థ గ్ను' రితి గ్నుప్రత్యయః. యశః చిదీవతః చేతుం సంగ్రహీతు మిచ్ఛతః. చిన్తోతేస్సన్నంతాచ్ఛత్ప్రత్యయః. అచిరం అంశవో యస్మాస్మా అచిరాంశు ర్విద్యుత్ తస్యాః విలాసః స్ఫురణం తద్వచ్చంచలా. ఊణికేత్యర్థః. లక్ష్యే స్పంపత్. అనుషంగదాగతం అనుషంగికం¹ అన్వాచయశీష్టం ఫలం నను అధికం ప్రయోజనం కిల. మానత్రాణజం యశ ఏవ ముఖ్యం ఫలం. అభ్యుచ్చయస్తు లక్ష్యేరితి మానినాం మానవీవ జ్ఞాస్య ఇత్యర్థః. అత్రాస్థిరప్రాణత్వాగేన స్థిరయశస్సీవకారాభిధానాత్ న్యూనేనాధికవినిమయాఖ్యైః పరివృత్త్యలంకారః. ఉక్తం చ కావ్యప్రకాశే.—
శ్లో. 'పరివృత్తిర్వినిమయో యోఽర్థానాం స్యాత్సమానమై'రితి.

అవ. నన్వల్పస్య మానస్య హేతోః కథం ప్రాణత్వాగశ్చకృతే కర్తుం, యతో జీవక్ నరో భద్రతతాని పశ్యేదిత్యాశంక్యాహః—

మూ. / జ్వలితం న హిరణ్యరేతసం

చయ మాస్కందతి భస్మనాం జనః,

అభిభూతిభయాదసూనతే

స్ఫుఖముద్భుతి న ధామ మానినః

౨౦

టీక. జనః = మనుష్యుడు, భస్మనాం = భస్మలయొక్క, చయం = సమూహమును, ఆస్కందతి=ఆక్రమించుచున్నాడు, జ్వలితం = పండుచున్నట్టి, హిరణ్యరేతసం= అగ్నిని, నాస్కందతి = ఆక్రమించుచు, అతః = ఈకారణమువలన, మానినః = మానవంతులు, అభిభూతిభయాత్-అభిభూతి = పరిభవముయొక్క, భయాత్ = భయమువలన,

¹ అనుషంగిప్రయోజనమస్మానుషంగికం-ప్రయోజనమితితథా-ఇతివత్తంయుక్తం తత ఆగత ఇత్యధికారే తక్ తథాన్యతరవిధాయక ప్రాతిస్థికసూత్రాభావాత్.

అనూనేవ = ప్రాణములనే, సుఖం = సుఖముగా, ఉజ్జ్వలి = విడిచిపెట్టుచున్నారు, ధామతు = తేజస్సునైతే, నోజ్జ్వలి=విడిచిపెట్టరు.

తాత్పర్యము. మనుష్యులు దహించని భస్మమును, గాలితోఁ ద్రొక్కినటుల మండుచున్నయన్నిని దహించుననుభయముచేఁ ద్రొక్కలేరు. అట్లే మానహీనుని నిస్తేజస్కుఁడగుటవలన నెవ్వరు లక్ష్యముచేయరు. మహాతేజస్కాలి సంపత్తు గౌరవించెదరు. కనుక మానము, ప్రాణములు నను నీరెండుపదార్థములలోను మాన మధికమైనదనియుఁ బ్రాణములు నికృష్టములనియు నిశ్చయించి మానవంతులు ప్రాణములను నిశ్చింతగా విడిచి మానసంరక్షణమున నతిశాగ్రహణలై యుండుదు. ఇఁక మానహీనులన్ననో మానముకంటెఁ బ్రాణము లధికములనియు 'బ్రతికియుండిన శుభములు పడయవచ్చు'ననియుఁ దలంచి మానమును గణింపక ప్రాణములనే రక్షించుకొనుచున్నారు. మానహీనుఁడు వెల్లినటులు మానవంతుఁడు సంచరించలేడగునుక శూరాగ్రేసరుడవగు నీవును మహాశూరజనోచిత మగుమార్గమున సంచరించుము. కీర్తిప్రతిష్ఠలు నిలుపుకొనుము.

శబ్దాదులు. జ్వలితం-జ్వలితో - జ్వలితాః, జ్వలితశబ్ద అకారాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. న-అవ్య. హిరణ్యం రేతః యస్య నః, తం, హిరణ్యరేతసం-హిరణ్యరేతసా-హిరణ్యరేతసః, హిరణ్యరేతశ్శబ్దస్సకారాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః చయం-చయా-చయాః, చయశబ్ద అకారాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. అస్మన్దతి-అస్మన్దతః-అస్మన్దన్తి, ఆజ్-పూర్వకాత్ స్మన్-గతిశోషణయోత్కృష్టాద్ధాతోః. కర్తరి లట్ వరన్తే పది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. భస్మనః-భస్మనోః-భస్మనాం, భస్మన్ శబ్దో నకారాంతనపుంసకలిప్తష్టమీబహువచనాంతః. జనః-జనౌ-జనాః, జనశబ్ద అకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అభిభూతేః భయః అభిభూతిభయః, తస్మాత్, అభిభూతి భయాత్-భయాభ్యాం-భయేభ్యః, అభిభూతిభయశబ్ద అకారాంతః పులింగః పశ్చిమ్యైకవచనాంతః. అసుం - అనూ - అనూః, అనుశబ్ద ఉకారాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. అతః-అవ్య. సుఖం-సుఖే-సుఖాని, సుఖశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉజ్జ్వలి-ఉజ్జ్వతః-ఉజ్జ్వలి, ఉజ్జ్వ-ఉత్పర్గ ఇత్సన్దాధాతోః కర్తరి లట్ వరన్తే పది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. న-అవ్య. ధామ-ధామసి-ధామాసి, ధామన్ శబ్దో నకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. మాన ఏహమస్తీతి మానినః, మాసి-మానినౌ-మానినః, మానిన్, శబ్దో నకారాంతః పులింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వా. జ్వలితమితి. జనో భస్మనాం చయమాస్మందతి పాదాదినా ఆక్రామతి. అదాహకత్వాదితి భావః. జ్వలితం జ్వలంతం. కర్తరి క్తః. 'మతిబుద్ధి' త్యాదిసూత్రే చకారాద్వర్తమానార్థత్వం. హిరణ్యం రేతో యస్య తం హిరణ్యరేతసం, అగ్నిం

నాస్కందతి. దాహకత్వాదితి భావః. అతో హేతోర్హానినః అభిఘాతిభయా త్ప్రాణిభావేన తేజస్త్యాగే చరిభవో భవిష్యతీతి భయాత్ అసూనేవ సుఖమక్లిష్టం ఉజ్జ్వలతి తృణితి; ధామ తేజస్తు నోజ్జ్వలతి. మానహానికరాజీవనాత్స్వతేజసా మరణ మేవ వరమత్స్వర్థః. పూర్వకరణోకవదథాంతరన్యాసోఽలంకారః.

అవ. అథవా కిమత్ర ప్రయోజనచింతయా కింతు తేజస్వినామేష స్వభావ ఏవ యజ్ఞగోఘత్సవిత్సాహ:—

మూ. కిమపేక్ష్య ఫలం పయోధరాణ్

ధ్వనతః ప్రార్థయతే మృగాధిపః,

ప్రకృతిః ఖలు సా మహీయస

స్సహతే నాన్యసమున్నతిం యయా.

౨౦

టీక. మృగాధిపః = సింహము, కిం=నిమి, ఫలం = ఫలమును, అపేక్ష్య = అపేక్షించి, ధ్వనతః = ఉరుముచున్నట్టి, పయోధరాణ్ = మేఘములను, ప్రార్థయతే = ఎదురుకొనుచున్నది. మహీయసః = గొప్పవానికి, సా=ఆది, ప్రకృతిః ఖలు = స్వభావముగదా, యయా = విస్వభావముచే, అన్యసమున్నతిం - అన్య = ఇతరులయొక్క, సమున్నతిం = అభివృద్ధిని, ససహతే = సహించడో.

తాత్పర్యము. ఆదియుగమున గొప్పవారికిఁ బ్రయోజనముతో నిమిత్తములేదు. మహాతేజశ్శాయినగుసింహ మేవిధమైనఫలము లేకపోయినను సుఖముచున్న మేఘములమీఁది కురుకుచుండును. అది గొప్పవారిస్వభావము. గొప్పవారల పరవృద్ధిని సహించలేక తమయాధిక్యమునే గోరుచుందురు. శత్రుసంహారముచేయుట వారికిఁ బరమపురుషార్థము. ఇట్లు లోకమునందలి శూరులందఱు సంచరించుచుందురు. నీవు మాత్ర మామార్గమున సంచరింపక ప్రాకృతజనులమార్గము నవలంబించి నీపేరుప్రతిష్ఠలను బాదుచేసికొనుచున్నావు. ఇది నీకు దగదు.

శబ్దాదులు. కిం-కే-కాని, కిం శబ్దో మకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. అపేక్ష్య-అప్య. ఫలం-ఫలే-ఫలాని, ఫలశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ధరంతీతి ధరాః, పయసో ధరాః పయోధరాః, తాణ్, పయోధరం-పయోధరా-పయోధరాణ్, పయోధరశబ్ద ఆకారాంతః పులిङ్గో ద్వితీయాబహువచనాంతః. ధ్వనస్తం-ధ్వనస్తా-ధ్వనతః, ధ్వనచ్చబ్దస్తకారాంతః పులిङ్గో ద్వితీయాబహువచనాంతః. ప్రార్థయతే-ప్రార్థయతే - ప్రార్థయతే, ప్ర-పూర్వకాత్ ఋఘు - వృద్ధాభిత్వస్తాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. మృగాణామధిపః, మృగాధిపః-మృగా

ధిపా-మృగాధిపాః, మృగాధిపశబ్ద ఆకారాంతః పులిక్తుః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రకృతిః-
ప్రకృతీ-ప్రకృతయః, ప్రకృతిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలిక్తుః ప్రథమైకవచనాంతః. ఖలు -
అప్య. సా - తే - తాః, తచ్చబ్ధో దకారాంతస్త్రీలిక్తుః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆయం
మహానయం మహానయమనయోరతిశయేన మహాన్మహియాన్, తస్య, మహియసః-మహి-
యసోః-మహియసాం, మహియశబ్దపుకారాంతః పులిక్తుష్టమైకవచనాంతః. సహా -
సహాతే-సహాస్తే, మహా-మహాణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లదాత్తనేపది ప్రథమపురుషైక-
వచనాంతః. న-అప్య. అన్యస్య సమున్నతిః అన్యసమున్నతిః, తాం, అన్యసమున్నతిం-అన్య-
సమున్నతీ-అన్యసమున్నతీః, అన్యసమున్నతిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలిక్తో ద్వితీయైకవచనాంతః.
యయా-యాభ్యాం-యాభిః, యచ్చబ్ధో దకారాంతస్త్రీలిక్తస్త్రీయైకవచనాంతః.

వా. కిమితి. మృగాధిపస్సింహః. కిం ఫలం ప్రయోజనం అపేక్ష్య - ధ్వనతః
గర్జతః. ధరంతీతి ధరాః. పచాద్యచ్. పయసాం ధరాః పయోధరాః-తాన్ మేఘాన్
ప్రార్థయతే అభిమాతి. సి. 'యాచ్ఛాయా మభిధానే చ ప్రార్థనా కథ్యతే బుధై' రితి
కేశవః. యద్వా అపరుణద్విత్వర్థః. ప్రా అర్థయతే ఇతి ఛేదః. 'ప్రాసాఫుల్ యాచ్ఛాపరో
ధయో రి'త్యభిధానాత్ ప్రా అపరోధేన, ప్రా ఇతి తృతీయాంతం. ఆకారాంతస్య
ప్రాశబ్దస్య "అతోధాతో" రిత్యుత్త 'అత' ఇతి యోగవిభాగా దకారలోపః. మహియసో
మహాత్తరస్య సా ప్రకృతిః ఖలు - యయా ప్రకృత్యా అన్యసమున్నతిం పరవృద్ధిం న
సహాతే. మహతః పరధంజనమేవ పురుషార్థ ఇత్యర్థః. పూర్వపదలంకారః.

అవ. ఉక్తం ప్రయోజనం నిగమయతి-ఉక్తార్థోపసంహరణం నిగమః. —

మూ కురు తన్నతిమేవ విక్రమే

నృప నిర్ధాయ తమః ప్రమాదజమ్,

ధ్రువమేతదవేపి విద్విషాం

త్వదనుత్సాహహతావిపత్తయః.

౨౨

టీక. హేనృప = ఓరాజా, తత్ = ఆకారణమువలన, ప్రమాదజం=అజ్ఞానము
వలనబుట్టినట్టి, తమః = మోహమును, నిర్ధాయ = ఛోగొట్టి, విక్రమే = పౌరుషము
నందు, మతిం=బుద్ధిని, కురు = చేయుము, విద్విషాం = శత్రువులయొక్క, విపత్తయః=
ఆపదలు, త్వదనుత్సాహహతాత్వత్ = నీయొక్క, అనుత్సాహ = ప్రయత్నాభావ
ముచే, హతాః = కొట్టఁబడినవి, ఇత్యేతత్ = అనుదానిని, ధ్రువం = నిశ్చయమైనదాని
నిగా, అవేపి-తెలిసికొనుము.

తాత్పర్యము. ఇప్పుడు పరాక్రమసమయముగనుక నజ్ఞానజనితంబగు మోహ-
మును విడచి మహేశ్వరజనోచితమగు పౌరుషము నవలంబించి శత్రువధచేయుటకు నీవు

ప్రయత్నింపుము. ఇట్లు నీవు పరాక్రమము నవలంబించి శత్రుసంహారమునకుఁ బ్రయత్నముచేయకపోవుటవలననే శత్రువుల కేవిధమైనయాపదలులేక యనేకసంపదలతోఁ దులఁదూగుచున్నాదు. నీవు ప్రయత్నించినయెడల నిదివఱకే శత్రువు లాపదలపాలై నామరూపములులేక నశించిపోయియుండుదు. కాబట్టి సమయమును వ్యర్థపుచ్చుక పరాక్రమమును జూపి శత్రుసంహారముచేసి లోకమున యశస్సును సంపాదించుకొని సుఖింపుము.

శబ్దాదులు. కురు - కురుతాత్, కురుతం - కురుత, దుఃకృష్ణ - కరణ ఇత్యస్తా ధాతోః కర్తరి లోట్ పరస్మై పది మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. తత్ - అప్య. మతిం - మతీ - మతీః, మతిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఏవ - అప్య. విక్రమే - విక్రమసౌః - విక్రమేషు, విక్రమశబ్ద అకారాంతః పుంలిక్తస్పృశ్యమ్యేక వచనాంతః. హేనృప - హేనృపా - హేనృపాః, నృపశబ్ద అకారాంతః పుంలిక్త స్పృశ్యమౌదన ప్రథమైకవచనాంతః. నిర్ధాయ - అప్య. తమః - తమసీ - తమాంసి, తమ శబ్దస్సకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రమాదజ్ఞాయత ఇతి ప్రమాదజం తత్ ప్రమాదజం - ప్రమాదజీ - ప్రమాదజాని, ప్రమాదజశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ధ్రువం - ధ్రువే - ధ్రువాణి, ధ్రువశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఏతత్ - ఏతే - ఏతాని, ఏతచ్ఛబ్దో దకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. అవేహి - అవేతాత్, అవేతం - అవేత, ఆవ - పూర్వకాత్ ఇచ్ - గతావిత్పస్తాధాతోః కర్తరి లోట్ పరస్మై పది మధ్యమ పురుషైకవచనాంతః. విద్విషః - విద్విషాః - విద్విషాం, విద్విట్పబ్దస్సకారాంతః పుంలిక్త వ్యస్తీబహువచనాంతః. నఉత్సాహః అనుత్సాహః, తవ అనుత్సాహః త్వదనుత్సాహః, త్వదనుత్సాహేన చాతాః త్వదనుత్సాహచాతాః, త్వదనుత్సాహచాతా - చాతే - చాతాః, త్వదనుత్సాహచాతాశబ్ద అకారాంత స్త్రీలిక్తః ప్రథమా బహువచనాంతః. విపత్తిః - విపత్తీ - విపత్తయః, విపత్తిశబ్ద ఇకారాంత స్త్రీలిక్తః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యా. క్వితి. హేనృప! తత్తస్మాత్ - ఉక్తరీత్యా పరాక్రమావసరత్వాద్ధాతోః ని 'యత్త ద్యత స్తో హేతా' విత్యనురః. ప్రమాదజం అజ్ఞానజం తమో మోహం విధాయ నిరస్య విక్రమే పౌరుష ఏవ మతిం కురు బుద్ధిం విధేహి. విక్రమమేవాంగీకు రు, న తూ పాయాంతరమిత్యర్థః. న చ విక్రమవైఫల్యశంకా కార్యేత్వాహ—ధ్రువ మితి. విద్విషాం, శత్రుజాం విపత్తయః ఆపదః త్వదనుత్సాహచాతాః తవ అనుత్సాహే నావ్యవసాయేన చాతాః ప్రతిబధ్ధాః. భవదనుద్యోగధ్వంసితా ఇత్యర్థః. అన్యథా ప్రాగేవ విపద్వీరన్నితి భావః. - ఇత్యేతత్ ధ్రువం నిశ్చితం. అవేహి విధి. ని. 'ధ్రువం నిత్యే నిశ్చితే చేతి కాశ్వకః.

అవ. స చ నః పరాజయశంకా కార్యేత్యాహః—

మూ. ద్విరదానివ దిగ్విభావితాం
శ్చతురస్థాయనిధీనివాయతః,
ప్రసహేత రణే తహనుజాన్
ద్విషతాం కశ్యతమన్యతేజసః.

౨౩

టీక. దిగ్విభావితాన్ - దిక్ = దిక్కులయందు, విభావితాన్ = ప్రఖ్యాతములైనట్టియు, ఆయతః = వచ్చుచున్నట్టియు, చతురః = నాలుగైనట్టి, ద్విరదానివ = ఏనుగులనువలె, తథా = ఆప్రకారముగా, చతురః = నాలుగైన, తోయనిధీనివ = సముద్రములనువలె, రణే = యుద్ధమునందు, ఆయతః = వచ్చుచున్నట్టియు, దిగ్విభావితాన్ - దిక్ = దిక్కులయందు, విభావితాన్ = ప్రఖ్యాతులైనట్టియు, శతమన్యతేజసః - శతమన్య = దేవేష్టానియొక్క, తేజసః = పరాక్రమము కలిగినట్టియు, చతురః = నలుగురైన, తవ = నీయొక్క, అనుజాన్ = సోదరులను, ద్విషతాం = శత్రువులలో, కః = ఎవ్వఁడు, ప్రసహేత = సహించును.

తాత్పర్యము. కాబట్టి మనకు జయవిషయమై సందేహముతోఁ బరిలేదు. నీవు పౌరుషము నవలంబించి శత్రుసంహారమునకు బయలుదేరునెడల నన్నిదిక్కులయందుఁ బేరుపడసిన నాలుగు దిగ్గజములవలె, నాలుగు సముద్రములవలె నీసోదరులము నలుగురము బయలుదేరి కూడ వచ్చుచున్నయెడల యుద్ధమునఁ దాకి మమ్ముల నాపుటకు నీ శత్రువులలో నమర్థుడైన మొగవీరుఁ డొక్కఁడైనను ఉన్నాఁడా? కనుక నీవు సందేహింపక పౌరుషము నవలంబించి నిశ్చంకముగా శత్రువధకుఁ బ్రయత్నింపుము.

శబ్దాదులు. ద్వి రదా యేషాం తే ద్విరదాః, తాన్ ద్విరదాన్, ద్విరదం - ద్విరదా - ద్విరదాన్, ద్విరదశబ్ద ఆకారాంతః పులిక్తో ద్వితీయాబహువచనాంతః ఇవ-అప్య, దిక్షు విభావితాః, దిగ్విభావితాః, తాన్, దిగ్విభావితం-దిగ్విభావితా - దిగ్విభావితాన్, దిగ్విభావితశబ్ద అకారాంతః పులిక్తో ద్వితీయాబహువచనాంతః. చత్వారిః - చతురః - చతుర్భిః - చతుర్భుః - చతుర్భుః-చతుర్భాం-చతుర్భు, చతుర్భుతో రేఫాంతః పులిక్తో నిత్యబహువచనాంతః. తోయస్య నిధయః తోయనిధయః తాన్ తోయనిధీన్, తోయనిధిం - తోయనిధి-తోయనిధీన్, తోయనిధిశబ్ద ఇకారాంతః పులిక్తో ద్వితీయాబహువచనాంతః. ఇవ - అప్య. ఆయంతం - ఆయన్తా - ఆయతః, ఆయచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పులిక్తో ద్వితీయాబహువచనాంతః. ప్రసహేత - ప్రసహేతాం - ప్రసహేతాన్, ప్ర-పూర్వకాత్ పహ - మర్షణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లిజ్ఞః పరస్మై భా-టీ—15

పది ప్రగమపురుషైకవచనాంతః. రణే - రణయోః - రణేషు, రణశబ్ద అకారాంత
సపుంసకలిక్టశ్చుప్తమైకవచనాంతః తవి, తే - యువయోః, వాం - యుష్మాకం, వః,
యచ్చచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిక్టశ్చమైకవచనాంతః. అను జాయంత ఇత్యనుజాః,
తాః, అనుజం - అనుజౌ - అనుజాః, అనుజశబ్ద అకారాంతః పుంలిక్టో ద్వితీయా
బహువచనాంతః. ద్విషతః - ద్విషతోః - ద్విషతాం, ద్విషచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిక్ట
ష్టప్తీ బహువచనాంతః. కః - కా - కే, కిం శబ్దో మకారాంతః పుంలిక్టః ప్రథమైకవచ
నాంతః. శతాని మన్యవో యన్య సః శతమన్యః, శతమన్యోః తేజ ఇవ తేజో యేషాం
తే శతమన్య తేజసః, తాః, శతమన్యతేజసం - తేజసా - తేజసః, శతమన్యతేజ
శబ్దశ్చకారాంతః పుంలిక్టో ద్వితీయాబహువచనాంతః.

వ్యా. ద్విరదానితి. దిగ్విభావితాః దిక్షు ప్రఖ్యాతాః ఆయతః ఆగచ్ఛతః.
*అజ్ఞానా దిక్షానో శ్శక్తృప్రత్యయః. చతురో ద్విరదాన్ దిగ్జానివ - తథా ఉక్త
విశేషణా చతురస్తోయనిధీనివ - రణే ఆయతః దిగ్విభావితాః శతమన్యతేజసః
ఇంద్రవిక్రమాన్ చతురస్తవ అనుజాన్ ద్విషతాం మధ్యే కః ప్రసహేతః సోఢుం
శక్నుయాదిత్యర్థః. *‘శకి లిచ్చే’తి శక్యాశ్చే లిచ్ఛే. అతో నిశ్చంకం ప్రసర్తస్వేతి భావః.

అవ. అకిర్యాదవ్యాజేన ఫలితమాహః—

మూ. జ్వలతస్తవ జాతవేదస

స్వతతం వై రిక్వతస్య చేతసి,

విదధాతు శమం శివేతరా

రిపునారీనయనాంబుసంతతిః.

౨౪

టీక. తవ = నీయొక్క, చేతసి = చిత్తమునందు, స్వతతం = ఎల్లపుడు, జ్వలతః =
మండుచున్నట్టియు, వై రిక్వతస్య - వైరి = శత్రువులచే, కృతస్య = చేయఁబడినట్టియు,
జాతవేదసః = అగ్నికి, శివేతరా = అమగ్గశమైన, రిపునారీనయనాంబుసంతతిః - రిపు =
శత్రువులయొక్క, నారీ = స్త్రీలయొక్క, నయన = నేత్రములయందలి, అమ్ము =
ఉదకముయొక్క, సంతతిః = ప్రవాహము, శమం = శాంతిని, విదధాతు=చేయుఁగాక.

తాత్పర్యము. ఓరాజా ! ఇంకఁ జెప్పువలసిన దేదియులేదు. పర్యవసానములేల్పి
ముగించెదను. వినుము. బహుకాలమునుండి శత్రువులవలనఁ గలుగుచున్న బాధలకు
సహింపఁజాలక విసికి వేసారి పోవుచుండుటవలన నీహృదయమునఁ గ్రోధాగ్ని రగులు
చున్నది. అట్టి గ్రోధాగ్ని శత్రువులను సంహరించి వారిభార్యలకు వైధవ్యము కలిగించి
వారల నెల్లపుడు నేడ్చుచుండునటుల చేయవలయుఁ జల్లారకపోవుఁగాక. కాబట్టి

వైరులను సంహరించి వారి క్రోధము నుపశమింపజేయుము. లోకమునఁ బ్రతిష్ఠను బొందుము.

శబ్దాదులు. జ్వలతః - జ్వలతోః - జ్వలతాం, జ్వలచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిङ्గః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. తవ, తే - యువయోః, వాం - యుష్మాకం, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిङ्గష్ట్యేకవచనాంతః, జాతవేదసః - జాతవేదసాః - జాతవేదసాం, జాతవేదశ్శబ్దస్సకారాంతః పుంలిङ్గష్ట్యేకవచనాంతః. సతతం - అప్య. వైరిభిః కృతః వైరి కృతః, సస్య, వైరికృతస్య - వైరికృతయోః - వైరికృతానాం, వైరికృతశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిङ్గష్ట్యేకవచనాంతః. చేతసి - చేతసాః - చేతస్సు, చేతశ్శబ్దస్సకారాంతః సపుంసకలిङ్గస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. విదధాతు - విదధత్, విదధ్తాం - విదధతు, వి- పూర్వకాత్ డు ధాత్ - ధారణ పోషణయో రిత్యస్తాధాతోః కర్తరి లోటో షరస్యై వది ప్రథమపునుమైకవచనాంతః. శమం - శమా - శమాన్, శమశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. శివాదితరా, శివేతరా - శివేతరే - శివేతరాః, శివేతరా శబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః, రిపుణాం నార్యః రిపునార్యః, రిపు నారీణాం నయనాని రిపునారీనయనాని, రిపునారీనయనేషు అమ్బు, రిపునారీనయ నామ్బు, రిపునారీనయనామ్బునః సప్తతిః రిపునారీనయనామ్బుసప్తతిః, సుతతిః - సప్తతీ - సప్తతయః, రిపునారీనయనామ్బుసప్తతిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలిङ్గః ప్రథమైక వచనాంతః.

వా. జ్వలత ఇతి. తవ చేతసి సతతం సదా జ్వలతో దీప్యమానస్య వైరికృతస్య రిపునిమిత్రకస్య - జాతవేదసః - క్రోధాగ్నేరిత్యర్థః. శివేతరా అశివా - అమంగళా. వైధవ్యదుఃఖజన్యత్వాదితి భావః. రిపునారీనయనాంబుసంతతిః - వైరివనితాశ్చ ప్రవాహః - శమం శాంతిం - విదధాతు. వైరిజనితస్య క్రోధస్య వైరివధమంతకేణ శాంత్యసంభవాదవశ్యం తద్వద్ సప్తయా కర్తవ్య ఇతి భావః. అత్ర క్రోధస్య విష యస్య నిగరణేన విషయిణో జాతవేదస ఏవోపనిబంధనాదతిశయోక్తిరలంకారః. తదుక్తం.— శ్లో. 'విషయస్యానుపాదానాద్విషయ్యుపనిబధ్యతే, యత్ర సాలిశయోక్తి స్స్యాత్కవిప్రాచోక్తిజీవితే' తి. తత్రాపి క్రోధస్య జాతవేదసో భేదేఽప్యభేదాధ్యయ సాయాత్ భేదే అభేదరూపా. తత ఏవాంబునిర్వాహ్యత్వోక్తిశ్చ ఘటతే. తథాచ - యథాంబుసేకేనాగ్నిస్సమ్యక్ కామ్యతి తథా శత్రువధేన క్రోధ ఇత్యేవమ్యం గమ్యతే.

అవ. యుధిష్ఠిర ఇత్యుపాకర్ణ్య కిమకార్షీ దిత్వత ఆహః—

మూ. ఇతి దర్శితవిక్రియం సుతం
మరుతః కోపపరితమానసం,

ఉపసాంత్యయితుం మహీపతి

ద్విరదం దుష్టమివోపచక్రమే.

౨౫

టీక. ఇతి = ఈ ప్రకారముగా, దర్శితవిక్రియం - దర్శిత = చూపించబడిన, విక్రియం - కోపవికారముకలిగినట్టియు, కోపపరితమానసం - కోప=కోపముచే, పరిత = వ్యావృత్తమైన, మానసం = మనస్సుకలిగినట్టియు, మరుతః=వాయుదేవునియొక్క, సుతం=కుమారుడైన భీముని, మహీపతిః = ధర్మరాజు, దుష్టం = దుష్టమైన, ద్విరదమివ = వినుచునువలె, ఉపసాంత్యయితుం=అనునయించుటకు, ఉపచక్రమే=ప్రారంభించెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లు కోపోద్రేకమును లోపల నరికట్టజాలక పైకి వెళ్లగ్రమ్మచున్న భీముని జూచి మావటిఁడు దుష్టగజమును వశపఱచుకొనుట కనునయించునట్లు ధర్మరాజు శాంతపచనములచేతనే యతని ననునయించి కోపమును బోగొట్టి శాంతచిత్తునిగా జేయుటకుఁ బ్రారంభించెను.

శబ్దాదులు. ఇతి - అప్పు. దర్శితా విక్రియా యేన సః దర్శితవిక్రియః, తం దర్శితవిక్రియం - దర్శితవిక్రియా - దర్శితవిక్రియాన్, దర్శితవిక్రియశబ్ద అకారాంతః పులింగ్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. సుతం - సుతౌ - సుతాన్, సుతశబ్ద అకారాంతః పులింగ్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. మరుతః-మరుతోః - మరుతాం. మరుచ్చబ్దస్తకారాంతః పులింగ్లష్ట్యైకవచనాంతః. కోపేన పరితం కోపపరితం, కోపపరితం మానసం యస్య సః కోపపరితమానసః, తం కోపపరితమానసం - మానసౌ - మానసాన్, కోపపరితమానస శబ్ద అకారాంతః పులింగ్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉపసాంత్యయితుం - అప్పు. మహీపతిః పతిః మహీపతిః, పతిః-పతీ-పతయః, మహీపతిశబ్ద ఇకారాంతః పులింగ్లః ప్రథమైకవచనాంతః. ద్వి రదౌ యస్య సః ద్విరదః, తం, ద్విరదం - ద్విరదౌ - ద్విరదాన్, ద్విరద శబ్ద అకారాంతః పులింగ్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. దుష్టం - దుష్టా - దుష్టాన్, దుష్ట శబ్ద అకారాంతః పులింగ్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ - అప్పు. ఉప-చక్రమే - ఉపచక్రమాతే - ఉపచక్రమిరే, ఉప-పూర్వకాత్, క్రము - పాదవిక్షేప ఇత్యున్మాధాతోః కర్తరి లిదాత్తనే పది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యా. ఇతీతి. ఇత్యుక్తరీత్యా దర్శితా ప్రకటితా విక్రియా కోపవికారో వాగారంభాత్తతో యేన తం - కోపపరితమానసం కోపాక్రాంతచిత్తం. ఇదం విశేషణద్వయం ద్విరదేఽపి యోజ్యం. మరుతః వాయోస్సుతం భీమం - మహీపతిర్యుధిష్ఠిరః - దుష్టం ద్విరదమివ. ఏతేనాస్య భీమస్య తౌర్యమేవ న బద్ధిరస్తీతి గమ్యతే. ఉపసాంత్యయితుం అనునేతుం - ఉపచక్రమే ప్రవృత్తః. * 'ప్రాపాభ్యాం సమర్థాభ్యామిత్త్యా

త్వ నేపదం. రాజ్ఞా భౌవ్యపకారవిశేషాపేక్షయా కథంచిదవశో జనశ్చనై శ్చనైః
ద్విరదవద్వశికరణీయో న తు త్యాజ్య ఇతి భావః.

అవ. ప్రథమం తావత్ స్తుత్యా త్రిభిః ప్రసాదయతి:—

మూ. అపవర్జితవిప్లవే శుచౌ

హృదయగ్రాహిణి మంగళాస్పదే,

విమలా తవ విస్తరే గిరాం

మతిరాదర్శ ఇవాభిదృశ్యతే.

౨౬

టీక. అపవర్జితవిప్లవే - అపవర్జిత = పోగొట్టబడిన, విప్లవే = ప్రమాణబాధ
కలిగినట్టియు, శుచౌ = శబ్దసౌష్ఠ్యము కలిగినట్టియు, హృదయగ్రాహిణి = మనోహర
మైనట్టియు, మక్తళాస్పదే - మక్తళ = శుభమునకు, ఆస్పదే = స్థానమైనట్టి, తవ =
నీయొక్క, గిరాం = వాక్యములయొక్క. విస్తరే = ప్రపంచమునందు, మతిః = నీ
బుద్ధి, ఆదర్శ ఇవ = అద్దమునందువలె, విమలా = నిర్మలమైనదై, అభిదృశ్యతే =
చూడబడుచున్నది.

తాత్పర్యము. రాజసీతియందలి సమస్తప్రమాణములకు వ్యత్యాసములేకుండు
నటుల మృదుమధురశబ్దంబులు గలిగి హృదయాకర్షకమగు నీయపస్యానము బహు
శ్రేయస్కరముగానున్నది. నీవాక్ప్రపంచమందు నిర్మలమైన నీబుద్ధి నిర్మలమైన అద్దము
నందు నీడవలె స్పష్టముగాఁ గనబడుచున్నది. ఓభీమా! నీవింతవాగ్దేశద్యముకలవాడ
వని యిదివఱలో నేనెఱుంగనైతిని. ఇట్లు నిర్మలములైన వాక్యములయందు నిర్మలమగు
తమబుద్ధిని జూపఁగలవారు మఱొకరుండరు. నాసోదరులలో నింతటివాఁడున్నందులకు
నేనెంతయు గర్వపడుచున్నాను.

శబ్దాదులు. అపవర్జితః విప్లవః యస్య సః, తస్మిన్, అపవర్జితవిప్లవే - విప్ల
వయోః - విప్లవేషు, అపవర్జితవిప్లవశబ్ద ఆకారాంతః పులిక్లస్సప్తమ్యేకవచనాంతః.
శుచౌ - శుచోః - శుచిషు, శుచిశబ్ద ఇకారాంతః పులిక్లస్సప్తమ్యేకవచనాంతః.
హృదయం గృహ్లాతీతి హృదయగ్రాహీ, తస్మిన్, హృదయగ్రాహిణి - గ్రాహిణోః -
గ్రాహిషు, హృదయగ్రాహిణశబ్దో నకారాంతః పులిక్లస్సప్తమ్యేకవచనాంతః.
మక్తళస్య ఆస్పదః మక్తళాస్పదః, తస్మిన్, మక్తళాస్పదే - ఆస్పదయోః - ఆస్పదేషు,
మక్తళాస్పదశబ్ద ఆకారాంతః పులిక్లస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. విమలా - విమలే-విమలాః,
విమలాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తవ, తే - యవయోః, వాం -
యుష్మాకం వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులిక్లష్టమ్యేకవచనాంతః. విస్తరే - విస్త

రయోః - విస్తరేషు, విస్తరశబ్ద అకారాంత్య పులింగస్సప్తమ్యేకవచనాంత్యః. గిరః-గిరోః-
గిరాం, గిరోశబ్దో రేఫాంతస్త్రిలింగవృత్తిబహువచనాంత్యః. మతిః-మతీ - మతయః, మతిశబ్ద
ఇకారాంతస్త్రిలింగః ప్రథమైకవచనాంత్యః. ఆదర్శే-ఆదర్శయోః - ఆదర్శేషు, ఆదర్శశబ్ద
అకారాంత్యః పులింగస్సప్తమ్యేకవచనాంత్యః. ఇవ-అవ్యు. అభిదృశ్యతే - అభిదృశ్యేతే -
అభిదృశ్యంతే. అభి-పూర్వకాత్ దృశీర్ - ప్రేక్షణ ఇత్యుస్సాధాతోః కర్తృణి లడాత్తనే
పది ప్రథమపురుషైకవచనాంత్యః.

వ్యా. అపవృత్తితేతి. విప్లవః ప్రమాణబాధః, అన్యత్ర బాహ్యమలసంక్రమః. సోప
పరితో యస్య తస్మిన్ ఆపవృత్తివిప్లవే. త్యక్తవృత్త్యానే త్యక్తకలంకే చేత్యర్థః. శుచౌ
శుచిశబ్దసోప్తవం లోహశుద్ధిశ్చ తదవృత్తి. అతఏవ హృదయగ్రాహిణి మనోహరే -
మంగళాస్పదే, ఏకత్ర హితార్థప్రతిపాదకత్వాదన్యత్ర మంగళపస్తుత్వాచ్చ క్త్రేయ
స్సూరే. శ్లో. 'రోచనం చందనం హేమ మృదంగం దర్పణం మణిం, గురుమగ్నిం
తథా సూర్యం ప్రాతః వశ్యే త్సదా బుధ' ఇతి పురాణవచనాత్. తవ గిరాం విస్తరే
వాక్యపంచే. 'ప్రగనే వాపశబ్ద' ఇతి ఖుజ్జ్ ప్రతిషేధాత్ 'ఋదోర'బిత్యవ్. అత
ఏవ ని. 'విస్తారో విగ్రహో వ్యాస సుతు శబ్దస్య విస్తర' ఇత్యమరః. మతి స్తద్బుద్ధిః -
ఆదర్శే దర్పణ ఇవ. ని. 'దర్పణే ముకురాదర్శా'విత్యమరః. విమలా విశదా అభిదృశ్యతే.
వాగైవ్యద్యాదేవ మతివై శద్యమనుమాయ లే-తత్సూర్యకత్వాత్తస్మృత్యర్థః.

అవ. అథ యుగ్మేనాహ.—

మూ. స్ఫుటతా న పదై రపాకృతా

న చ న స్వీకృతమర్థగౌరవమ్,

రచితా పృథగర్థతా గిరాం

న చ సామర్థ్యమపొహితం క్వచిత్.

౨౭

టీక. పదైః = సుప్తిక్లంఠపదములచే, స్ఫుటతా = స్పష్టార్థత్వము, న+అపా
కృతా = విడువబడలేదు. అర్థగౌరవం = అర్థగౌరవము, న+న+స్వీకృతం=స్వీకరింపఁ
బడకపోలేదు, గిరాం = పదములకు, పృథగర్థతా=స్పష్టార్థత్వము, రచితా = చేయఁబడి
నది, తథా = అప్రకారముగా, క్వచిత్=ఎక్కడను, సామర్థ్యశ్చ=వాక్యముల కన్యోన్య
సాకాంక్షత్వమున్ను, న+అపొహితం=విడువబడలేదు.

తాత్పర్యము. భీమా! నీయుపన్యాసమనందలి ప్రతిపదము స్పష్టార్థముగానున్నది.
ఇట్లుని యర్థగౌరవము లేకపోలేదు. ఏవిషయముచెప్పుచున్నను పునరుక్తిదోషములేకుండఁ
జెప్పఁబడినది. ఇట్లు చెప్పునపుడు పదములకు బరస్పరసాకాంక్షత్వముగూడ విడువబడ

లేదు. ఇట్లుపన్యసించుట బహుకష్టము. ఉపన్యాసకులకు భయంకరములగు నియమములను వదలకుండ బహునిపుణముగా నుపన్యసించిన నీశక్తికి మిగుల మెచ్చుకొనవలసియున్నది.

శబ్దాదులు. స్ఫుటస్య భావః, స్ఫుటతా, స్ఫుటతా-స్ఫుటతే - స్ఫుటతాః, స్ఫుటతాశ్చ అకారాంతస్త్రీలిङ्గః ప్రథమైకవచనాంతః. న-అప్య. పదేన-పదాభ్యాం - పదైః, పదశ్చ అకారాంత నపుంసకలిङ్గస్త్రీయాబహువచనాంతః. అపాకృతా - అపాకృతే - అపాకృతాః, అపాకృతాశ్చ అకారాంతస్త్రీలిङ्గః ప్రథమైకవచనాంతః. న-అప్య. చ - అప్య. న - అప్య. స్వీకృతం - స్వీకృతే - స్వీకృతాని, స్వీకృతశ్చ అకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. అర్థస్య గౌరవం, అర్థగౌరవం - అర్థగౌరవే - అర్థగౌరవాణి, అర్థగౌరవశ్చ అకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. రచితా - రచితే - రచితాః, రచితాశ్చ అకారాంత స్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. పుణ్ అర్థః యస్య సః పుణగర్థః, పుణగర్థస్య భావః, పుణగర్థతా - పుణగర్థతే - పుణగర్థతాః, పుణగర్థతాశ్చ అకారాంతస్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. గిరః - గిరోః - గిరాం, గీర్వాణో లేషాంతస్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. న-అప్య. చ-అప్య. సమర్థస్య భావః సామర్థ్యం-సామర్థ్యం-సామర్థ్యే - సామర్థ్యాని, సామర్థ్యశ్చ అకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. అపాహితం - అపాహితే - అపాహితాని, అపాహితశ్చ అకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. క్వచిత్ - అప్య.

వ్యా. స్ఫుటతేతి. ఉపపత్తిరితి చ. పదైః సుప్తిజంతశబ్దైః-స్ఫుటతా విశదార్థతా-నాపాకృతా న త్యక్తా. అర్థస్య గౌరవం భూయస్త్యం అర్థగౌరవం చ - నన స్వీకృతం. స్వీకృతమేవేత్యర్థః. వైశద్యప్రసక్తార్థగౌరవాభివర్తనార్థం సజ్జ్ ద్వయం. సంభాషణిషేధనివర్తనే ద్వౌ ప్రతిషేధావతి వాచుకః. గిరాం పదానాం అవాంతరవాక్యానాం చ పుణగర్థతా భిన్నార్థతా. అపునరుక్తార్థతేతి యావత్. రచితాకృతా. తథా క్వచిదపి సామర్థ్యం గిరామనోన్యసాకాంతత్వం చ - నాపాహితం నవర్జితం. అన్యథా దశదాడిమాదిశబ్దవదేశవాక్యతా న స్వాత్. యథాహుః. 'అర్థైకత్వాదేశం వాక్యం సాపేక్షం చేద్విభాగే స్వాదితి. నన్వర్థగౌరవమిత్యుక్త కథం షష్ఠీ సమాసః. 'పూరణగుణే' త్యాదిగా ప్రతిషేధాత్. వైష చోషః. యే శుక్లాదయశ్శబ్దాః గుణే గుణిని చ వర్తంతే - యథా పటస్య శుక్లః, శుక్లః పట ఇతి చ-లేహమేవాత్ర నిషేధాత్. యే పునస్పదా గుణమాత్రవచనాః యథా గౌరవం, ప్రాధాన్యం రసో గంధస్పర్శ ఇత్యేవమాదయస్తేహమనిషేధాత్. 'తత్త్వైశ్చ గుణైష్ఠష్ఠీ సమన్యత' ఇతి వచనాద్బహుళమభియుక్తప్రయోగదర్శనాచ్చ. భూకాయాః శౌక్ల్యమిత్యాదౌ

తు భాష్యకారవచనాదసమాసః - అశవీవాచా వాచుః. — 'వత్తసీలిమాదిభు గుణ వచనే'నేతి.

మూ. ఉపపత్తి రుదాహృతా బలా

దనుమానేన న చాగమః క్షతః,

ఇదమీదృగనీదృగాశయః

ప్రసభం వత్తుముపక్రమేత కః.

౨౦

టీక. బలాత్ = బలమువలన, ఉపపత్తిః = యుక్తి, ఉదాహృతా = చెప్పఁ బడినది, తథా = అప్రకారముగా, అనుమానేన = యుక్తిచే, అగమశ్చ = శాస్త్రమును, నక్షతః = ఖండింపఁబడలేదు. ఈదృక్ = ఇట్టి ఊత్రయుక్తమైనట్టి, ఇదం = ఈవాక్యమును, అనీదృగాశయః = ఇట్టిఊత్రయుక్తాభిప్రాయము లేనట్టి, కః = ఏపురుఁడు, ప్రసభం = హతాత్తుగా (బలాత్కారముగా), వత్తుం = పలుకుటకు, ఉపక్రమేత = ప్రారంభించును.

తాత్పర్యము. భీమా ! ఇప్పుడు పరాక్రమించుటకు మంచిదా ? లేక సామము చేతనే కార్యము సాధించుకొనుట మంచిదా ? యచ నీ రెండు ప్రశ్నములలోను బాగుగ నాలోచించి పరాక్రమించుటయే మిగుల శ్రేయస్కరమని నిర్ణయించుటకు స్వబలము నాశ్రయించి మహానీరులకుఁ దగినట్టుగాఁ జక్కని యుక్తులను శాస్త్రమున కవిరుద్ధముగాఁ జూపించితివి. శాస్త్రమున కనుకూలముగాఁ జెప్పనపుడు తదనుకూలమగు యుక్తిని జూపుట మిగులఁ గష్టము. యుక్తి కనుకూలమగు శాస్త్రమును జూపుటయు దుస్సాధ్యము. అందులో నాలోచించకుండ నప్పటి కప్పుడు శాస్త్రయుక్తులకు రెండింటి కిని విరోధములేకుండునటుల మాటలాడుట మిగులఁ గష్టము. ఇట్టిస్థితిలో నాలోచింప కయే యప్పటి కప్పుడు పూర్వోక్తప్రకారముగా నుపన్యసించుటకు మహాఊత్రపంతుండ వగు నీకే తగును గాని మఱి యెవ్వరికిని శక్యముగాదు సరేకదా యుపన్యసించెదమని యనుకొనుటకుఁగూడ శక్యముగాదు.

శబ్దాదులు. ఉపపత్తిః - ఉపపత్తీ - ఉపపత్తయః, ఉపపత్తిశబ్ద ఇకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఉదాహృతా - ఉదాహృలే - ఉదాహృతాః, ఉదాహృతాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. బలాత్ - బలాభ్యాం - బలేభ్యః, బలశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలింగః పञ్చమ్యైకవచనాంతః. అనుమానేన - అనుమానాభ్యాం - అనుమానైః, అనుమానశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలింగప్రతీయైకవచనాంతః. న - అన్యః. చ అన్యః, అగమః - అగమా - అగమాః, అగమశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

నాన్తః. ఊతః - ఊతౌ - ఊతాః, ఊతశబ్ద అకారాన్తః పులిన్తః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇదం - ఇమే - ఇమాని, ఇదం శబ్దో మకారాన్త నపునకన్జ్ఞో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఈచ్యక్ - ఈచ్యశీ - ఈచ్యంశి, ఈచ్యకృబ్దశ్చవర్ణాన్త నపునకన్జ్ఞో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఈచ్యక్ ఆశయో యస్య సః, ఈచ్యగాశయః ఈచ్యగాశయో న భవతీత్య సీద్యగాశయః - ఆశయా - ఆశయాః, అసీద్యగాశయశబ్ద అకారాన్తః పులిన్తః ప్రథమైకవచనాన్తః. ప్రసభం - అప్య. వక్తం-అప్య ఉపక్రమేత - ఉపక్రమేయాతాం - ఉపక్రమేరణ్, ఉప-పూర్వకాత్ క్రము-పాదవిన్యాస ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లిజాత్త సేవది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. కః - కౌ - కే, కిం శబ్దో మకారాన్తః పులిన్తః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. ఉపపత్తిరితి. కించ బలాత్ స్వబలమాశ్రిత్య. లృణ్తోపే కర్తృణి వంచమి. ఉపపత్తిర్యుక్తిః ఉదాహృతా. పరాక్రమ పక్ష ఏవ శ్రేయానితి యుక్తిరుక్తేత్యర్థః. ఉచితం చైతన్యహావీరస్యేతి భావః. తథా అనుమానేన యుక్త్యా ఆగమః శాస్త్రం చ న ఊతో న హతః. న ఖండిత ఇత్యర్థః. కిం త్వాగమావిరుద్ధమేవోక్తం. అన్యథా తద్విరోధాదనుమానస్యైవాప్రామాణ్యప్రసంగాదితి భావః. ఈచ్యుక్తం ఊక్తయుక్త మిదం వచనం-అవిద్యమాన ఈచ్యగాశయః ఇత్థం ఊక్తయుక్తాభిప్రాయో యస్య సోఽసీద్యగాశయః ని. 'అభిప్రాయశ్చంద ఆశయ' ఇత్యమరః. కః ప్రసభం హతాత్ వక్తముపక్రమేత-న కోఽపీత్యర్థః. ఇత్థం వక్తముపక్రంతేవ నాస్తి. వక్తా తు దూరాపాస్త ఇతి భావః. కేచిదేతన్యోభిక్తత్రయం నిందాఽరత్నేనాపి యోజయంతి. తదసత్. హిలోపదేశమాత్రతత్పరస్యాతివత్పలస్య రాజ్ఞో మత్సరిణ ఇవ మహాపీశే భ్రాతరి విషయే సర్వానర్థమూలభూతనిందాతాత్పర్యకల్పనానాచిత్యాదితి.

అవ. యది సాధూక్తం తర్హి తద్దైవ క్రియతామిత్యాశంక్యాహః—

మూ అవిత్ప్రవృత్తయా తథాపి మే

హృదయం నిర్ణయమేవ ధావతి,

అవసాయయితుం ఊమాన్సుఖం

న విధేయేషు విశేషసంపదః.

౨౯

టీక. తథాపి = అట్లేనను, మే = నాయొక్క, హృదయం = హృదయము, అవిత్ప్రవృత్తయా = తృప్తికలది కాకపోవుటచే, నిర్ణయమేవ = నిర్ణయమును, ధావతి = అనుసరించుచున్నది. విధేయేషు = (సంధివిగ్రహాది) కర్తవ్యకార్యములయందు, విశేష భా-టీ—16

సమ్మదః = విశేషసంపదలు, సుఖం = కష్టములేకుండ, అవసాయయితుం = బోధపఱచు కొనుటకు, త్తమాః = సమర్థములైనవి, న భవన్తి = కావు.

తాత్పర్యము. నీవు గుణదోషములను బాగుగ విమర్శించియు సాధకబాధకములను నాలోచించియు మహావీరపురుషోచితమగు పద్ధతి నాలోచించి పలికినావు గాని నీవు జేసిన మార్గమునందు నాకు సంజేహములు కలుగుచున్నందున నీవలుకులు సిద్ధాంతములు కావని నాయంతరంగమంగీకరించుటలేదు. ఏమనిన సంధివిగ్రహాదికార్యములు చేయ వలసివచ్చినపు డెవరితో నెప్పు డెట్లు చేయవలయునోయని యాలోచించునెడల వాని యువాంతరభేదము లనంతములుగాను నతిసూక్ష్మములుగాను, దుర్జ్ఞేయములుగా నుండుట వలన వాని నన్నిటిని నతి సూక్ష్మబుద్ధితో నాలోచించినఁగాని వానివానివలన మనమును కొనినంతలాభము మొదలగునవి చేకూరవు. కనుక బహుసూక్ష్మబుద్ధితో నాలోచించు వఱకు నీమార్గమును నాయంతరంగ మనుసరించుట కొప్పుకొనకున్నది.

శబ్దాదులు. న విత్పక్షః అవిత్పక్షః, అవిత్పక్షస్య భావ అవిత్పక్షతా, తయా, అవిత్పక్షతయా - అవిత్పక్షతాభ్యాం - అవిత్పక్షతాభిః, అవిత్పక్షతాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలింగస్త్రోతీయైకవచనాంతః. తథా-అప్య. అసి - అప్య. మమ, మే-అవయోః, నా - అస్తాకం, నః, అస్తచ్చబ్ధితో దకారాంతః పులింగష్ట్యైకవచనాంతః. హృదయం - హృదయే - హృదయాని, హృదయశబ్ద ఆకారాంత నపునకలిగ్గో ప్రథమైకవచనాంతః. నిర్ణయం - నిర్ణయా - నిర్ణయాః, నిర్ణయశబ్ద ఆకారాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఏవ-అప్య. ధావతి - ధావతిః - ధావన్తి. ధావు-గతిశుద్ధోరిత్యస్తాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అవసాయయితుం - అప్య. త్తమా త్తమే - త్తమాః. త్తమాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. సుఖం - సుఖే - సుఖాని, సుఖశబ్ద ఆకారాంత నపునకలిగ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. న - అప్య. విధేయే - విధేయయోః - విధేయేషు, విధేయశబ్ద ఆకారాంతః పులింగస్త్రప్రమాబహువచనాంతః. విశేషాశ్చ తాస్యముదశ్చ విశేషసమ్మదః, విశేషసమ్మత్ - సమ్మదౌ - సమ్మదః, విశేషసమ్మచ్చబ్ధితో దకారాంత స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యా. అవిత్పక్షయేతి. తథాసి త్వయా సమ్యక్సృష్టిలేకసి - మే హృదయం-అవి త్పక్షతయా అసంతుష్టతయా. అద్యాసి సంశయగత త్వేనేత్యర్థః. నిర్ణయమేవ ధావతి అనుసరితి. అపేక్షిత ఇతి యావత్. అద్యాసి నిర్ణయస్యానుదయాదితి భావః. నిర్ణయానుదయే హేతుమాహ-అవేతి. విధేయేషు సంధివిగ్రహాదిక ర్తవ్యాశ్లేష యా విశేష సంపదః ఆవాంతరభేదభూమానః తాః సుఖం ఆక్షేపే, అవసాయయితుం, పురుషాః ప్రత్యానుకూల్యేన స్వస్వరూపం స్వయమేవ కీన్రుం ప్రత్యాయయితుమిత్యర్థః. *స్యతే

ర్జ్యంతాదణి కర్తృకర్తృకాత్ముక్. జేరణాదిసూత్రస్థాయం విషయః. ఉమంత ఇతి ఉమాః. పచాద్యచ్. శక్తాః న భవంతి. ని. 'ఉమం శక్తే హితే త్రి' ష్విత్వమర్కః. యద్వాసుఖం యథాతథా పురుషైః విశేషసంపదోఽవసాయయితు నతమాః న శక్యాః ఉమ్యంత ఇతి ఉమాః కర్తృణి. - వీడ్చిదావిభోజ్ + విధేయమాత్రస్య సుగమత్వేఽపి తద్విశేషానాం సౌత్వ్యా ద్వాపచుశ్యాచ్చ దుర్జేయత్వాదద్యాపి నిర్ణయాకాంతేతి తా త్పర్యార్థః. అత్ర నిర్ణయధావనం ప్రత్యుత్తరవాక్యార్థస్య హేతుత్వేనాభిధానాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః. తదుక్తం.—శ్లో. 'హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృత' మితి.

అవ. అస్తు విశేషావధారణమంతరేణైవ ప్రవృత్తిరిత్యాశంక్యాహః—

మూ. సహసా విదధీత న క్రియా

మవివేకః పరమాపదాం పదమ్,

54 వృణతే హి విమృశ్యకారిణం

గుణలుభ్యాస్స్వయమేవ సంపదః.

30

టీక. క్రియాం = కార్యమును, సహసా = విమర్శింపక, నవిదధీత = చేయఁ గూడదు. అవివేకః = అవిమృశ్యకారిత్వము, పరం = అత్యంతము, అపదాం = అపదలకు, పదం = స్థానము, గుణలుభ్యాః-గుణః=గుణములయందు, లుభ్యాః=లోభముగల, సంపదః = సంపదలు, విమృశ్యకారిణం-విమృశ్య = విమర్శించి, కారిణం = చేయుపురుషుని, స్వయమేవ = స్వయముగానే, వృణతే = సేవించుచున్నవి.

తాత్పర్యము. ఓయీ ! ఏకార్యమునైనను ఆలోచింపక తొందరపడి చేయఁ గూడదు. అట్లు ఆలోచింపక యేకార్యము జేసినను లాభములేకపోవుటయేకాక పైగా నాపదలుకూడ వచ్చును. బాగుగ నాలోచించి కార్యములు చేయువానికి నిశ్చయముగాఁ గార్యసాఫల్యమై ధనవ్యయము శరీరాద్యానము మొదలగువానికి దగినంతలాభము కలిగి తీరును. కాఁబట్టి ప్రస్తుతము మనము బాగుగ నాలోచించియే చేయవలెను. లేనిచో మనకు కార్యము నెఱవేరక ప్రతికూలమై యనేకములగు ననర్థములకుఁ గారణమగును.

శబ్దాదులు. సహసా - అప్పు. విదధీత - విదధీయాతాం - విదధీర్, విపూర్వ కాల్ దు ధాక్షి - ధారణాపాపణయో రిత్తస్తాద్ధాతోః కర్తరి లిజ్ ఆత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. న - అప్పు. క్రియత ఇతి క్రియా, తాం, క్రియాం -

+ అత్ర పక్షేఽవసాయయితుమిత్యత్ర స్వాధ్యేణిజితి బోధ్యం.

క్రియే - క్రియాః, క్రియాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. న వివేకః
 అవివేకః - అవివేకా - అవివేకాః, అవివేకశబ్ద ఆకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచ
 నాంతః. పరం - అవ్య. ఆపదః - ఆపదోః - ఆపదాం, ఆపచ్ఛబ్దో ఒకారాంత స్త్రీలింగ
 మస్త్రీ బహువచనాంతః. పదం - పదే - పదాని, పదశబ్ద ఆకారాంత సపుంసకలింగః
 ప్రథమైకవచనాంతః. వృణోతే - వృణోతే - వృణోతే, వృణో - సమ్మత్వాపైస్తాధ్ధానోః
 కర్తరి లడాత్త సేవసి ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. హి-అవ్య. విమృశ్య కరోతీతి
 విమృశ్యకారీ, తం, విమృశ్యకారిణం - కారిణౌ - కారిణః. విమృశ్యకారిణో శబ్దో
 సకారాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. గుణేషు లుభాః గుణలుభాః, గుణలుభా -
 గుణలుభే - గుణలుభాః, గుణలుభాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.
 స్వయం - అవ్య. ఏవ - అవ్య. సమ్మత్ - సమ్మదౌ - సమ్మదః, సమ్మచ్ఛబ్దో దకా
 రాంతస్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వా. సహ సేతి. క్రియత ఇతి క్రియా కార్యం-తాం సహసా అవిమృశ్యేత్పర్యః.
 'సహ సేత్యాకస్తికావిమర్శయో'రితి గణవాఖ్యానే, స్వరాదిపాఠాదవ్యయత్వం. న విద
 ధీత. కుతః? అవివేకః అవిమృశ్యకారిత్వం - పరమత్వంతం - ఆపదాం పదం స్థానం.
 విపత్తికారణమిత్వర్యః. వ్యతిరేకేణోక్తమర్థ మన్వయేనాహ. - వృణోత ఇతి. గుణ
 లుభాః గుణగుర్భవ ఇతి స్వయంవరణహేతూక్తిః. సంపదః క్రియః. విమృశ్య కరోతీతి
 విమృశ్యకారీ. * 'ఉపపదమతి'జీతి సమాసః. తం స్వయమేవ వృణోతే భజంతే హి. *
 వృణోతౌభక్తౌ వితి ధాతుః. తస్మాద్విమృశ్యైవ ప్రవర్తితవృమిత్వర్యః. అత్ర సహసా
 విధానని పేదలబ్ధవిమృశ్యకారిత్వరూపకారణస్యాపద్రావవ్యతిరేకకార్యేణ సమర్థనా
 దైవధర్మేణాథాంతరన్యాసః - ద్వితీయాథే చ సవిప సాధర్మ్యేణతి జ్ఞేయమ్.

అవ. నను సాహసికస్యాపి ఫలసిద్ధిర్లశ్యత ఏవ; తత్త్విం వివేకసేత్యత్రాహః—

మూ. అభివర్షతి యోఽనుపాలయన్

విధిబీజాని వివేకవారిణా,

స సదా ఫలశాలినీం క్రియాం

శరదం లోక ఇవాధితిష్ఠతి.

30

టీక. యః = ఏపురుషుడు, విధిబీజాని = బీజములవంటి కార్యములను, వివేక
 వారిణా = ఉదకమువంటి వివేకముచే, అనుపాలయన్ = ప్రతీక్షించుచున్నవాడై,
 అభివర్షతి = తడుపుచున్నాడో, సః = ఆపురుషుడు, ఫలశాలినీం - ఫల = ఫలములచే,

శాలిని = ప్రకాశించుచున్నట్టి, క్రియాం = కర్తృను, లోకః = జనుడు, శరదమివ = శరత్కాలమునువలె, నదా = ఎల్లప్పుడు, అధితిష్ఠతి = పొందుచున్నాడు.

తాత్పర్యము. ఓయీ! సాహసించి యేదైన నొకకార్యమును జేసిన నొకప్పుడయ్యది సఫలమై లాభము కలుగవచ్చును గాని యెల్లప్పుడు నట్లే జరుగవలయు నేను. కాబట్టి నను ప్రకారములను వివేకముచే నాలోచించిచేయవలెనని నాకార్యములు సఫలములగును. లోకమునందు గర్హములు విషములను సకలమున న్ని ఊదకముచే న్నభివృద్ధి నుండు నెడల శరత్కాలము వచ్చునటను నాసన్యములు ఫలించి యాకర్షకునకు గన్నులపండువుగా నుండును. అట్లే యాలోచించిచేసిన వాచికార్యము ఫలించి లాభము గలుగఁజేయును, గనుక తొందరపడి యేకార్యమును జేయఁ గూడదు.

శబ్దాదులు. అభివర్ణతి - అభివర్ణతః - అభివర్ణన్తి, అభి-పూర్వకాత్ వృష - సేవన ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. యః-యా - యే, యచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పులిన్తః ప్రథమైకవచనాన్తః. అనుపాలయన్ - అనుపాలయన్తే - అనుపాలయన్తః, అనుపాలయచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పులిన్తః ప్రథమైకవచనాన్తః. విధీయన్త ఇతి విధయః, విధయః బిజానివ విధిబిజాని, విధిబిజం - బిజే - బిజాని, విధిబిజశబ్ద ఆకారాన్త నపుంసకలిన్తో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. వివేకో వారివ వవేకవారి, తేన, వివేకవారిణా - వారిభ్యాం - వారిభిః, వివేకవారిశబ్ద ఇకారాన్త నపుంసకలిన్త స్త్రీతీయైకవచనాన్తః. సః - తా - తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పులిన్తః ప్రథమైకవచనాన్తః. నదా - అవ్య. ఫలైః శాలిని, ఫలశాలిని - తాం, ఫలశాలినిం - శాలిన్యా - శాలినిః, ఫలశాలినిశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రీలిన్తో ద్వితీయైకవచనాన్తః. క్రియత ఇతి క్రియా, తాం, క్రియాం - క్రియే - క్రియాః, క్రియాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలిన్తో ద్వితీయైకవచనాన్తః. శరదం - శరదా - శరదః, శరచ్ఛబ్దో దకారాన్తస్త్రీలిన్తో ద్వితీయైకవచనాన్తః. లోకః - లోకా - లోకాః, లోకశబ్ద ఆకారాన్తః పులిన్తః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్య. అధితిష్ఠతి - అధితిష్ఠతః - అధితిష్ఠన్తి, అధి-పూర్వకాత్ స్థా-గతినివృత్తావిత్త్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

అభితి. యః పుమాన్. విధీయంత ఇతి విధయః కృత్యవర్గాస్తాని బిజానివేత్సువ మితసమాసః. శరదం లోక ఇవేతి వాక్యగతోపమానుసారాత్. తాని విధిబిజాని. వివేకో వారివ తేన వివేకవారిణా. పూర్వవత్సమాసః. అనుపాలయన్ ప్రతీక్షమాణ స్కు రక్షన్నుభిషర్ణతి సింహతి. స పుమాన్ - ఫలం సాధననిష్పాదోర్భిః సన్యుం చ. ని. 'సస్యే హేతుకృతే ఫల' మిత్యుభయత్రాప్యమరః. తచ్ఛాలినిం క్రియాం కర్త.

లోకా జనః. ని. “లోకస్తు భువనే జన” ఇత్యమరః. శరదమివ సదా అధితివృత్తి సదా క్రియాఫలం ప్రాప్నోత్యేవ, న కదాచిద్వ్యభిచరతీత్యర్థః. సాహసికస్య ఫలసిద్ధిః కాకతాశీయా - వివేకినస్తు నియతేతి భావః. అత్ర ఫలశబ్దేన సస్య హేతుకృతయో రర్థయోరభేదాధ్యవసాయాత్ క్షేపమూలాలిశయోక్తిః - తదనుగృహీతా చోపమే కృతుసంధేయమ్.

అవ. నియతా వివేకినః ఫలసిద్ధిత్పుక్తం - సంప్రతి తామేవ రుచ్యర్థం ప్రాతిః—

మూ. శుచి భూషయతి శ్రుతం వపుః

ప్రశమస్తస్య భవత్యలంక్రియా,

ప్రశమాభరణం పరాక్రమ

స్స నయాపాదితసిద్ధిభూషణః.

31

టీక. శుచి = సంప్రదాయశుద్ధమైన, శ్రుతం = శాస్త్రము, వపుః = శరీరమును, భూషయతి=అలంకరించుచున్నది. తస్య = అశాస్త్రమునకు, ప్రశమః = శాంతము, అలంక్రియా = అలంకారము, పరాక్రమః=కౌర్యము, ప్రశమాభరణం-ప్రశమ=శాంతము నకు, ఆభరణం = అలంకారము, సః=అపరాక్రమము, నయాపాదితసిద్ధిభూషణః-నయ = నీతిచే, ఆపాదిత = సంపాదించబడిన, సిద్ధి=కార్యసిద్ధి, భూషణః=అలంకారముగాఁగలది.

తాత్పర్యము. సాంప్రదాయసిద్ధమగు విద్యవలన శరీరమునకు శోభకలుగును. అట్టి విద్యకు శాంతము వన్నె తెచ్చును. ఎల్లప్పుడు శాంతముగానుండునెడల లోకము నిర్లక్ష్యముగాఁ జూచును. కాఁబట్టి సమయము వచ్చినపుడు కౌర్యముచూపవలెను. అట్లు సమయమునఁజూపఁబడు పరాక్రమము శాంతమునకు మిగులవన్నె దెచ్చును. రాజనీతి శాస్త్రోక్త ప్రకారముగా నాలోచించి పరాక్రమముఁ జూపించుచుండునెడల కార్యసిద్ధియై లోకంబున గౌరవము సంభవించును. కాఁబట్టి సమయమునరసి పరాక్రమముఁ జూపింపవలెను గాని యసమయమున చూపించినయెడల కార్యసిద్ధి కాకపోవుటయేకాక పరాక్రమము నకు వైయర్థ్యము వచ్చును. సాహసించుటవలన నొకప్పుడు పరాజయము కూడ సంభవించును. అప్పుడు లోకంబున నగౌరవము కలుగును.

శబ్దాదులు. శుచి-శుచిని-శుచీని, శుచిశబ్ద ఇకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. భూషయతి-భూషయతి-భూషయన్తి, భూష - అలంకార ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి పరస్మైవది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. శ్రుతం - శ్రుతే-శ్రుతాని, శ్రుతశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. వపుః-వపుషీ-వపుంసి, వపుశబ్దస్సకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రశమః-ప్రశమా-ప్రశమాః, ప్రశమశబ్ద అకా

రాన్తః పులిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. తస్య-తయోః-తేషాం, తచ్చబ్జో దకారాన్త నపుం
సకలిఙ్గష్ట స్త్రీకవచనాన్తః, భవతి-భవతః-భవన్తి, భూ - సత్తాయామిత్త్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి
లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. అలక్ష్మీనూ-క్రియే-క్రియాః, అల
క్ష్మీనూశబ్ద అకారాన్త స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ప్రశమస్య ఆభరణం, ప్రశమా
భరణం-ఆభరణే-ఆభరణాని, ప్రశమాభరణశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః ప్రథమైకవచ
నాన్తః. పరాక్రమః-పరాక్రమా - పరాక్రమాః, పరాక్రమశబ్ద అకారాన్తః పులిఙ్గః
ప్రథమైకవచనాన్తః. సః-తే-తే, తచ్చబ్జో దకారాన్తః పులిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.
నయానాపాదితా నయాపాదితా, నయాపాదితా చాసౌ సిద్ధిశ్చ నయాపాదితసిద్ధిః,
నయాపాదితసిద్ధిరేవ భూషణం యస్య సః నయాపాదితసిద్ధిభూషణః, భూషణః-భూష
ణౌ-భూషణాః, నయాపాదితసిద్ధిభూషణశబ్ద అకారాన్తః పులిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. శుచీతి. శుచి సంప్రదాయశుద్ధం-శుతం శాస్త్రశ్రవణం-కర్తృ-పపుర్బా
షయతి. అన్యథా అవిద్వాన్పురుషః శోచ్య ఇతి భావః. తస్య శ్రుతస్య ప్రశమః క్రోధో
పశాంతిః-అలంక్రియా భూషణం భవతి. అన్యథా శ్రుతవైఫల్యాదితి భావః. పరాక్రమః
సత్సవసరే శౌర్యం ప్రశమస్యాభరణం. అన్యథా సర్వైః పుభూయత ఇతి భావః.
స పరాక్రమః. నయాపాదితా నీలసంపాదితా. వివేకపూర్వకేతి యావత్. సాచా సౌ
సిద్ధిశ్చ నైవభూషణం యస్య స తథోక్తః. అన్యథా సాహసికస్య సిద్ధేః కాకతాళియత్వేన
వత్ పరాక్రమవైయర్థ్యాదితి భావః. 'వపుషో భూష్యతేవాత్ర సిద్ధేర్భూషణత్వైవ తు,
ఉభయం మధ్యమానాం తు స్వస్వపూర్వోత్తరేచ్ఛయే' తి వివేకః. ఏవం విశిష్టసిద్ధేరసన్య
భూషితాయానివ భూషణత్వోన్విత్యా సర్వోత్తరతయా స్తుతిర్గమ్యతే. అత్రోత్తరోత్తరస్య
పూర్వపూర్వవిశేషణత్వాదేకావర్తలంకారః. తుదుక్తం.—'యత్ర విశేషణభావం పూర్వం
పూర్వం ప్రతిక్రమేణైవ, భజతి పరంపరమేషాలంకృతిరేకావళి కథితా' ఇతి.

ఆవ. విమృశ్య కుర్వాదితి స్థితం తత్ర విమర్శోపాయః క ఇత్యుక్తే శాస్త్రమేవే
త్యాహః—

మూ. మతిభేదతమస్తిరోహితే

గహనే కృత్యవిధౌ వివేకినామ్,

సుకృతః పరిశుద్ధ ఆగమః

కురుతే దీప ఇవార్థదర్శనమ్.

33

టీక. మతిభేదతమస్తిరోహితే - మతిభేదతమః = తమస్సుపంటి కార్యవిప్రతి
పత్తిచే, తిరోహితే = కచ్చఃబడినట్టియు, గహనే = దురవగాహమైనట్టి, కృత్యవిధౌ =

కార్యచుష్టానమునందు, వివేకినాం = వివేకవంతులకు, సుకృతః = బాగుగనభ్యసించఁబడి నట్టియు, పరిశుద్ధః = సంప్రదాయ క్రమముగావచ్చినట్టి, ఆగమః = శాస్త్రము, దీపః = దీపమువలె, అర్థదర్శనం = కార్యజ్ఞానమును, తురులే = చేయుచున్నది.

తాత్పర్యము. కాఁబట్టి ఓభీమా! కార్యవిప్రతిపత్తులచే గూఢుకొనుటవలన దురవగాహమైనపుడు కార్యచుష్టానము మిగుల గష్టతరముగానుండును. అట్టిస్థితిలోఁ జేఁకటిలోనున్న వస్తువులను జూచుటకు సీపమాధారమైనటుల కార్యవిప్రతిపత్తుల నన్నిటినీ దూరముగాఁ బోఁగొట్టి కార్యచుష్టానము సుకరమగునటులఁ జేయుటకు బహుశ్రమమును సంప్రదాయసిద్ధులను నగుశాస్త్రమే యాధారమైనది. కాఁబట్టి బుద్ధిమంతులు కార్యచుష్టానసమయమున విప్రతిపత్తులు సంభవించెనేని శాస్త్రదృష్టిచేతనే విమర్శింపవలెనుగాని మఱియొకరికిగా నాలోచించఁగూడదు.

శబ్దాదులు. మతిభేదస్తవః పరిశుద్ధమతిభేదతమః, మతిభేదతమసా తిరోహితః మతిభేదతమస్తిరోహితః, తస్మిన్, మతిభేదతమస్తిరోహితే-తిరోహితయోః - తిరోహితేషు, మతిభేదతమ స్తిరోహితశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. గహనే - గహనయోః-గహనేషు, గహనశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. కృత్యానాం విధిః కృత్యవిధిః, తస్మిన్, కృత్యవిధౌ-విశోః-విధిషు, కృత్యవిధిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. వివేకవిషయస్తీతి వివేకినః, తేషాం వివేకినాం, వివేకినోః-వివేకినాం, వివేకి-శబ్దో నకారాంతః పుంలింగస్త్వీబహువచనాంతః. సుష్టు కృతః, సుకృతః-సుకృతో-సుకృతాః, సుకృతశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. పరిశుద్ధః-పరిశుద్ధో - పరిశుద్ధాః, పరిశుద్ధశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆగమః-ఆగమా-ఆగమాః, ఆగమశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తురులే-తుర్వాలే-తుర్వలే, డు కృత్-కరణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరిలట్ ఆత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. దీపః-దీపా-దీపాః, దీపశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యు. అధానాం దర్శనం అర్థదర్శనం, తత్, అర్థదర్శనం-దర్శనే - దర్శనాని, అర్థదర్శనశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యా. మతీతి. మతిభేదః కార్యవిప్రతిపత్తిః. మతిభేదస్తవ ఇవేత్యుపమితనమాసః. దీప ఇవేత్యుపమానుసారాత్. తేన తిరోహితే విహితే అతనివ గహనే దురవగాహా కృత్యవిధౌ కార్యచుష్టానే వివేకినాం సుకృతః స్వభ్యస్తః బహుభ్యో బహుశః శ్రుత ఇత్యర్థః. అతనివ పరిశుద్ధో నిశ్చితః సంప్రదాయప్రాప్తః అన్యత్ర సువిహితః ప్రవాతాది దోషరహితశ్చ. ఆగమశ్శాస్త్రం. ని. 'ఆగమ శ్శాస్త్ర ఆయాతే' ఇతి విశ్వః. దీప ఇవ అర్థదర్శనం, కార్యజ్ఞానం పుష్టప్రతిభానం చ తురులే.

అవ. ఏవం విమృశ్య కర్వతో దైవాదనర్థాగమేఽపి న కశ్చిదపరాధ
ఇత్యాహః—

మూ. స్మృహణీయగుణైర్వహాత్తభి
శ్చరితే వర్తనియచ్ఛతాం మనః,
విధిహేతు రహేతు రాగసాం
వినిపాతోఽపి సమస్యమున్నతేః.

3 ర

టీక. స్మృహణీయగుణైః-స్మృహణీయ = కొనియాడఁదగిన, గుణైః=గుణములు
కలిగినట్టి, మహాత్తభిః = సజ్జనులచేత, చరితే=అనుష్ఠింపఁబడినట్టి, వర్తని=ఆచారమునందు,
మనః=మనస్సును, యచ్ఛతాం = నడిపించుచున్న వారలకు, విధిహేతుః-విధి = దైవము,
హేతుః=నిమిత్తముగాఁగలిగినట్టియు, ఆగసాం = అపరాధములకు, అహేతుః=హేతువు
కానట్టి, వినిపాతోఽపి = అనర్థమును, సమున్నతేః=అభివృద్ధికి, సమః=సమానమైనది.

తాత్పర్యము. లోకమాన్యులగు సజ్జనులచే నాచరింపఁబడు నాచారముల ననుస
రించి శాస్త్రదృష్టిచే బహునైపుణ్యముగా విమర్శించి నడుచుచున్నవారల కొకవేళ నన
ర్థము దైవికముగావచ్చినను నప్పుడు వారిదోషమేదియు నుండదుగనుక నభివృద్ధి తుల్య
ముగా నెంచవలెనుగాని వారిని నిందింపఁగూడదు.

శబ్దాదులు. స్మృహయితుం యోగ్యాస్మృహణీయాః, స్మృహణీయా గుణా
యేషాం తే, స్మృహణీయగుణాః, తైః, స్మృహణీయగుణేన-గుణాభ్యాం-గుణైః, స్మృహ
ణీయగుణశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్త్రోతీయాబహువచనాంతః. మహాత్తనా - మహా
త్తభ్యాం-మహాత్తభిః, మహాత్తశబ్దో నకారాంతః పుంలింగస్త్రోతీయాబహువచనాంతః.
చరితే-చరితయోః - చరితేషు, చరితశబ్ద అకారాంతనపుంసకలింగస్త్రోతీయకవచనాంతః.
వర్తని - వర్తనోః - వర్తసు, వర్తశబ్దో నకారాంతనపుంసకలింగస్త్రోతీయకవచనాంతః.
యచ్ఛతః-యచ్ఛతోః-యచ్ఛతాం, యచ్ఛచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగష్ట్రీబహువచనాంతః.
మనః-మనసీ-మనాంసి, మనశ్శబ్దగుకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. విధిః
హేతుః యస్య సః, విధిహేతుః-విధిహేతూ-విధిహేతవః, విధిహేతుశబ్ద ఉకారాంతః
పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. న హేతుః అహేతుః, అహేతుః - అహేతూ-అహే
తవః, అహేతుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆగసః - ఆగసోః -
ఆగసాం, ఆగశ్శబ్దగుకారాంత నపుంసకలింగష్ట్రీబహువచనాంతః. వినిపాతః - వినిపాతో-
వినిపాతాః, వినిపాతశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అపి-అప్య. సమః-
సమా-సమాః, సమశబ్దఅకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సమున్నతే - సము
న్నతోః-సమున్నతీనాం, సమున్నతిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగష్ట్రీయైకవచనాంతః.

వ్యా. స్పృహణీయేతి. స్పృహణీయగుడైః లోకశ్లాఘ్యగుడైః మహత్తల్లి సృజనైః చాణే అనుష్ఠితే వర్జని ఆచారే చునో యచ్ఛతాం సిదధతాం. సన్తార్థేణ పృథగ్ సారా మిత్యర్థః. విధిహేతు ధైవనిమిత్తః. ని. 'విధిర్విధానే దైవే చేత్యమరః. అప ఏవ ఆసా మపరాధానాం అహేతుః-వినిపాతో-ఽపి దైవికా-ఽసర్థో-ఽపి. ని. 'వినిపాతో-ఽపపాతే స్యాద్దైవాదివృసనే-ఽపి చేతి విశ్వః. సమున్న తేరలివృద్ధేః సమః తుల్యః దైవికే పురుష స్యానుపాలభ్యత్వాదితి భావః. యథాహ కామందకః.—'యత్తు సమ్యగుపక్రాంతం కార్యమేతి వివర్ణయం, పుమాంస్తత్రానుపాలభ్యో దైవాంతరితపౌరుష' ఇతి.

అవ. సుప్రతి యద్విమృశ్యం తదాహః—

మూ శివమాపయికం గరియసీం

ఫలనిష్పత్తిమదూషితాయతిమ్,

విగణయ్య నయంతి పౌరుషం

విజితక్రోధరయా జిగీషవః.

3౫

టీక. జిగీషవః=జిగీషువులగురాజులు, విజితక్రోధరయాః=నస్తః-విజిత = జయించబడిన, క్రోధ = కోపముయొక్క, రయాస్సస్తః=వేగముకలవారగుచు, గరియసీం=గొప్ప దైనట్టియు, అదూషితాయతిం - అదూషిత = దూషించబడనట్టియు, ఆయతిం=ఉత్తర కాలముకలిగినట్టి, ఫలనిష్పత్తిం = ఫలనిష్ఠిని, విగణయ్య = నిశ్చయించి, పౌరుషం = పురుషకారమును, శివం = అనుకూలమైన, ఔపయికం = ఉపాయమును, నయన్తి = పొందించుచున్నారు.

తాత్పర్యము. జిగీషువులగురాజులు తమక్రోధవేగము నణచుకొని తమకార్య సిద్ధులను బాగుగనాలోచించి యవశ్యము తమకు జయముకలుగునని నిశ్చయించుకొనిన పిమ్మట పౌరుషము నవలంబించవలెనుగాని ఫలనిశ్చయముకాకుండనే కార్యమును జేయఁ గూడదు. ఇదియే విమర్శించఁదగినవిషయము.

శబ్దాదులు. శివం-శివ-శివాన్, శివశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచ నాంతః. ఉపాయ ఏవ ఔపయికః, తం, ఔపయికం - ఔపయికా - ఔపయికాన్, ఔపయికశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇయం గుర్వీ ఇయం గుర్వీ-ఇయమనయారతిశయేన గుర్వీ గరియసీ, తాం, గరియసీం - గరియస్యా-గరియసీః, గరియసీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఫలస్య నిష్పత్తిః, తాం, ఫలనిష్పత్తిం-ఫలనిష్పత్తి-ఫలనిష్పత్తిః, ఫలనిష్పత్తిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచ

నాన్తః. అదూషితా ఆయతిర్యస్యాస్మా, తాం, అదూషితాయతిం - అదూషితాయతీ-
అదూషితాయతీః, అదూషితాయతిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రిన్తో ద్వివీధియైకవచనాన్తః. విగ-
ణయ్య-అవ్య. నయతి-నయతః-నయన్తి, జీఙ్ -ప్రాపణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరిలట్ షరస్త్వై
పది ప్రథమపురుషబహువచనాన్తః. పురుషస్య భావః పౌరుషం, తల్, పౌరుషం -
పౌరుషే - పౌరుషాణి, పౌరుషశబ్ద అకారాన్త పుంసకన్తో ద్వివీధియైకవచనాన్తః.
క్రోధస్య రయః క్రోధరయః, విజితః క్రోధరయః యైస్తే, విజితక్రోధరయాః, విజితక్రోధ-
రయః-రయా - రయాః, విజితక్రోధరయశబ్ద అకారాన్తః పుంలిङ్గః ప్రథమాబహువచ-
నాన్తః. జిగీఘా - జిగీఘా - జిగీఘవః, జిగీఘశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిङ్గః ప్రథమాబహు-
వచనాన్తః.

వ్యా. శివమితి. జిగీఘవో జయేచ్ఛవో నృపాః - విజితక్రోధరయాః విజితక్రోధ-
వేగా న్యంతః గరియసీం ప్రభూతాం అదూషితాయతిం అక్షతోక్షరకాలాం. స్వంతా
మిత్యర్థః. ఫలనిష్పత్తిం ఫలసిద్ధిం విగణయ్య. ఫలవత్త్వం నిశ్చిత్యేత్యర్థః. పౌరుషం
పురుషకారం శివమనుకూలం-బౌద్ధయికం ఉపాయం. * వినయాదిత్వా త్వాన్విక్లే తక్-
ఉపాయార్థ స్వత్వం చ ఇతి ప్రాప్త్యః. నయంతి ప్రాప్తయంతి. పౌరుషముపాయేన
యోజయంతీత్యర్థః. నానిశ్చితఫలం కర్తృ తర్వత ఇతి భావః. యథాహ కామందకః-
క్లో. 'నిష్ఫలం క్లేశబహుళం సందిగ్ధఫలమేవ చ, న కర్తృ తర్వాన్త్యిమాన్ సదా వైరాను-
బంధి చే'తి. * నయతి ప్రాప్తార్థే ద్వికర్తృకః. అత్ర పౌరుషస్య కర్తృత్వ కర్తృ-
త్వేఽప్రపాయస్యాతథాత్వాత్ క్రోధం వినయత ఇత్యాదివత్ - 'కర్తృత్వే చాశరికే
కర్తృణి' ఇత్యాత్మ నేపదం న భవతి.

మూ. అపనేయ ముదేతు మిచ్ఛతా

తిమిరం రోషమయం ధియా పురః,

అవిభిద్య నిశాకృతం తమః

ప్రభయా నాంశుమతాప్యదీయతే.

3౬

టీక. ఉదేతుం = పృథ్విపాండుటకు, ఇచ్ఛతా = ఇచ్ఛయించుచున్న పురుషునిచే,
పురః=ముందుగా, రోషమయం = క్రోధమువలనవచ్చినట్టి, తిమిరం=అజ్ఞానము, ధియా=
వివేకముచే, అపనేయం=పోగొట్టదగినది, తథాహి=అదియు క్తమేకదా, ఆంశుమతాః=
సూర్యునిచేతను, ప్రభయా=తేజస్సుచేత, నిశాకృతం = రాత్రివిహితమైన, తమః = చీక
టిని, అవిభిద్య = భేదించక, నోదీయతే=ఉదయించకపోవుట.

తాత్పర్యము. సూర్యుడు ముందుగా రాత్రి కృతముగు చీకటిని తన ప్రభచే బోగొట్టి యుదయించునటుల వృద్ధిబొందఁగోరుపురుషుఁడు ముందుగా వివేకముచేఁ గ్రంథజనితముగు నజ్ఞానమును దూరముగాఁ బోగొట్టి సమస్తకార్యములను బ్రారంభించవలెను.

శబ్దాదులు. అపసేయం-అపసేయే-అపసేయాని, అపసేయశబ్ద అకారాంత నపుం సకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ఉదేతు-అవ్యు. ఇచ్చతా-ఇచ్చద్భ్యాం-ఇచ్చస్మి, ఇచ్చ చ్చబ్జస్తకారాంతః పుంలిङ్గస్తృతీయైకవచనాంతః. తిమిరం - తిమిరే-తిమిరాణి, తిమిరశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. రోషమయం-రోషమయే-రోషమయాని, రోషమయశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ధియా - ధీభ్యాం-ధీభిః, ధీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలిङ్గస్తృతీయైకవచనాంతః. పురః-అవ్యు. అవిభిన్య-అవ్యు. నిశయా కృతం నిశాకృతం, తత్, నిశాకృతం-నిశాకృతే-నిశాకృతాని, నిశాకృతశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. తమః-తమసీ-తమాంసి, తమశ్చబ్జస్సకారాంతనపుం సకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రభయా - ప్రభాభ్యాం-ప్రభాభిః, ప్రభాశబ్ద అకారాంతస్త్రీలిङ్గస్తృతీయైకవచనాంతః. న-అవ్యు. అంశవోఽస్య సన్తతి అంశుమాన్, లేన, అంశుమతా - అంశుమద్భ్యాం-అంశుమద్భిః, అంశుమచ్ఛబ్జస్తకారాంతః పుంలిङ్గస్తృతీ యైకవచనాంతః. అపి-అవ్యు. ఉదీయతే - ఉదీయేతే-ఉదీయంతే, ఉ-తూర్వకాత్ ఇజ్- గతావిత్వస్సాధాతోః భావే లడాత్త సేపది, ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యా. అపసేయమితి. ఉదేతు మభ్యుదేతుం వివర్ధితుమితి యావత్-ఇచ్చతా పురుషేణ-పురః ప్రథమం రోషమయం రోషాదాగతం. * 'మయిన్యే'తి మయిన్. తిమిరమజ్ఞానం - ధియా వివేకబుద్ధ్యా కరణేన - అపసేయం - అపసేద్యం.—తథాహి. అంశుమతాపి కర్తా ప్రభయా లేజనా కరణేన - నిశాకృతం రాత్రివిహితం తమో ధ్వాంతం అవిభిద్య నోదీయతే. కింతు విభిద్యైవత్యర్థః. సూర్యస్యాప్యేవం కిమతా న్యేషామిత్యపిశబ్దార్థః. ఇహో భావే లట్.

అప. నను దుర్బలస్త్వైవమస్తు బలీయసస్తు క్రోధాదేవ కార్యసిద్ధిర్యత ఆహః—

మూ. బలవానపి కోపజన్తన

స్తమసో నాభిభవం రుణధి యః,

క్షయపక్ష ఇవైందవీః కలా

స్సకలా హంతి స శక్తిసంపదః.

1
32

టీక. బలవానపి = శూరుఁడైనను, యః = ఏరాజు, కోపజన్తనః - కోప = కోపమువలన, జన్తనః = పుట్టిన, తమసః = అజ్ఞానముయొక్క, అభిభవం = ఆక్రమణ

మును, న రుణధినివారింపడో, సః = ఆరాజు, త్తయపక్షః = కృష్ణపక్షము, విద్వదేః = చంద్రునియొక్క, కలాషన = కలనువలె, సకలాః = సమస్తమైనట్టి, శక్తిసమ్ముతః - శక్తి = ప్రభుమంత్రోత్సాహశక్తులయొక్క, సమ్ముతః = సంపదలగు, హన్తి = నశింపఁ జేయుచున్నాఁడు.

తాత్పర్యము. మహాశూరుడైనను గ్రాధావేశమును బూని యేలినైపున బ్రూరింభించిన నలని కార్యములన్నియుఁ గృష్ణపక్షరాత్ములతోఁ జుద్రకలఁ నలించు నటుల నశించుటయేకాక ప్రభుమంత్రోత్సాహశక్తిసంపదలు కూడ నశించును. కాఁబట్టి క్రోధవేగము నాపుకొని కార్యాచరణమున కుపక్రమింపవలెను గాని బలవంతుఁడ నాకేమని గర్వించి గ్రాధావేశముతోఁ గార్యాచరణమున కుపక్రమింపఁకూడదు. గ్రాధాంధునకు యుక్తాయుక్త వివేకముండదు; కాఁబట్టి యతని లోకోత్తరసామర్థ్యము వృద్ధమగునుగాని కార్యసాఫల్యముకాదు.

శబ్దాదులు. బలమస్యాస్తీతి బలవాక్ - బలవంత - బలవంత, బలవచ్ఛబ్దస్తకారాంత్రః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. అసి - అప్య. కోపాజ్జన్య యస్య తత్ కోపజన్య, తస్య, కోపజన్యనః - జన్యనోః - జన్యనాం, కోపజన్యన్ శబ్దో నకారాంత్ర నపునసకలిక్లః ప్తప్రేకవచనాంతః. తమసః - తమసోః - తమసాం, తమశ్శబ్దస్తకారాంత్ర నపునసకలిక్లః ప్తప్రేకవచనాంతః. న - అప్య. ఆభిభవతీత్యభిభవః. తం, ఆభిభవం - అభిభవౌ - ఆభిభవాన్, అభిభవశబ్ద ఆకారాంత్రః పులిక్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. రుణధి - రుణః - రుణన్తి, రుధిర్-అవరణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది, ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. యః - యౌ - యే, యచ్ఛబ్దో దకారాంత్రః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. త్తయస్య పక్షః, త్తయపక్షః - త్తయపక్షౌ - త్తయపక్షౌ, త్తయపక్షశబ్ద ఆకారాంత్రః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అప్య. ఇన్దోరిమా విద్వవ్యః, తాః, విద్వపీం - విద్వవ్యౌ-విద్వవీః, విద్వపీశబ్ద ఈకారాంత్రస్త్రిలిక్లో ద్వితీయాబహువచనాంతః. కలాం - కలే - కలాః, కలాశబ్ద ఆకారాంత్రస్త్రిలిక్లో ద్వితీయాబహువచనాంతః. సకలాం - సకలే - సకలాః, సకలాశబ్ద ఆకారాంత్ర స్త్రిలిక్లో ద్వితీయాబహువచనాంతః. హన్తి - హతః - ఘ్నున్తి, హన్-హింసాగత్యోరిత్యస్తాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సః - తౌ - తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంత్రః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. శక్తీనాం సమ్ముతః, తాః, శక్తిసమ్ముదం - సమ్ముదౌ - సమ్ముదః, శక్తిసమ్ముచ్ఛబ్దో దకారాంత్రస్త్రిలిక్లో ద్వితీయాబహువచనాంతః.

వ్యా. బలవానితి. బలవాక్ శూరోఽసి యః, కోపాజ్జన్య యస్య తస్య కోపజన్యనః-అవర్ణో బహుప్రీహి ర్వ్యధికరణో జన్మాద్భుత్తరపదో ఇతి వామసః. తమసో

మోహస్య. * కృద్యోగా త్కర్తరి వష్టి. అభిభవమాక్రాంతిం - న రుణద్ధి. న నివార
యతి. స సృహ - త్వయస్య పక్షః త్వయపక్షః కృష్ణపక్ష ఇత్యర్థః. విందమి ఇందు
సంబంధిని కలా ఇవ. ని. 'కలా తు హోడశో భాగ' ఇత్యమరః. సకలాః శక్తిసంపదః -
ప్రభుశక్తిం శోశదండబలాం - ముత్రశక్తిం జ్ఞానబలాం-ఉత్సాహశక్తిం విక్రమ
బలా మితి తిస్తోఽపి శక్తీః హంతి నాశయతి. అంధస్య జంఘాబలమివ క్రాంతాంధస్య
లోకాంతరమపి సామర్థ్యం వృద్ధ మేవేత్యర్థః. అత్ర కాలస్య సర్వకారణత్వాత్
త్వయపక్షస్య కలాత్వయకారిత్వమస్త్యేవ. తమసన్తు తత్కాలవిజృంభణాత్తథా
వృషదేశః.

అవ. ఆధ విమృశ్య కర్వతః క్రియాప్రకార మాహః—

మూ. సమవృత్తిరుపైతి మార్దవం
సమయే యశ్చ తనోతి తిగ్గతామ్,
అధితిష్ఠతి లోకమోజసా
స వివస్వానివ మేదిసిపతిః.

3౮

టీక. యః - ఏరాజు, సమవృత్తిస్థుక్ - సమ = సమానమైన, వృత్తిస్థుక్ =
వృత్తికలవాడగుచు, సమయేనతి = ఆవసరమగుచుండగా, మార్దవం = మృదువృత్తిత్వ
మును, ఉపైతి = పొందుచున్నాడో, తిగ్గతామ్ = తీక్షణవృత్తిత్వమునున్న, తనోతి=
చేయుచున్నాడో, సః = ఆ, మేదిసిపతిః = రాజు, వివస్వానివ = సూర్యుడవలె,
ఓజసా = తేజస్సుచేత, లోకం = లోకమును, అధితిష్ఠతి = ఆక్రమించుచున్నాడు.

తాత్పర్యము. సమయాసమయములనుబట్టి మృదుత్వముఁ జూపింపవలసినపుడు
మృదుత్వమును, తీక్షణత్వమును గనఁబఱచవలసినపుడు తీక్షణత్వమును గనఁబఱచుచునే
రాజు యుక్తదండుండై పరిపాలన చేయుచుండునో యతఁడు లోకమును దన ప్రభావ
ముచే సూర్యునివలె నాక్రమించును. కాబట్టి సమస్తకార్యములను విమర్శించి సమ
యము వచ్చినపుడు పౌరుషమును జూపింపవలెనుగాని యసమయమున సంరంభమును
జూపింపఁగూడదు.

శబ్దాదులు. సమవృత్తిర్యస్యసః, సమవృత్తిః - సమవృత్తీ - సమవృత్తయః, సమ
వృత్తిశబ్ద ఇకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఉపైతి - ఉపేతః - ఉపయన్తి,
ఉపపూర్వకాల్ ఇశో - గతావత్సన్ధాంతోః కర్తరి లట్ యదైవది ప్రథమపురుషైక
వచనాంతః. మృదోర్భావః మార్దవం, తల్, మార్దవం - మార్దవే - మార్దవాని, మార్దవశబ్ద
అకారాంత సమసంకల్పో ద్వితీయైకవచనాంతః. సమయే - సమయయోః - సమయేషు,

సమయశబ్ద అకారాంతః పులిక్కు స్ఫుటమైకవచనాంతః. యః - యా - యే, యచ్చజ్ఞో
దకారాంతః పులిక్కుః ప్రథమైకవచనాంతః. తనోతి - తనుతః - తస్యైతి, తను - చిస్తార
ఇస్సస్థాధాతోః కర్తరి లట్ వరస్త్వపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తిగ్నస్య భావ
త్తిగ్నతా, తాం, తిగ్నతాం - తిగ్నతే - తిగ్నతాః, తిగ్నతాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలింగో
ద్వితీయైకవచనాంతః. అధితివృత్తి - అధితివృత్తః - అధితివృత్తి, అధి-పూర్వకాత్ హ్-న-తి
నిపుత్రావిశ్వస్థాధాతోః కర్తరి లట్ వరస్త్వపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. లోకం -
లోకా - లోకాః, లోకశబ్ద అకారాంతః పులిక్కుః ద్వితీయైకవచనాంతః. ఓజసా -
ఓజోభ్యాం - ఓజోభిః, ఓజశబ్దస్సకారాంత సపుంసలిక్కు స్త్రీయైకవచనాంతః. సః -
తా - తే, తచ్చజ్ఞో దకారాంతః పులిక్కుః ప్రథమైకవచనాంతః. వివస్వాన్ - వివ
స్వస్తా - వివస్వంతః, వివస్వచ్ఛబ్ద స్తకారాంతః పులిక్కుః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ -
అవ్యు. మేదిన్యాః పతిః, మేదినీపతిః - మేదినీపతీ - మేదినీపతయః, మేదినీపతిశబ్ద
ఇకారాంతః పులిక్కుః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. సమేతి. యః సమానాతిమృదుర్వాతితిగ్నా వృత్తిర్యస్య స సమవృత్తిస్సక్ -
సమయే సత్యవసరే మార్దవం మృదువృత్తిత్వ ముపైతి - తిగ్నతాం తీక్ష్ణవృత్తిత్వం చ
తనోతి. స మేదినీపతిః వివస్వానివ ఓజసా తేజసా లోకం అధితివృత్తి ఆక్రామతి.
సూర్యోఽసి ఋతుభేదేన ప్రాతఃకాలాదిభేదేన వా సమవృత్తిత్యాది యోజ్యం. తథా
చోక్తం.—‘మృదుదండః పరిభూయతే తీక్ష్ణదండ ఉద్వేజితో భవతి యథార్హదండః
పూజ్యత’ ఇతి.

అవ. ఉక్తాన్యథాకరణే దోషమాహః—

మూ. క్వ చిరాయ పరిగ్రహశ్చియం

క్వ చ దుష్టేంద్రియవాణివశ్యతా,

శరదభ్రుచలా శ్చలేంద్రియై

రసురయౌ హి బహుచ్ఛలాశ్చియః.

3౯

టీక. శ్రియం = సమృద్ధియైక్య, చిరాయ = బహుకాలము, పరిగ్రహః =
స్వాధీనముచేసికొనుట, క్వ = ఎక్కడ, దుష్టేంద్రియవాణివశ్యతా - దుష్ట = దుష్టము
లగు, ఇంద్రియవాణి = గుణములవంటి యింద్రియములకు, వశ్యతా = పశ్యుండగుట,
క్వ = ఎక్కడ, హి = ఏకారణమువలన, శరదభ్రుచలాః - శరత్ = శరత్కాల
మందలి, ఆభ్ర = మేఘములువలె, చలాః = చంచలములైనట్టియు, బహుచ్ఛలాః -
బహు = అధికములైన, చలాః = నెలమలు కలిగినట్టి, శ్రియః = సంపదలు, చలేం

ద్రియైః - చల = చంచలములైన, ఇంద్రియైః = ఇంద్రియములుకలవారిచే, అసు
రక్షాః = రక్షించుటకు శక్యముగానివి.

తాత్పర్యము. సంపదలు శరత్కాలమేఘములువలె బహుచంచలములును బహు
రంధ్రములు నగుటవలన దుష్టాశ్వుంబులవలె దుష్టంబులగు నింద్రియములకు వశ్యులైన
చంచలేంద్రియములు కలవా రాసంపదలను జిరకాలము సంరక్షించుకొనఁజాలరు. కనుకఁ
గ్రాధావేశము నణఁచుకొనుట మిగుల శ్రేయస్కరము. అవినీతులకు సంపదలు చిరకాల
ముండవు; కనుక వివేకుఁడై యుండవలెను. అతియకాని యెంతోపమువచ్చిన నంతోప
మును దైకిగనవఱుచుచు నేవనినైనను జేసినయెడల నాకార్యములన్నియుఁ జేసిపోవును.

శబ్దాదులు. క్వ-అవ్య. చిరాయ-అవ్య. పరిగ్రహః-పరిగ్రహక-పరిగ్రహః, పరి
గ్రహశబ్ద ఆకారాంత్ర పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంత్ర. శ్రియః-శ్రియోః-శ్రియాం,
శ్రీశబ్దఃకారాంత్రస్త్రిలిక్లఃప్రథమైకవచనాంత్ర. క్వ-అవ్య. చ - అవ్య. వశంగతః వశ్యః,
వశ్యస్య భావః వశ్యతా, ఇన్ద్రియాణి వాజిన ఇవ ఇన్ద్రియవాజినః, దుష్టాశ్చ తే ఇన్ద్రియ
వాజినశ్చ దుష్టేన్ద్రియవాజినః, దుష్టేన్ద్రియవాజినాం వశ్యతా, దుష్టేన్ద్రియవాజి
వశ్యతా-వశ్యతే-వశ్యతాః, దుష్టేన్ద్రియవాజివశ్యతాశబ్ద ఆకారాంత్రస్త్రిలిక్లః ప్రథమైక
వచనాంత్ర. శరది అభ్రాః శరదభ్రాః, శరదభ్రవచ్చలాః శరదభ్రవచ్చలాః, శరదభ్రవచ్చలా -
చలే-చలాః, శరదభ్రవచ్చలాశబ్ద ఆకారాంత్రస్త్రిలిక్లః ప్రథమాబహువచనాంత్ర. చలాని
ఇన్ద్రియాణి, యేషాం, తే, చలేన్ద్రియాః, తైః, చలేన్ద్రియైః, చలేన్ద్రియేణ - చలేన్ద్రి
యాభ్యాం-చలేన్ద్రియైః, చలేన్ద్రియశబ్ద ఆకారాంత్ర పులిక్లఃస్త్రిలిక్లఃప్రథమాబహువచనాంత్ర.
న సురక్షాః అసురక్షాః, అసురక్షా - అసురక్షే - అసురక్షాః, అసురక్షాశబ్ద ఆకారాంత్ర
స్త్రిలిక్లః ప్రథమాబహువచనాంత్ర. హి-అవ్య. బహూని ఛలాని యాసాం తాః బహు
చ్ఛలాః, బహుచ్ఛలా - బహుచ్ఛలే-బహుచ్ఛలాః, బహుచ్ఛలాశబ్ద ఆకారాంత్రస్త్రిలిక్లః
ప్రథమాబహువచనాంత్ర. శ్రిః-శ్రియోః-శ్రియః, శ్రీశబ్ద యకారాంత్రస్త్రిలిక్లః ప్రథమా
బహువచనాంత్ర.

వ్యా. కేవలి. శ్రియాం సంపదాం చిరాయ బహుకాలం పరిగ్రహః స్వాయత్తి
కరణం క్వ. ఇంద్రియాణి వాజిన ఇవేత్యుపమితనమాసః. దుష్టానామూర్ధ ధావినాం -
ఇంద్రియవాజినాం - వశ్యా వశంగతాః తేషాం భావ స్తతా క్వ. నోభయమేకత్ర
తిష్ఠతీత్యర్థః. కుతః? హి యస్మాత్ శరదభ్రవచ్చలాశ్చంచలాః. కించ, బహుచ్ఛలాః
బహువ్యాజాః. బహురంధ్రా ఇతి యావత్. ని. 'ఫలం తు ఫలితే వ్యాజ' ఇతి విశ్వః.
శ్రియ స్సంపదః. చలేన్ద్రియై రజితేన్ద్రియైరిత్యర్థః. అసురక్షాః రక్షితుమశక్యాః.
కథంచిత్రాప్రప్తా అపి శ్రియో నావినీతేషు తిష్ఠంతీత్యర్థః. వాక్యార్థహేతుకం కావ్య
లింగమలంకారః.

అవ. శ్రోధస్య దుష్టతాముక్త్వా తస్య త్యాగముపచేశతి:—

మూ. కిమసామయికం వితన్వతా

మనసః ఖోభముపాత్తరంహసః,

క్రియతే పతిరుచ్చక్షై రపాం

భవతా ధీరతయాధరీకృతః.

౪౦

టీక. ఉపాత్తరంహసః-ఉపాత్త = పొందఁబడిన, రంహసః = తొందరకలిన, మనసః = మనస్సునకు, అసామయికం=అప్రాప్తకాలమైన, ఖోభం=కలఁతను, వితన్వతా = చేయుచున్న, భవతా=నీచేత, ధీరతయా = ధీరతచే, అధరీకృతః = తిరస్కరింపఁబడిన, అపాంపతిః = సముద్రుఁడు, ఇదాసీం = ఇప్పుడు, కిం = ఏల, ఉచ్చక్షై=అధికుడై, క్రియతే=చేయఁబడుచున్నాఁడు.

తాత్పర్యము. ఓభీమసేనా ! ఇదివరలో ధీరత్వముచే సముద్రునిజయించితివను యశస్సును బొందియుండియు నిప్పుడేల యసమయసరంభమునొంది మనస్సునకు ఖోభము కలుగఁజేసికొనుచు బూర్వపుధైర్యమును బూర్వపుఖ్యాతితోఁబాటు పోఁగొట్టు కొనుచున్నావు. ఇది నీకు దగదు. కాఁబట్టి మనఃఖోభమును బొందక ధైర్యమవలంబించి శ్రోధావేశమును దూరముగాఁ బారఁద్రోలి శాస్త్రదృష్టిచే నంతను విమర్శించుకొని బహుజాగ్రతతో నడచుకొనుము.

శబ్దాదులు. కిం-అవ్య. సమయోస్య ప్రాప్తసామయికః, సామయికో న భవతీశ్య సామయికః, తం, అసామయికం-అసామయికౌ-అసామయికౌ, అసామయికశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. వితన్వతా-వితన్వద్భావం-వితన్వద్భిః, వితన్వచ్చబ్ద స్తకారాంతః పుంలింగస్త్రీతీయైకవచనాంతః. మనసః-మనసోః-మనసాం, మనశ్శబ్దస్సకారాంతః పుంలింగష్టష్ట్యైకవచనాంతః. ఖోభం-ఖోభా - ఖోభాః, ఖోభశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉపాత్తం రంహః యేన తతో, ఉపాత్తరంహః, తస్య, ఉపాత్తరంహసః - రంహసోః-రంహసాం, ఉపాత్తరంహశ్శబ్దస్సకారాంత నిపుంసకలింగష్టష్ట్యైకవచనాంతః. క్రియతే-క్రియతే-క్రియతే, డు కృచ్ఛో - కరణ ఇత్యన్తాధాతోః కర్తృణి లఙాత్తనవది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. పతిః - పతీ-పతయః, పతిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఉచ్చక్షై-అవ్య. అపః, అపః, అద్భిః, అద్భ్యః, అద్భ్యః, అపాం, అప్స, అప్సబ్దః పకారాంతస్త్రీలింగో నిత్యబహువచనాంతః. భవతా-భవద్భావం - భవద్భిః, భవచ్చబ్దస్తకారాంతః పుంలింగస్త్రీతీయైకవచనాంతః. ధీరస్య భావో ధీరతా, తయా, ధీరతయా - ధీరతాభ్యాం - ధీరతాభిః, ధీరతాశబ్ద అకారాంత భా-టీ-18

స్త్రీ లిక్ష్మ ప్రతియొకవచనాన్తః. అధరీకృతః - కృతౌ-కృతాః, అధరీకృతశబ్ద అకారాన్తః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. కిమితి. ఉపాత్తరంహసః ప్రాప్తవ్యరస్య మనసః. సమయోఽవసరోఽస్య ప్రాప్తస్సామయికః. 'సమయ వ్రవస్య ప్రాప్త' మితి తథా. స న భవతీత్యసామయికస్త మప్రాప్తకాలం త్తోభం విశ్వంతా భవతా ధీరతయా ధైర్యగుణేన. క్లో. 'మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం సత్స్వసి హేతు' ప్సితి రసికాః. అధరీకృతః తిరస్కృతః. ప్రాగితి శేషః. అపాం పతిరభ్యః ఇదాసేం కిం కిమిధం ఉచ్చతైః అధికః క్రియతే. నవరాజితం పునరుచ్చతైః కుర్యాదితి భావః. అత్ర వితన్వతేతి భీమవిశేషణస్య పదార్థ స్యాపాంపతే రుచ్చైఃకరణహేతుత్వా త్కావ్యలింగమలంకారః.

మూ. శ్రుతమవ్యధిగమ్య యే రిపూ

న్వినయంతే న శరీరజన్తనః,

జనయంత్యచిరాయ సంపదా

మయశస్త్రే ఖలు చాపలాశ్రయమ్

౪౧

టీక. యే=వరు, శ్రుతం=శాస్త్రమును, అధిగమ్యాఽపి = అభ్యసించియు, శరీర జన్తనః-శరీర=శరీరమువలన, జన్తనః=పుట్టిన, రిపూ=శత్రువులగు కామగ్రోధాదులను, న వినయస్తే-జయింపరో, తేఖలు=వారైతే, అచిరాయ = శీఘ్రముగా, సమ్మదాం = సంపదలకు, చాపలాశ్రయం - చాపల=చాపలము, అశ్రయం=అశ్రయముగాఁగలిగినట్టి, అయశః=అపకీర్తిని, జనయన్తి=పుట్టించుచున్నారు.

తాత్పర్యము. శాస్త్రములను జదువుకొనియుం గామగ్రోధలోభమోహమదమాత్స ర్యములను నంతశ్శత్రువులను జయింపలేక యింద్రియవశ్యులైనరాజులు తమ చాపల్యము వలన సంపదలకు 'సంపదలస్థిరములు' అను నపయశస్సును గలిగించుచున్నారు. కాని సంప దలకు స్వతస్సిద్ధమైన చంచలత్వములేదు. ఇంద్రియనిగ్రహములేని రాజునకు సంపదలు నిలువవు ; కాఁబట్టి రాజైనవాఁ డింద్రియనిగ్రహము కలిగియుండవలెను. ఇంద్రియ లోలుఁడై యుండఁగూడదు.

శబ్దాదులు. శ్రుతం-శ్రుతే-శ్రుతాని, శ్రుతశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిङ్గో ద్వితీ యైకవచనాన్తః. ఆపి-అప్య. అధిగమ్య-అప్య. యః-యా యే, యచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పులిక్లః ప్రథమాబహువచనాన్తః. రిపుం-రిపూ-రిపూః, రిపుశబ్ద ఉకారాన్తః పులిङ్గో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. వినయతే-వినయేతే-వినయస్తే, వి పూర్వకాత్ ణీఙ్-ప్రావణ

ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. న - అప్య. శరీరా జ్జన్మ యేషాం తే శరీరజన్మనః, తాన్, శరీరజన్మానం - జన్మానా-జన్మనః, శరీరజన్మన్ శబ్దో నకారాంతః పులిన్తో ద్వితీయబహువచనాంతః. జనయతి - జనయతి-జనయన్తి, జనీ-ప్రాదుర్భావే ఇత్యస్తాధాతోః ణిచి కర్తరి లట్ పరస్మై పది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఆచిరాయ-అప్య. సమృదః - సమృదోః - సమృదాం, సమృచ్ఛబ్ధో దకారాంత స్త్రీ ప్రజ్ఞప్తీబహువచనాంతః. ఆయశః - ఆయశసీ-ఆయశాసి, ఆయశశ్శబ్దస్సకారాంతః సమనకర్త్యో ద్వితీయైకవచనాంతః. సః-తా-తే, శచ్ఛబ్ధో దకారాంతః పులిన్తః ప్రజ్ఞాబహువచనాంతః. ఖలు- అప్య. చపలస్య భావశ్చాపలం, చాపలం ఆశ్రయః యస్య తన్ చాపలాశ్రయం, తత్, చాపలాశ్రయం - ఆశ్రయే-ఆశ్రయాణి, చాపలాశ్రయశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిన్తో ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యా. శ్రుతమితి. కించ యే శ్రుతం శాస్త్రమధిగమ్యాపి శరీరజన్మనః శరీరప్రభివాన్ రిపూన్ కామక్రొధలోభమోహాదీన్ న వినయంతే న నియచ్ఛంతి. న నుదుతీ త్యర్థః. * 'కర్తృప్థే చాశరీరే కర్తృణీ' త్యాత్మ నేపదం. తే ఖల్వచిరాయ ఝడితి సంపదాం చాపలాశ్రయమస్థైర్యనిబంధనమయశో దుష్క్రియం జనయంతి. ఆశ్రయదోషా దన్తైర్థ్యం సంపదాం న స్వదోషాదిత్యర్థః. అజితారిషడ్వర్గస్య కుకస్సూపద ఇతి భావః.

అవ. తథా శ్రోధాత్కార్యహానిరిత్యాశయేనాహః—

మూ. అతిపాతితకాలసాధనా

స్వశరీరేంద్రియవర్గతాపనీ,

జనవన్న భవంతమక్షమా

నయసిద్ధేరపనేతుమర్హతి.

౪౨

టీక. అతిపాతితకాలసాధనా-అతిపాతిత = అతిక్రమించబడిన, కాల = కాలమును, సాధనా = సాధనమునుగలిగినట్టి, స్వశరీరేంద్రియవర్గతాపనీ-స్వ=కనయొక్క, శరీర = శరీరమునకును, ఇంద్రియవర్గ = ఇంద్రియసమూహమునకును, తాపనీ = తపించజేయునట్టి, అక్షమా = శ్రోధము, భవంత=నిన్నును, జనవత్ = ప్రాకృతజనునివలె, నయసిద్ధిః-నయ=నీతిశాస్త్ర సాధ్యమైన, సిద్ధిః=ఫలమునుండి, అపనేతుం = వేటుగాఁజేయుటకు, న+అర్హతి=తగదు.

తాత్పర్యము. ఇది యుక్తము. ఇది ఆయుక్తము. ఇది సమయము. ఇది యసమయము. ఇతనివలన సాహాయ్యమగును. ఇతనివలన సాయముకాదు. ఇతని నాశ్రయించ

వచ్చును. ఇతని నాశ్రయింపఁగూడదు. ఇది కార్యము. ఇది యకార్యము. ఇత్యాది జ్ఞానము దురాగ్రహావేశితునకు నశించును. ఇందియకాక తనశరీరమునకును నిందియములకును సంతాపరూపబాధలు కలుగును. అసమయకోపమువలన నిట్టి యనర్థపరంపరలు సంభవించును. రాజనీతివలనఁ గాఁదగిన కార్యసిద్ధులన్నియుఁ జెడిపోవును. అసమయ కోపావేశపరవశుఁడగుట కాపురుషలక్షణము. కాఁబట్టి యసమయ శ్రోధమును దుకిఁ జేఁసియఁగూడదు. మహావివేకానివగు నీకిట్లసమయశ్రోధావేశపరవశత్వము తగదు. అసమయ శ్రోధావేశపరవశుఁడవై కార్యములను జెడకొట్టకుము.

శబ్దాదులు. కాలశ్చ సాధనాని చ కాలసాధనాని, అతిపాతితాని కాలసాధనాని యయా సా అతి పాతితకాలసాధనా, సాధనా - సాధనే - సాధనాః, అతి పాతితకాలసాధనాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. తాపయతీతి తాపసి, ఇన్ద్రియాణాం వర్గః ఇన్ద్రియవర్గః, శరీరశ్చ ఇన్ద్రియవర్గశ్చ శరీరేన్ద్రియవర్గా, స్వస్య శరీరేన్ద్రియవర్గా స్వశరీరేన్ద్రియవర్గా, స్వశరీరేన్ద్రియవర్గ యోస్తాపసి, శ్వశరీరేన్ద్రియవర్గతాపసి - తాపస్యా - తాపస్యః, స్వశరీరేన్ద్రియవర్గతాపసిశబ్ద ఈకారాంత స్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. జనేన తుల్యం జనవత్ - అప్య. న - అప్య. భవంత - భవంతా - భవతః, భవచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పులిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. న త్తమా అత్తమా - అత్తమే - అత్తమాః, అత్తమాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. నయస్య సిద్ధిః నయసిద్ధిః, తస్యాః, నయసిద్ధిః - నయసిద్ధిభ్యాం - నయసిద్ధిభ్యః, నయసిద్ధిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలిङ్గః పञ్చమ్యైకవచనాంతః. అపనేతుం - అప్య. అర్హతి - అర్హతః - అర్హన్తి, అర్హ-పూజాయామిత్యస్తాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైవది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యా. అతిపాతితేతి. అతిపాతితాని అతిక్రాంతాని-కాలః సమయోఽనురూపః సాధనాని సహాయాదీని చ యయా సా తథోక్తా. తాపయతీతి తాపసి. * కర్తరి ల్యుట్. టిత్యాత్ జీవ్. స్వస్య యచ్ఛరీరం ఇన్ద్రియవర్గశ్చ తయో స్తాపసి అత్తమా శ్రోధః - భవంతం జనవత్ పుగ్గన మివ. * తేన తుల్యం క్రియాపేద్యతిరితి వతిప్రత్యయః. తేనేవాన్తో లక్ష్యతే. 'తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తి' రిత్యన్యయత్వం. నయసిద్ధేః, నీతిశాస్త్రసాధనఫలాత్ అపనేతుం పుగ్గక్రతుం నార్హతి. అసమయ శ్రోధస్యాత్వ సంతాపాతిరిక్తం ఫలం నాస్తీత్యర్థః.

అవ. దుష్టః శ్రోధ ఇత్యుక్త మథ త్తమాయా గుణానాహః—

మూ. ఉపకారకమాయతేర్ఘ్యం

ప్రసవః కర్తృఫలస్య భూరిణః,

అనపాయ నిబర్హణం ద్విపాం

న తితిక్షాసమమస్తి సాధనమ్.

౪౩

టీక. ఆయతేః = ఉత్తరకాలమునకు, భృశం = అత్యంతము, ఉపకారకం = ఉపకారకమైనట్టియు, భూరిణః = గొప్పదగు, కర్మఫలస్య = కార్యసిద్ధికి, ప్రసవః = కారణమైనట్టియు, అనపాయ = స్వయముగా నశించునదియు, ద్విపాం = శత్రుస్థలము, నిబర్హణం = వినాశకమైనట్టి, సాధనం = సాధనము, తితిక్షాసమం - తితిక్షా = ఊమతో, సమం = తుల్యమైనది, నాస్తి = లేదు.

తాత్పర్యము. శ్రోధ మనర్థహేతువని యనేకకారణములచే యుక్తియుక్తముగా నిరూపించబడినది. ఇక శాంతము కార్యసాధకమని నిరూపించవలసియున్నది. స్థిరమగు ఫలము కలుగుటకును గాఢములు సిద్ధించుటకును శత్రువినాశనముగుటకును సాధనము లనేకములు కలవు. అన్ని సాధనములలోను ఊమతో సమానమైన యుక్తమ సాధనము మఱొకటిలేదు. కాబట్టి వివేకియగురాజు ఊమ నవలంబించి కార్యములను సాధించుకొనవలెను. అనర్థహేతువగు ననమయ శ్రోధావేశమును బొంది స్వకార్యములను బాడుచేసికొనఁగూడదు.

శబ్దాదులు. ఉపకారకం - ఉపకారకే - ఉపకారకాణి, ఉపకారకశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆయతేః - ఆయతోఽః - ఆయతీనాం, ఆయతిశబ్ద ఇకారాంత స్త్రీలింగ షష్ఠ్యైకవచనాంతః. భృశం - అవ్య. ప్రసూయతేఽనేనేతి, ప్రసవః - ప్రసవో - ప్రసవాః, ప్రసవశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. కర్మణః ఫలం కర్మఫలం, తస్య, కర్మఫలస్య - ఫలయోః - ఫలానాం, కర్మఫలశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగః షష్ఠ్యైకవచనాంతః. భూరిణః - భూరిణోః - భూరిణాం, భూరిశబ్ద ఇకారాంత నపుంసకలింగ షష్ఠ్యైకవచనాంతః, అపాయోఽనాస్తి త్యపాయ, అపాయ న భవతీత్యనపాయ - అనపాయసి - అనపాయాని, అనపాయోశబ్దో నకారాంత నపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నిబర్హణం - నిబర్హణే - నిబర్హణాని, నిబర్హణశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ద్విపాః - ద్విపాః - ద్విపాం, ద్విత్వబద్ధకారాంతః పుంలింగఃష్ఠీబహువచనాంతః. న - అవ్య. తితిక్షయా సమం తితిక్షాసమం - సమే - సమాని, తితిక్షాసమశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అస్తి-స్తః-సస్తి, అస-భవీత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరిస్తే పది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సాధనం - సాధనే - సాధనాని, సాధనశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. ఉపకారకమితి. ఆయతే రుత్తరకాలస్య భృశమత్యంతముపకారకం. స్థిర ఫలహేతుత్కర్థః. భూరిణః ప్రభూతస్య కర్తృఫలస్య. ప్రసూయతే అనేనేతి ప్రసవః కారణం. అపాయ న భవతీత్యనపాయ స్వయమవినశ్యదేవ ద్విషాం నిబర్హణం వివా శకం ఏవంగుణకం సాధనం తితిక్షాసమం త్తమాతుల్యం నాస్తి. ని. 'త్యాంతి స్తితిక్షే' త్యమరః. * 'తిజ నిశాన' ఇతి ధాతోః, 'గుప్తిచ్చి' ద్భృ స్య' నితి త్తమాత్థే నస్యైర్మయః. తితిక్షాసమమిత్యుక్తోపమేయా సమానగా ఆర్థీ లుప్తోపమా. భృశఢ్కార్యనపాయ క్షణస్సాధనాంతరవైలక్షణ్యాద్వ్యతిరేకశ్చ వృజ్యతే. భేదప్రాధాన్యే ఉప మానాదుపమేయస్యాధిక్యే విచర్యయే చ వృతిరేకః.

అవ. నను తితిక్షయా కాలక్షేపే సుయోధనస్సర్వాన్ రాజ్ఞో వశీకుర్యాదిత్య త్రాహః—

మూ. ప్రణతిప్రవణాన్విహాయ న
 సహజప్రేమనిబద్ధచేతనః,
 ప్రణమంతి సదా సుయోధనం
 ప్రథమే మానభృతాం న వృష్టయః.

౪౪

టీక. సహజస్నేహనిబద్ధచేతనః - సహజ = సహజమైన, స్నేహ = స్నేహముతో, నిబద్ధ = కూర్పబడిన, చేతనః = చిత్తము కలిగినట్టియు, మానభృతాం = మానవంతులలో, ప్రథమే = అగ్రే సమలైనట్టియు, వృష్టయః = యాదవులు, ప్రణతి ప్రవణాన్ - ప్రణతి = నమస్కారమందు, ప్రవణాన్ = ఆసక్తికలిగినట్టి, నః = మనలను, విహాయ = విడిచి, సుయోధనం = దుర్యోధనుని, సదా = ఎల్లప్పుడు, న + ప్రణమన్తి = అనున రించరు.

తా. ఓయీ ! మనము శాంతము నవలంబించి కాలక్షేపము చేయుచుంటిమేని దుర్యోధనుడు యాదవులు మున్నగు సమస్తరాజులను తనపక్షమునకుఁ ద్రవ్వకొని యుద్ధంబున సహాయులనుగాఁ జేసికొనక మానఁడని యెంచఁజనదు. ముందుగా యాదవుల నాలొచించుదము. యాదవులకు మనయందు గాఢమైన ప్రేమగలదు. మనమును వారియందు భయభక్తులు కలిగి వర్తించుచున్నాము. మఱియు యాదవులనగా మానవంతులలో నగ్రే సమలు. అట్టి యాదవులు మనలను విడిచి దుర్యోధను నాశ్రయించెదరనుట విశ్వసింపఁదగినది కాదు. యాదవులు మనపక్షమున నుండురనుట నిశ్చయము. అట్టివారిసహాయము మన కున్నపుడు మన కసాధ్యమేదియు నుండదని నముము.

శబ్దాదులు. ప్రణతౌ ప్రవణాః ప్రణతిప్రవణాః, తాన్, ప్రణతిప్రవణం - ప్రవణౌ - ప్రవణాన్, ప్రణతి ప్రవణశబ్ద అకారాంత్య పులిङ्గో ద్వితీయాబహువచనాంత్యః. విహాయ - అవ్య. మాం, మా - అవాం, నౌ - అస్తాన్, నః, అన్తచ్ఛబ్దో దకారాంత్యః పులిङ्గో ద్వితీయాబహువచనాంత్యః. సహ జాయత ఇతి సహజం, సహ జచ్ఛ తల్మేమ చ సహజప్రేమ, సహజప్రేష్టా నిబద్ధం-సహజప్రేమనిబద్ధం - చేతః యేషాం తే సహజప్రేమనిబద్ధచేతసః, సహజప్రేమనిబద్ధచేతాః-చేతసా-చేతసః, సహజప్రేమనిబద్ధచేతశబ్దస్సకారాంత్యః పులిङ్గః ప్రథమాబహువచనాంత్యః. ప్రణమతి - ప్రణమతః-ప్రణమన్తి, ప్ర-పూర్వకాత్ ణమ-ప్రవాప్తే శబ్ద ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లట్ షరస్వే చది ప్రథమపురుషబహువచనాంత్యః. సదా - అవ్య. సుఖేన యోగ్యతే అనేనేతి సుయోధనః, తం, సుయోధనం-సుయోధనౌ-సుయోధనాన్, సుయోధనశబ్ద అకారాంత్యః పులిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంత్యః. ప్రథమః-ప్రథమా-ప్రథమే, ప్రథమశబ్ద అకారాంత్యః పులిङ్గః ప్రథమాబహువచనాంత్యః. మానం బిభ్రతీతి మానభృతః, తేషాం మానభృతః-మానభృతోః-మానభృతాం, మానభృచ్ఛబ్దస్తకారాంత్యః పులిङ్గః ప్రథమాబహువచనాంత్యః. న-అవ్య. వృష్టిః-వృష్టీ-వృష్టయః, వృష్టిశబ్ద ఇకారాంత్యః పులిङ్గః ప్రథమాబహువచనాంత్యః.

వ్యా. ప్రణతీతి. సహజస్నేహేన ఆకృతిమప్రేష్టా నిబద్ధచేతసః అస్తాసు గాఢం లగ్నచిత్తాః. సుయోధనే తు న తథేతి భావః. కించ మానభృతాం అహంకారిణాం ప్రథమే అగ్రేసరాః. వృష్టయో యాదవాః - ప్రణతిప్రవణాన్ ప్రణామపరాన్ - సుయోధనస్తు న తథేతి భావః. *నః అస్తాన్ విహాయ సుయోధనం సదా నప్రణమంతి నానుసరంతి. కింతు కార్యకారే తృప్త్యంజ్యేవేశ్వర్యః. సతి యాదవపరిగ్రహే న కించి దస్తాకమసాధ్యం భవేదితి భావః. అనేకపదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః.

అవ. కారణాంతర మాహః:-

మూ. సుహృదస్సహజస్తథేతరే

మతమేషాం న విలంఘయంతి యే,

వినయాదివ యాపయంతి తే

ధృతరాష్ట్రాత్తజమాత్త సిద్ధయే.

౪౫

టీక. కిచ్చ=మిత్రయు, ఏషాం = ఈయాదవులకు, యే=యే, సహజాః=మాతా పితృపక్షీయై న, సుహృదః=మిత్రులును, తథా=ఆప్రకారముగా, ఇతరే=ఇతరమిత్రులును, మతం = వృష్టిపక్షమును, న విలంఘయన్తి=అతిక్రమింపరో, తే=ఆదివిధమిత్రులగురాజులు, అత్త సిద్ధయే-అత్త = తమయొక్క, సిద్ధయే = జీవనముకొఱకు, ధృతరాష్ట్రా

త్తజు=దుర్యోధనుని, వినయాచిన = ఆనుహుల్కమువలనవలె, యాపయన్తి = కాలమును వెళ్లించుచున్నారు.

తాత్పర్యము. మఱియు యాదవుల మాతాపితృపక్షీయులగు సహజమిత్రులును మఱియు పరస్పరోపకారాది నిమిత్తములవలన మిత్రత్వమునుబొందియున్న యితరరాజులును యాదవపక్షమును విడువరు. సమయమువచ్చువఱకు నాదుర్యోధనునాశ్రయించి తమకాభిమును బొందుచు నతనికి విధేయులై కాలయాపనముచేయుచు సమయము వచ్చినపు డాదుర్యోధనుని విడచి యాదవపక్షమును తేరదరు. కనుక వారివిషయమై మనము సందేహించఁబనిలేదు.

శబ్దాదులు. సుహృద్దయం యేహం తే సుహృదః, సుహృత్ - సుహృదౌ- సుహృదః, సుహృచ్చబ్ధి దకారాంతః పులిక్లః ప్రథమాబహువచనాంతః. సహ జాయన్త ఇతి సహజాః, సహజః-సహజౌ-సహజాః, సహజశబ్ద అకారాంతః పులిక్లః ప్రథమా బహువచనాంతః. తథా-అప్య. ఇతరః - ఇతరౌ-ఇతరే, ఇతరశబ్ద అకారాంతః పులిక్లః ప్రథమాబహువచనాంతః. మతం-మతే-మతాని, మతశబ్ద అకారాంతః నపుంసకలింగో ద్వితీ యైకవచనాంతః. ఆస్య-ఆనయోః, వినయోః-ఏహం, ఇదంశబ్దో మకారాంతః పులిక్లః పులిక్లః బహువచనాంతః. న-అప్య. విలక్ష్ణయతి-విలక్ష్ణయతః-విలక్ష్ణయన్తి. వి-పూర్వకాత్ లఙ్ఘి- గతావిశ్వస్థాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. యః-యా- యే, యచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులిక్లః ప్రథమాబహువచనాంతః. వినయాత్ - విన యాభ్యాం-వినయేభ్యః, వినయశబ్ద అకారాంతః పులిక్లః పఞ్చమ్యైకవచనాంతః. ఇవ- అప్య. యాపయతి-యాపయతః-యాపయన్తి, యా-ప్రాపణ ఇత్యస్తాధాతోః జిచి కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. సః - తౌ-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులిక్లః ప్రథమాబహువచనాంతః. ధృతరాష్ట్రస్య ఆత్మజః ధృతరాష్ట్రాత్తజః, తం, ధృత రాష్ట్రాత్తజం-ఆత్మజౌ-ఆత్మజౌ, ధృతరాష్ట్రాత్తజశబ్ద అకారాంతః పులిక్లః ద్వితీయైక వచనాంతః. ఆత్మనాం సిద్ధిః ఆత్మసిద్ధిః, తస్యై, ఆత్మసిద్ధయే - సిద్ధిభ్యాం-సిద్ధిభ్యః, ఆత్మసిద్ధి శబ్ద ఇకారాంతస్త్రిలింగశుభ్రేభ్యైకవచనాంతః.

వ్యా. సుహృద ఇతి. కించ ఏహం వృష్టి నాం యే సహజాః సహజాతాః. మాతృ పితృపక్ష్య ఇత్యర్థః. * అన్యేష్యపి. దృశ్యత ఇతి డప్రత్యయః. సుహృదో మిత్రాణి, తథా ఇతరే కృత్రిమసుహృదశ్చ, (ధనజీవనమేతో రాశ్రితాః కృత్రిమసుహృదః)- మతం పృష్టిపక్షం న విలంఘయంతి నాతిక్రామంతి తే ద్వయేఽపి నృపాః దుర్యోధనోప జీవినోఽపితి భావః. ఆత్మసిద్ధయే స్వజీవనార్థం ధృతరాష్ట్రాత్తజం దుర్యోధనం వినయా

దాసుకూల్యాదివ యావయంతి కాలం గమయంతి. కార్యకాలే తు తేఽపి పృష్టిపక్షప్రవే
శిన ఏవేత్సర్గః. * యాతే ర్గ్యంతా ల్లబ్. 'అర్తిప్రీ' త్యాదినా పుగాగమః.

అవ. కించ నాయమభియోగకాల ఇత్యాశయేనాహః—

మూ. అభియోగ ఇమాన్తహీభుజో

భవతా తస్య కృతః కృతావధేః,

ప్రవిఘాటయితా సముత్పతక్

హరిదశ్వః కమలాకరానివ.

౪౬

టీక. కృతావధేః-కృతః=చేయఁబడిన, అవధేః = అవధికలిగినట్టి, తస్య=ఆదుర్యో
ధనునకు, భవతా=సీచేత, అవధ్యస్తే=అవధ్యంతమునందు, కృతః = చేయఁబడినట్టి, అభి
యోగః=అభియానము, ఇమాన్=ఈ, మహీభుజః=రాజులను, హరిదశ్వః = సూర్యుఁడు,
కమలాకరాన్ + ఇవ = తటాకములనువలె, సముత్పతక్=బయలుదేరుచున్నదై, ప్రవిఘాట
యితా=భేదించఁగలను.

తాత్పర్యము. పండ్రెండుసంవత్సరములు వనవాసమును నొకసంవత్సర మజ్ఞాత
వాసమును జేయునట్లుల మనము దుర్యోధనునకు బాసయిచ్చియున్నాము. ఆగడుపు
పూర్తికాకమునుపే మనము వానిమీఁదికి వెడలితిమా మనప్రతిజ్ఞను మనమే పోగొట్టిన
వారమగుదుము. ఆగడుపు సమాప్తియైనతరువాత మనము యుద్ధమునకు వెడలితిమా
యప్పుడు సూర్యోదయకాలమందు సూర్యరశ్మిచే దటాకములయందలి పద్మములన్నియు
వికసించునట్లు యాదవులు మొదలగు రాజులందఱు దుర్యోధనునిపక్షమునుండి విడిపోయి
మనపక్షముచేరుదురు. కాబట్టి యిప్పుడు మనకు యుద్ధమునకు వెళ్లఁదగినకాలము కాదు.

శబ్దాదులు. అభియోగః-అభియోగౌ-అభియోగాః, అభియోగశబ్ద ఆకారాన్తః
పులిక్లః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇమం, ఏనం-ఇమా, ఏనౌ-ఇమాన్, ఏనాన్, ఇదంశబ్దో
మకారాన్తః పులిక్లో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. మహీం భుజ్జత ఇతి మహీభుజః
తాన్, మహీభుజం-మహీభుజౌ - మహీభుజః, మహీభుక్ష్మబ్దో జకారాన్తః పులిక్లో
ద్వితీయాబహువచనాన్తః. భవతా-భవద్భ్యం-భవద్భిః, భవచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పులిక్ల
స్త్రుతీయైకవచనాన్తః. తస్య-తయోః - లేషాం, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పులిక్లష్ట్యైక
వచనాన్తః. కృతః-కృతౌ-కృతాః, కృతశబ్ద ఆకారాన్తః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాన్తః.
కృతః అవధిర్యస్య సః కృతావధిః, తస్య, కృతావధేః - కృతావధోః - కృతావధీనాం,
కృతావధిశబ్ద ఇకారాన్తః పులిక్లష్ట్యైకవచనాన్తః. ప్రవిఘాటయితా - ప్రవిఘాట
భా-టీ—19

యితారా-ప్రవిఘాటయితారః, ప్ర-విఘార్వకాత్ ఘటి - భాషాయామిశ్రస్తాద్ధాతోః
కర్తరి లుట్ పరస్మై పది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సముత్పత్తే - సముత్పత్తస్తా-సముత్ప
తంతః, సముత్పత్తచ్చుబ్ధస్తకారాంతః పులిక్తః ప్రథమైకవచనాంతః. హరిదశ్వః - హరి
దశ్వ-హరిదశ్వః. హరిదశ్వశబ్ద ఆకారాంతః పులిక్తః ప్రథమైకవచనాంతః. కమా
కరం-కమలాకరా-కమలాకరాత్, కమలాకరశబ్ద ఆకారాంతః పులిక్తః ద్వితీయాబఘ
వచనాంతః. ఇన-ఆమృ.

స్వా. అభియోగ ఇతి. కృతావధేః పరిభాషితకాలస్య. 'అవధిస్తవధానే స్వా
ప్రీమ్ని కాలే విరేషి చే' తి విశ్వః. * తస్య సుయోధనస్య-కర్తృణి వశ్యీ. భవతా కృషః.
ఆవధ్యంత ఇతి శేషః. అభియోగః ఆహవః అభియాసమితి యావత్. ని. 'అభియోగస్తు
శపథే స్వాదాహవపరాభవ' ఇతి విశ్వః. ఇమాన్ పూర్వోక్తాన్ మహిభజో
రాజ్యః - హరిదశ్వః ఉష్ణరశ్మిః - కమలాకరానివ సముత్పత్తే ఉద్యమే - ప్రవి
ఘాటయితా భేత్సృతి. * ఘటేశ్వరాదికా ల్లుట్, భావాదికస్య తు 'మితాం ప్రాప్య'
ఇతి ప్రాప్త్యంతం స్వాత్.

అవ. అథ నయే వృష్టివత్ప్రస్తావ్ ప్రత్యాహః—

మూ. ఉపజాపసహా విలంఘయన్

స్త్రీ విధాతా నృపతీ మదోద్ధతః,

సహతే న జనోఽప్యధఃక్రియాం

కిము లో కాధికధామ రాజకమ్.

౪౭

టీక. మదోద్ధతః-మద = మదముచే, ఉద్ధతః = గర్వితుడైనట్టి, సః = ఆదుర్యో
ధనుడు, నృపతీ = ఇతరరాజులను, విలంఘయన్ = అవమానించుచున్నవాడై, ఉప
జాపసహా-ఉపజాప=భేదించుటకు, సహా=యోగ్యులనుగా, విధాతా=చేయగలఁడు,
జనోఽపి=ప్రాకృతజనుడును, అధఃక్రియాం=అవమానమును, స+సహతే = సహించడు,
లోకాధికధామ-లోకాధిక = లోకోత్తరమైన, ధామ=ప్రతాపముకలిగినట్టి, రాజకం =
రాజసమూహము, కిము=ఏమిచెప్పఁదగినది.

తాత్పర్యము. ఇతఁ నితరరాజులపంగతి యేమందువా? మదగర్వితుడగు దుర్యో
ధనుడు మనల నవమానపఱచినటులే యితరరాజులను గూడ నవమానించితిరును. సాధా
రణముగాఁ బామరుఁడునైత మవమానమునుసహించి యూరుకొనఁడు. అట్టిస్థితిలో లోకో
త్తరప్రతాపముకలిగిన రాజుఁడుండలము శత్రుపరాభవమును సహించి యూరఁకుండునా?

అట్లవమానితులగురాజులు వారంతటవారే శత్రువక్షమునుండి విడివడి మనవక్షమునకుఁ జేరుదురు. చేరుటకుఁ బ్రయత్నించెదరు. ముందుగా యుద్ధమునకు డికోనకపోవుటవలన వచ్చులాభమిది. కనుక నిపుడు మనము కయ్యమునకుఁ గాలుదువ్వఁగూడదు.

శబ్దాదులు. సహస్ర ఇతి సహః. ఉపజాపస్య సహః, తాత్, ఉపజాపసహం-సహా - సహాత్, ఉపజాపసహశబ్ద అకారాంత్ర పులిక్తో ద్వితీయాబహువచనాంత్ర. విలక్ష్ణయత్-విలక్ష్ణయత్-విలక్ష్ణయత్, విలక్ష్ణయచ్ఛబ్దస్తకారాంత్ర పులిక్తో ప్రథమైకవచనాంత్ర. సః-తా-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంత్ర పులిక్తో ప్రథమైకవచనాంత్ర. విధాతా-విధాతారా-విధాతారః, విపూర్వకాత్ డు దాక్ష-ధారణపోషణయోరిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లుట్ పరస్త్వేపి ప్రథమపురుషైకవచనాంత్ర. నృణాం పతయః నృపతయః, తాత్, నృపతిం-నృపతీ-నృపతీత్, నృపతిశబ్ద ఇకారాంత్ర పులిక్తో ద్వితీయాబహువచనాంత్ర. మదోద్యతః మదోద్యతః, మదోద్యతః-మదోద్యతా-మదోద్యతాః, మదోద్యతశబ్ద అకారాంత్ర పులిక్తో ప్రథమైకవచనాంత్ర. సహ-సహ-సహ-సహ-సహ-మర్షణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లడాత్త నేపి ప్రథమపురుషైకవచనాంత్ర. న-అప్య. జనః-జనా-జనాః, జనశబ్దఅకారాంత్రపులిక్తో ప్రథమైకవచనాంత్ర. ఆసి-అప్య. అధఃక్రియాం - అధఃక్రియే-అధఃక్రియాః, అధఃక్రియాశబ్ద అకారాంత్రస్త్రీలిక్తో ద్వితీయైకవచనాంత్ర. కిము-అప్య. లోకేభ్యోఽధికం లోకాధికం ధామ యస్య, తత్, లోకాధికధామ-ధామసి-ధామాసి, లోకాధికధామత్ శబ్దో నకారాంత్ర నపుంసకలిక్తో ప్రథమైకవచనాంత్ర. రాజ్ఞాంసమూహో రాజకం, రాజకం-రాజకే-రాజకాని, రాజకశబ్ద అకారాంత్ర నపుంసకలిక్తో ప్రథమైకవచనాంత్ర.

వ్యా. ఉపజాపేతి. మదోద్యతః స దుర్యోధనః - నృపతీత్ అన్యాససి నృపాత్ విలంఘయత్ - మదాదవమానయత్. సహంత ఇతి సహః తాత్. * వచాద్యచ్. ఉపజాపస్య సహాత్ భేదయోగ్యాత్. ని. 'భేదోపజాపాపువభే' త్యమరః. విధాతా విధాన్యతి. * విపూర్వస్య దధాతే ధ్లుట్. అవమానితో జనః సుభేద్య ఇతి భావః. న చ తే సహిష్టవ ఇత్యాహ-జనః ప్రాకృతోఽపి అధఃక్రియాం అవమానం న సహతే. లోకాధికధామ లోకోఽర్థరప్రతాపం రాజకం రాజసమూహః. * 'గోత్రోక్షోష్ట్రే'త్యాదినా పుణ్యో వ్రత్యయః. కిము, న సహత ఇతి కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః. తథాచ కృత్సమసి రాజమండల మస్తానేవాపలంబివృత ఇతి భావః.

అవ. నను 'సఖినీవే' త్యాది వనేచరోక్త్యా తస్య మదసంభావనాపి కథమిత్యుత్రాహః—

మూ. అసమాపితకృత్యగుంపదాం

పాతవేగం వినయేన తావతా,

ప్రభవంత్యభిమానశాలినాం

మదము త్తంభయితుం విభూతయః.

రృ

టీక. అసమాపితకృత్యసమ్మదాం - అసమాపిత = సమాప్తినిొందింపబడనట్టి, కృత్య సమ్మదాం = కార్యములుకలిగినట్టియ, అభిమానశాలినాం - అభిమాన=అభిమానమునీ, శాలినాం = ప్రకాశించుచున్నట్టి దురహంకారులయొక్క, విభూతయః = సంపదలు, తావతా=స్వల్పమైనట్టి, వినయేన = వినయముచే, హతవేగం-హతకోట్రబడిన, వేగం= వేగముకలిగినట్టి, మదం = మదమును, ఉత్తమ్భయితుం=వృద్ధిపొందించుటకు, ప్రభవన్తి= సమర్థము లగుచున్నవి.

తాత్పర్యము. ఇదివఱలో పనేచరుడు వచ్చి దుర్యోధనుని పరిపాలనావిధాన మును జెప్పనపుడు రాజులందఱును నతఁడు స్వాధీనముచేసికొనియున్నాడని చెప్పి యున్నాడు. ఇప్పుడు సీవాదుర్యోధనుడు రాజులందఱును మదగర్వితుడై పరాభ వింపగలఁడని చెప్పుచున్నావు. ఇచ్చెట్లుపానఁగనని నీవు సందేహింపఁబనిలేదు. దుర హంకారు లెన్నఁడును దమకార్యముల నన్నిటిని నిశ్చేషముగాఁ జేసికొనరు. అట్టివా లొక బ్బడు కార్యవశమునఁ గొందఱయెడల వినయముఁజూపుచున్న నైశ్వర్యమదమత్తులగుట వలన వారియైశ్వర్యములు నారి కామదవికారమును వృద్ధిఁబొందించుచు వారలను దమ యిష్టానుసారముగా నాడించుచుండును. మదము వృద్ధియైనకొలఁది గర్వమెక్కుడై యంద ఱును నవమానించుటకు పెనుదీయరు. అట్లవమానితులగురాజుల కతనియంద సంత్పత్తి కలు గకమానదు. అసంతృప్తి వృద్ధియైనకొలఁది యతనియంద సహ్యాభావ ముదయింపకమానదు. అప్పుడు వారియంతటవారే విడిపోయి మనతోఁ గలయుదురు.

శబ్దాదులు. కృత్యానాం సమ్మదః కృత్యసమ్మదః, అసమాపితాః కృత్యసమ్మదః యైస్తే, అసమాపితకృత్యసమ్మదః, లేహం, అసమాపితకృత్యసమ్మదః - సమ్మదోః - సమ్మదాం, అసమాపితకృత్యసమ్మచ్చట్టో దకారాంతః పుంలింగవృత్తి బహువచనాంతః. హతః వేగః యస్య నః హతవేగః, తం, హతవేగం - వేగౌ - వేగా, హతవేగశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. వినయేన - వినయాభ్యాం - వినయైః, వినయశబ్ద అకారాంతః పుంలింగ స్త్రుతీయైకవచనాంతః. తావతా - తావద్భ్యాం - తావద్భిః, తావచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగ స్త్రుతీయైకవచనాంతః. ప్రభవతి-ప్రభవతః-ప్రభవన్తి, ప్ర - పూర్వకాత్ భూ - సత్తాయామిత్యస్తాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మై పది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. అభిమానేన శాలన్త ఇత్యభిమానశాలినః, లేహం, అభిమానశాలినః - శాలినోః - శాలినాం, అభిమానశాలిన్ శబ్దో నకారాంతః పుంలింగ వృత్తిబహువచనాంతః. మదం - మదౌ - మదాన్, మదశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో

ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉత్తమ్యుయితం - అన్య. విభూతిః - విభూతయః, విభూతిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.

వ్యా. అసమాపితేతి. అసమాపితకృత్యసంపదాం అకృతకృత్యానాం. సావశేషిత కర్తృణామిత్యర్థః. కుతః ? అభిమానశాలినాం అహంకారీణాం విభూతయః సంపద ఏవ తావతా స్వల్పేన వినయేన. కార్యవశాదారోపితేనేతి శేషః. హతశ్చైవ ప్రతిష్ఠాప్రేరణ- నతు స్వరూపతో హతం, మదం ఉత్తంభయితం కర్థయితం ప్రభవంతి సమర్థా భవన్తి. సర్వథా ముద్దనం సంపదో వికారయంతీతి భావః.

ఆవ. అథ మదస్యానర్థహేతుతాం యుక్తే నాహః—

మూ. మదమానసముద్ధతం నృపం
న వియుక్తే నియమేన మూఢతా,
అతిమూఢ ఉదస్యతే నయా
న్నయహీనాదపరజ్యతే జనః.

R. C. | అపరాగసమీరణేరితః
క్రమశీర్ణాకులమూలసంతతిః,
సుకర స్తరువత్సహిష్టునా
రిపురున్దులయితం మహానసి.

సంపద ప్రేరణలక్షణమును
సంపదమనెడిది. సులభము.

R. C.

౫౦

టీక. (మదమానసముద్ధతం - మద = దర్పముచేతను, మాన = అహంకారము చేతను, సముద్ధతం = గర్వితుడైనట్టి, నృపం = రాజును, మూఢతా = అకార్యజ్ఞత, నియమేన = నియమముచేత, న వియుక్తే = విడువదు, అతిమూఢః = మిగుల మూఢుడు, నయాత్ = నీలిహర్గమునుండి, ఉదస్యతే = తప్పుచున్నాడు, నయ హీనాత్ - నయ = నీలిచే, హీనాత్ = హీనుడగు వానివలన, జనః = జనుడు, అపరజ్యతే = విరక్తుడగుచున్నాడు.) (అపరాగసమీరణేరితః - అపరాగసమీరణ = వాయువువంటి ద్వేషముచే, ఈరితః = చలించుకేయబడినట్టియు, క్రమశీర్ణాకులమూల సంతతిః - క్రమ = క్రమముగా, శీర్ణ = నడలినట్టియు, ఆకుల = చలించునట్టియు, మూలసంతతిః = ప్రకృత్యాది స్వజనసమూహము కలిగినట్టి, రిపుః = శత్రువు, మహా నసి = గొప్పవాడైనను, తరువత్ = వృక్షమువలె, సహిష్టునా = సహనముగలవానిచే, ఉన్దులయితం = పెకలించుటకు, సుకరః = సులభమైనవాడగుచున్నాడు.) ౫౦.

తాత్పర్యము. మదమువలన సంభవించెడి యనర్థముల నిరూపించెదను. దర్పాహంకారములుకలిగి వర్తించెడి రాజున కెప్పు డెవరితో నేయకార్యములను జేయవలయునో

చేయకూడదో యను జ్ఞాన మాపంతయైన నుండదు. అట్టిమూఢుండు నీతిమార్గమును విడిచి చరించును. అట్టివానివలన లోకమునకు ద్వేషము కలుగుచున్నది. ఇట్లు ద్వేషము క్రమముగా వృద్ధియగుకొలదిని బ్రకృతివర్గమునందు సంచలనముకలిగి రాజకార్య వైముఖ్యము ప్రారంభమగును. పిమ్మట నారాజైతగొప్పవాడైనను గాలివీచుటవలన శిథిలములగు పేట్లకలిగి కదలించబడిన వృక్షమువలె నిర్మూలించుటకు సామ్యుండగును. మదమువలన నెన్నియనర్థములు సుభవించుచున్నవో చూచితివా? కావున మదమును సహాకారమును దూరముగాఁ దృణింపవలెను. దుర్యోధనుండు స్వతః మదముకల వాఁడును, దురహంకారియునై యున్నాఁడు. అతఁడు రాజుల నవమానింపకమానఁడు. అట్లు చేయుటవలన మనకు మిగుల నుపకారమగును.

శబ్దాదులు. మదశ్చ మానశ్చ మదమానౌ, మదమానాభ్యాం సముద్ధతః, తం, మద మానసముద్ధతం - సముద్ధతౌ - సముద్ధతాన్, మదమానసముద్ధతశ్చ అకారాంతః పులిక్లః ద్వితీయైకవచనాంతః. నృపం - నృపా - నృపాః, నృపశ్చ అకారాంతః పులిక్లః ద్వితీయైకవచనాంతః. న - అప్య. వియుజ్జే - వియుజ్జాతే - వియుజ్జలే. వి-పూర్వ కాత్ యుజీ - యోగ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. నియమేన - నియమాభ్యాం - నియమైః, నియమశ్చ అకారాంతః పులిక్లః స్త్రీతీయైకవచనాంతః. మూఢస్య భావో మూఢతా, మూఢతా-మూఢతే - మూఢతాః, మూఢతాశ్చ అకారాంతః స్త్రీలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. అతిమూఢః - అతిమూఢా - అతిమూఢాః, అతిమూఢశ్చ అకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. ఉదస్యతే - ఉదస్యేతే - ఉదస్యస్తే, ఉ-తూర్వకాత్ అను-తేపణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్త కర్తరి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. నయాత్ - నయాభ్యాం - నయేభ్యః, నయ శ్చ అకారాంతః పులిక్లః పశ్చిమైకవచనాంతః. నయేన హీనః నయహీనః, తస్మాత్, నయహీనాత్ - నయహీనాభ్యాం - నయహీనేభ్యః, నయహీనశ్చ అకారాంతః పులిక్లః పశ్చిమైకవచనాంతః. అపరజ్యతే - అపరజ్యేతే - అపరజ్యస్తే, అప-పూర్వకాత్ రజ్జ-రాగఇత్యస్తాధాతోః కర్తణి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అపరాగస్సమీరణ ఇవ అపరాగసమీరణః, అపరాగసమీరణేన ఈరితః అపరాగసమీరణేరితః, ఈరితః-ఈరితౌ - ఈరితాః, అపరాగసమీరణేరితశ్చ అకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. మూలనాం సంతతిః మూలసంతతిః, శీర్ణా చ సా ఆకులా చ శీర్ణాకులా, క్రమేణ శీర్ణాకులా క్రమశీర్ణాకులా, క్రమశీర్ణాకులా మూలసంతతిర్వస్య సః క్రమశీర్ణాకుల మూలసంతతిః, సంతతిః-సంతతీ-సంతతయః, క్రమశీర్ణాకుల మూలసంతతిశ్చ ఇకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. సుకరః - సుకరా - సుకరాః, సుకరశ్చ అకారాంతః

పులింగః ప్రథమైకపదనాస్త్యః. తరువః తరువత్ - అవ్య. సహిష్ణునా - సహిష్ణుభ్యాం - సహిష్ణుభిః, సహిష్ణుశబ్ద ఉకారాంత్యః పులింగ స్త్రుతీయైకపదనాస్త్యః. రిపుః - రిపూ - రిపవః, రిపుశబ్ద ఉకారాంత్యః పులింగ ప్రథమైకపదనాస్త్యః. ఉన్మలయితుం - అవ్య. మహాన్ - మహాన్తా - మహాన్త్యః, మహచ్ఛబ్ద స్తకారాంత్యః పులింగః ప్రథమైకపదనాస్త్యః. ఆసి - అవ్య.

వ్యా. మదేతి. అపరాగేతిచ. మదమానాభ్యాం దర్పాహంకారాభ్యాం సముద్ధవం నృపం మూఢతా అకార్యజ్ఞతా నియమేన అవశ్యం న వియుక్త్యే న విముచయి - అతి మూఢః సయాస్మితిహార్దాత్ ఉదస్యతే ఉత్తిష్టతే. * కర్మకర్తరి లభి. సయహినాత్ జనః అపరజ్యతే అపరజ్ఞో భవతి. * స్వరితేత్వాదాత్తనేపదమ్. అపరాగః అప్రీతి ర్దేష ఇతి యావత్. సమీరణ ఇవ. తేనేతశ్చాలితః. అత ఏవ క్రమేణ శిష్టా శిష్టిభూతా ఆహు చలా చ మూలసంతతిః ప్రకృత్యాదిస్వజన వర్గః శిఫాసంఘాతశ్చ యస్య న తపోక్తః. ని. 'మూలం పశికృతే స్వీయే శిఫా తారాం తికాదిష్వి' తి వై జయంతీ. రిపుర్నహానసి - తరువత్ వృక్ష ఇవ సహిష్ణునా ఊహవతా ఉన్మలయితుం ఉద్ధర్తుం ధ్వంసయితుం సుకర స్సుసాధ్యః. సుకరోన్మలన ఇత్యర్థః. ఆత్ర మదాదేః పూర్వపూర్వస్యాత్తరోత్తరం ప్రతి కారణత్వాత్కారణమాలా, తరువదిక్కు పమా చేతి ద్వయోః సంసృష్టిః.

అవ. సన్వంతర్భేదమాలేఖ కథం సుసాధ్య ఇత్యుత ఆహః—

✓ మూ. అణురప్యవహంతి విగ్రహః

ప్రభుమంతఃప్రకృతిప్రకోపజః,
అఖిలం హి హినస్తి భూధరం
తరుశాఖాంతనిఘ్న బో 2 నలః.
టీక. అణురసి = స్వల్పమైవదైనను, అంతఃప్రకృతిప్రకోపజః - అంతః = లోపలనున్న, ప్రకృతి = అమాత్యాదులయొక్క, ప్రకోప = ద్వేషమువలన, జః = పుట్టినట్టి, విగ్రహః = వైరము, ప్రభుం = ప్రభువును, అపహన్తి = నశింపజేయుచున్నది. తరుశాఖాంతనిఘ్న జః - తరు = వృక్షములయొక్క, శాఖాంత = ములయొక్క, నిఘ్న = రాపిడివలన, జః = పుట్టినట్టి, అనలః = అగ్ని, అఖిలం = సమస్తమైన, భూధరం = పర్యతమును, హినస్తిహి = దహించుచున్నదిగదా.

గీ

తాత్పర్యము. మదగర్వితుడగు రాజుచే నవమానితులగు నమాత్యాదులు ప్రభువు విషయమై వైముఖ్యమును పొందినంతమాత్రమునఁ బ్రభువు సుఖసాధ్యుఁ డెట్లుగునని

యాజ్ఞోచింప నక్కఱలేదు. తరుశాఖాంతసంఘ్న ఇమువలన నుత్పన్నమైన యగ్ని స్వల్పమైనదైనను పర్వతమునంశను భస్మీ పటలము చేసినట్లు లమాత్యాదుల కవమానము వలనఁ గలిగిన ద్వేషము కొలచి దైనను క్రనుక్రమముగా వృద్ధియై రాజును పేరు లేకుండ నశింపఁజేయును.

శబ్దాదులు. అణుః - అణా - అణవః, అణశబ్ద ఉకారాంతః పులిట్లః ప్రథమైకవచనాంతః. అసి - అప్య. అపహన్తి - అపహతః - అపహ్నున్తి, అప - పూర్వకాత్ హస - హింసాగత్యోర్జ్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. విగ్రహః - విగ్రహకా - విగ్రహః, విగ్రహశబ్ద ఉకారాంతః పులిట్లః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రభుః - ప్రభూ - ప్రభూః, ప్రభుశబ్ద ఉకారాంతః పులిట్లః ద్వితీయైకవచనాంతః. అంతః ప్రకృతీనాం ప్రకోపః అంతః ప్రకృతి ప్రకోపః, అంతఃప్రకృతి ప్రకోపాజ్ఞాయత ఇత్యంతఃప్రకృతిప్రకోపజః, ప్రకోపజః - ప్రకోపజా - ప్రకోపజాః, అంతఃప్రకృతిప్రకోపజశబ్ద ఉకారాంతఃపులిట్లః ప్రథమైకవచనాంతః. అఖలం - అఖలా - అఖలాః, అఖలశబ్ద ఉకారాంతః పులిట్లః ద్వితీయైకవచనాంతః. హి - అప్య. హిన్తి - హిన్తి - హిన్తి, హిన్తి - హిన్తియామి త్యోర్జ్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ధర్మతీతి ధర్మః, భువో ధర్మః భూధర్మః, తం, భూధర్మం - భూధర్మా - భూధర్మాః, భూధర్మశబ్ద ఉకారాంతః పులిట్లః ద్వితీయైకవచనాంతః. తరుణాం శాఖాః తరుశాఖాః, తరుశాఖానామన్తాని తరుశాఖాన్తాని, తరుశాఖాన్తానాం నిఘర్షః తరుశాఖాన్తనిఘర్షః, తరుశాఖాన్తనిఘర్షాజ్ఞాయత ఇతి తరుశాఖాన్తనిఘర్షః జః, నిఘర్షః - నిఘర్షజౌ - నిఘర్షజాః, తరుశాఖాన్తనిఘర్షజశబ్ద ఉకారాంతః పులిట్లః ప్రథమైకవచనాంతః. అనలః - అనలా - అనలాః, అనలశబ్ద ఉకారాంతః పులిట్లః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. అణురితి. అణుః అల్పాఽసి అంతఃప్రకృతి ప్రకోపజః అంతరంగామాత్యాద్య పరాధనముద్భవః. ని. 'ప్రకృతిః పంచభూలేషు స్వభావే మూలకారణే, ఛందః కారణగుప్యేషు జంత్యమాత్యాదికేష్వపీతి వైజయంతీ. విగ్రహో వైరం ప్రభుముపహంతి నాశయతి. అత్ర దృష్టాంత మాహ—తరుశాఖాంతానాం నిఘర్షో ఘర్షణం తజ్జోఽనలాఽగ్నిః. భూధర్మం గిరిమఖలం సాకల్యేన హిన్తి హిన్తిదహతీత్యర్థః. అత్రోపమానోపమేయ సమానధర్మాణాం బింబప్రతిబింబతయా నిర్దేశేన దృష్టాంతాలంకారః.

అప. తథాపి పర్థమానం శత్రుం కథముపేక్షేలేత్యాశంక్య దుర్విసితత్వా దిత్యాహః—

మూ. మతిమాన్ వినయప్రమాధిన

స్వముపేక్షేత సమున్నతిం ద్విషః,

వ్యా. మతిమానితి. మతిమాన్ ప్రాజ్ఞః. వినయం ప్రమాదాతి త్యజతీతి వినయ ప్రమాధినిః దుర్విసేతస్య ద్విషః శత్రోః సమున్నతిం వృద్ధిం సముపేక్షేత. ఉపేక్షాయాః ఫలమాహ. — తాదృక్తాదృగ్విధః అవినీత ఇత్యర్థః. అంతరే క్వచిద్రంధ్రే సుజయః సుఖేన జేతుం శక్యః ఖలు. హి యస్మాత్-అవినీతస్య దుష్టనస్య సంపదః విపదంతాః విపన్నర్యాదకాః. అనర్థోదర్కా ఇత్యర్థః.

అవ. కథం దుర్విసేతస్య శత్రోస్సుజయత్వమిత్యాశంక్య భేదజర్జరితత్వా దిత్యాహః—

మూ. లఘువృత్తతయా భిదాం గతం

బహిరంతశ్చ నృపస్య మండలం,

అభిభూయ హరత్యనంతర

శిథిలం కూలమివాపగారయః

133

టీక. లఘువృత్తతయా = దుర్వృత్తికలవాడగుటచే, బహిః = మిత్రాదిదేశముల యందును, అంతరః = అమాత్యాదులయందును, భిదాం = భేదమును, గతం=పొందినట్టి, నృపస్య = రాజుయొక్క, మండలం = రాష్ట్రమును, అనంతరః = జిగీషువు, ఆపగారయః- ఆపగా = నదియొక్క, రయః=చేగము, శిథిలం=జీర్ణమైన, కూలమివ = ఒడ్డునువలె, అభిభూయ = ఆక్రమించి, హరతి=హరించుచున్నాడు.

తాత్పర్యము. దుర్వృత్తుడగురాజునకు మిత్రదేశములయందు భేదము పుట్టి శత్రువులు కలుగుదురు. తన ప్రకృతివర్గమందును భేదముపుట్టి విరోధము సంభవించును. ఇట్లు స్వవరరాష్ట్రములయందు భేదము కలుగుటచే దుర్వృత్తుడగురాజు క్రమక్రమముగా నిస్సహాయుడగుచుండును. ఇట్టివానిని జిగీషువు నదీచేగము శిథిలమగునట్టి తటమునువలె నాక్రమించి యశ్రమముగా జయించివైచును. దుర్వృత్తత్వ మనేకానర్థములకు పేరువుకాబట్టి దుర్వృత్తుడగుప్రభువును సులువుగా జయింపవచ్చును.

శబ్దాదులు. లఘు వృత్తం యస్య సః లఘువృత్తః, లఘువృత్తస్య భావః లఘు వృత్తతా, తయా, లఘువృత్తతయా - లఘువృత్తతాభ్యాం - లఘువృత్తతాభిః, లఘు వృత్తతా శబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలింగప్రతీయైకవచనాంతః. భిదాం-భిదే - భిదాః, భిదాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. గతం-గతే-గతాని, గతశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. బహిః-అవ్య. అన్యః-అవ్య. చ-అవ్య. నృపస్య-నృపయోః-ృపాణాం, నృపశబ్ద ఆకారాంతః పులింగప్రతీయైకవచనాంతః. మండలం - మణ్డలే - మణ్డలాని, మణ్డలశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. అభిభూయ - అవ్య.

హరతి-హరతః-హరన్తి, హృత్-హరణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైవచ ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః. అనన్తరః-అనన్తరా-అనన్తరే, అనన్తరశబ్ద ఆకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. శిథిలం-శిథిలే-శిథిలాని, శిథిలశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిక్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. కూలం-కూలే-కూలాని, కూలశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిక్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇన-అవ్యం. ఆపగాయా రయః ఆపగారయః, రయః-రయో-రయాః, ఆపగారయశబ్ద ఆకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. లఘ్వీతి. లఘువృక్షతమా స్వస్య మర్వృక్షతమా బహిర్విత్తాదికానాం దేహ, అంతరమాత్మాదిభుచ-భిదాం భేదం గతం ప్రాప్తం. * 'షిన్ధివాదిభ్యోఽజిత్యక్ష' ప్రత్యయః. నృపస్య మండలం రాష్ట్రం అంతరసన్నిహితః జగీషుః, ఆపగారయో నదీవేగః శిథిలం అంతర్భేదజర్జరం కూలమివ ఆభిభూయ ఆక్రమ్య హరతి.

మూ. అనుశాసతమిత్యనాకులం

నయవత్తాకులమర్జనాగ్రజమ్,

స్వయమర్థ ఇవాభివాఞ్ఞిత

స్తమభీయాయ పరాశరాత్మజః.

౫౪

టీక. ఇతి=ఈప్రకారముగా, ఆకులం = త్సుభితుడగు, అర్జనాగ్రజం=భీముని గూర్చి, నయవత్త్వ = నీతిమార్గమును, అనాకులం = అసంకీర్ణమగునటుల, అనుశాసతం = ఉపదేశించుచున్నట్టి, తం=అధర్మరాజునుగూర్చి, పరాశరాత్మజః = వేదవ్యాసమహాముని, స్వయం = స్వయముగా, అభివాఞ్ఞితః = కోరఁబడినట్టి, అర్థఇవ=మనోరథమువలె, అభియాయ=వచ్చెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లు శత్రువులచే జేయఁబడినయవకారములు స్తరణకువచ్చుట వలన త్సుభితుడైన భీమసేనునికి నీతిమార్గము నసంకీర్ణమగునట్లు లుపదేశించుచుండెడి ధర్మజునియొద్దకు మూర్తీధరించిన కోరఁబడిన మనోరథమువలె వేదవ్యాసమహాముని చనుదెంచెను.

శబ్దాదులు. అనుశాసతం-అనుశాసతో - అనుశాసతః, అనుశాసచ్ఛబ్ద స్తకారాంతః పులిక్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇతి-అవ్యం. ఆకులం న భవతీత్యనాకులం, తత్, అనాకులం-అనాకులే - అనాకులాని, అనాకులశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిక్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. నయస్య వత్త్వ నయవత్త్వ, తత్, నయవత్త్వ - వత్త్వసీ-వత్తాని, నయవత్త్వౌ శబ్దో నకారాంత నపుంసకలిక్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆకులం-ఆకులౌ - ఆకులాన్, ఆకులశబ్ద ఆకారాంతః పులిక్లః ద్వితీయైకవచనాంతః. అగ్రే జాయత ఇత్యగ్రజః, అర్జనస్య అగ్రజః

అర్జునాగ్రజః, తం, అర్జునాగ్రజం-అర్జునాగ్రజౌ - అర్జునాగ్రజాన్, అర్జునాగ్రజశబ్ద
అకారాంతః పులింగ్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. స్వయం-ఆప్య, ఆర్థః-అర్థౌ-ఆర్థాః, ఆర్థశబ్ద
అకారాంతః పులింగ్ ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అప్య. అభివాఞ్ఞితః - వాఞ్ఞితౌ -
వాఞ్ఞితాః, అభివాఞ్ఞితశబ్ద అకారాంతః పులింగ్ ప్రథమైకవచనాంతః. తం - తౌ .
తాన్, తచ్చబ్ధో దకారాంతః పులింగ్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. అభీయాం - అభిఈ
యతుః-అభిఈయూః, అభి-పూర్వకాత్ ఇన్-గ తావిశ్యస్తాధాతోః కర్తు లిట్ పరస్మై
పది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. పరాశరస్య ఆత్మజః పరాశరాత్మజః, ఆత్మజః-ఆత్మజౌ-
ఆత్మజాః, పరాశరాత్మజశబ్ద అకారాంతః పులింగ్ ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. అన్వితీ. ఇతీథం - ఆకులం అరినికారస్తరణాత్ ఉపభితం అర్జునాగ్రజం
భీమసేనం నయవర్త్య సీతిమార్గం అనాకులమసంకీర్ణం యథా తథానుశాసతముపవిశంతం.
* 'జషీత్వాదయ మ్' డిత్యభ్యస్తత్వాన్నమభావః. యద్వా నయవర్త్యాకులం సీతిమార్గ
స్థలితం భీమం ఇతీథమనుశాసతం శిక్షయంతం తం యుధిష్ఠిరం పరాశరాత్మజో వేద
వ్యాసః. స్వయమభివాఞ్ఞితోఽర్థ ఇవ. సాక్షా న్ననోరథ ఇవేత్యుల్లేపి)తా. అభీయాం
ప్రాప్తః.

అవ. అథ యుగ్మేన తమేవాహః—

మూ. మధురైరవశాని లంభయ

న్నపి తిర్యగ్చి శమం నిరీక్షితైః,

పరితః పటు బిభ్రదేనసాం

దహనం ధామ విలోకనక్షమమ్.

౫౫

సహసోపగతస్సవిస్తయం

తపసాం సూతిరసూతిరాపదాం,

దదృశే జగతీభుజా ముని

స్స పపుష్టానివ పుణ్యసంచయః.

౫౬

టీక. మధురైః = శాంతములైనట్టి, నిరీక్షితైః = చూపులచే, అవశాని = ప్రతి
కులములైనట్టి, తిర్యగ్చి=మృగపక్ష్యాదులను, శమం = శాంతిని, లమ్కయన్ = పొందించు
చున్నట్టియు, పటు=ఉజ్వలమైనట్టియు, ఏనసాం = పాపములకు, దహనం=నివర్తకమైన
ట్టియు, విలోకనక్షమం = చూడఁదగినట్టియు, పరితః=అంతకును, ధామ = లేజన్యును,
బిభ్రత్ = ధరించుచున్నట్టియు, సహసా = అకస్మాత్తుగా, ఉపగతః = వచ్చినట్టియు,

తపసాం = తపస్సులకు, సూతిః = హేతుభూతుడైనట్టియు, ఆపదాం = ఆపదలకు, అసూతిః=నివర్తకుడైనట్టి, సః=ఆ, మునిః = వేదవ్యాసమహాముని, వపుష్కా = శరీరముకరిగిన, పుణ్యసృచ్చయథా = పుణ్యరాశివలె, జగతీభుజా=ధర్మరాజుచే, సవిస్తయం=ఆశ్చర్యముతోఁ గూడుకొనినట్లులు, దదృశే=చూడబడెను.

తాత్పర్యము. పరస్పరవిరోధముకల పశువక్ష్యదులకు నైతము తనకాంతదృష్టిచే విరోధమును బోఁగొట్టి, పరస్పరప్రేమను కలిగించుచు, ననుత్తపాపక్షయకరమగు బ్రహ్మ లేజంబునంతటను పేదచల్లుచుఁ దలచనితలంపుగాఁ జనుచెంచిన మహాతపశ్శాలియు, భక్తుల కాపన్నివారకుఁడును మూర్తిభవించిన పుణ్యరాశివలె చూచువారలకు నయనా సందకరుఁడును నగు వేదవ్యాసమహాముని రాఁగా ధర్మరా జాశ్చర్యచకితుడై యతనిని జూచెను.

శబ్దాదులు. మధురేణ-మధురాభ్యాం-మధురైః, మధురశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిక్లస్త్రీయూబహువచనాంతః. న విద్యులే వశ యేహం తాని, అవశాని, తాని, అవశం-అవశే-అవశాని, అవశశబ్దో అకారాంత నపుంసకలిక్లొ ద్వితీయాబహువచనాంతః. లమ్భయే-లమ్భయంతా-లమ్భయంతః, లమ్భయచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. ఆపి-అప్య. తిర్యక్ - తిర్యశ్చీ-తిర్యశ్చీ, తిర్యశ్చబ్దస్తకారాంత నపుంసకలిక్లొ ద్వితీయాబహువచనాంతః. శమం-శమా-శమాన్, శమశబ్ద అకారాంతః పుంలిక్లొ ద్వితీయైకవచనాంతః. నిరీక్షితేన - నిరీక్షితాభ్యాం-నిరీక్షితైః, నిరీక్షితశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిక్లస్త్రీయూబహువచనాంతః. పరితః - అప్య. పటు-పటునీ-పటుని, పటుశబ్ద ఉకారాంత నపుంసకలిక్లొ ద్వితీయైకవచనాంతః. బిభ్రత్-బిభ్రతా-బిభ్రతః, బిభ్రచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. ఏనసః - ఏనసోః-ఏనసాం, ఏనశ్చబ్దస్తకారాంత నపుంసకలిక్లస్త్రీయూబహువచనాంతః. దహనం - దహనే-దహనాని, దహనశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిక్లొ ద్వితీయైకవచనాంతః. ధామ - ధామనీ-ధామాని, ధామన్ శబ్దో నకారాంత నపుంసకలిక్లొ ద్వితీయైకవచనాంతః. విలోకనస్య ఊమం, తత్, విలోకనఊమం-ఊమే - ఊమాని, విలోకనఊమశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిక్లొ ద్వితీయైకవచనాంతః. సహసా-అప్య. ఉపగతః-ఉపగతా - ఉపగతాః, ఉపగతశబ్ద అకారాంతః పుంలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. విస్తయేన సహితం సవిస్తయం, తత్, సవిస్తయం - సవిస్తయే - సవిస్తయాని, సవిస్తయశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిక్లొ ద్వితీయైకవచనాంతః. తపసః-తపసోః-తపసాం, తపశ్శబ్ద స్తకారాంత నపుంసకలిక్లస్త్రీయూబహువచనాంతః. సూతిః - సూతీ - సూతయః, సూతిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రిలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. స సూతిః అసూతిః, అసూతిః-అసూతీ - అసూతయః, అసూతిశబ్ద ఇకారాంత స్త్రిలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః.

అపదః. అపదోః - అపదాం. అపచ్ఛబ్దో దకారాంతస్త్రిలింగమప్తీబహువచనాంతః. దదృశే - దదృశా లే. దదృశిరే, దృశిర్ - ప్రేక్షణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తృణి లిడాత్త నేపది ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః. జగతీం భుక్తు ఇతి జగతీభుక్, లేన, జగతీభుజా - జగతీభుగ్భ్యాం - జగతీభుగ్భిః, జగతీభుక్ష్మబ్దో జకారాంతః పులింగస్త్రీయైకవచనాంతః. మునిః - మునీ - మునయః, మునిశబ్ద ఇకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సః - తా - లే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వపురస్యాస్తీతి, వపుష్మాన్ - వపుష్మన్ - వపుష్మన్తః, వపుష్మచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ - అప్యః పుణ్యస్య సచ్ఛయః, పుణ్యసచ్ఛయః - పుణ్యసచ్ఛయా - పుణ్యసచ్ఛయాః, పుణ్యసచ్ఛయశబ్ద ఆకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. మధురైరితి. సహనేతి చ. మధురైః శాంతైః నిరీక్షితైరవలూకనైః. *నపుంసకే భావే క్తః. న విద్యతే వశ ఆయత్తత్వం యేషాం తాన్యవశాని ప్రతిహాలాని. ని. 'వశ ఆయత్తతాయాం చే'తి విశ్వః. తిర్వంచ మృగవక్ష్యాదీన్యసి - శమం శాంతిం లంభయన్ ప్రావయన్. * 'లభేశ్చే'తి సుమాగమః. 'గతిబుద్ధీ'త్యాదినా ద్వికర్తృకత్వం. పటు ఉజ్వలం - ఏనసాం పాపానాం, దహ్యతే - నేనేతి దహనం నివర్తకం - తథాపి విలూకనక్షమం దర్శనీయం. వపస్త్రిదివిలక్షణమితి భావః. పరితః అభితః ధామ లేజో బిభ్రత్. పునః సహసోపగతః ఆకస్మాదాగతః - తపసాం నూతిః ప్రభవః, అపదాం ఆనూతిః అప్రభవః. నివర్తక ఇతి యావత్. సమునిర్వాన్యః వపుష్మాన్ మూర్తిమాన్ పుణ్యసంచయః పుణ్యరాశిరివేత్యుత్ప్రేక్షా. జగతీభుజా రాజ్ఞా యథిష్ఠిరేణ సవిష్టయం సాశ్చర్యం దదృశే దృష్టః.

మూ. అథోచ్చకై రాససతః పరాధ్యా

దుద్యన్స ధూతారుణవల్కలాగ్రః,

రరాజ కీర్ణాకపిశాంశుజాల

శృంగాత్సుమేరోరివ తిగ్రరశ్మిః.

౫౭

టీక. అథ = తరువాత, ఉచ్చకైః = ఉన్నతమైనట్టియు, పరాధ్యాత్ = శ్రేష్ఠమైనట్టి, ఆసనతః = సింహాసనమువలన, ఉద్యన్ = లేచుచున్నట్టియు, ధూతారుణవల్కలాగ్రః - ధూతః = కంపితములైనట్టియు, అరుణ = ఎఱ్ఱనైనట్టియు, వల్కల = నారచీరలయొక్క, అగ్రః = అగ్రముకలిగినట్టి, సః = అధర్మరాజు, కీర్ణాకపిశాంశుజాలః - కీర్ణ = చెదరినట్టియు, ఆకపిశ = అంతటఁ గపిశవర్ణముకలిగిన, అంశు = కిరణములయొక్క, జాలః = సమూహముకలిగినట్టియు, సుమేరోః = మేరుపర్వతముయొక్క, శృంగాత్ = శిఖరము

నుండి, ఉద్యక్ = బయలుదేరుచున్నట్టి, తిగ్గరక్తిరివ = సూర్యుడు (ని) వలె, రరాజు = ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లు వేదవ్యాసుడు మహాముని రాగా వేగమే సంభ్రమాయత్తచిత్తుడై యరుణవల్కలగ్రములు చలించుచుండ సింహాసనమునుండి యుత్తిష్ఠుడగు ధర్మరాజు కపిశంభస్త్రీజాలము ప్రకాశించుచుండ మేరుపర్వతమునుండి యుపరిభాగమున కెగయు సూర్యునివలె బ్రకాశించెను.

శబ్దాదులు. అథ-అవ్య. ఉచ్చక్రైః-అవ్య. ఆననాత్ ఆననతః-అవ్య. పరాధ్యాత్ - పరాధ్యాభ్యాం - పరాధ్యేభ్యః, పరాధ్యశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిక్తః పఞ్చమ్యైకవచనాంతః. ఉద్యక్-ఉద్యస్తై-ఉద్యస్తః, ఉద్యచ్చబ్దస్తకారాంతః పులిక్తః ప్రథమైకవచనాంతః. సః-తే-తే, తచ్చబ్దస్తకారాంతః పులిక్తః ప్రథమైకవచనాంతః. వల్కలానా మగ్రాణి వల్కలాగ్రాణి, ధూతాని చ తాన్యరుణాని చ ధూతారుణాని, ధూతారుణాని వల్కలాగ్రాణి యస్య సః ధూతారుణవల్కలగ్రః, అగ్రః-అగ్రా-అగ్రాః, ధూతారుణవల్కలగ్రశబ్ద అకారాంతః పులిక్తః ప్రథమైకవచనాంతః. రరాజ-రేజతుః-రేజుః, రాజ్య - దీప్తావత్ప్రస్తాధాతోః కర్తరి లిట్ ఉభయపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అంశునాం-జాలం అంశుజాలం, ఆ కపిశం ఆకపిశం, కీర్ణఞ్చ త దాకపిశఞ్చ కీర్ణాకపిశం-అంశుజాలం యస్య సః, కీర్ణాకపిశాంశుజాలః-జాలాః, కీర్ణాకపిశాంశుజాలశబ్ద అకారాంతః పులిక్తః ప్రథమైకవచనాంతః. శృక్లాత్-శృక్లాభ్యాం-శృక్లేభ్యః, శృక్లశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిక్తః పఞ్చమ్యైకవచనాంతః. సుమేరోః - సుమేరోః - సుమేరూణాం, సుమేరుశబ్ద ఉకారాంతః పులిక్తస్త్వేకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. తిగ్గా రక్తయః యస్య సః తిగ్గరక్తిః-తిగ్గరక్తి-తిగ్గరక్తయః, తిగ్గరక్తిశబ్ద ఇకారాంతః పులిక్తః ప్రథమైకవచనాంతః.

వా. అథేతి. అథ దర్శనానంతరం. ఉచ్చక్రైరున్న తాత్పర్యాత్ శ్రేష్ఠాత్. * 'అథాద్యత్,' 'పరావరాధమోక్షమ పూర్వాచ్చ'తి యత్ప్రతిప్రయః. ఆననతః సింహాసనాత్-ఉద్యక్ ఉత్తిష్ఠక్ - అత ఏవ ధూతాని కంపితాని అరుణాని వల్కలాగ్రాణి యస్య స తథోక్తః. స రాజా కీర్ణం విస్తృతమాకపిశం అంశుజాలం యస్య స తథోక్తః, సుమేరోః శృంగాదుద్యక్ తిగ్గరక్తిరివ రరాజ శుశుభే.

మూ. అవహితహృదయో విధాయ సోఽర్హా
మృషివదృషిప్రవరే గురూపదిష్టామ్,
తదనుమత మలంచకార వశ్చా
త్ప్రశమ ఇవ శ్రుతమాసనం నరేంద్రః)

టీక. సః = ఆ, నరేంద్రః = ధర్మరాజు, అవహితహృదయస్సక్ - అవహిత = ప్రమాదమును బొందని, హృదయస్సక్ = హృదయము కలవాడగుచు, ఋషిప్రవరే = మునిశ్రేష్ఠుడగు వేదవ్యాసమహామునియందు, ఋషివత్ = మహర్షి కర్వమైనట్టియు, గురూపదిష్టాం - గురు = మనవాదులచే, ఉపదిష్టాం = ఉపదేశించబడినట్టియు, అర్హాం = పూజను, విధాయ = చేసి, పశ్చాత్ = అనంతరము, తదనుమతం - తత్ = ఆవేదవ్యాస మహర్షి చే, అనుమతం = అనుజ్ఞాతమైన, అసనం = సింహాసనమును, ప్రశమః = శాంతము, శ్రుతమివ = శాస్త్రమునువలె, అలంకార = అలంకరించెను.

తాత్పర్యము. అంతట ధర్మరా జప్రమత్తచిత్తుడై శాస్త్రీయమగు మహర్షి పూజావిధానముచే నా వేదవ్యాసమహర్షిని బూజించి తదనుమతిని బొంది శాంతము శాస్త్రము నలంకరించినట్లు సింహాసనము నలంకరించెను.

శబ్దాదులు. అవహితం - హృదయం యస్య సః, అవహితహృదయః-హృదయా-హృదయాః, అవహితహృదయశబ్ద ఆకారాంతః పులిక్షః ప్రథమైకవచనాంతః. విధాయ-ఆవ్య. సః - తౌ - తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులిక్షః ప్రథమైకవచనాంతః. అర్హాం-ఆర్హే - ఆర్హాః, అర్హాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఋషివత్ - అవ్య. ఋషీణాం ప్రవరః ఋషిప్రవరః, తస్మిక్, ఋషిప్రవరే - ఋషిప్రవరయోః - ఋషిప్రవరేషు, ఋషిప్రవరశబ్ద ఆకారాంతః పులిక్షః సృప్తమ్యైకవచనాంతః. గురుభిరుపదిష్టా గురూపదిష్టా, తాం, గురూపదిష్టాం - ఉపదిష్టే - ఉపదిష్టాః, గురూపదిష్టాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. తేన అనుమతం తదనుమతం, తత్, తదనుమతం-మతే-మతాని, తదనుమతశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. అలంకార-అలంకారకృతుః-అలంకారుః, అలం-పూర్వకాత్ డు కృత్-కరణ ఇత్యస్తాధాతోః. కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. పశ్చాత్ - అవ్య. ప్రశమః - ప్రశమా - ప్రశమాః, ప్రశమశబ్ద ఆకారాంతః పులిక్షః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ - ఆవ్య. శ్రుతం - శ్రుతే - శ్రుతాని, శ్రుతశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. అసనం - అసనే - అసనాని, అసనశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ధరాణామిష్టః సరేన్ద్రః, సరేన్ద్రః-సరేన్ద్రా-సరేన్ద్రాః, సరేన్ద్రశబ్ద ఆకారాంతః పులిక్షః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. అవహితే. స నరేంద్రః అవహితహృదయోఽప్రమత్తచిత్తస్సక్. ని. 'చిత్తం తు చేతో హృదయ' మిత్యమరః. ఋషిప్రవరే మునిశ్రేష్ఠే. ఋషివత్ ఋవ్యర్హాం. *అర్హార్థే పతిప్రత్యయః. గురూపదిష్టాం. మనవాదిప్రణీతాం శాస్త్రీయామిత్యర్థః. అర్హాం పూజాం. * 'గురోశ్చ హల' ఇత్యకారప్రత్యయః. విధాయ కృత్వా - పశ్చా

శబ్దాంతకారాస్త నపుంసకలిగ్తో ద్వితీయైకవచనాస్తః. సః - తా - తే, తచ్చబ్ధో ఒకా
 రాస్తః పులిక్తః ప్రథమైకవచనాస్తః. వికీర్ణం ధామ యస్య సః వికీర్ణధామ, తస్య,
 వికీర్ణధామ్యః - ధామ్యః - ధామ్యం, వికీర్ణధామౌ శబ్దో నకారాస్తః పులిక్త
 షష్ఠ్యైకవచనాస్తః. తన్వంత - తన్వంత - తన్వతః, తన్వచ్ఛబ్దప్రకారాస్తః పులిక్త
 ద్వితీయైకవచనాస్తః. ఇథం - ఇథే - ఇథాని, ఇథశబ్ద అకారాస్త నపుంసకలిగ్తో ద్వితీ
 యైకవచనాస్తః. అభితః - ఆప్య. గురుం - గురూ - గురూన్, గురుశబ్ద ఉకారాస్తః
 పులిక్తో ద్వితీయైకవచనాస్తః. అంశూనాం జాలం అంశుజాలం, తత్, అంశుజాలం-
 అంశుజాలే - అంశుజాలాని, అంశుజాలశబ్దో అకారాస్త నపుంసకలిగ్తో ద్వితీయైకవచ
 నాస్తః. లక్ష్మీం - లక్ష్మ్యే - లక్ష్మీ - లక్ష్మీశబ్ద ఉకారాస్తస్త్రిలిగ్తో ద్వితీయైకవచనాస్తః.
 ఉవాహ - ఉహయః - ఉహయః, వహ - ప్రాపణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మై
 పది ప్రథమపురుషైకవచనాస్తః. సకలస్య - సకలయోః - సకలనాం, సకలశబ్ద అకా
 రాస్తః పులిక్తషష్ఠ్యైకవచనాస్తః. శశః అఙ్కః యస్యాస్యా శశాఙ్క, శశాఙ్క
 మూర్తిర్యస్య సః శశాఙ్కమూర్తిః, తస్య, శశాఙ్కమూర్తే - శశాఙ్కమూర్త్యోః.
 శశాఙ్కమూర్తీనాం, శశాఙ్కమూర్తిశబ్ద ఇకారాస్తః పులిక్తః షష్ఠ్యైకవచనాస్తః.

వ్యా. వ్యక్తేతి. వ్యక్తోచితైః స్పష్టోద్గతైః స్థితమయూతైః-విభాసితావోష్ఠాయస్య
 స తథోక్తః. వికీర్ణధామ్యః విస్తృతతేజసః మునేరభిముఖం తిష్ఠత్ సః నృపః. ఇథం
 దీప్తం అంశుజాలం తన్వంతం గురుం గీష్వతిం. ని. 'గురూ గీష్వతిషిత్రాద్యా' విశ్వమరః.
 * 'అభితః పరిత' ఇత్యాదినా ద్వితీయా. అభితోఽభిముఖం. తిష్ఠతి ఇతి శేషః. సకలస్య
 సుపూర్ణస్య శకాంకా మూర్తిర్యస్య తస్య ఇదోః లక్ష్మీం ఉవాహ వహతి స్త. అత్రోప
 మేయస్య రాజ్యః ఉపమానేందుధర్మేణ లక్ష్మ్యోః సాక్షాత్సంబంధానంభవతత్పర్యుశం లక్ష్మీ
 మితి ప్రతిబింబకరణాక్షేపాదనంభవద్వస్తుసంబంధాత్ పదార్థవృత్తినిదర్శనాలంకారః.
 తదుక్తం. 'ప్రతిబింబస్యాకరణం సంభవతా యత్ర వస్తుయోగేన, తత్సామ్యమనంభ
 వతా నిదర్శనా సా ద్విధాభిమతే' తి.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహామహోపాధ్యాయ

కోలాచలమల్లివాధనూరివిరచితాయాం కిరాతాద్వనీయవ్యాఖ్యానాయాం

ఘంటాపథసమాఖ్యానాయాం ద్వితీయస్కర్తః.

తృతీయ స్వర్గః.

అవ. అగ్ర త్రిభిర్దశిం విశింషక చతుర్భిశ్శ్లోకైః కలాపకమాహ. తదుక్తం.—
శ్లో. 'ద్వాభ్యాం యుగ్మమితి ప్రోక్తం త్రిభిశ్శ్లోకైః ద్విశేషకం, కాలాపకం చతుర్భిస్సాన్య
త్తదూర్ధ్వం కులకం స్మృత' మితి.¹

మూ. తతశ్శరచ్చంద్రకరాభిరామై
రుత్సర్పిభిః ప్రాంశుమివాంశుజాలైః,
బిభ్రాణ మానీలరుచం పిశంగీ
ర్జటాస్తటిత్వంతమివాంబువాహమ్.

౧

ప్రసాదలక్ష్మీం దధతం సమగ్రాం
వపుఃప్రకర్షేణ జనాతిగేన,
ప్రసహ్య చేతస్సు సమాసజంత
మసంస్తుతానామపి భావమూర్ధ్వమ్.

౨

అనుద్ధతాకారతయా వివిక్తాం
తన్వంతమంతకరణస్య వృత్తిం,
మాధుర్యవిస్రంభవిశేషభాజా
కృతోపసంభాషసి వేషితేన.

౩

ధర్మాత్తజో ధర్మనిబంధినీనాం
ప్రసూతిమేనఃప్రణుదాం శ్రుతీనామ్,
హేతుం తదభ్యాగమనే పరీపున్
స్సుఖోపవిష్టం మునిమాబభాషే.

౪

1 సాహిత్యదర్పణే తు, 'ఛందోబద్ధపదం పద్యం లేన ముక్తేన ముక్తకం, ద్వాభ్యాం తు యుగ్మకం సందానితకం త్రిభిరిమృతే, కలాపకం చతుర్భిశ్చ పంచభిః కులకం మత' మిత్యుక్తమ్.

టీక. తతః = కూరుచున్నవిష్టుట, శరచ్చచ్చిఃకరాభిరామైః - శరచ్చచ్చిః = శర
 త్కాలచంద్రునియొక్క, కర = కిరణములవలె, అభిరామైః=అష్టాదశకరములైనట్టియు,
 ఉత్సర్విభిః = ప్రసరించుచున్నట్టి, అంశుజాలైః - అంశు=కిరణములయొక్క, జాలైః =
 సమూహములచే, ప్రాంశుమివ స్థితం = ఉన్నతుడువలె నున్నట్టియు, ఆనీలచంద్రం -
 ఆనీల = నల్లనైన, రుచం = కాంతికలిగినట్టియు, పితృజ్ఞే = పచ్చనైన, జటాః = బెడలు,
 బిభ్రాణం = ధరించినట్టియు, తపిత్వంతం = మెఱపులుకలిగిన, అమృతవాహమివస్థం =
 మేఘమువలెనున్నట్టియు. ౧. సమగ్రం = సంపూర్ణమైన, ప్రసాదలక్ష్మీం - ప్రసాద=
 సౌమ్యత్వముయొక్క, లక్ష్మీం = సంపదను, దధతం = ధరించుచున్నట్టియు, జనాభిగేన=
 జనములను నతిక్రమించునట్టి, వపుఃప్రకర్షణే = ఆకారసంపదచేత, అసంస్తృతానామసి=
 అపరిచితులకును, చేతస్య = మనస్సులయందు, ఆర్ద్రం = స్నేహార్ద్రమైన, భావం =
 అభిప్రాయమును, ప్రసక్త్యా = బలాత్కారముగా, సమాసజంతం = సత్తమైనదానినిగా
 జేయుచున్నట్టియు. ౨. అనుద్ధతాకారతయా - అనుద్ధత = కాంతమగు, ఆకారతయా=
 ఆకారముగలవాడగుటచే, అన్తఃకరణస్య = మనస్సుయొక్క, వృత్తిం = వ్యాపారమును
 వివిక్తాం = పవిత్రమైనదానినిగా, తన్వంతం = చేయుచున్నట్టియు, మాధుర్యవిస్రమ్భ
 విశేషభావా - మాధుర్య = నిసర్గ సౌమ్యత్వముయొక్కయు, విస్రమ్భ = విశ్వాసము
 యొక్కయు, విశేష = అతిశయమును, భావా = పొందుచున్నట్టి, ఈక్షితేన =
 చూపుచేత, కృతోపసమ్భావమివస్థితం - కృత = చేయబడిన, ఉపసమ్భావమివస్థితం =
 మాట్లాడుటకలిగినవాడువలె నున్నట్టియు. 3. ధర్మనిబద్ధినీనాం - ధర్మ=అగ్నిహోత్రాది
 ధర్మమును, నిబద్ధినీనాం = ప్రతిపాదించుచున్నట్టియు, వినఃప్రణదాం - వినః = పాప
 ములను, ప్రణదాం = నశింపజేయునట్టి, శ్రుతీనాం = వేదములకు, ప్రసూతిం =
 కారణమైనట్టియు, సుఖోపవిష్టం - సుఖ = సుఖముచే, ఉపవిష్టం = ఆసీనుడైనట్టియు,
 మునిం = వేదవ్యాసమహర్షిని, తదభ్యాగమనే - తత్ = ఆవేదవ్యాసమహర్షియొక్క,
 అభ్యాగమనే = ఆగమనమందు, హేతుం = కారణమును, పరిపుః = తెలిసికొనగోరు
 చున్న, ధర్మాత్తజః = ధర్మరాజు, ఆబభాషే = పలికెను. ౪.

తాత్పర్యము. శరత్కాలచంద్రకిరణములవలె మనోహ్లాదకరములైన పైకి బ్రస
 రించు కిరణసమూహముచే నున్నతశరీరునివలె నొప్పుచున్నట్టివాడు, నల్లనిశరీరము
 పచ్చని బెడలుకలిగి మెఱపులతోఁగూడిన మేఘమువలె నలరారుచున్నవాడును,
 ప్రసన్నతా సంపదగరిమకలిగి లోకాతిశాయియగు నాకారసంపదచేత నెఱుంగని వార
 లకు నైతము మనంబులయందు స్నేహాయుక్తభావమును కలిగించువాడును, బవిత్రాంతః
 కరణుడని తన కాంతమైన యాకారముచే నందఱకుఁ దెలియజేయుచున్నవాడును

నతిమధురంబులును నతివిశ్వాసయుక్తంబులు నగు చూపులచే సంభాషించుచున్నవారి వలె గనుబడువాడును, అగ్నిహోత్రాది ధర్మప్రతిపాదకంబులును పాపనాశకములు నగు శ్రుతులకు గారణభూతుడును, సుఖముగా నానీచుడునగు వేదవ్యాసునితో ధర్మ రాజు తదాగమనకారణముఁ జెరియఁగోరి యిట్లు పలికెను.

శబ్దాదుః. క్ష-అమృ. శరది చన్ద్రః శరచ్చన్ద్రః, శరచ్చన్ద్రస్య కరాః. శరచ్చన్ద్రః కరాః, శరచ్చన్ద్రఃరా ఇవ అభిరామాణి శరచ్చన్ద్రఃరాభిరామాణి, తైః, శరచ్చన్ద్రఃరాభిరామేణ-రామాభ్యాం - రామైః, శరచ్చన్ద్రఃరాభిరామశబ్ద అకారాంత నక్ష-క్షకంక్షన్త్రస్త్రీయాబహువచనాన్తః. ఉత్సర్వస్త ఇత్సుస్సర్వీరి, తైః, ఉత్సర్పిణా - ఉత్సర్పిభ్యాం - ఉత్సర్పిభిః, ఉత్సర్పిణశబ్దో నకారాంత నపుంసకంక్షన్త్రస్త్రీయాబహువచనాన్తః. ప్రాంశుం - ప్రాంశూ-ప్రాంశూన్, ప్రాంశుశబ్ద ఉకారాన్తః పులిన్ద్రో ద్వితీయైకవచనాన్తః, ఇవ - అమృ. అంశూనాంజాలాని అంశుజాలాని, తైః, అంశుజాలేన - అంశుజాలాభ్యాం - అంశుజాలైః, అంశుజాలశబ్ద అకారాంత నపుంసకంక్షన్త్రస్త్రీయాబహువచనాన్తః. బిభ్రాణం - బిభ్రాణౌ - బిభ్రాణాన్, బిభ్రాణశబ్ద అకారాన్తః పులిన్ద్రో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆ - నిలః ఆనీలః, ఆనీలః రుచయ్య సః, ఆనీలయక్, తం, ఆనీలరుచం - రుచౌ - రుచః, ఆనీలరుక్ష్మశ్చ ఉకారాన్తః పులిన్ద్రో ద్వితీయైకవచనాన్తః. పిశన్టీం - పిశన్త్యై - పిశన్టీః, పిశన్టీశబ్ద ఉకారాన్తస్త్రీలిన్ద్రో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. జటాం - జటే - జటాః, జటాశబ్ద అకారాన్తస్త్రీలిన్ద్రో ద్వితీయాబహువచనాన్తః. తటితోస్య సత్తితి తటిత్వాన్, తం, తటిత్వన్తం - తటిత్వన్తా-తటిత్వతః, తటిత్వచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పులిన్ద్రో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇవ-అమృ. అమృ వహతీత్యమృవాహః, తం, అమృవాహం-అమృవాహౌ-అమృవాహాన్, అమృవాహశబ్ద అకారాన్తః పులిన్ద్రో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ప్రసాదస్యలక్ష్మీ ప్రసాదలక్ష్మీ, తాం, ప్రసాదలక్ష్మీం-లక్ష్మ్యై-లక్ష్మీః, ప్రసాదలక్ష్మీశబ్ద ఉకారాన్తస్త్రీలిన్ద్రో ద్వితీయైకవచనాన్తః. దధతం-దధతౌ-దధతః, దధచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పులిన్ద్రో ద్వితీయైకవచనాన్తః. సమగ్రం-సమగ్రే-సమగ్రాః, సమగ్రశబ్ద అకారాన్తస్త్రీలిన్ద్రో ద్వితీయైకవచనాన్తః. వపుషః ప్రకర్షః వపుఃప్రకర్షః, తేన, వపుఃప్రకర్షేణ-వపుఃప్రకర్షాభ్యాం - వపుఃప్రకర్షైః, వపుఃప్రకర్షశబ్ద అకారాన్తః పులిన్ద్రస్త్రీయైకవచనాన్తః. జనానలిగచ్ఛతీతి జనాలిగః, తేన, జనాలిగేన - జనాలిగాభ్యాం - జనాలిగైః, జనాలిగశబ్ద అకారాన్తః పులిన్ద్రస్త్రీయైకవచనాన్తః. ప్రసహ్య-అమృ. చేతసి-చేతసోః-చేతస్సు, చేతస్శబ్దపుకారాన్త నపుంసకంక్షన్త్రస్త్రీయైకవచనాన్తః. సమానజన్తం - సమానజన్తా - సమానజతః, సమానజచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పులిన్ద్రో ద్వితీయైకవచనాన్తః. న సంస్తుతాః అసంస్తుతాః, లేహం, అసంస్తుతస్య-అసంస్తుతయోః-అసంస్తుతానాం, అసంస్తుతశబ్ద అకారాన్తః పులిన్ద్రస్త్రీయాబహువచనాన్తః.

అసి-అవ్య. భావం - భావ - భావా, భావశబ్ద ఆకారాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆర్థి-ఆర్థి-ఆర్థి, ఆర్థిశబ్ద ఆకారాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ౨. న ఉద్ధతః అనుద్ధతః, అనుద్ధతః ఆకారః యస్య సః అనుద్ధతాకారః, అనుద్ధతాకారస్య భాషః అనుద్ధతాకారతా. తయా, అనుద్ధతాకారతయా - ఆకారతాభ్యాం-ఆకారతాభిః, అనుద్ధతాకారతాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రిలింగస్త్రీతీయైకవచనాంతః. వివిక్తాం-వివిక్తే-వివిక్తాః, వివిక్తశబ్ద ఆకారాంతస్త్రిలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. తన్వంతం - తన్వంతా-తన్వంతః, తన్వచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. అన్తఃకరణస్య-అన్తఃకరణయోః-అన్తఃకరణానాం, అన్తఃకరణశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిక్తష్టమ్యైకవచనాంతః. వృత్తిం - వృత్తి-వృత్తిః, వృత్తిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రిలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. మాధుర్యఞ్చ విస్రమ్భశ్చ మాధుర్యవిస్రమ్భ, మాధుర్యవిస్రమ్భయోర్విశేషః మాధుర్యవిస్రమ్భవిశేషః, మాధుర్యవిస్రమ్భవిశేషం భజతీతి మాధుర్యవిస్రమ్భవిశేషభావ, లేన, మాధుర్యవిస్రమ్భవిశేష భాజా-భాగ్యాం - భాగ్ని, మాధుర్యవిస్రమ్భవిశేషభాక్ష్ణ్యో జకారాంతనపుంసకలిక్తస్త్రీతీయైకవచనాంతః. కృతా ఉపసమ్మూషాయన సః కృతోపసమ్మూషః, తం, కృతోపసమ్మూషం-సమ్మూషే-సమ్మూషా, కృతోపసమ్మూషశబ్ద ఆకారాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. ఈషీ లేన-ఈషీ తాభ్యాం-ఈషీతైః, ఈషీతశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిక్తస్త్రీతీయైకవచనాంతః. ౩. ధర్మస్య ఆత్మజః, ధర్మాత్మజః-ధర్మాత్మజా-ధర్మాత్మజాః, ధర్మాత్మజశబ్ద ఆకారాంతఃపులిక్తః ప్రథమైకవచనాంతః. ధర్మం నిబన్ధునీతి ధర్మనిబన్ధిన్యః, తాసాంధర్మనిబన్ధినీనాం, ధర్మనిబన్ధిన్యాః - నిబన్ధిన్యః - నిబన్ధినీనాం, ధర్మనిబన్ధిన్యశబ్ద ఈకారాంతస్త్రిలిక్తష్టమ్యైకవచనాంతః. ప్రసూతిం-ప్రసూతి-ప్రసూతీః, ప్రసూతిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రిలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. వినః ప్రణుదస్తీత్యేనఃప్రణుదః, తాసాం, వినఃప్రణుదః - ప్రణుదోః-ప్రణుదాం, వినఃప్రణుచ్చ్యంతో దకారాంత స్త్రిలిక్తష్టమ్యైకవచనాంతః, శ్రుతే - శ్రుత్యోః - శ్రుతీనాం, శ్రుతిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రిలిక్తష్టమ్యైకవచనాంతః. హేతుం - హేతు - హేతు, హేతుశబ్ద ఈకారాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. తస్య అభ్యాగమనం తదభ్యాగమనం, తస్మిన్, తదభ్యాగమనే - తదభ్యాగమనయోః - తదభ్యాగమనేషు, తదభ్యాగమనశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిక్తస్త్రీతీయైకవచనాంతః. పరీపుః - పరీపు-పరీపువః, పరీపుశబ్ద ఈకారాంతః పులిక్తః ప్రథమైకవచనాంతః. సుఖేనోపవిప్తః సుఖోపవిప్తః, తం, సుఖోపవిప్తం - ఉపవిప్తా - ఉపవిప్తా, సుఖోపవిప్తశబ్ద ఆకారాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. మునిం - మునీ - మునిన్, మునిశబ్ద ఇకారాంతః పులింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆబభాషే-ఆబభాషితే-ఆబభాషితే, ఆజ్ఞ-పూర్వకాల్ భాష-స్థితాయాం వాచిత్యస్సాధ్యతోఃకర్తరివిదాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ౪.

వ్యా. తత ఇతి. తతః ఉపవేశనాగంతరం-శరచ్చంద్రకరాభిరామైః క్షుద్ధాక్ష ద
తైరిత్యర్థః. ఉచ్చస్థిః ఉద్ధ్వో ప్రసాదిభిః అశుకాలైః ప్రభావబలైః ప్రాశుమున్నత
మివ స్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా. పునరాసలగుచు కృష్ణవర్ణం-శిశంగిః పింగళవర్ణాః * గౌరాది
త్వాత్ జీమ్. జటాః బిభ్రాణం ధారయంతం అతఏవ తటిత్వంతం విద్యుమ్మక్తం అబు
వాహమివ స్థితమిత్యువమా. ధర్మాత్తజో మునిమాబభాషే ఇతి చతుర్థశ్లోకస్థేనాన్వయః. ౧.
ప్రసాదేతి. పునః సమగ్రం సంపూర్ణం ప్రసాదస్సామ్యతా తస్య లక్ష్మీ సుపదం చిధ
రం. అత ఏవ జనమతిగచ్ఛతీతి జనాతిగేన లోకాతిశాయినా. 'అస్యేష్వసి దృశ్యత' ఇతి
జనే ర్దప్రత్యయః. వపుః ప్రకర్తేః ఆకారసూపదా - అసంస్తుతానామపరిచితానామసి.
వ్యాసోఽయమిత్యజానతామసీత్యర్థః. ని. 'సంస్తవస్సాస్థితవయ' ఇత్యమరః. చేతస్సు
చిత్తేషు ఆర్ద్రం స్నేహార్ద్రం భావ మభిప్రాయం ప్రసహ్యబలాత్ సమానజంతం. లగయంత
మితి యావత్. * 'దంతసంజన్వంజాం శపి' త్యుపధాలోపః. ప్రసన్నాకారేషు సర్వో
ఽసిస్సహ్యతీతి భావః. ౨. అనుద్ధలేతి. పునః-అనుద్ధతా కారతయా శాంతాకారతయా
లింగేన అంతఃకరణస్య వృత్తిం వివిక్తాం పూతాం. శాంతామితి యావత్. ని. 'వివిక్తా
పూతవిజనా'విత్యమరః. తన్వంతం ప్రకటయంతం. ఆకృతిరేవాస్య చిత్తశుద్ధిం కథయతీ
త్యర్థః. పునః మాధుర్యం నిసర్గ సామ్యతా విస్రంభో విక్వాసః. తయోర్విశేషమతి
శయం భజతీతి తథోక్తేన. ని. 'సమా విస్రంభవిక్వాసా' విత్యమరః. ఈశీ లేన దర్శనే
నైవ కృతా ఉపసంభాషా పరిభాషణం యేన తమివేత్యుత్ప్రేక్షా. దృష్టివిశేషేనైవోప
సంభాషణాణమివ స్థితమిత్యర్థః. కాశికాయాం తు 'ఉపసంభాషా ఉపసాంతస్య'మితి భాస
నాదిసూత్రే ఉక్తమ్. ౩. ధర్మేతి. పునః ధర్మా నిబంధుంతీతి ధర్మ నిబంధినీనాం అగ్నిహో
త్రాది ధర్మప్రతిపాదికానాం. వినః ప్రణుదాం అఘచ్ఛిదాం. * క్షిప్. శ్రుతీనాం
వేదానాం. ని. 'శ్రుతి స్త్రీ వేద ఆమ్నాయ' ఇత్యమరః. ప్రమాతిం ప్రభవం సుఖే
నోపవిష్టం ఆసీనం మునిం తదభ్యాగమనే తస్య మునేః ఆగమనే హేతుం కారణం
పరిపుః జిజ్ఞాసుః. * ఆపాన్తేనన్నంతాదుప్రత్యయః. 'ఆపజ్జపృథగామి' దితికారః.
'అత్ర లోపోఽభ్యాసస్యే' త్యభ్యాసలోపః. ధర్మాత్తజో యుధిష్ఠిరః ఆబభాషే
ఉవాచ. ౪.

మూ. అనాప్తపుణ్యోపచయైర్దురాపా

ఫలస్య నిర్ధూతరజాస్సనిత్రీ,

తుల్యా భవద్దర్శనసంపదేషా

వృష్టేర్దివో వీతబలాహకాయాః.

౫

టీక. అనాప్తపుణ్యోపచయైః-అనాప్త = పాండవదని, పుణ్య=పుణ్యముయొక్క,
ఉపచయైః=సంగ్రహముకలవారలచే, దురాపా = దుర్లభమైనట్టియ, ఫలస్య=ఫలమునకు,

సవిశ్రీ = కారణభూతమైనట్టియు, నిర్ధూతరజాః - నిర్ధూత = పోఁగొట్టఁబడిన, రజాః = రజోగుణము కలిగినట్టి, ఏమః ఈ, భవద్దర్శనసమ్మత్-భవద్దర్శన = సీదర్శనముయొక్క, సమ్మత్ = సంపత్తి, వీతబలాహకాయాః-వీత = పోయిన, బలాహకాయాః = మేఘములు కలిగినట్టియు, దివః = అస్పృశ్యముయొక్క, సమ్మద్భిన్నాః = సంబంధినియగు, వృష్టేః = వర్షమునకు, తుల్యః = సమానమైనది.

తాత్పర్యము. ఓమహర్షీ! సీదర్శనభాగ్యము పుణ్యసంగ్రహము లేనివారలకు దుర్లభమైనది. మఱియు నకలశుభములను గలిగించును. దుర్గణములను భారఁదోలి నుగుణములను గలిగించును. ఇట్టి మీదర్శనభాగ్యము మేఘములులేని వర్షమువలె నాకస్మికముగా లభించినది. అహః-చింతఁగా నేదేని యొకశుభము నొనగూర్చు దానివలె గనఁబడుచున్నది.

శబ్దాదులు. న ఆహ్వానాహ్వాన, పుణ్యస్య ఉపచయః పుణ్యోపచయః, అనాహ్వానః పుణ్యోపచయఃయైస్తే అనాహ్వానః పుణ్యోపచయః, తైః, అనాహ్వానః పుణ్యోపచయేన-చయాభ్యాం-చయైః, అనాహ్వానః పుణ్యోపచయశబ్ద అకారాంతపుంలిక్ష్తస్త్రీతీయాబహువచనాంతః. దురాపా-దురాపే-దురాపాః, దురాపాశబ్ద అకారాంతస్త్రీలిక్ష్టః ప్రథమైకవచనాంతః. ఫలస్య-ఫలయోః-ఫలానాం, ఫలశబ్ద అకారాంతపుంసకలిక్ష్తష్ట్యైకవచనాంతః. నిర్ధూతం రజఃయయా సా, నిర్ధూతరజాః-రజసో-రజసః, నిర్ధూతరజశ్శబ్దస్యకారాంతస్త్రీలిక్ష్టః ప్రథమైకవచనాంతః. సవిశ్రీ-సవిశ్రేయః-సవిశ్రేయః, సవిశ్రీశబ్ద ఈకారాంతస్త్రీలిక్ష్టః ప్రథమైకవచనాంతః. తుల్య-తుల్యే-తుల్యాః, తుల్యశబ్ద అకారాంతస్త్రీలిక్ష్టః ప్రథమైకవచనాంతః. భవతః దర్శనం భవద్దర్శనం, భవద్దర్శనస్య సమ్మత్ భవద్దర్శనసమ్మత్-సమ్మదౌ-సమ్మదః, భవద్దర్శనసమ్మచ్చబ్దో దకారాంతస్త్రీలిక్ష్టః ప్రథమైకవచనాంతః. ఏమ - ఏతే - ఏతాః, ఏతచ్చబ్దో దకారాంతస్త్రీలిక్ష్టః ప్రథమైకవచనాంతః. వృష్టేః-వృష్ట్యేః-వృష్టీనాం, వృష్టిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలిక్ష్తష్ట్యైకవచనాంతః. దివః - దివోః - దివాం, దివశబ్ద వకారాంతస్త్రీలిక్ష్తష్ట్యైకవచనాంతః. వీతా బలాహకాః యస్యాస్యా వీతబలాహకా, తస్యాః, వీతబలాహకాయాః-బలాహకయోః-బలాహకానాం, వీతబలాహకాశబ్ద అకారాంతస్త్రీలిక్ష్తష్ట్యైకవచనాంతః.

వా. అనాహ్వానః. అనాహ్వానః పుణ్యోపచయైః అకృతపుణ్యసంగ్రహైః దురాపాదుర్లభా. ఫలస్య సవిశ్రీ శ్రేయస్కరీత్యర్థః. నిర్ధూతరజాః హతరజోగుణా. అన్యత్ర నిరస్త ధూళిశ్చ. ని. 'రజో' రజోగుణే ధూళౌ' పరాగార్ద్రవయోరపీతి విశ్వః. ఏమ భవద్దర్శనస్య సంపత్ సంపత్తిః. లాభ ఇతి యావత్. * సంపదాదిభ్యః క్విప్-భావార్థత్యాత్, వీతబలాహకాయాః గతమేఘాయాః. దివః అంతరిక్షస్య సంబంధినాః

వృక్షైః తుల్సేనేత్యుపమాలంకారః. ఆనభ్రపృష్టివదక్రి-తోపపన్నం భవద్దర్శనం
సర్వథా కన్యచిచ్ఛేయసో నివాసమిత్యర్థః. వారి వహతీతి బలాహకః. వృహోదరా
దిత్వాత్పానుః.

మూ. అద్య క్రియాః కామదుఘాః క్రతూనాం
సత్యాశిష సంప్రతి భూమిదేవాః,
ఆసంస్పృతేరస్మి జగత్సు జాత
స్తవ్యయాగలే యద్బహుమానపాత్రమ్.

టీక. అద్య = ఇప్పడు, క్రతూనాం = యజ్ఞములయొక్క, క్రియాః = అను
ష్ఠానములు, కామదుఘాః - కామ = కోరికలను, దుఘాః = ఇచ్చునవైనవి, సమృద్ధి =
ఇప్పడు, భూమిదేవాశ్చ = బ్రాహ్మణులను, సత్యాశిషః = సత్య = యథార్థమైన, ఆశిషః = ఆశీ
ర్వాదముకలవారు, జాతాః = విరి, యత్ = ఏలన, త్వయి = నీవు, ఆగలే (సతి) =
వచ్చినవాడవుకాగా, అస్మి = నేను, ఆసంస్పృతేః = సంసారమున్నంతకాలము, జగత్సు =
లోకములయందు, బహుమానపాత్రం - బహుమాన = బహుమానమునకు, పాత్రం =
పాత్రుడను, జాతః = వితినో.

తాత్పర్యము. ఓమహానుభావా! తమరుదయచేయుటవలన నాకు లోకమున బహు
మానయోగ్యత కలిగినది. కాబట్టి నేటికి నాయజ్ఞములన్నియు సఫలములైనవి. మఱియు
నాశ్రేయస్సును గోరి నన్నాదరించుచున్న బ్రాహ్మణులయోశీర్వాదములను సత్యములైనవి.

శబ్దాదులు. అద్య-అవ్య. క్రియా-క్రియే-క్రియాః, క్రియాశబ్ద ఆకారాంత
స్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. కామాన్ దుహస్తీతి కామదుఘాః, కామదుఘా-
కామదుఘే-కామదుఘాః, కామదుఘాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః.
క్రతోః-క్రతోః-క్రతూనాం, క్రతుశబ్ద ఆకారాంతః పులింగ్లష్ఠీబహువచనాంతః.
సత్యాః ఆశిషః యేషాం తే సత్యాశిషః, సత్యాశిః-సత్యాశిషా-సత్యాశిషః, సత్యాశిశబ్ద
స్సకారాంతః పులింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. సమృద్ధి-అవ్య. భూమా దేవాః
భూమిదేవాః, భూమిదేవః-దేవో-దేవాః, భూమిదేవశబ్ద ఆకారాంతః పులింగః ప్రథమా
బహువచనాంతః. ఆ-అవ్య, సంస్పృతేః - సంస్పృతోః-సంస్పృతీనాం, సంస్పృతిశబ్ద ఇకా
రాంతస్త్రీలింగః పంచమ్యైకవచనాంతః. అస్మి - అవ్య. జగతి - జగతోః-జగత్సు, జగచ్ఛబ్ద
స్తకారాంత నపుంసకలింగస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. జాతః - జాతే - జాతాః, జాతశబ్ద ఆకా
రాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. త్వయి - యువయోః - యుష్మాసు, యుష్మచ్ఛబ్దో
దకారాంతః పులింగస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. ఆగలే - ఆగతయోః - ఆగతేషు, ఆగతశబ్ద
భా-టీ-22

అకారాస్త్రః పుంలిङ्గః సప్తమ్యేకవచనాస్తః. యత్-అవ్య. బహుమానస్య పాత్రం బహు మానపాత్రం, పాత్రం-పాత్రే-పాత్రాణి బహుమానపాత్రశబ్ద అకారాస్త్ర నపుంసకలిङ్గః ప్రగమైకవచనాస్తః.

వ్యా. ఆద్యేతి. అద్య క్రతూనాం క్రియాః అనుష్ఠానాని. కామాన్ దుహం తీతి కామదుఘాః. ఫలదా ఇత్యర్థః. * 'దుహః కవ్ఘశ్చే'తి కప్పిత్యయో ఘాదేశశ్చ. సంప్రతి ఆద్య భూమిదేవాః బ్రాహ్మణాశ్చ. ని. 'ద్విజాత్యగ్రజన్తభూదేవబాడవాః విప్రశ్చ బ్రాహ్మణ' ఇత్యమరః. సత్యాశిషో జాతాః. తత్ బ్రాహ్మణాశిషోఽన్య ఫలితా ఇత్యర్థః. యద్యస్తాత్కారణాత్ త్వయ్యాగతే సతి. త్వదాగమననిమిత్తే నేత్యర్థః. అస్తీత్యహమర్థేఽవ్యయం - అస్తీ త్యస్తదర్థానువాదే అహమర్థేఽపీతి గణవ్యాఖ్యానే. శ్లో. 'దాసేకృతాగని భవత్యుచితః ప్రభూణాం పాదప్రహర ఇతి సుందరి నాన్సి దూయే' ఇతి ప్రయోగశ్చ. ఆసంస్కరేరాసంసారాత్. సూవత్సంసారమిత్యర్థః. * అభివిధా వాజ్, వికల్పాదసమాసః. జగత్సు బహుమానపాత్రం బహుమానయోగ్యో జాతః. సకలసత్కర్తృఫలభూతం త్వదాగమనం, యేన మే జగన్తావ్యలేతి భావః.

మూ. శ్రియం వికర్షత్యవహంత్యహుని
శ్రేయః పరిస్నాతి తనోతి కీర్తిమ్,
సందర్శనం లోకగురోరమోఘం
తవాత్మయోనేరివ కిం న ధత్తే.

2

టీక. ఆత్మయోనేరివ = బ్రహ్మయొక్కవలె, లోకగురోః - లోక = లోకములకు, గురోః = గురువగు, తవ = నీయొక్క, అమోఘం = వ్యర్థముకానట్టి, సందర్శనం = దర్శనము, శ్రియం = ఐశ్వర్యమును, వికర్షతి = ఇచ్చుచున్నది. అహుని = దుఃఖములను, ఆవహన్తి = పోగొట్టుచున్నది. శ్రేయః=పురుషార్థమును, పరిస్నాతి = వృద్ధిపొందించుచున్నది. కీర్తిం = కీర్తిని, తనోతి = విస్తరించుచున్నది. కిం = దేనిని నధత్తే = చేయదు?

తాత్పర్యము. లోకగురూ ! బ్రహ్మదర్శనమువలన నన్నికోరికలు సిద్ధించునటుల నీదర్శనమువలన నైశ్వర్యములు కలుగును. దుఃఖములు నశించును. ధర్మార్థకామమోక్షములను చతుర్విధపురుషార్థములను సిద్ధించును. కీర్తి విస్తరించును. వేయేల, సమస్తమనోరథములను సిద్ధించును.

శబ్దాదులు. శ్రియం-శ్రియా-శ్రియః, శ్రీశబ్ద ఈకారాస్త్రస్థిలిङ్గో ద్వితీయైక ఘచనాస్తః. వికర్షతి-వికర్షతః-వికర్షన్తి, విశ్రూర్యకాత్ కృష-విలేఖన ఇత్యస్తాధాతోః

కర్తరి లబ్ధి వరస్థైపది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. అపహన్తి-అపహతః - అపహ్నున్తి, అపహర్తృకాత్ హన-హింసాగతోఽరిత్యస్తాధాతోః కర్తరి లబ్ధి వరస్థైపది ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః. అఘం-అఘే-అఘాని, అఘశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయా బహువచనాంతః. శ్రేయః-శ్రేయసీ-శ్రేయాంసి, శ్రేయశ్శబ్దస్సకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. పరిస్సౌతి-పాస్సుతః-పరిస్సౌవన్తి, పరి-పూర్వకాత్ స్థ-ప్రసృజా ఇ-స్సాధాతోః, కర్తరి లబ్ధి వరస్థైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తనోతి - తనుతః-తస్యన్తి, తను-విస్తార ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లబ్ధి వరస్థైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తీర్తి-తీర్తి-తీర్తిః, తీర్తిశబ్ద ఇకారాంత స్త్రీలింగోద్వితీయైకవచనాంతః. సద్వర్షం-సద్వర్షనే-సద్వర్షనాని, సద్వర్షనశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగః ప్రకమైకవచనాంతః. లోకానాం గురుః లోకగురుః, తస్య, లోకగురోః-గుర్వోః-గురుణాం, లోకగురుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలిङ्గష్టమైకవచనాంతః. అమోఘం-అమోఘే-అమోఘాని, అమోఘశబ్ద అకారాంత నపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తప, తే-యువయోః, వాం-యష్టాకం, వః, యష్ట చ్చబ్దో దకారాంతః పుంలిङ्గష్టమైకవచనాంతః. ఆత్మ యోనిర్వస్య సః ఆత్మయోనిః, తస్య, ఆత్మయోనే-యోన్యో-యోనీనాం, ఆత్మయోనిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలిङ्గష్టమైక వచనాంతః. ఇవ-అవ్య. కిం-కే-కాని, కిం శబ్దో మకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయైక వచనాంతః. న - అవ్య. ధత్తే-దధాతే - దధతే, డు ధాతో-ధారణానామణయోరిత్యస్తా ధాతోః కర్తరి లబ్ధి వరస్థైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యా. శ్రీయమితి. ఆత్మయోనేః బ్రహ్మణ ఇవ లోకగురోః తప అమోఘ మవిభలం సందర్శనం శ్రీయం వికర్తతి ఆకృప్య దదాతి. ఆఘాని దుఃఖాని అపహంతి. ని. 'పృజినై నోఘముహోదురితదుష్కృత' మిత్యమరః. శ్రేయః పురుషార్థం పరిస్సౌతి స్రవతి. ధర్మయతీతి యావత్. ధాతూనామనేకార్థత్వాత్. తీర్తిం తనోతి. కిం బహునా, కిం న ధత్తే కిం న కరోతి? సర్వం చ కరోతీత్యర్థః.

మూ. శోఽప్యితస్తయూభేఽపి హిమద్యుతౌ మే

సనిర్వృతం నిర్వృతిమేతి చక్షుః,

సముద్భృతజ్ఞాతివియోగభేదం

త్యతస్సన్నిధాపుచ్చస్సితీవ చేతః.

౮

టీక. హేభగవత్ = ఓభగవానుడా, శోఽప్యితస్తయూభేఽపి - శోఽప్యితత్ = అమృతమున స్రవించుచున్న, మయూభేఽపి=కిరణములు కలవాడైనను, హిమద్యుతౌ = చంద్రునివిషయమై, సనిర్వృతం = నిర్వృతినిపొందకట్టి, మే=నాయొక్క, చక్షుః

నేత్రము, త్వత్సన్ని ధా-త్వత్ = నీయొక్క, సన్ని ధా=సన్నిధియందు, నిర్వృతిం=సుఖమును, వితి = పొందుచున్నది, తథా = అప్రకారముగా, చేతశ్చ = చిత్తమును, సముజ్జితజ్ఞాతివియోగభేదం - సముజ్జిత త = విడిచిపెట్టబడిన, జ్ఞాతి = బంధువులయొక్క, వియోగ = వియోగముచేతగలిగిన, భేదం=దుఃఖముకలిగినదై, ఉచ్ఛ్వాసితిప=జీవించుచున్నదివలె నున్నది.

తాత్పర్యము. మహర్షి పుంగవా! అమృతమును జీలుతుచున్న చంద్రుని జూచియు సుఖమును బొందని నానేత్రమునకు దమసన్నిధి నుండుటవలన మితిలేనియానందము కలుగుచున్నది. మఱియు బంధవియోగజనితమగు శోకముచే మిగుల బలితమైచుచున్న నాహృదయమునకు దుఃఖమంతయు చుటుమాయమై మిక్కిలి సుఖము కలుగుచున్నది.

శబ్దాదులు. శోచ్చితస్త మయూఖా యస్య సః శోచ్చితస్తయూఖః, తస్మిన్, శోచ్చితస్తయూఖే-మయూఖయోః-మయూఖేషు, శోచ్చితస్తయూఖశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగస్య ప్రత్యేకవచనాంతః. అసి-అవ్యు. హిమద్యుతో-ద్యుతోః-ద్యుతిషు, హిమద్యుతి శబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగస్య ప్రత్యేకవచనాంతః. మమ, మే-అవయోః, నౌ-అస్తాకం, నః, అస్త చ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్త్యైకవచనాంతః. న నిర్వృతం-ననిర్వృతం-ననిర్వృతే - ననిర్వృతాని, ననిర్వృతశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. నిర్వృతిం-నిర్వృతి-నిర్వృతీః, నిర్వృతిశబ్ద ఇకారాంత స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. వితి-ఇత్యయన్తి, ఇహ - గతావిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్త్వపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. చక్షుః - చక్షుషీ - చక్షూషి, చక్షుశ్శబ్దస్యకారాంతనపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. జ్ఞాతీనాం వియోగః జ్ఞాతివియోగః, జ్ఞాతి వియోగేన భేదః జ్ఞాతివియోగభేదః, సముజ్జిత తః జ్ఞాతివియోగభేదః యేన తత్ సముజ్జితజ్ఞాతివియోగభేదం - భేదే-భేదాని, సముజ్జితజ్ఞాతివియోగభేదశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తవ సన్నిధిః త్వత్సన్నిధిః, తస్మిన్, త్వత్సన్ని ధా-త్వత్సన్నిధ్యోః-త్వత్సన్నిధిషు, త్వత్సన్నిధిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగస్య ప్రత్యేకవచనాంతః. ఉచ్ఛ్వాసితి-ఉచ్ఛ్వాసితః-ఉచ్ఛ్వాసన్తి, ఉ-తూవర్షకాత్ శ్వస-ప్రాణన ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్త్వపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఇవ - అవ్యు. చేతః - చేతసీ - చేతాని, చేతశ్శబ్దస్యకారాంత నపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

వా. శోచ్చితదితి. హే భగవన్, శోచ్చితస్తయూఖే సుధాన్మందికరేఽపి హిమద్యుతో ఇంద్ర విషయే న నిర్వృతమనిర్వృతం. నశర్థస్య నశబ్దస్య సుపుపేతి సమాసః. మే చక్షుః త్వత్సన్ని ధా నిర్వృతిం సుఖమేతి. తథా చేతశ్చ సముజ్జితజ్ఞాతి

వియోగభేదం త్యక్తబంధువిరహదుఃఖం ఉచ్ఛ్వాసితీవ అనువరోధేన ప్రాణితీవత్సు
 తేష్మైశ్చ. పూర్వాధే తు నిర్వృతికారణే సత్యసి ఇందావనిర్వృతికథనాద్విశేషాక్తిః.
 తదుక్తం.—శ్లో. 'తత్సామగ్రామనుప్రత్తివ్యశేషాక్తిగద్యత' ఇతి.

మూ. నిరాస్పదం ప్రశ్న కుతూహలిత్వః.

మస్తాస్వధీనం, కిము, నిస్పృహశామ్,

తథాపి, కల్యాణకరీం, గిరం, తే.

మాం, శ్రోతుమిచ్ఛాం, ముఖరికరోతి,

౯

టీక. ప్రశ్నకుతూహలిత్వం-ప్రశ్న = ప్రశ్నయందు, కుతూహలిత్వం = సంతో
 షముకలుగుట, నిరాస్పదం = ఆధారశూన్యమైనది, నిస్పృహశామ్ = నిస్పృహలకు,
 అస్తాసు = మాయందు, అధీనం కిము = ఆయత్తమైనదేని? తథాపి = అట్లేకను, కల్యాణ
 కరీం = శ్రేయస్కరమగు, తే=నియొక్క, గిరం = వాక్యమును, శ్రోతుం = వింటును,
 ఇచ్ఛాం = కోరిక, మాం=నన్నును, ముఖరికరోతి = నాచాలునిగాఁ జేయుచున్నది.

తాత్పర్యము. మహర్షులు నిస్పృహులగుటవలన మాబోటిగ్రహస్థులను గోరఁ
 దగినకార్యము లుండవుకనుక తామెందులకు దయచేసితిరని ప్రశ్నించుట కాధారములేదు.
 వినను మీబోటి పెద్దలవచనములు సకలశ్రేయస్కరములు కనుక నావలకులను వింటుకు
 నామనంబునందు కోరిక జనించి మిమ్ములనుఁగుటకు దొందరకరించుచున్నది.

శబ్దాదులు. నిర్గతం ఆస్పదం యస్య తత్, నిరాస్పదం-నిరాస్పదే-నిరాస్పదాని,
 నిరాస్పదశబ్ద ఆకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. కుతూహలమస్తాస్మిన్
 కుతూహలీ, ప్రశ్నే కుతూహలీ ప్రశ్నకుతూహలీ, ప్రశ్నకుతూహలినః భావః, ప్రశ్న
 కుతూహలిత్వం-కుతూహనిత్యే - కుతూహలిత్వాని, ప్రశ్నకుతూహలిత్వశబ్ద ఆకారాంత
 నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. మయి-ఆవయోః-అస్తాసు, అస్తచ్ఛబ్దో దకారాంతః
 పుంలిङ్గ సప్తమ్యైకవచనాంతః. అధీనం-అధీనే-అధీనాని, అధీనశబ్ద ఆకారాంత నపుంసక
 లిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. కిము - ఆవ్య. నిర్గతాః స్పృహః యేహం తే నిస్పృహః,
 తేహం, నిస్పృహశామ్, నిస్పృహస్య-నిస్పృహయోః - నిస్పృహశామ్, నిస్పృహశబ్ద
 ఆకారాంతః పుంలిङ్గష్టీబహువచనాంతః. తథా-ఆవ్య. అసి-ఆవ్య. కల్యాణాని కరోతీతి
 కల్యాణకరీ, తాం, కల్యాణకరీం-కల్యాణకర్య-కల్యాణకరీః, కల్యాణకరీశబ్ద ఈకారాంత
 స్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. గిరం-గిరౌ-గిరః, గీర్షణ్ రేఫాంతస్త్రీలిङ్గో ద్వితీయైక
 వచనాంతః. తవ, తే-యువయోః, వాం - యుష్మాకం, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః
 పుంలిङ్గష్టమ్యైకవచనాంతః. మాం, మా - ఆవాం, నౌ-అన్తాకో, నః, అస్తచ్ఛబ్దో దకా

రాస్త్రః పులిగ్తో ద్వితీయైకవచనాస్త్రః. శ్రోతుం-అవ్యు. ఇచ్ఛా-ఇచ్ఛే-ఇచ్ఛాః, ఇచ్ఛా శబ్ద ఆకారాస్త్ర స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాస్త్రః. ముఖమస్మాస్త్రీతి ముఖరః, అముఖరం ముఖరం సముద్యమానం కరోతీతి ముఖరీకరోతి, చ్విప్రత్యయాస్తాన్తుభరశబ్దాత్ డు కృష్ణ-కరణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లట పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాస్త్రః.

వా. నిరాస్పదమితి. ప్రశ్నకుతూహలిత్వం నిరాస్పదం. ఆగమసప్రయోగ సప్రశ్నో నిరాస్పద ఇస్సర్థః. * 'అస్పదం ప్రతిష్ఠాయా'మితి నిపాతః. ప్రశ్నానవకాశే హేతుమాహ. — నిస్సృహం. యష్టాదృశామితి శేషః. అస్తాస్పదీనమాయత్తం కిము. న కించిదస్త్రత్వో లభ్యమిశ్యర్థః. * ఆధారత్వవివక్షాయాం సప్తమి. తథాపి కల్యాణకరే. అస్పద్ధితైకహేతుమిత్యర్థః. నిస్సృహప్రవృత్తేః పరాధత్వాదితి భావః. * 'కృణో హే'త్వితి టప్రత్యయే జీవ్. అతస్తే గిరం శ్రోతుమిచ్ఛా, మాం, ముఖం పాగస్మా స్త్రీతి ముఖరో నిరంతరభాషీ. * 'రప్రకరణే భుముఖకుంజేభ్య ఉప సంఖ్యాన'మితి రప్రత్యయః. ని. 'దుర్దుభే ముఖరాబద్ధముఖా' విత్యమరః. తతశ్చిప్రత్యయః. ముఖరీకరోతి వ్యాహరయతీత్యర్థః. నిస్సృహస్యాపి తే వాక్య మగ్న ద్ధితకరత్వాచోఽప్రతివ్యమితి భావః.

మూ ఇత్యుక్తవాన్సుక్తివిశేషరమ్యం.

మనస్సమాధాయ, జయోపపత్తే,

ఉదారచేతా, గిరమిత్యుదారాం,

దైవపాయన్నేనాభిదధే నరేంద్రః,

౧౦

టీక. ఇతి = ఈ ప్రకారముగా, ఉక్తివిశేషరమ్యం యథాతథా - ఉక్తి = వచన ములయొక్క, విశేష = వైచిత్ర్యముచే, రమ్యం యథాతథా = సుందరమగునట్లుగా, ఉక్తవాణ్ = పలికినట్టియు, ఉదారచేతాః - ఉదార = గొప్పదైన, చేతాః = మనస్సుకలిగినట్టియు, నరేంద్రః = ధర్మరాజు, దైవపాయనేన = వ్యాసమహర్షి చే, జయోపపత్తే - జయ = జయముయొక్క, ఉపపత్తే = ఉపపత్తియందు, మనః = మనస్సును, సమాధాయ = ఉంచి, ఇతి = చెప్పబడినట్లు, ఉదారాం = అర్థవంతమైన, గిరం = వాక్యమును, అభిదధే = పలుకఁబడెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లు వాగ్దైచిత్ర్యముచే మనోహరమగునటులు పలికిన యుదార స్వభావుఁడగు ధర్మరాజును జూచి యతని వినయాదిగుణములకు మిగుల సంతసించి యతనికి జయముకలుగఁజేయుటలంపుతో వ్యాసమహర్షి యతని కిట్లని చెప్పబడినట్లు.

[illegible]

వ్యా. ఇతితి. ఇతిత్తం ఉక్తివిశేషరమ్యం ఉక్తివైచిత్ర్యచారు యథా తథా ఉక్తవాన్. ఉదారచేతా మహామనాః సరేంద్రః ద్వైపాయనేన వ్యాసేన. ద్వీప మయనం స్థానం జన్మభూమిర్యస్య స ద్వీపాయనః. స ఏవ ద్వైపాయనః. * 'ప్రజ్ఞా దిభ్య'శ్చేతి స్వాగ్ధేఽప్యైత్యయః. స త్వపత్వాగ్ధే. 'సదాదిభ్యః ఫక్.' లేవ్యపాతాల్ బాధితార్థత్వాచ్చ. జయోపపత్తౌ మనస్సమాదాయ. జయసిద్ధిముపేక్ష్యేత్కర్మ. ఇతి ఐత్యుమాణప్రకారం ఉదారామర్థవతీం గిరమభిదధే ఉక్తః. దుహాదిత్వాదప్రధానే కర్మణి లిట్. 'ప్రధానకర్మణ్యాభ్యేయే లాదీనామృద్ధివికర్తృణాం, అప్రధానే దుహా దీనాం ణ్యంలేకర్మశ్చ కర్మణ్యి'ఇతి పచనాత్.

అవ. ఆదౌ తావత్స్వస్య మాధ్యస్థ్యభంగదోషం యుక్తేన పరిహరతి:—

మూ. చిచ్ఛితాం జన్మతామలక్ష్మీం

యశోఽవతంసాముభయత్ర, భూతిమ్,

అభ్యర్థి తా బంధుషు తుల్యరూపా

వృత్తిర్విశేషేణ తపోధనానామ్.

టీక. ఆలస్యం = గొప్పచైనట్టియు, యశోవతంసాం - యశః = శీర్షి, అవతంసాం = అలంకారముగాఁ గలిగినట్టి, ఉభయత్ర = ఇహపరలోకములయందు, భూతిం = శ్రేయస్సును, చిచీషతాం = సంగ్రహింపనిచ్చయించుచున్నట్టి, జన్మవతాం = మనుష్యులకు, బంధుమిత్రయే = బంధువులమిత్రయమై, తుల్యరూపా = సమానరూపమైన, పృత్తిః = వ్యాపారము, అభ్యర్హితా = ఉచితమైనది, తపోధనానాం = మహద్బలకు, విశేషేణ = నియమముచేత, అభ్యర్హితా = ఉచితమైనది.

తాత్పర్యము. బంధువులు పరస్పరము భేదముకలిగి వారు తగవులాడుకొనుచున్నపుడు వాతకగవులకు పరిష్కరించి వారికి మైత్రిని గలుగఁజేయువలెనని యాలోచించు మధ్యవర్తిని హిమనందుఁ గీర్తిని బరమునందు సుగతిని బడయుట కనువగుమార్గమునవలంబించి వారియుభయులయందు సమానాభిప్రాయములతో వ్యవహరింపవలెను. ఇట్టి స్థితిలో నిస్సవ్యులమై యరణ్యంబుల దపముజేసికొనెడి మాబోటియుఁబల కుభయపక్షములవారియందును సమానబుద్ధి యవశ్య ముండితీరవలెనని వేఱుగఁ జెప్పనక్కఱలేదు గదా.

శబ్దాదులు. చేతుమిచ్చస్త్రీతి చిచీషన్తః, తేహం చిచీషతాం, చిచీషతః - చిచీషతోః-చిచీషతాం, చిచీషచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలింగషష్ఠ్యైకవచనాన్తః, జన్మ ఏహ మస్త్రీతి జన్మవన్తః, తేహం, జన్మవతోః-జన్మవతోః - జన్మవతాం, జన్మవచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పుంలింగషష్ఠీబహువచనాన్తః. న లఘ్వీ ఆలస్యీ, తాం, ఆలస్యీం - ఆలస్యీ-ఆలస్యీః ఆలస్యీశబ్ద ఈకారాన్త స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాన్తః. యశః అవతంసః యస్మాస్మా యశోవతంసా, తాం, యశోవతంసాం-అవతంసే-అవతంసాః, యశోవతంసా శబ్దఆకారాన్త స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉభయత్ర-అప్య. భూతిం - భూతీ - భూతీః, భూతిశబ్ద ఇకారాన్తస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అభ్యర్హితా-అభ్యర్హితే-అభ్యర్హితాః, అభ్యర్హితాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. బంధా - బంధోః - బంధు, బంధుశబ్ద ఈకారాన్తః పుంలింగస్సప్తమ్యైకవచనాన్తః. తుల్యం రూపం యస్మాస్మా, తుల్యరూపా తుల్యరూపే-తుల్యరూపాః, తుల్యరూపాశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. పృత్తిః-పృత్తి-పృత్తయః, పృత్తిశబ్ద ఇకారాన్త స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. విశేషేణ-విశేషాభ్యాం-విశేషైః, విశేషశబ్ద ఆకారాన్తః పుంలింగస్త్రీలింగైకవచనాన్తః - తపః ధనం యేహం తే తపోధనాః, తేహం, తపోధనస్య-తపోధనయోః-తపోధనానాం, తపోధనశబ్ద ఆకారాన్తః పుంలింగషష్ఠీబహువచనాన్తః.

వ్యా. చిచీషతామితి. ఆలస్యం గుర్హిం. * 'హోతో గుణవచనా'దితి జీమ్. యశోవతంసాం కీర్తిభూషణం. ఉభయత్ర ఇహ చామత్రచ, లోక ఇతి కేషః. భూతిం

శ్రేయః చిచ్ఛితాం చేతుం సుగ్రహీతు మిచ్ఛతాం. * చినోతే సున్నంతాచ్ఛతృ
ప్రత్యయః. జన్మవతాం శరీరాం బంధుభు విషయే తుల్యరూపా ఏకవిధా పృత్తి
ర్వ్యవహారః అభ్యర్థితా ఉచితా తపాధనానామస్తావ్యశాం విశేషేణ సయ మేన
అభ్యర్థితా.

మూ. తథాపి నిఘ్నం నృప తానకీనైః

ప్రహ్వీకృతం మే హృదయం గుణౌఘైః,

వీతస్పృహణామపి ముక్తిభాజాం

భవంతి భవ్యేషు హి పక్షపాతాః.

౧౨

టీ. తథాపి=అట్లే నను, హేనృప=హీరాజా, తానకీనైః=నీయుక్క, గుణౌఘైః=
గుణసమూహములచే, ప్రహ్వీకృతం = వంచబడినట్టి, మే = నాయొక్క, హృదయం=
హృదయము, నిఘ్నం=త్వదాయ త్రమైనది, వీతస్పృహణాం=విరక్తులగు, ముక్తిభాజామపి=
ముముక్షువులకును, భవ్యేషు = సాధుజనులయందు, పక్షపాతాః=స్నేహములు, భవంతి =
ఆగుచున్నవి.

తా. వీతస్పృహలగు ముముక్షువులకుఁగూడ సాధుజనులయందుఁ బక్షపాతములు
వానియంతట నవియే కలుగుచుండునుగనుక మీయభయులయందును సమానప్రేమకలిగి
యుండుట తగినను నీగుణగణములచే నాహృదయము నీవైపునకు వంచబడుటచే నీకు
స్వాధీనమైనది. కాఁబట్టి నీకు జయము కలుగఁజేయుతలంపు కలిగినది. సాధుజనుఁడగు
నీయం దిట్టిపక్షపాతము నాకుఁగలిగినను నామధ్యవర్తిత్వమునకు భంగము కలుగ నేరదు.

శబ్దాదులు. తథా-అప్పు. అపి-అప్పు. నిఘ్నం-నిఘ్న-నిఘ్నాని, నిఘ్నశబ్ద ఆకా
రాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. హే నృప-హేనృపా-హేనృపాః, నృపశబ్ద
ఆకారాంతః పులిङ్గస్స మౌఢన ప్రథమైకవచనాంతః. తవ ఇమే తావకీనాః, తైః,
తావకీనేన-తావకీనాభ్యాం-తావకీనైః, తావకీనశబ్ద ఆకారాంతః పులిङ్గస్తృతీయైకవచ
నాంతః. అప్రహ్వం - ప్రహ్వం సముద్యమానం కృతం ప్రహ్వీకృతం, ప్రహ్వీకృతం -
ప్రహ్వీకృతే-ప్రహ్వీకృతాని, ప్రహ్వీకృతశబ్ద ఆకారాంతనపుంసకలిङ్గః ప్రథమైకవచ
నాంతః. మమ, మే-అవయోః, నౌ-అస్మాకం, నః, అన్తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులిङ్గస్తృతీయైక
వచనాంతః. హృదయం-హృదయే-హృదయాని, హృదయశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిङ్గః
ప్రథమైకవచనాంతః. గుణానామౌఘాః, తైః, గుణౌఘేన-గుణౌఘాభ్యాం-గుణౌఘైః,
గుణౌఘశబ్దఆకారాంతః పులిङ్గస్తృతీయాబహువచనాంతః, వీతాః స్పృహః యేషాం తే
భా-టీ-23

వీతస్సహస్రః, తేహం, వీతస్సహస్ర-వీతస్సహస్రయోః-వీతస్సహస్రణాం, వీతస్సహస్రశబ్ద
అకారాంత్యః పుంలింగవృత్తిబహువచనాంత్యః. అసి - అవ్యు. ముక్తిం భజన్తితి ముక్తిభాజ్యః,
తేహం, ముక్తిభాజ్యః - భాజోః-భాజాం, ముక్తిభాశ్చబ్దో జకారాంత్యః పుంలింగవృత్తిబహు
వచనాంత్యః. భవతి-భవతః-భవన్తి, భూ-సత్తాయామిత్యస్తాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది
ప్రథమపురుషబహువచనాంత్యః. భవన్తితి భవ్యాః, తేషు, భవ్యే-భవ్యయోః-భవ్యేషు, భవ్య
శబ్ద అకారాంత్యః పుంలింగస్య ప్రమాబహువచనాంత్యః. హి-అవ్యు. పక్షపాతః-పాతౌ-పాతాః
పక్షపాతశబ్దః అకారాంత్యః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంత్యః.

వ్యా. తథాపీతి. తథాపి తుల్యవృత్త్యాచిత్వేఽపి. హే నృప, తావశీనైః త్వదీయైః
*‘యుష్మదన్తదోరచ్యుతరస్యాం ఖణ్’ చేతి ఖణ్ప్రత్యయః. ‘తవకమహకావేకవచన’ ఇతి
తవకాదేశః. గుణోమైః ప్రక్షిప్తకృతమావర్జితం మే హృదయం నిఘ్నం త్వదాయత్తం.
ని. ‘అథీనో నిఘ్న ఆయత్త’ ఇత్యమరః. నను నిస్సృహస్య కోఽయం పక్షపాత
ఇత్యత్రాహ. —వీతేతి. వీతస్సహస్రణాం విరక్తానాం ముక్తిభాజాం ముముక్షూణామపీ
త్యర్థః. భవంతీతి భవ్యాః సాధవః. * ‘భవ్యగేయే’త్యాదినా కర్తరి నిపాతః. తేషు పక్ష
పాతాః స్నేహా భవంతి. న హి సాధ్వనుగ్రహో మహతాం మాధ్యస్థ్యభంజక ఇతి భావః.

అవ. అథ నృపస్య గుణవత్తాం ప్రకటయితుం ధృతరాష్ట్రస్య దుశ్చేష్టాముద్ఘాట
యతి:—

మూ. సుతా, న, యూయం, కిము, తస్య, రాజ్ఞ, ,
స్సయోధనం, వా, న, గుణైరతీతాః,
యస్త్యక్తవాక్, నస్స, వృథా, బలాద్వా, R. 6
మోహం విధత్తే, విషయాభిలాషః, ౧3

టీక. యూయం=మీరు, తస్య=ఆ, రాజ్ఞః=(రాజగు) ధృతరాష్ట్రునకు, సుతా +
న+కిము=పుత్రులు కారాయేమి, గుణైః=శాన్తి దాక్షిణ్యాదిగుణములచే, సయోధనం =
దుర్బోధనని, న+అతీతావా=అతిక్రమింపలేదాయేమి, యః=విధృతరాష్ట్రుడు, వః=మిమ్ము
లను, వృథా=నిష్కారణముగానే, త్యక్తవాక్=విడిచిపెట్టెనో, నః=ఆ, విషయాభిలాషః-
విషయ=భోగములయందలి, అభిలాషః=ఆశ, బలాత్=బలాత్కారముగా, మోహం =
ఆవిచేకమును, విధత్తే=కలిగించుచున్నది.

తాత్పర్యము. మీపెదకంఠ్రియగు ధృతరాష్ట్రుడు మోహపరవశుడై కారణము
లేకయే సుగుణగణములచే నలరారుమిమ్ములను వృథముగా విడిచిపెట్టినాడు. కుమారులని

కనికరమైనను లేదు. మంచినడత కలవారనియైనను అలాచింపలేదు. కాబట్టి ధృత రాష్ట్రనివంటివిచేసి కనబడఁడు.

శబ్దాదులు. సుతః-సుతో-సుతాః, సుతశబ్ద అకారాంతపులింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. న-అన్త. త్వం-యువాం-యూయం, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. కిము-ఃః. తస్య - తయోః - తేషాం తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులింగః ప్రత్యేకపదనాంతః. రాజ్ఞః-రాజ్ఞోః-రాజ్ఞాం, రాజ్ఞ శబ్దో నకారాంతః పులింగః ప్రత్యేకపదనాంతః. సుఖేన యోధ్యతేననేతి సుయోధనః, తం, సుయోధనం - సుయోధనా-సుయోధనాన్, సుయోధనశబ్ద అకారాంతః పులింగో ద్వితీయకపదనాంతః. న-ఆప్య. గుణేన - గుణాభ్యాం - గుణైః, గుణశబ్ద అకారాంతః పులింగస్త్రీయాబహువచనాంతః. అతీతః-అతీతో-అతీతాః, అతీతశబ్ద అకారాంతః పులింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. యః-యా-యే, యచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులింగః ప్రథమైకపదనాంతః. త్యక్తవాన్-త్యక్తవన్తా-త్యక్తవన్తః, త్యక్తవచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పులింగః ప్రథమైకపదనాంతః. త్వం, త్వం-యువాం, వాం-యుష్మాక్, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులింగో ద్వితీయాబహువచనాంతః. సః-తో-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులింగః ప్రథమైకపదనాంతః. వృధా-ఆప్య. బలాత్-బలాభ్యాం - బలేభ్యః, బలశబ్ద అకారాంత నపునకలింగః పశ్చిమైకపదనాంతః. మోహం - మోహా - మోహాన్, మోహశబ్ద అకారాంతః పులింగో ద్వితీయైకపదనాంతః. విధత్తే-విదధాతే-విదధతే, విపూర్వకాత్ డు-ధాతో ధారణవిషణ్ణయోరిత్యస్తాధాతోః కర్తరి లడాత్తనేపది ప్రథమపురుషైకపదనాంతః. విషయేష్వభిలాషః విషయాభిలాషః, విషయాభిలాషః-విషయాభిలాషా-విషయాభిలాషాః, విషయాభిలాషశబ్ద అకారాంతః పులింగః ప్రథమైకపదనాంతః.

వ్యా. సుతా ఇతి. యూయం తస్య రాజ్ఞో ధృతరాష్ట్రస్య సుతా న కిము? సుతా ఏవేత్యర్థః. గుణైః శాంతిదానదాక్షిణ్యాదిభిః సుయోధనం నాతీతాః నాతిక్రాంతా వా? అతిక్రాంతా ఏవేత్యర్థః. * కర్తరి క్తః. అనుతత్వమగుణత్వం చ త్యాగే హేతుః. తచ్చ యుష్మాసు నాస్తీత్యర్థః. ఉపాలంభే కారణమాహ - య ఇతి. యః ధృతరాష్ట్రః వః యుష్మాక్ త్యక్తవాన్ స వృధా, వృథజన్నేత్యర్థః. యఏ వయం సుతా గుణాధికా శ్చ త్పూ కథమత్యాజీత్రత్రాహ. — బలాద్వేతి. విషయాభిలాషః భోగతృష్ణా బలాద్వా బలాత్కారాదేవ. ని. 'వా స్యాద్వికల్పిషమయో రేవార్థే చ సమచ్ఛయ' ఇతి విశ్వః. మోహమవివేకం విధత్తే. విషయాభిలాషాతిరిక్తో న కశ్చిద్యష్మత్ప్రాగ హేతు రస్తీత్యర్థః. అత్ర కారణేన కార్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

అవ. అథ రాజ్య ఉత్సాహపథనాయ శత్రోహ్వాని సూచయతి:—

మూ. జహాతు నై సం కథమర్థసిద్ధి

సంశయ్య కర్ణాదిషు తిష్ఠతే యః,

అసాధుయోగా హి జనులతరాయాః

ప్రమాధినీనాం విపదాం పదాని.

౧౪

టీక. ఏను = ఈశ్వరశ్రావ్యుని, అర్థసిద్ధిః = కార్యసిద్ధి, కథం=ఎట్లు, న జహాతు= విడిచిపెట్టెను. యః=ఏచ్ఛతరావ్రుడు, సంశయ్య = సందేహమునుబొంది, కర్ణాదిషు = కర్ణాదులయందు, తిష్ఠతే=ఉన్నాడో, శఢాహి = అవియుక్తమేకదా, అసాధుయోగాః= అసాధు = దుర్జనులయొక్క, యోగాః=సహవాసములు, జయాస్తరాయాః=జయ=జయ మునకు, అస్తరాయాః=విఘాతకములు, కిచ్చ = ఇంటికాక, ప్రమాధినీనాం = నశించు జేయునట్టి, విపదాం=అపదలకు, పదాని = స్థానములు.

తాత్పర్యము. దుర్జనుసహవాసమువలన జయము కలుగకపోవుటయేకాక మూల చ్ఛేదములగు నాపదలు కూడ వచ్చును. ఇట్టిస్థితిలో మీ పెదవతండ్రియగు భృతరావ్రుడు సందిగ్ధార్థనిర్ణయములయందు దుష్టులగు కర్ణాదులను ముత్తులనుగాఁజేసి వారియాలోచన ప్రకారము నడుచుచున్నాడు. కనుక నతనిని గాఢసిద్ధి కలుగకపోవుటయేకాక సమూలనాశనకరంబులగు విపత్తులు నైతము సంభవించును. ఇది ముష్కాటికి నిశ్చయము.

శబ్దాదులు. జహాతు-జహితాత్, జహితాత్ - జహితాం, జహితాం - జహతు, హిహిక్-త్యాగ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లోట్ వరస్తేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. న-అవ్య. ఏతం, ఏనం-ఏతౌ, ఏనా-ఏతాన్, ఏనాన్, ఏతచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. కథం-అవ్య. అర్థస్య సిద్ధిః అర్థసిద్ధిః, అర్థసిద్ధిః-సిద్ధి-సిద్ధయః, అర్థసిద్ధిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రిలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సంశయ్య - అవ్య. కర్ణః ఆదిచ్ఛేషాం తే కర్ణాదయః, తేషు, కర్ణాదౌ-కర్ణాద్యోః-కర్ణాదిషు, కర్ణాదిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగస్సప్తమీబహువచనాంతః. తిష్ఠతే-తిష్ఠే-తిష్ఠతే-తిష్ఠతే, స్థా-గతినివృత్తావిత్యస్తాధాతోః కర్తరి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. యః-యా-యే, యచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైక వచనాంతః. న సాధవః అసాధవః, అసాధునాం యోగాః అసాధుయోగాః, అసాధు యోగాః-యోగా-యోగాః, అసాధుయోగశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచ నాంతః. హి-అవ్య. జయస్య అస్తరాయా జయాస్తరాయాః, జయాస్తరాయః - అస్త రాయా - అస్తరాయాః, జయాస్తరాయశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచ నాంతః. ప్రమాధిన్యాః - ప్రమాధిన్యోః - ప్రమాధినీనాం, ప్రమాధినీశబ్ద ఈకారాంత

స్త్రీలింగప్రవీణమహువచనాన్తః. వివదః-వివదోః - వివదా, వివచ్ఛబ్దో దకారాన్తః స్త్రీలింగ-ప్రవీణమహువచనాన్తః. వదం-వదే - వదాని, వదశబ్ద ఆకారాన్త నపునకల్గింపఁ ప్రథమా బహువచనాన్తః.

వ్యా. జహాత్వితి. ఏనం ధృతరాష్ట్రం ఆర్థసిద్ధిః కథం న జహాత్. జహాత్ప్రోచేత్సర్వం. 'ప్రమాతినర్గ ప్రాప్తకాలేషు కృత్యాశ్చేతి ప్రాప్తకాలే లోట'. తస్య కాలః ప్రాప్త ఇత్యర్థః. కుతః? యో ధృతరాష్ట్రః - సుశయ్య సంహయ కర్తావిష్కంఠేష్టతే. కర్తాచకో దుర్తం లింః సువిగ్రాహనిర్దేహ్యత్యేనామలంబత ఇత్యర్థః. * ప్రకాశశేయ్యాభ్యుయో శ్చేతి ధేమాఖ్యామామాత్త నేవపం. తస్మిన్నితి ధేయో వివాదపదనిర్ణేతా. తథాహి. — అసాధుయోగాః దుర్జనసంసర్గాః జయంతరాయాః జయవిఘాతకాః. కించ ప్రమాదసీనామున్మలనశీలానాం వివదా వదాని స్థానాని. సి. 'పమం పృవసిత త్రాణ సానలక్ష్యంఘ్రీపమస్త్వి' త్వమరః. న కేవలమర్థమాతినః కిం త్వనర్థకారిణశ్చేత్సర్వార్థః. ధృతరాష్ట్రేఽసి దుర్జనవిధేయత్వాద్విసజ్జుతీతి భావః.

అవ. ఏవ శత్రో రసర్థం సూచయిత్వా రాజ్ఞోఽర్థసిద్ధిం సూచయతి:—

మూ. పథశ్చ్యుతాయాం సమితౌ రిపూణాం,

ధర్త్యాం, దధానేన ధురం చిరాయ,,

త్వయా, విపత్స్వేవేపత్తి రమ్య,

మోవిష్కృతం ప్రేమ పరం గుణేషు.,

౧౫

టీక. రిపూణాం = శత్రువులయొక్క, సమితౌ = సభ, పథః = మార్గమువలన, చ్యుతాయాం = భ్రష్టమైనదికాగా, చిరాయ = చిరకాలమునుండి, ధర్త్యాం = ధర్మయుక్తమగు, ధురం = భారమును, దధానేన = భరించుచున్నట్టి, త్వయా = నీచేత, విపత్స్వే = ఆపదలయందును, ఆవిపత్తి = నశించనట్టియు, రమ్యం = సుందరమైనట్టియు, గుణేషు = క్షౌంత్యాదిగుణములవిషయమై, పరం = ఎక్కువగు, ప్రేమ = ప్రేమ, అవిష్కృతం = ప్రకటింపఁబడినది.

తాత్పర్యము. ఓరాజా! మీశత్రువులగు ధృతరాష్ట్రదులు నాడట్లు బహిరంగ సభలో దురాత్ముడగు దుశ్శాసనుడు ధర్మమును విడిచి ద్రౌపదీవస్త్రాపహరణముచేయుచున్నను నతని నేమియు దూషింపక చూచుచుండ నీవట్టి విపత్తియందునైకము ధర్మమార్గమును విడువక శాంతమునవలంబించి నీధర్మమును గాపాడుకొంటివి. అట్లు నీచే రక్షితమగు ధర్మము అవశ్యము నిన్ను రక్షించితిరను. కనుక నీవవశ్యము శత్రువులను జయించి సమస్త భోగములను బొందఁగలవని నమ్ముము.

శబ్దాదులు. పథో-పభ్యాసం-పథ్యస్య, పథిక్ శబ్దో నకారాంత్య పులింగః పథ్య మ్యేకవచనాంత్యః. చ్యుతాయాం-చ్యుతయోః-చ్యుతాసు, చ్యుతాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలింగ స్సప్తమ్యేకవచనాంత్యః. సమితో-సమితోఽస్యే - సమితిషు, సమితిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలింగస్సప్త మ్యేకవచనాంత్యః. రిషోః-రిషోఽస్యే - రిపూణాం, రిపూశబ్ద ఉకారాంత్య పులింగషష్ఠీబహువచ నాంత్యః. ఛర్తావనశ్చేదా ఛర్త్యై, తాః, ఛర్త్యై-ఛర్త్యే - ఛర్త్యైః, ఛర్త్యై బహువచనాంత్యస్త్రీలింగో ద్విలియేకవచనాంత్యః. దధాశేన - ఎదా చార్త్యై-పథ్యస్త్రీః. సద్ధావనశ్చేదా ఛర్త్యై, తాః, ఛర్త్యై-ఛర్త్యే - ఛర్త్యైః, ఛర్త్యై బహువచనాంత్యస్త్రీలింగో ద్విలియేకవచనాంత్యః. సుర - ఛర్త్యై-ఛర్త్యే - ఛర్త్యైః, ఛర్త్యై బహువచనాంత్యస్త్రీలింగో ద్విలియేకవచనాంత్యః. చరాయ-అప్య. త్వయా-యవాభ్యాం-యవ్వాభిః, యవ్యచ్ఛబ్దో దకారాంత్య పులింగస్త్రీలియేకవచనాంత్యః. వివచి - వివచోః-వివత్సు, వివచ్ఛబ్దో దకారాంత్య స్త్రీలింగస్సప్తమ్యేకవచనాంత్యః. అపి-అప్య. న విప్యతే వివత్త్రిశ్శు తత్ అవివత్తి, అవివత్తి-అవివత్తిసి-అవివత్తీసి, అవివత్తిశబ్ద ఇకారాంత్యపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంత్యః. రమ్యం-రమ్యే-రమ్యాణి, రమ్యశబ్ద ఆకారాంత్యపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంత్యః. ఆవిష్కృతం-ఆవిష్కృతే-ఆవిష్కృతాని, ఆవిష్కృతశబ్ద ఆకారాంత్యపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంత్యః. ప్రేమ-ప్రేమణీ-ప్రేమాణి, ప్రేమశబ్దో నకారాంత్య నపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంత్యః. పరం-పరే - పరాణి, పరశబ్ద ఆకారాంత్యపుంసకలింగః ప్రథమైకవచనాంత్యః. గుణే-గుణయోః-గుణేషు, గుణశబ్ద ఆకారాంత్య పులింగస్సప్తమిబహువచనాంత్యః.

వ్యా. పద ఇతి. రిపూణాం సమితో సభాయాం. ని. 'సభా సమితి సంసద' ఇత్య మరః. పథశ్చ్యుతాయాం మార్గాద్భ్రష్టాయాం. దురాత్తనో దుశ్శాసనస్య స్త్రీవస్త్ర గ్రహణసాహసమంగీకృతవత్తాయాం సత్యామిత్యర్థః. చిరాయ ధర్మాం ధర్మాదనపేతాం. *'ధర్మపథ్యధన్యాయాదనపేత' ఇతి యత్ప్రతిత్యయః. ధురం భారం దధాశేన. కృచ్ఛేష్యపి ధర్మాదచలతేత్యర్థః. త్వయా వివత్స్వపి అవివత్తి అవినాశి అత ఏవ రమ్యం గుణేషు క్షౌంత్యానిషు వివయే పరముత్కటం ప్రేమ ఆవిష్కృతం. దుస్సహమపి సోధవతా త్వయా సాధుకృతమితి భావః.

మూ. విధాయ విధ్వంసమనాత్మనీనం

శమైకవృత్తైర్భవతశ్చలేన,

ప్రకాశితత్వస్య తిశీలసారాః

కృతోపకారా ఇవ విద్విషస్తే.

౧౬

టీక. శమైకవృత్తేః-శమ = శాంతమే, ఏక = ముఖ్యమైన, వృత్తేః=వృత్తిగాఁ గలిగినట్టి, భవతః=నీకు, చలేన = కపటముచే, అనాత్మనీనం = తమకన్యకాపేతువైనట్టి,

విధ్వంసం = అపకారమును, విధాయ = చేసి, ప్రకాశితత్వన్నతిశీలసారాః-ప్రకాశిత = ప్రకాశించుచేయఁబడిన, త్వత్ = సీయొక్క, మతి = ప్రజ్ఞయొక్కయు, శీల=స్వభావముయొక్కయు, సారాః = ఉత్కర్షకలింగట్టి, తే=సీయొక్క, విద్విషయః = శత్రువులు, కృతోపకారా ఇవ - కృత = చేయఁబడిన, ఉపకారాఇవ = ఉపకారముకలవారువలె, జాతాః = విరి.

తాత్పర్యము. మఱియు నెవ్వరికి నెవ్విధమైనయపకారమును జేయక కేవలము శాంతిప్రధానుఁడవైన నిన్ను శత్రువులు మోసపుచ్చి యపకారముచేసినను నయ్యపకారమునకుఁ బ్రత్యుపకారము చేయకపోవుటవలన వారిదౌర్జన్యము నీ ప్రజ్ఞాసౌశీల్యములు లోకమునకు వెల్లడియైనవి. వారట్లు అపకారము చేయకపోయినచో నీ సౌశీల్యములును వారిదౌర్జన్యమును లోకమునకుఁ దెలియకపోవును. అప్పుడు లోకమున నీకు గీర్తిప్రతిష్ఠలు కలుగుటకు వీలులేకపోవును. కాఁబట్టి వారియపకారములు నీ మపకారములైనవి. కనుక శత్రువులు కూడ నొకవిధముగా నీమపకారులైరని తలంచుకొనుము.

శబ్దాదులు. విధాయ-అప్య. విధ్వంసం-విధ్వంసౌ-విధ్వంసాన్, విధ్వంసశబ్ద అకారాంతః పులింగ్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆత్మనో హితః ఆత్మనీయః ఆత్మనీనో న భవతీత్యుపాత్తనీయః, తం, అనాత్మనీనం-అనాత్మనీనా-అనాత్మనీనాన్, అనాత్మనీనశబ్ద అకారాంతః పులింగ్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఏకా చ సా వృత్తిశ్చ ఏకవృత్తిః, శమఏవ ఏకవృత్తిశ్చ సః శమైకవృత్తిః, తస్య, శమైకవృత్తేః-శమైకవృత్తీ-శమైకవృత్తీనాం, శమైకవృత్తిశబ్ద ఇకారాంతః పులింగ్ష్వప్యేకైకవచనాంతః. భవతః-భవతోః-భవతాం, భవచ్ఛబ్ద ప్రకారాంతః పులింగ్ష్వప్యేకైకవచనాంతః. ఛలేన-ఛరాభ్యాం-ఛలైః, ఛలశబ్ద అకారాంతః పులింగ్ష్వప్యేకైకవచనాంతః. మతిశ్చ శీలశ్చ మతిశీతా, తవ మతిశీతా త్వన్నతిశీతా, త్వన్నతిశీలయోసాసారాః త్వన్నతిశీలసారాః, ప్రకాశితాః త్వన్నతిశీలసారా యైస్తే, ప్రకాశితత్వన్నతిశీలసారాః, ప్రకాశితత్వన్నతిశీలసారః-సారా-సారాః, ప్రకాశితత్వన్నతిశీలసారశబ్ద అకారాంతః పులింగ్ష్వప్రథమాబహువచనాంతః. కృతః ఉపకారః యైస్తే కృతోపకారాః, కృతోపకారః-ఉపకారా-ఉపకారాః, కృతోపకారశబ్ద అకారాంతః పులింగ్ష్వప్రథమాబహువచనాంతః. ఇవ-అప్య. విద్విట్ - విద్విషా-విద్విషయః, విద్విట్శబ్ద అకారాంతః పులింగ్ష్వప్రథమాబహువచనాంతః. తవ, తే-యవయోః, వాం-యుష్మాకం, యి, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులింగ్ష్వప్యేకైకవచనాంతః.

వ్యా. విధాయేతి. కించ, శమ ఏవ ఏకా మధ్యా వృత్తిశ్చ తస్య అపరోపతాన ఇత్యర్థః. భవతః ఛలేన కవటేన. ఆత్మనే హితః ఆత్మనీయః. న న భవతీత్యుపాత్తనీయః.

స్వస్యైవానర్థహేతుశ్చర్థః. చం. * 'ఆత్మైక విశ్వజనభోగోత్తరపదాత్మ' ఇతి భి
ప్రత్యయః. విధ్వంస మపకారం విధాయ. ప్రకాశితః ప్రభావపితః త్వన్త తిశీలయోః
తవ ప్రజ్ఞానద్వైతయోః సారః ఉత్కర్షణో యై స్తే తథోక్తాః. తే తవ విద్విషః కృతో
పకారా ఇవ ఉపకృతవంత ఇవ. జాతా ఇతి శేషః. అపకారోఽప్పుపకారాయైవ
సంవృత్తః. యత్స్వదౌర్జన్యం భవత్యేజన్యం చ జగతి సువృత్తమానీషిత్యర్థః. విద్యమాన
స్యాపి సుజనస్య చందనదారుణ ఇవ గుణాః పరిభవ ఏవ ప్రచురీభవంతీతి భావః.

అవ. అథ ప్రయోజనాంతరమాహః—

మూ. లభ్యాధరిత్రీ, తవ, విక్రమేణ,
జ్యాయాంశ్చ, వీర్యాస్త్రబలైర్విపత్తుః,
అతః, ప్రకర్షాయ, విధిర్విధేయః,
ప్రకర్షతంత్రా, హి, రణే, జయశ్రీః,

౧౭

టీక. తవ = నీ చేత, ధరిత్రీ = భూమి, విక్రమేణ = పరాక్రమముచే, లభ్యా =
పొందదగినది, విపత్తుః = శత్రువును, వీర్యాస్త్రబలైః - వీర్య = శౌర్యముచేతను, అస్త్ర =
ఆస్త్రేయాద్యస్త్రములచేతను, బలైః = చతురంగబలములచేతను, జ్యాయాం = గొప్ప
వాడు, అతః = కాబట్టి, ప్రకర్షాయ = ఆధిక్యముకొరకు, విధిః = ఉపాయము,
విధేయః = చేయదగినది, హి = పిలవ, రణే = యుద్ధమనందు, జయశ్రీః = జయలక్ష్మీ,
ప్రకర్షతంత్రా - ప్రకర్ష = ఆధిక్యము, తంత్రా = ప్రధానముగాగలదో.

తాత్పర్యము. ఇంతేకాదు. మఱియొక ప్రయోజనమును కలదు. శత్రుగతమగు
రాజ్యము పరాక్రమముచేత లభ్యముకాని సాధనాంతరముచే లభ్యముకాదు. పరా
క్రమము, అస్త్రములు, చతురంగబలములు నపరిమితములుగా నుండుటవలన శత్రువు
సామాన్యఙ్గమునొంటకు పీలులేదు. ప్రబలఙ్గశత్రువును జయింపవలెననిన నంతకంటె
నాధిక్యము సంపాదించినగాని శక్యముకాదు. వీర్యాస్త్రబలాధికత కలిగినగాని యుద్ధ
మున జయము లభింపదు. కాబట్టి తద్విషయమై ప్రయత్నింపవలసియున్నది.

శబ్దాదులు. లభ్యా - లభ్యే - లభ్యాః, లభ్యాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలింగ ప్రథమైకవచ
నాన్తః. ధరిత్రీ - ధరిత్ర్య - ధరిత్ర్యః, ధరిత్రీశబ్ద ఈకారాంత స్త్రీలింగ ప్రథమైకవచ
నాన్తః. తవ, తే - యవయోః, వాం - యష్టాకం, ం, యష్టచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పులింగ
ష్టమైకవచనాన్తః. విక్రమేణ - విక్రమాభ్యాం - విక్రమైః, విక్రమశబ్ద ఆకారాన్తః
పులింగ స్మృతీయైకవచనాన్తః. జ్యాయాం - జ్యాయాంసౌ - జ్యాయాంసః, జ్యాయశబ్ద

స్సకారాన్తః పుంలిక్ష్మః ప్రథమైకవచనాన్తః. చ - అప్య. వీర్యశ్చ అస్త్రాణి చ బలాని పీర్వాస్త్రబలాని, తైః, పీర్వాస్త్రబలేన-బలాభ్యాం-బలైః, పీర్వాస్త్రబలశ్చ అకారాన్తః నపుంసకలిక్ష్మస్త్రతీయాబహువచనాన్తః. వివక్షః-వివక్షౌ-వివక్షాః. వివక్షశ్చ అకారాన్తః పుంలిక్ష్మః ప్రథమైకవచనాన్తః. అతః-అప్య. ప్రకర్షాయ - ప్రకర్షాభ్యాం - ప్రకర్షేభ్యః, ప్రకర్షశ్చ అకారాన్తః పుంలిక్ష్మశ్చతుర్థైకవచనాన్తః. విధిః-విధీ-విధయః, విధిశ్చ ఇహ రాన్తః పుంలిక్ష్మః ప్రథమైకవచనాన్తః. విధేయః-విధేయా-విధేయాః, విధేయశ్చ అకారాన్తః పుంలిక్ష్మః ప్రథమైకవచనాన్తః. ప్రకర్షః తస్యం యస్యాస్సా ప్రకర్షతన్త్రా, ప్రకర్షతన్త్రా-తన్త్రే-తన్త్రాః, ప్రకర్షతన్త్రాశ్చ అకారాన్తస్త్రిలిక్ష్మః ప్రథమైకవచనాన్తః. హి-అప్య. రణే-రణయోః-రణేషు, రణశ్చ అకారాన్తః పుంలిక్ష్మః సప్తమైకవచనాన్తః. జయస్య శ్రీః జయశ్రీః, జయశ్రీః-జయశ్రియా-జయశ్రియః, జయశ్రీశ్చ ఈకారాన్తస్త్రిలిక్ష్మః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. లభ్యేతి. తవ త్వయేత్సర్గః. * 'కృత్యానాం కర్తృ'వతి షష్ఠీ. ధరిత్రీ విక్రమేణ లభ్యే ప్రాప్యాన చ సులభా తం వినేత్యాహ. — వివక్షశ్చ శత్రురసి. వీర్యం శౌర్యం అస్త్రాభ్యాగ్నీయాదీని బలాని నైన్యాని తైః పీర్వాస్త్రబలైః జ్వాలయాః ప్రశస్యతరః. అధికతర ఇతి యావత్. * 'జ్యచే'తి ప్రశస్యశబ్దస్య జ్యదేశః. 'జ్యదాదీయస' ఇత్యాకారః. అతః ప్రకర్షాయ అధికాయ విధిరుపాయః విధేయః కర్తవ్యః. కుశః! హి యస్తాత్ రణే జయశ్రీః ప్రకర్షతంత్రా ప్రకర్షప్రధానా. ఉత్కర్షాయతేత్సర్గః. ని. 'తంత్రం ప్రధానే సిద్ధాంత' ఇత్యమరః. బలిన ఏవ జయో నతు దుర్బలస్యేతి భావః.

అవ. అథ త్రివిధ్యాని శ్లోకచతుష్టయేన వివక్షజ్వాలయస్తవం వర్ణయతి:—

మూ. త్రిస్సప్తకృత్వో జగతీపతీనాం,
హంతా, గురుర్వ్యస్య, స, జామదగ్న్యః;
వీర్వావధూతః, స్త, తదా, వివేద,
ప్రకర్ష మాధారవశం, గుణానామ్,

౧౮

టీక. త్రిస్సప్తకృత్వః = ఇరువదియొక్కపర్యాయములు, జగతీపతీనాం=రాజులకు, హంతా = సంహారకుడైనట్టియను, గురుః = అస్త్రవేదోపదేశప్రయను, సః = ప్రసిద్ధుడైనట్టియను, జామదగ్న్యః = పరశురాముడు, వ్యస్య = విభిష్ణునియొక్క, వీర్వావధూతః=వీర్యవరాక్రమముచే, అవధూతః = పరాధవింపబడినవాడై, తదా=అప్పుడు, గుణానాం-శౌర్యాదిగుణములయొక్క, ప్రకర్షం = అలిశయమును, ఆధారవశం-ఆధార=ఆధారమునకు, వశం = అధినమైనదానినిగా, వివేద=తెలిసికొనెనో.

తాత్పర్యము. శత్రువులయాధిక్యమును జేపెద వినుము. అపక్షమున భీష్ముడు కలఁడు కదా ! ఆశనియుద్ధపాటవ మెవ్వరికైనను గలదా ! ఆనంగతిని జేపెదవినుము. భీష్మునకు గురువు పరశురాముఁడు. అతఁ డిరువదియొక్కవర్యాయములు రాజులను సంహరించిన మహావీరుఁడు. అస్త్రవిద్యకు మూలవిరాట్టు. అట్టి పరశురాముఁడు పైతము భీష్మునితో యుద్ధమునందోడిపోయి 'శౌర్యావిగుణము లాశ్రయపురుషనియాధిక్యమును బట్టి యుండును.' అని యనుకొనుస్థితికి వచ్చినాఁడు. అట్టి మహావీరునోడించిన భీష్మునిపరాక్రమముగను మేర యన్నదా ? అట్టి మహావీరాగ్రసరుడగు భీష్ముని నోడించినఁగాని నీకు రాజ్యము రాదు. అతనినోడించుటకు సమర్థుడగువీరుఁడు నీపక్షమునఁ గలఁడేమో చెప్పుము.

శబ్దాదులు. త్రిరావృతాస్పష్ట త్రిస్సప్తకృత్వః-అవ్య. జగత్కాః పతయః జగతీ పతయః, తేహం జగతీపతీనాం, జగతీపతీ-పత్యోః-పతీనాం, జగతీపతీశబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగష్టబహువచనాంతః. హస్తా - హస్తారౌ - హస్తారః, హస్తౌశబ్ద ఋకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. గురుః - గురూ-గురవః, గురుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. యస్య-యయోః-యేహం, యచ్చబ్ధో దకారాంతః పుంలింగష్టప్రేకవచనాంతః. నః-తో-తే, తచ్చబ్ధో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. జమదగ్నీరపత్యం పుమాన్, జామదగ్న్యః-జామదగ్న్యై-జామదగ్న్యైః, జామదగ్న్యైశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వీర్యేణావధూతః, వీర్యావధూతః-వీర్యావధూతౌ-వీర్యావధూతాః, వీర్యావధూతశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. స్వ - అవ్య. తథా-అవ్య. వివేద-వివిదతుః-వివిదుః, విద-జ్ఞాన ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపి ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ప్రకర్షం - ప్రకర్షౌ-ప్రకర్షౌ, ప్రకర్షశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆధారస్య వశః ఆధారవశః, తం, ఆధారవశం-వశౌ-వశాన్, ఆధారవశశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. గుణస్య - గుణయోః-గుణానాం, గుణశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగష్టబహువచనాంతః.

వ్యా. త్రిలిపి. త్రిరావృతాస్పష్టవారాన్ త్రిస్సప్తకృత్వః. ఏకవింశతికృత్వ ఇత్యర్థః. త్రిస్సప్తశబ్దయోస్సుపుపేతి సమాసః. * 'సంఖ్యాయాః క్రియాభ్యావృత్తి గణనే కృత్వసు'జితి కృత్వసున్ ప్రత్యయః. జగతీపతీనాం భూపతీనాం హంతా నాశకః గురుః అస్త్రవేదోపదేష్టా. సప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః. అత ఏవ యచ్చబ్ధోపాదానా నపేక్షత్వం. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే.—'ప్రసిద్ధప్రకాంతానుభూతార్థవిషయస్తచ్చబ్ధో యచ్చబ్ధోపాదానం నాపేక్షత' ఇతి. జమదగ్నీరపత్యం పుమాన్ జామదగ్న్యైః. * 'గర్లాదిభ్యో య'ఇతి యజ్ఞో ప్రత్యయః. యస్య భీష్మస్య వీర్యావధూతః విక్రమాభి

భూతః. అంబికాస్వయంవర ఇత్యర్థః. తదా భంగప్రాప్తినమయే గుణానాం కౌర్యా దీనాం ప్రకర్షమతిశయం ఆధారవశం ఆశ్రయాధీనం వివేద జఙ్ఘే. స్వవిద్యాయాః స్వశిష్యే భీష్మే స్వస్వాదసి ప్రకర్షాభానదర్శనాదితి భావః. స్తేతి పాదపూరణే. ని. 'స్త పాదపూరణే భూత' ఇతి విశ్వా.

మూ. యస్మిన్ననైశ్వర్యకృతవ్యళీకః,

పరాభవం ప్రాప్త్యైవాంతకోఽపి,

ధున్వక్, ధనుః క్రస్యరణేన కుర్యా,

స్తనో భయైకప్రవణం న భీష్మః.

౧౯

టీక. యస్మిన్ = ఏభీష్టునివిషయమై, అనైశ్వర్యకృతవ్యళీకః-అనైశ్వర్య=అనా మర్థముచేత, కృత=చేయబడిన, వ్యళీకః = వైలక్ష్యముకలిగినట్టి, అస్తకోఽపి=యముఁ డున్ను, పరాభవం = పరాభవమును, ప్రాప్త్యన = పొందినదాఁడువలెయండెనో, నః = ఆ, భీష్మః = భీష్ముఁడు, ధనుః = ధనుస్సును, ధున్వక్ = కంపించుచున్నవాడై, కస్య = ఎవనియొక్క, మనః=మనస్సును, భయైకప్రవణం-భయ = భయమునందు, ఏకప్రవణం= ఏకోన్ముఖమైనదానినిగా, న కుర్యాత్=చేయఁడు.

తాత్పర్యము. మఱియు స్వచ్ఛందమరణముకలిగినట్టి యేభీష్టుని జూచి యముఁడు కూడ నతనిని సంహరించుటకు శక్తిచాలక వైలక్ష్యమును పొంది పరాభూతుఁడగు చున్నాఁడు. ఇతరులసంగతి చెప్ప నేల. జగదేకవీరుఁడగు భీష్ముఁడు రౌద్రమూర్తియై ధనుష్టంకారము చేయుచు యుద్ధభూమిని నిలచిన నతనిఁజూచినవారలు భయముచే గడగడ లాడవలసినదే. అట్టి మహావీరాగ్రేసరుఁడగు భీష్ముఁడు శత్రుపక్షమున నున్నాఁడు. అతని సెదుర్కొన సాహసించువీరుఁడు నీపక్షముననుండెనేమో యాలోచించుము.

శబ్దాదులు. యస్మిన్ - యయోః - యేష, యచ్చద్దో దకారాంతః పులిక్ల స్సప్తమ్యేకవచనాంతః. న విశ్వర్యం అనైశ్వర్యం, అనైశ్వర్యేణ కృతం అనైశ్వర్య కృతం అనైశ్వర్యకృతం వ్యళీకం యస్య సః అనైశ్వర్యకృతవ్యళీకః - వ్యళీకః - వ్యళీకౌ - వ్యళీకాః. అనైశ్వర్యకృతవ్యళీకశబ్ద అకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచ నాంతః. పరాభవం - పరాభవౌ - పరాభవాన్, పరాభవశబ్ద అకారాంతః పులిక్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రాప్తః - ప్రాప్తౌ - ప్రాప్తాః, ప్రాప్తశబ్ద అకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ - అప్య. అంతకః - అంతకౌ - అంతకాః, అంతశబ్ద అకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. అసి-అప్య. ధున్వక్-ధున్వన్త-ధున్వంతః, ధున్వ

చృబ్బస్తకారాస్త్రః పుంలిక్ష్మః ప్రగమైకవచనాస్త్రః. ధనుః-ధనుషీ-ధనుంషి, ధనుశ్చబ్బ
 స్సకారాస్త్ర నపుంసకలిక్ష్ణో ద్వితీయైకవచనాస్త్రః. కస్య-కయోః-కేమాం, కింశబ్దో మకా
 రాస్త్రః పుంలిక్ష్మస్త్యైకవచనాస్త్రః. రణే-రణయోః-రణేషు, రణశబ్ద ఆకారాస్త్రః పుంలిక్ష్మ
 స్సప్తమ్యైకవచనాస్త్రః. న - అవ్యు. కుర్యాత్-కుర్యాతాం-కుర్యుః, డుకృష్ణో-కరణ ఇత్య
 స్సాధాతోః కర్తృ లిజ్జ్ చరన్తైచచి ప్రథమపురుషైకవచనాస్త్రః. మనః-మనసీ - మనాంసీ,
 మనశ్చబ్బస్సకారాస్త్ర నపుంసకలిక్ష్ణో ద్వితీయైకవచనాస్త్రః. ఏకశ్చ తత్ప్రవణశ్చ ఏక
 ప్రవణం, భయే ఏకప్రవణం భయైకప్రవణం, తత్, భయైకప్రవణం-ప్రవణే-ప్రవణాని,
 భయైకప్రవణశబ్ద ఆకారాస్త్ర నపుంసకలిక్ష్ణో ద్వితీయైకవచనాస్త్రః. సః-తా-తే, తచ్ఛబ్దో
 దకారాస్త్రః పుంలిక్ష్మః ప్రగమైకవచనాస్త్రః. భీష్మః-భీష్మా-భీష్మాః, భీష్మశబ్ద ఆకారాస్త్రః
 పుంలిక్ష్మః ప్రగమైకవచనాస్త్రః.

వ్యా. యస్మిన్నితి. యస్మిన్ భీష్మే విషయే. అనిశ్వరస్య భావః అనైశ్వర్యం అసా
 మర్థ్యం. 'సభిశ్శుచీశ్వరశ్చేత్రజ్ఞకుశలనిపుణానా'మితి వికల్పాన్నాఘః పూర్వపదవృద్ధ్య
 భావః. తేన కృతవ్యశీకః జనితవైలక్ష్యః. ని. 'దుఃఖే వైలక్ష్యే వ్యశీక' మితి యాదవః.
 అంకతో యమోఽసి పరాధవం ప్రాప్త ఇవ. భీష్మస్యేచ్ఛామరణత్వాత్, అంత
 కోఽసి పరాజిత ఇవాస్తే. కిమతాన్య ఇతి భావః. స భీష్మో రణే ధనుః ధనుస్వక్
 కంపయక్ కస్య మనః భయైకప్రవణం భయే ఏకప్రవణమేకోన్ముఖం. శివభాగవతవ
 త్సమాసః. స కుర్యాత్? సర్వస్యాఽపి మనసి భయం కుర్యాదేవేత్యర్థః.

మూ. సృజంతమాజావిషుసంహతీర్వ,

స్సహేత, కోపజ్వలితం, గురుం, కః,

పరిస్ఫురల్లోలశిఖాగ్రజిహ్వం,

జగజ్జిఘ్రత్సంతప్తివాంతవహ్నిమ్,

౨౦

టీక. ఆజౌ=యుద్ధమునందు, ఇషుసంహతీః=ఇషు=బాణములయొక్క, సంహతీః=
 సమాహములను, సృజంతం = పన్నించుచున్నట్టియు, కోపజ్వలితం - కోప = కోపముచే,
 జ్వలితం = మండుచున్నట్టియు, పరిస్ఫురల్లోల శిఖాగ్రజిహ్వం - పరిస్ఫురల్ =మండు
 చున్నట్టియు, లోల=చంచలమైనట్టియు, శిఖాగ్ర=శిఖాగ్రములను, జిహ్వం=నాలుకలు
 కలిగినట్టియు, జగల్ = లోకమును, జిఘ్రత్సంతం = కబళించుటకు ఇచ్ఛయించుచున్నట్టి,
 అంతవహ్నిమివ స్థితం = ప్రళయాగ్నివలెనున్నట్టి, గురుం=దోరాచామ్యుని, వః=మీలో,
 కః=ఎవ్వఁడు, సహేత = సహించును (ఎదుర్కొనఁగల్గును?)

తాత్పర్యము. లోకముల నన్నిటిని కబళించుటకు నాలుకలు గోయుచున్న ప్రళయకాలాగ్నివలె మహాఘోరాకారుడై యుద్ధమున బాణములను పుంఖానుపుంఖములనుగా వర్షించుచు మాటులేక వైస్యముల నుటుమాడెడి ద్రోణాచార్యుని మీలో నెదుర్కొని నిలువరింపఁగలనమర్దుఁ డెవ్వఁడో చెప్పము.

శబ్దాదులు. సృజంతం-సృజంతా-సృజంతః, సృజచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పులింగ్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆజౌ - ఆజౌః - ఆజేషు, ఆజేశ్చబ్ద ఇకారాంత స్త్రీలింగస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. ఇషూణాం సంహతయః ఇషుసంహతయః, తాః, ఇషుసంహతిం - సంహతీ-సంహతీః, ఇషుసంహతిశ్చబ్ద ఇకారాంత స్త్రీలింగ్లో ద్వితీయాబహువచనాంతః. తవ, తే - యవయోః, వాం - యష్టాకం, వః, యష్టచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులింగ్ ద్వితీయైకవచనాంతః. సహేత - సహేయాతాం-సహేరక్, షహ-మర్షణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లిటాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. కోపేన జ్వలితః కోపజ్వలితః, తం కోపజ్వలితం, జ్వలితం-జ్వలితౌ-జ్వలితాక్, కోపజ్వలితశ్చబ్ద ఆకారాంతః పులింగ్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. గురుం-గురు-గురౌక్, గురుశ్చబ్ద ఉకారాంతః పులింగ్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. కః-కౌ-కే, కింశబ్దో మకారాంతః పులింగ్ ప్రథమైకవచనాంతః. శిఖానామగ్రాణి శిఖాగ్రాణి, శిఖాగ్రాణ్యేవ జిహ్వః శిఖాగ్రజిహ్వః, పరిస్ఫురన్త్యశ్చ తా లోలాశ్చ పరిస్ఫురన్తోలాః, పరిస్ఫురన్తోలాశ్శిఖాగ్రజిహ్వ యస్య సః పరిస్ఫురన్తోలశిఖాగ్రజిహ్వః, తం పరిస్ఫురన్తోలశిఖాగ్రజిహ్వం, జిహ్వం-జిహ్వా-జిహ్వీక్, పరిస్ఫురన్తోలశిఖాగ్రజిహ్వశ్చబ్ద ఆకారాంతః పులింగ్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. జగత్-జగత్-జగన్తి, జగచ్ఛబ్దస్తకారాంతః సపుంసకలింగ్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. జిఘత్సంతం-జిఘత్సంతా-జిఘత్సంతః, జిఘత్సచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పులింగ్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. అస్తే వహ్నిః అస్తవహ్నిః, తం అస్తవహ్నిం, వహ్నిం-వహ్ని-వహ్నిక్, అంతవహ్నిశ్చబ్ద ఇకారాంతః పులింగ్లో ద్వితీయైకవచనాంతః.

వా. సృజంతమితి. ఆజౌ రణే ఇషుసంహతీః బాణసంఘాత్ సృజంతం వర్షంతం కోపజ్వలితం ఆత ఏవ పరిస్ఫురంతోఽస్మి లోలాశ్చ శిఖాగ్రాణ్యేవ జిహ్వ యస్య తంత్రోక్తం జగత్ లోకం జిఘత్సంతం ఆత్మమిచ్ఛంతం. *అదేనన్నంతాచ్ఛతృప్తత్యయః. 'లుఙ్మనోర్ధ్వ' ఇతి ఘట్టాదేశః. అంతవహ్నిం కాలాగ్నిమివ స్థితం గురుం ద్రోణం వో యుష్టాకం మధ్యే క సహేత సోఽథం శక్నుయాత్. న కోఽపీత్యర్థః. 'శశి లిక్ష్వ' ఇ శక్యార్థే లిజ్.

మూ. నిరీక్ష్య సంరంభనిరస్తధైర్యం,
రాధేయమారాధితజామదగ్న్యమ్,

అసంస్తుతేషు ప్రసభం, భయేషు,
జాయేత మృత్యోర్విరపి పక్షపాతః.

౨౧

టీక. సంరంభనిరస్తదైర్యం - సంరమ్భ = కోపముచే, నిరస్త = పోంగొట్టబడిన, దైర్యం = దైర్యముకలిగినట్టియు, ఆరాధితజామదగ్నం - ఆరాధిత = ఆరాధించబడిన, జామదగ్నం = పరశురాముడుకలిగినట్టియు, రాధేయం = కర్ణుని, నిరీక్ష్య = చూచి, మృత్యోర్విరపి = మృత్యువునకును, అసంస్తుతేషు = అపరిచితములైనట్టి, భయేషు = భయములయందు, ప్రసభం = బహుత్కారముగా, పక్షపాతః = పరిచయము, జాయేత = పుట్టును.

తాత్పర్యము. కోపాద్రేకముచే రాద్రమూర్తియగు నెవ్వనిఁ జూచుటతోడనే యెట్టివీరులైనను దైర్యమును గోల్పోవుదురో, యెవ్వఁడు పరశురాముని సేవించి నిఖిలాస్త్రరహస్యములను సుగ్రహించెనో యట్టి మహావీరుడగు కర్ణుని జూచిన మృత్యువు నైతముభయమునొంది పారిపోవుచున్నది. ఇతరులసంగతి చెప్పనక్కఱలేదు. కాఁబట్టి యీ కర్ణునెదుర్కొన సాహసించు నిర్భయుడగువీరుడు నీబలమునఁ గలఁడేమో నిరూపింపుము.

శబ్దాదులు. నిరీక్ష్య-ఆవ్య. సంరంభేణ నిరస్తం సంరమ్భనిరస్తం, సంరమ్భనిరస్తం దైర్యం యేన సః, తం, సంరమ్భనిరస్తదైర్యం - ధైర్య - ధైర్యాత్, సంరమ్భనిరస్తదైర్యశబ్ద అకారాంతః పులింగ్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. రాధాయా అపత్యం పుమాన్ రాధేయః, తం, రాధేయం - రాధేయా - రాధేయాన్, రాధేయశబ్ద అకారాంతః పులింగ్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. జమదగ్నీరపత్యం పుమాన్ జామదగ్నీః, ఆరాధితః జామదగ్నీః యేన సః, తం, ఆరాధితజామదగ్నం-జామదగ్నీ-జామదగ్నీన్, ఆరాధితజామదగ్నీశబ్ద అకారాంతః పులింగ్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. న సంస్తుతాని అసంస్తుతాని, తేషు, అసంస్తుతే - అసంస్తుతయోః - అసంస్తుతేషు, అసంస్తుతశబ్ద అకారాంత నపునసకలిగ్నసప్తమిబహువచనాంతః. ప్రసభం - ఆవ్యం. భయే - భయేషాః - భయేషు, భయశబ్ద అకారాంత నపునసకలిగ్నసప్తమిబహువచనాంతః. జాయేత - జాయేయాతాం - జాయేరే, జనీ - ప్రాదుర్భావ ఇత్యస్తాధాతోః కర్ణి లిజాత్త నేషది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. మృత్యోః - మృత్యోర్విర - మృత్యువాం, మృత్యుశబ్ద అకారాంతస్త్రిలింగస్త్వేకవచనాంతః. అపి - ఆవ్య. పక్షపాతః - పక్షపాతే - పక్షపాతాః, పక్షపాతశబ్ద అకారాంతః పులింగ్లో ప్రథమైకవచనాంతః.

న్యాయ. నిరీక్ష్యేతి. సంరంభేణ కోపేన నిరస్తం త్యాజితం దైర్యం నిర్వికారచిత్త త్వం యేన తం తథోక్తం. అటోపేనైవ పరధైర్యాపహరిణమిత్వర్థః. ఆరాధితజామ

దన్వం శుశ్రూషితభాగ్దవం. జామదగ్నానదధిగతాఖిలాస్త్రహస్తమిక్ష్మం. రాధేయం
రాధానుతం కర్ణం. 'స్త్రీభ్యో ధీనతి ఘక్ష్మ'వ్యయః సరిక్ష్మ-మృత్యోర్నః ఆనస్తుతేషు
ని. 'సంస్తవస్సాన్యత్రయ' ఇత్యమరః. భయేషు ప్రసభం పక్షపాతః పరిచయః
జాయేత. మృత్యురప్యస్తాద్విభీయాత్ కిముతాన్య ఇతి భావః. * సంభావనాయాం
లిజ్. అత్ర జనిక్రియాపేక్షయా సమానకర్తృకత్వాభావేఽపి పక్షపాతక్రియాపేక్ష
యా లప్సంభవాన్నిరీత్యేతి ల్యబ్ధిర్దేశస్సమర్థసియః. 'ప్రధానోపసర్జనభావస్తస్మాద్యో
జక' ఇతి వ్యక్తివివేకకారః. అత్ర భయసంబంధరహితస్య మృతోర్వర్ధయసంబంధాభి
ధానాదసంబంధే సంబంధరూపాలిశయోక్తిరలంకారః.

అవ. అథానంతరకరణీయముపదిశన్నాగమనప్రయోజనం చ యుగ్మేనాహః—

మూ. యయా, సమాసాదితసాధనేన,
సుదుశ్చరామృచరతా తపస్యామ్,
ఏతే, దురాపం, సమవాప్య, వీర్య,
మున్దులితాః, కపికేతనేన, ౨౨

మహాత్త్వయోగాయ, మహామహిమామ్,
మారాధనీం, తాం, స్తప, దేవతానాం,
దాతుం, ప్రదానోచితం, భూరిధామ్ని,
ముసాగత్సన్నిధిమీవాన్తి, విద్యోమ్, ౨౩

టీక. యయా = వివిద్యచే, సు + దుశ్చరాం = చేయశక్యము కానట్టి,
తపస్యాం = తపశ్చర్యను, ఆచరతా = చేయుచున్నట్టియు, సమాసాదితసాధనేన -
సమాసాదిత = పొందబడిన, సాధనేన = పాశుపతాద్యస్త్ర సాధనముకలిగినట్టి,
కపికేతనేన = అర్జునునిచే, దురాపం = పొందశక్యముకానట్టి, వీర్యం = తేజస్సును,
సమవాప్య = పొంది, ఏతే = ఈభీష్మదులు, ఉన్దులితారః = నశింపజేయఁబడుదురో.
౨౨. హేవృప = ఓరాజా, మహాత్త్వయోగాయ - మహాత్త్వ = ప్రకర్ష యొక్క,
యోగాయ = లాభముకొఱకు, మహామహిమామ్ - మహా = గొప్పదగు, మహిమామ్ =
మహిమకలిగిన, దేవతానాం = ఇంద్రాదిదేవతలయొక్క, ఆరాధనీం = ఆమృగహమును
కలిగించునట్టియు, భూరిధామ్నిం - భూరి = విస్తారమైన, ధామ్నిం = ప్రభావము
కలిగినట్టియు, తాం = ఆ, విద్యాం = విద్యను, సిద్ధిమివ = కార్యసిద్ధినివలె, హేప్రదా
నోచితం = ఇచ్చుటకుపాత్రుడవైన ఓరాజా, దాతుం = ఇచ్చుటకు, ఉపాగతోఽన్తి =
వచ్చితిని. ౨౩.

తాత్పర్యము. భీష్మ ద్రోణ కర్ణులు ముగ్ధులు బహుపరాక్రమవంతులును దివ్యాస్త్రములకలవారు నగుటవలన సామాన్యులచే జయింపఁబడరు. వారినిజయించుటకు దివ్యాస్త్రములు కావలయును. దివ్యాస్త్రము లీశ్వరానుగ్రహమువలన లభించునుగాని యన్యథా లభింపవు. కావున సీశ్వరానుగ్రహమునకై తపంబాచరింపవలసియున్నది. ఇవన్నియు నాలోచించఁగా నర్జునునకు మంత్రోపదేశముచేయుట యుక్తముగానున్నటుల తోచును. మంత్రముల యుపదేశమును బొందక యాశ్వరానుగ్రహమునకై తపంబాచరించుట పృథ్విమగ్ధును, గావున నర్జునునిచే దపంబుచేయించి తపఃప్రీతుడైన మహేశ్వరునివలనఁ బాశుపతాది దివ్యాస్త్రములను ననేకవరములను బడసివచ్చిన యర్జునునిచే భీష్మదులు హతులగుదురు. ఆమంత్రము నుపదేశముచేయునిచ్చితో నిచ్చటికరుడెంచితిని. ఆమహామంత్రము మిగుల ప్రభావముకలది. దానిని జపించిన పర్వము లభించును. మఱియు నింద్రాదిదేవతల యనుగ్రహమునైశము లభించును. ఆమంత్రము నుపదేశించుటకుఁ బాత్రుడవు నీవుగాని యితరులు కారు. వీతస్పృహుడనైనను సీసద్గుణములచే నాకర్షింపఁబడి నాయంతట నేనే యిట్లుపదేశింపవచ్చుతిని గనుక నామహామంత్రము నుపాసించి యిష్టకామ్యార్థసిద్ధులను బొంది దుష్టశిక్షణము శిష్టరక్షణముచేయుచుఁ జిరకాలము రాజ్యభోగముల ననుభవించుచు నుభయముగానుండుము.

శబ్దాలు. యయా-యాభ్యాం-యాభిః, యచ్చబ్జో దకారాంత స్త్రీలిక్లస్త్రుతీయైకవచనాంతః. సమాసాదితం సాధనం యేన సః సమాసాదితసాధనః, తేన, సమాసాదితసాధనేన-సాధనాభ్యాం-సాధనైః, సమాసాదితసాధనశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిక్లస్త్రుతీయైకవచనాంతః. సుదుశ్చరాం-సుదుశ్చరే-సుదుశ్చరాః, సుదుశ్చరాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిక్లద్వితీయైకవచనాంతః. ఆచరతా - ఆచరద్భ్యాం - ఆచరద్భిః, ఆచరచ్ఛబ్ద స్తకారాంతః పుంలిక్లస్త్రుతీయైకవచనాంతః. శవస్యాం - తవస్యే - తవస్యాః, తవస్యాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిక్లద్వితీయైకవచనాంతః. ఏమః - ఏతే-ఏతే, ఏతచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిక్లః ప్రథమాబహువచనాంతః. దురాపం-దురాపే-దురాపాని, దురాపశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిక్లద్వితీయైకవచనాంతః. సమవాప్య-అప్య. వీర్యం-వీర్యే-వీర్యాణి, వీర్యశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిక్లద్వితీయైకవచనాంతః. ఉన్మూలితా - ఉన్మూలితారా-ఉన్మూలితారః, ఉన్మూర్వకాల్ మూల - రోహణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తణి ణిచి లుట్ ఆత్మనేపని ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. కషిః కేతనం యస్య సః కషికేతనః, తేన, కషికేతనేన - కేతనాభ్యాం-కేతనైః, కషికేతనశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిక్లస్త్రుతీయైకవచనాంతః. ౨౦. మహతాంభావః మహత్త్వం, మహత్త్వస్య యోగః మహత్వయోగః, తస్యై, మహత్త్వయోగాయ-యోగాభ్యాం-యోగేభ్యః, మహత్త్వయోగశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిక్లచ్ఛబ్ద

శ్లోకవచనాంతః. మహాఁ మహిమా యాసాం తాః మహామహిమానః తాసాం, మహా
మహిమాం, మహామహిమ్నుః - మహిమ్నో-మహిమ్నం, మహామహిమశ్చో నకా
రాస్త్రస్త్రిలింగప్రస్థీబహువచనాంతః. ఆరాధ్యతేనయేత్యారాధసి, తాం, ఆరాధసిం -
ఆరాధస్య - ఆరాధసిః, ఆరాధసిశ్చ ఈకారాస్త్ర స్త్రిలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః.
తాం - తే - తాః, తచ్చద్ధో దకారాస్త్రస్త్రిలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. హే నృప-
హే నృపా-హే నృపాః, నృపశ్చ అకారాస్త్రః పులింగః సుమౌద్భవప్రళమైకవచ
నాంతః. దేవతాయాః - దేవతయోః - దేవతానాం, దేవతాశ్చ అకారాస్త్ర స్త్రిలింగ
ప్రస్థీబహువచనాంతః. దాతుం-అప్య. ప్రదానోచితః ప్రదానోచితః, తస్య సముచ్ఛ్రిః,
హేప్రదానోచిత - హే ప్రదానోచితా-హే ప్రదానోచితాః. ప్రదానోచితశ్చ
అకారాస్త్రః పులింగసుమౌద్భవప్రళమైకవచనాంతః. భూరి ధామ యస్యాస్యా భూరి
ధామీ, తాం, భూరిధామీం-ధామీన్-ధామీన్. భూరిధామీశ్చ ఈకారాస్త్ర
స్త్రిలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉపాగతః - ఉపాగతో - ఉపాగతాః, ఉపాగతశ్చ
అకారాస్త్రః పులింగః ప్రళమైకవచనాంతః. ఇవ-అప్య. ఆస్మి - స్మ-స్యః, అన - భువీ
త్యస్తాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్తైపది ఉత్తమపురుషైకవచనాంతః. విద్యాం - విద్యే -
విద్యాః, విద్యాశ్చ అకారాస్త్ర స్త్రిలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ౨౩.

వ్యా. యయేత్యది. యయా విద్యయా కరణేన సదుశ్చరామతిదుష్కరాం తప
స్యాం తపశ్చర్యాం. * 'కర్తవ్యో రోమంధతపాభ్యాం వర్జితరో' రితి క్యజ్. 'అప్రత్య
యా' దితి స్త్రియామప్రత్యయః. ఆచరతా. పశుపతిం ప్రతి తపః పుర్యతేత్యర్థః. అత
ఏవ సమాసాదితం సాధనం పాశుపతాస్త్రరూపం యేన తేన. కపి ర్హనుమాన్ కేతనం
చిహ్నం యస్య తేన. అర్జునేనేత్యర్థః. దురాపం అన్యదుర్గధం వీర్యం లేజస్యమవాప్య.
ఏతే పూర్వోక్తా భీష్మవయః ఉన్మూలితారః ఉన్మూలయన్యతే. * ఉన్మూల
యతేర్థ్యంతాత్కర్తృణి లట్. ఆత్ర చిన్వదిదాగమేఽపి తస్య 'అసిద్ధపదత్రాభా'ది
త్యసిద్ధత్యాత్ 'జేరసిటీ'తి జిలోపః. వల్లిమిత్తస్త్రివానిటీతి ప్రతిషేధాత్. తదుక్తం.—
'చిన్వద్వృద్ధిర్భక్తృహం తేషాం ఘృత్యం దీర్ఘశ్చోస్త్రో యో మితాం వా చిణీతి, ఇల్వాసిద్ధ
స్తేన మే లప్యతే జిరిత్వత్యశ్చాయం వత్ సిమితో విఘాతీ' తి. ౨౨. మహాత్వేతి. హే
నృప! మహాత్వయోగాయ ప్రకర్తలాభాయ మహామహిమాం మహానుభావానాం దేవ
తానామింద్రాదీనాం. ఆరాధ్యతేనయేత్యారాధసి, తాం. ప్రసాదయత్రీమిత్యర్థః.
* కరణేల్యట్. జీవే. భూరిధామీం మహాప్రభావాం. 'ధామ దేశే గృహే రత్నా స్థానే
జన్మప్రభావయా' రితి విశ్వః. * 'అన ఉపధాలాపినోఽన్యతరస్యా' మితి జీవే. విద్యా
మైంద్రమంత్రరూపం సిద్ధిం సాక్షాత్కార్యసిద్ధిమివేతి విద్యాయా అమోఘతోష్ణః.

హే ప్రదానోచిత! దానపాత్రభూత! ఫలభోక్తుత్వాదస్య పాత్రత్రోవీక్షిః. దాతు ముపాగతోఽస్మి. ౨౩.

మూ. ఇత్సుక్తీక్తపంతం, వ్రజ సాధయేతి,

ప్రమాణయన్వాక్యమృజాతశత్రోః,

ప్రసేదివాంసం తముపాససాద,

వసన్నివాంతే వినయేన జిష్ణుః,

౨౪

టీక. ఇతి = ఈ ప్రకారముగా, ఉక్తపంతం = పలికినట్టియు, ప్రసేదివాంసం = ప్రసన్నుడైనట్టి, తం = ఆవ్యాసమహర్షిని, జిష్ణుః = జయశీలుఁడగు నర్జునుఁడు, వ్రజ = వెళ్లుము, సాధయ = సాధించుము, ఇతి = ఇటువంటి, అజాతశత్రోః = ధర్మరాజు యొక్క, వాక్యం = వాక్యమును, ప్రమాణయన్ = ప్రమాణముగాఁ జేయుచున్నవాఁడగుచు, అస్తే + వసన్నివ = శిష్యుఁడువలె, వినయేన = వినయముతో, ఉపాససాద = సమీపించెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లు పలికిన వ్యాసమహర్షి వాక్యములను విని యజాతశత్రుఁడు (ధర్మరాజు) తమ్ముని జూచి 'అర్జునా! వ్యాసులవారియాజ్ఞాప్రకారము చని కార్యమును సాధింపుము' అని యాజ్ఞాపించ నయ్యర్హుఁడుఁడును నన్న గారియాజ్ఞానుసారముగాఁ జేయఁ దలఁచుకొని, వినయముతో శిష్యునిధంగి వ్యాసమహర్షి సమీపమునకు జనెను.

శబ్దాదులు. ఇతి-అప్య. ఉక్తపంతం-ఉక్తపంతా-ఉక్తపతః, ఉక్తపచ్చబ్ధస్తకారాన్తః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. వ్రజ, వ్రజతాత్-వ్రజతం-వ్రజత, వ్రజ-గతావిత్యస్తాధాతోః కర్తరి లాట్ పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః. సాధయ, సాధయతాత్-సాధయతం-సాధయత, పిధు - సంరాధావిత్యస్తాధాతోః జీచి కర్తరి లాట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. ఇతి-అప్య. ప్రమాణయన్-ప్రమాణయన్తా-ప్రమాణయన్తః, ప్రమాణయచ్చబ్ధస్తకారాన్తః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. వాక్యం-వాక్యే-వాక్యాని, వాక్యశబ్ద ఆకారాన్త నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అజాతశత్రోః - అజాతశత్రోః-అజాతశత్రుణాం, అజాతశత్రుశబ్ద ఉకారాన్తః పుంలిङ్గః ప్రిబహువచనాన్తః. ప్రసేదివాంసం-ప్రసేదివాంసా - ప్రసేదుషః, ప్రసేదివచ్చబ్ధస్తకారాన్తః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. తం-తా-తాన్, తచ్చబ్ధో దకారాన్తః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉపాససాద-ఉపాసేదతుః-ఉపాసేదుః, ఉప-పూర్వకాత్ షడ్భు-విశరణగత్యవసాదసేష, ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. వసన్తా - వసన్తః, వసచ్చబ్ధస్తకారాన్తః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. ఇవ - అప్య. అస్తే -

అస్తయోః-అస్తేషు, అస్తశబ్ద ఆకారాస్తనపుంసకలిక్లః సప్తమ్యేకవచనాస్తః. వినయేన-వినయాభ్యాం-వినయోః, వినయశబ్ద ఆకారాస్తః పుంలిక్లః స్త్రీత్యైకవచనాస్తః. జిష్టుః - జిష్టా-జిష్టవః, జిష్టుశబ్ద ఉకారాస్తః పుంలిక్లః ప్రథమ్యేకవచనాస్తః.

వ్యా. ఇతీతి. ఇత్పుక్తవంశం ప్రసేదివాంసం ప్రసన్నం. * 'భాషాయాం సదవసశ్రువ' ఇతి క్వుయః. తం మునిం జిష్టుః జయశీలాఽద్భుతః. 'ద్వాజిష్టశ్చస్మి' ఇతి స్మిన్ ప్రశ్నయః. వ్రజ సాధయ అనుతిష్ఠేత్యేవంరూపం. అజాతశత్రోః ధర్మరాజస్య. స్వయమవిద్యేషశీలత్వాదియం సుజ్ఞా. వాక్యం ప్రమాణయక్. తదావిష్టశ్చస్మిన్ప్రథమః. అంతే వసంతాత్ర ఇన. ని. 'ఛాత్రాంతేవాసిసౌ శిష్య' ఇత్యమరః. వినయేన అసాధ్యత్యేన ఉపాసనాద సమీపం ప్రాప్.

మూ. నిర్యాయ, విద్యాభ, దినాదిరమ్యా,
ద్వింబాదివార్కస్య, ముఖ్యాన్తహర్షేః,
పార్థాననం వహ్నికణాపదాతా,
దీప్తిస్సృష్టత్పద్ధ, మివాభిపేదే.

౨౪

టీక అథ = తరువాత, వహ్నికణాపదాతా - వహ్ని = అగ్నియొక్క, కణ = స్ఫులింగమువలె, అపదాతా = ఉజ్జ్వలయైనట్టి, విద్యా=విద్య, దినాదిరమ్యాత్-దినాది = ప్రాతఃకాలమందు, రమ్యాత్=సుందరమైనట్టి, అర్కస్య=సూర్యునియొక్క, బిమ్బాత్ + ఇవ = బింబమునుంచినవలె, మహర్షేః = వ్యాసమహర్షియొక్క, ముఖ్యాత్ = ముఖము నుండి, నిర్యాయ = నిర్గమించి, దీప్తిః = సూర్యకాంతి, స్ఫురత్ = వికసించినట్టి, పద్ధ మివ = పద్ధమునువలె, పార్థాననం-పార్థ = ఆర్జునునియొక్క, ఆననం = ముఖమును, అభిపేదే = ప్రవేశించెను.

తాత్పర్యము. ప్రాతఃకాలమున సూర్యబింబమునుండి బయలుపడలిన సూర్య తేజము పద్ధమును బ్రవేశించినవిధమున వినయము గదుర సమీపమునకుఁ జనుచెంచిన యర్జునున కావేదవ్యాసమహాముని మంత్రోపదేశముచేయ నావిద్య యయ్యర్జునునిముఖమును బొందెను.

శబ్దాదులు. నిర్యాయ-అప్య. విద్యా - విద్యే - విద్యాః, విద్యాశబ్ద ఆకారాస్త స్త్రీలిక్లః ప్రథమ్యేకవచనాస్తః. అథ-అప్య. దినస్యాదిః దినాదిః, దినాదౌ రమ్యం దినాది రమ్యం, శస్తాశ్చ, దినాదిరమ్యాత్-రమ్యాభ్యాం-రమ్యేభ్యః, దినాదిరమ్యశబ్ద ఆకారాస్త నపుంసకలిక్లః పంచమ్యేకవచనాస్తః. బిమ్బాత్ - బిమ్బాభ్యాం - బిమ్మేభ్యః, బిమ్మశబ్ద

అకారాస్త నపునకలిక్కు పశ్చిమ్యేకవచనాస్తః. ఇష-అష్య. అర్కస్య - అర్కయోః-
అర్కాణాం, అర్కశబ్దఅకారాస్తః పుంలింగష్ట్యేకవచనాస్తః. ముఖాత్-ముఖాభ్యాం-
ముఖేభ్యః, ముఖశబ్ద అకారాస్త నపునకలిక్కు పశ్చిమ్యేకవచనాస్తః. మహర్షేః -
మహర్షీః-మహర్షీణాం, మహర్షిశబ్ద ఇకారాస్తః పుంలింగష్ట్యేకవచనాస్తః. పార్థస్య
ఆననం పార్థాననం, తత్, పార్థాననం-పార్థాననే-పార్థాననాని, పార్థాననశబ్ద అకారాస్త
నపునకలిక్కు ద్వితీయైకవచనాస్తః. వహ్నిః కణః వహ్నికణః, వహ్నికణవచనాతా,
వహ్నికణావదాతా - అవదాతే-అవదాతాః, వహ్నికణావదాతాశబ్ద అకారాస్తస్త్రీలిక్కు
ప్రథమైకవచనాస్తః. దీప్తి-దీప్తీనీప్తయః, దీప్తిశబ్ద ఇకారాస్తస్త్రీలిక్కు ప్రథమైకవచ
నాస్తః. స్ఫురత్-స్ఫురతీ - స్ఫురన్తి, స్ఫురచ్ఛబ్దఅకారాస్త నపునకలిక్కు ద్వితీయైకవచ
నాస్తః. పద్మం-పద్మే-పద్మాని, పద్మశబ్ద అకారాస్త నపునకలిక్కు ద్వితీయైకవచనాస్తః.
ఇష-అష్య. అభిపేదే-అభిపేదాతే - అభిపేదిరే, అభి - పూర్వకాత్ పద-గతావిశ్యస్తా
ధాతోః కర్తరి లడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాస్తః.

వ్యా. నిర్వాయేతి. అథ వహ్నికణావదాతా స్ఫులింగవదుజ్జ్వలా. దేవతాసాన్ని
ధ్యాపితి భావః. విద్యా వింద్రమంత్రయాపా దినానిరమ్యాత్ ప్రభాతభాస్వరాత్ అర్క
స్య బింబాదివ మహర్షేః వ్యాసస్య ముఖాత్ నిర్వాయ నిర్గత్య. నిర్పూర్వాద్యాతే
త్వాయాం, 'సమాసేనకోపూర్వే క్త్వో ల్య'బితి ల్యబానేశః. దీప్తిరర్క-దీప్తిః. స్ఫుర
ద్వికసత్ పద్మమివ. పార్థాననమర్జునస్య ముఖం అభిపేదే ప్రవిష్టా.

మూ. యోగం, చ, తం, యోగ్యతమాయ, తస్మై,

తేషాం ప్రభావాద్వితతార. సద్యః,

యేనాస్య తత్తేషు, కృతేషు భాసే,

సమున్తిమీలేష చిరాయ, చక్షుః.

౨౬

టీక. సః = ఆపేదవ్యాసమహర్షి, యోగ్యతమాయ = యోగ్యతముండైనట్టి,
తస్మై = ఆ అర్జునునిహితము, తం = ఎత్తుమానిమహిమకలిగిన, యోగం = ధ్యానమును,
తేషాం ప్రభావాత్ - తేషాం = తనస్సయొక్క, ప్రభావాత్ = ప్రభావమువలన, సద్యః =
అప్పుడే, వితతార = ఇచ్చెను. యేన = ఏ ధ్యానముచే, తత్తేషు = ఇరువదిసాలుగు
తత్త్వములయందు, అవభాసే = సాక్షాత్కారము, కృతేషు = చేయబడినదగుచుండగా,
అస్య = ఈ అర్జునునియొక్క, చక్షుః = దృష్టి, చిరాయ = చిరకాలమునను, సమున్తి
మీలేష = వికసించినదివలెనున్నదో.

తాత్పర్యము. ఏయోగముచే బ్రకృతి మహత్తు అహహ్కారము మనము, పంచ తన్మాత్రలు, జ్ఞానేంద్రియపంచకము, కర్మేంద్రియపంచకము, పంచమహాభూతములు నను నిరుపదినాలుగుతత్త్వములస్వరూపము బాగుగఁ జెలిసి చిరకాలసాధ్యమగు సఖిలా జ్ఞానభంజనము నర్జునునకు వెంటనే యైనట్లుండెనో యట్టిమహామహిమాన్వితమగు యోగము నుపదేశార్హుడగు నర్జునునకు మహాకవశ్యానియగు వ్యాసమహాముని తనప్రభావముచే వెంటనే పశమగునటుల నిచ్చెను.

శబ్దాదులు. యోగం - యోగో - యోగాః, యోగశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. చ - అప్య. తం - తే - తాః, తచ్చబ్దో దకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆత్మనం యోగ్యో యోగ్యతమః, తస్మై, యోగ్యతమాయ- తమాభ్యాం - తమేభ్యః, యోగ్యతమశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగశ్చతుర్థ్యైకవచనాంతః. తస్మై - తాభ్యాం - తేభ్యః, తచ్చబ్దో దకారాంతః పుంలింగశ్చతుర్థ్యైకవచనాంతః. తపసః ప్రభావః తపఃప్రభావః, తస్మాత్, తపఃప్రభావాత్ - ప్రభావాభ్యాం - ప్రభావేభ్యః, తపఃప్రభావశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః సఖిచ్చమ్యైకవచనాంతః. వితతార - విలేరతుః - విలేరుః, వి - పూర్వకాత్ త్వా - క్షవనతరణయోత్కృష్టాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సద్యః - అప్య. యేన - యాభ్యాం - యైః, యచ్చబ్దో దకారాంతః పుంలింగస్తృతీయైకవచనాంతః. అస్య - అనయోః, వినయోః - ఏషాం, ఇవంశబ్దో మకారాంతః పుంలింగష్టమ్యైకవచనాంతః. తత్వే - తత్వయోః - తత్వేషు, తత్వశబ్ద ఆకారాంతః నపుంసకలిక్లస్మప్తమ్యైకవచనాంతః. కృతే-కృతయోః-కృతేషు, కృత శబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగస్తృప్తమ్యైకవచనాంతః. అవభాసే - అవభాసయోః, అవభాసేషు, అవభాసశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగస్తృప్తమ్యైకవచనాంతః. సమున్మిమిల-సమున్మిమిలతుః - సమున్మిమిలుః, సం-ఉ-త్సూర్వకాత్ మిల-నిమేషణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఇవ-అప్య. చిరాయ-అప్య. చక్షుః-చక్షుషీ - చక్షుంషి, చక్షుశ్శబ్దస్మకారాంతః నపుంసకలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. యోగం చేతి. సః వ్యాసః యోగ్యతమాయ అర్హతమాయ తస్మై పార్థాయ తం వత్సమాణమహిమానం యోగం ధ్యానవిధిం చ. ని. 'యోగస్సన్నహనోపాయ ధ్యానసంగతియైక్తి' ప్రిత్యమరః. తపఃప్రభావాత్ సద్యో వితతార దదౌ. చిరకాల గ్రాహ్యమవీతి భావః. యేన యోగేన, తత్త్వాని ప్రకృతిమహదాదీని. తాని యథా. — మూలప్రకృతిర్నహానహంకారో మనశ్చ పంచతన్మాత్రాణి పంచబుద్ధీంద్రియాణి పంచకర్మేంద్రియాణి పంచ భుహాభూతాసీతి చతుర్వింశతితత్త్వాసీతి. తత్ర అవ భాసే సాక్షాత్కారే కృతే సతి అస్యార్జునస్య చక్షురక్షి చిరాయ 'సమున్మిమిలేప ఉ

న్నిశితమివేత్సుత్సేక్సా. తదా తస్య కోఽపి మహానఖిలాజ్ఞానభంజనస్తత్త్వావభాస
శ్చిరాదంధస్య దృష్టిలాభ ఇవాభవదితి భావః.

మూ. ఆకారమృశంతితభూరిలాభం,

దధానమృతగిరణానురూపమ్,

నియోజయిష్యన్విజయోదయే తం,

తపస్సమాధౌ మునిరిత్యువాచ.

౨౭

టీక. ఆశంసిభూరిలాభం-ఆశంసితఃచెప్పఁబడిన, భూరి=విస్తారమైన, లాభం=
లాభముకలిగినదైయు, అన్తకరణానురూపం-అన్తకరణం = అన్తకరణవృత్తియగునుత్సా
హమునకు, అనురూపం = తగినట్టి, ఆకారం = ఆకారమును, దధానం=ధరించినట్టి, తం=
ఆయస్త్వచుని, మునిః = వ్యాసమహర్షి, విజయోదయే-విజయం = విజయము, ఉదయే=ఘట
ముగాఁగలిగినట్టి, తపస్సమాధౌ - తపః = తపస్సుయొక్క, సమాధౌ = నియమముందు,
నియోజయిష్యక్=నియోగింపఁగలవాఁడగుచు, ఇతి=చెప్పబోవువాక్యమును, ఉవాచ=
పలికెను.

తాత్పర్యము. మహాభాగ్యసూచకమును నుత్సాహానుగణమైన వ్యాపారము
చేయుటకు సమర్థమును నగు శాకారముకలిగిన యాయస్త్వచుని జూచి విజయోదర్శనగు
తపస్సునందు నియోగించుచు వ్యాసమహర్షి యిట్లు చెప్పఁబోడఁగెను.

శబ్దాదులు. ఆకారం - ఆకారా - ఆకారాన్, ఆకారశబ్ద ఆకారాన్తః పుంలిङ్గో
ద్వితీయైకవచనాన్తః. భూరి చాసౌ లాభశ్చ భూరిలాభః, ఆశంసితః భూరిలాభః
ధ్వేన సః ఆశంసితభూరిలాభః, తం, ఆశంసితభూరిలాభం-లాభౌ-లాభాన్, ఆశంసిత
భూరిలాభశబ్ద ఆకారాన్తః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. దధానం-దధానా-దధా
నాన్, దధానశబ్ద ఆకారాన్తః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. అన్తకరణస్య అను
రూపః అన్తకరణానురూపః, తం, అన్తకరణానురూపం - అనురూపా - అనురూపాన్,
అన్తకరణానురూపశబ్ద ఆకారాన్తః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. నియోజయిష్యక్-
నియోజయిష్యన్తః-నియోజయిష్యన్తః, నియోజయిష్యచ్ఛబ్ద స్తకారాన్తః పుంలిङ్గః ప్రథ
మైకవచనాన్తః. విజయః ఉదయః యస్య సః విజయోదయః, తస్మిన్, విజయోదయే-
విజయోదయయోః-విజయోదయేషు, విజయోదయశబ్ద ఆకారాన్తః పుంలిङ్గస్సప్తమ్యైక
వచనాన్తః. తం-తౌ-తాన్, తచ్చబ్ధౌ దకారాన్తః పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాన్తః. తపస
స్సమాధిః తపస్సమాధిః, తస్మిన్, తపస్సమాధౌ-తపస్సమాధ్యోః - తపస్సమాధిషు, తప
స్సమాధిశబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిङ్గస్సప్తమ్యైకవచనాన్తః. మునిః-మునీ-మునయః, మునిశబ్ద

ఇకారాంతః పుంలిక్లస్సప్తమ్యేకవచనాంతః. ఇతి-అన్యః. ఉవాచ-ఊహతుః-ఊహుః, వచ-పరిభాషణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైచది ప్ర-మపురుషైకవచనాంతః.

వ్యా. ఆకారమితి. ఆశంసితః ఆఖ్యాతో భూతిలాభోఽనేకక్రయః ప్రాప్తిర్యేన తం తథోక్తం. మహాభాగ్యసూచకమిత్యర్థః. అంతఃకరణశబ్దేన తద్వృత్తిరుత్సాహో లక్ష్యతే. తదనురూపం తదనుకూలం. ఉత్సాహానుగుణవ్యాపారక్షమమిత్యర్థః. ఆకారం మూర్తిం దధానం తం ఆర్జునం మునిః విజయోదయే విజయఫలకే తదనుమాధా శబో నియమే. ని. 'సమాధిర్నియమే ధ్యానే మానే చైవ సమర్థన' ఇతి విశ్వః. నియోజయిష్యన్ నియోత్తమిచ్చన్నిత్యర్థః. * 'లృట్ శేషే' చేలి లృట్. 'లృటస్సద్వే'తి శత్రాదేశః - ఇతి వక్ష్యమాణమువాచ.

మూ. అనేన, యోగేన, వివృద్ధతేజా,
నిజాం, పరస్మై, పదవీమయచ్ఛక్, ,
సమాచరాచారమునా త్తశస్త్రో,
జపోపవాసాభిషక్తైర్జునీనామ్,

౨౮

టీక. అనేన=ఈ, యోగేన = ధ్యానముచే, వివృద్ధతేజాః-వివృద్ధ=వృద్ధిబొందిన, తేజాః = తేజస్సుకలవాడవై, నిజాం = స్వకీయమగు, పదవీం=పదవిని, పరస్మై=ఇతరుని కొఱకు, అయచ్ఛక్=ఈయనివాడవై, ఉపాత్తశస్త్రస్కో-ఉపాత్త = స్వీకరించబడిన, శస్త్రస్కో = ఆయుధముకలవాడవగుచు, జపోపవాసాభిషక్తైః - జప = జపముచేతను, ఉపవాస=ఉపవాసముచేతను, అభిషక్తైః=స్నానముచేతను, మునీనాం = మునులయొక్క, ఆచారం=ఆచారమును, సమాచర=ఆచరించుమా.

తాత్పర్యము. నే నుపదేశించిన యోగవిశేషమున మహాతేజశ్శాలినై యెవ్వరికిఁ బ్రవేశము గలుగనీయక యాయుధవాస్తుండవై జపము, నుపవాసము, స్నానము, మొదలగు మహర్షులయాచారముల నవలంబించి తపంబాచరింపుము.

శబ్దాదులు. అనేన, ఏనేన-ఆభ్యాస-విధి, ఇదంశబ్దో మకారాంతః పుంలిక్లస్సప్తమీ యైకవచనాంతః. యోగేన-యోగాభ్యాస-యోగైః, యోగశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిక్లస్సప్తమీ యైకవచనాంతః. వివృద్ధం తేజః యస్య సః, వివృద్ధతేజాః-తేజసా-తేజసః, వివృద్ధతేజ శ్శబ్దపుకారాంతః పుంలిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. నిజాం-నిజే-నిజాః, నిజాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలిక్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. పరస్మై-పరాభ్యాస-పరేభ్యః, పరశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిక్ల శ్చతుర్థ్యైకవచనాంతః. పదవీం-పదవ్య-పదవీః, పదవీశబ్ద ఈకారాంతఃస్త్రీలిక్లో ద్వితీ

మైకవచనాంతః. ఆయచ్చక్-ఆయచ్చక్తై-ఆయచ్చక్తః, ఆయచ్చచ్చక్తస్తకారాంతః పుం
లిక్తః ప్రకమైకవచనాంతః. సమాచర, సమాచరతాత్-సమాచరతం-సమాచరత, సం-ఆచ్ఛ్-
పూర్వకం-త్ చర-గతావిత్పస్తాధాతోః కర్తరి లాఙ్ పరస్మై పది మధ్యమపురుషైకవచ
నాంతః. ఆచారం-ఆచారా-ఆచారాన్, ఆచారశబ్ద అకారాంతః పుంలిక్తో ద్వితీయైకవచ
నాంతః. ఉపాత్తం శస్త్రం యేన సః, ఉపాత్తశస్త్రః-శస్త్రా-శస్త్రాః, ఉపాత్తశస్త్రశబ్ద
అకారాంతః పుంలిక్తః ప్రకమైకవచనాంతః. జపశ్చ ఉపవాసశ్చ అభిషవశ్చ జపోపవాసా
భిషవాః, త్రై, జపోపవాసాభిషవేణ-అభిషవాభ్యాం-అభిషవైః, జపోపవాసాభిషవశబ్ద
అకారాంతః పుంలిక్తస్త్రీయూబహువచనాంతః. మునేః-మున్యోః-మునీనాం, మునిశబ్ద
ఇకారాంతః పుంలిక్తష్టః జహువచనాంతః.

వ్యా. అనే నేతి. అనేన. స్వోపదిష్టే నేత్యర్థః. యోగేన విపర్యధలేఖాః అధికప్రతా
పోవా. నిజాం పదసీం పరస్మై ఆయచ్చక్. పరస్మ్య ప్రవేశ మదధాన ఇత్యర్థః. ఉపాత్త
శస్త్రః గృహీతాయుధ ఏవ సత్. జపోపవాసాభిషవైః స్వాధ్యాయానశనసన్నానైః
మునీనామాచారం సమాచర అనుతిష్ఠ.

అవ. క్షేత్రవిశేషే తవస్సిద్ధిర్భూతాయేన తం నిదర్శయన్నాహః—

మూ. కరిష్యసే యత్ర సుదుశ్చరాణి,

ప్రసత్తయే గోత్రభిదస్తపాంసి,

శిలోచ్చయం చారుశిలోచ్చయం త

మేష, ఊణాన్నేష్యతి గుహ్యకస్త్యామ్.

౨౯

టీక. యత్ర=విపర్యతమునందు, గోత్రభిదః=ఇంద్రునియొక్క, ప్రసత్తయే=అనుగ్రహముగొఱకు, సుదుశ్చరాణి = చేయశక్యముకానట్టి, తపాంసి = తపస్సులను, కరిష్యసే=చేయఁగలవో, చారుశిలోచ్చయం=చారు=నువ్దరమైన, శిలోచ్చయం=శిఖరములు కలిగినట్టి, తం=ఆ, శిలోచ్చయం = పర్వతమును, త్యాం=నిన్ను, ఏషః=ఈ, గుహ్యకః=యత్తుఁడు, ఊణాన్=ఊణకాలమున, నేష్యతి=పొందించఁగలఁడు.

తాత్పర్యము. తపంబొనరించుట కింద్రకీలపర్వతము మిగుల ప్రశస్తమైనది. అచ్చట కీయత్తుఁ డీక్షణముననే నిన్ను దీసికొనివెళ్లఁగలఁడు. అచ్చట నివసించి యింద్రునిగూర్చి మదుపదిష్టవిధానమున దపంబొనరింపుము.

శబ్దాదుః. కరిష్యసే-కరిష్యేథే - కరిష్యధే, డు కృష్-కరణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లృడాత్త నేపది మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. యత్ర-ఆవ్య. సుదుశ్చరం-సుదు

శ్చరే-సుదుశ్చరాణి, సుదుశ్చరశబ్ద అకారాంత సమసకలితో ద్వితీయాబహువచనాంతః. ప్రసత్తయే-ప్రసత్తిభ్యాం-ప్రసత్తిభ్యః, ప్రసత్తిశబ్ద ఇకారాంత స్త్రీవ్యిక్తశ్చతుర్థ్యేకవచనాంతః. గోత్రాన్నిసత్తీతి గోత్రభిత్, తస్య, గోత్రభిదః-గోత్రభిదో-గోత్రభిదాం, గోత్రభిచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులిక్తష్ట్యేకవచనాంతః. తపః-తపసీ-తపాంసి, తపశ్శబ్ద స్సకారాంత సమసకలితో ద్వితీయాబహువచనాంతః. శిలోచ్ఛయం-శిలోచ్ఛయా-శిలోచ్ఛయాక్, శిలోచ్ఛయశబ్ద అకారాంతః పులిక్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. చారవ శ్శిలోచ్ఛయా యస్యః సః చారుశిలోచ్ఛయః, తం, చారుశిలోచ్ఛయం-శిలోచ్ఛయా-శిలోచ్ఛయాక్, చారుశిలోచ్ఛయశబ్ద అకారాంతః పులిక్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. తం-తే-తాన్, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులిక్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఏమః-ఏతే-ఏతే, ఏతచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులిక్తః ప్రథమైకవచనాంతః. ఊణాత్-ఊణాభ్యాం-ఊణేభ్యః, ఊణశబ్ద అకారాంతః పులిక్తః క్షచ్చమ్యైకవచనాంతః. నేమ్యతి-నేమ్యతః-నేమ్యన్తి, ణీర్-ప్రావణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లృట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. గుహ్యకః-గుహ్యకా-గుహ్యకాః, గుహ్యకశబ్ద అకారాంతః పులిక్తః ప్రథమైకవచనాంతః. త్వాం, త్వా-యువాం, వాం-యుష్టాక్, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులిక్తో ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యా. కరివ్యస ఇతి. యత్ర శిలోచ్ఛయే గోత్రభిదః ఇంద్రస్య ప్రసత్తయే ప్రసాదాయ సుదుశ్చరాణి తపాంసి కరివ్యసే. చారుశిలోచ్ఛయం రమ్యశిఖరం తం శిలోచ్ఛయం గిరిం ఇంద్రకీలాభ్యం. ని. 'అర్చిగోత్రగిరిగ్రావాచలకైలశిలోచ్ఛయా' ఇత్యమరః. త్వామేష గుహ్యకో యక్షః-అనంతరమేవాస్య పురః ప్రాదుర్భావా దేష ఇతి నిర్దేశః. ఊణాన్నేవ్యతి ప్రాయువ్యతి.

మూ ఇతి, బ్రువాణేన మహేంద్రసూనుం,
మహర్షిణా తేన తిరోబభూవే,
తం రాజరాజానుచరోఽస్య సద్యః,
ప్రదేశమదేశ ఇవాధిత్యే.

30

టీక. ఇతి=ఈ ప్రకారముగా, మహేంద్రసూనుం=అర్జునునిగూర్చి, బ్రువాణేన=పలుకుచున్నట్టి, తేన=ఆ, మహర్షిణా=వ్యాసమహర్షిచే, తిరోబభూవే=అంతర్ధానమగుట, రాజరాజానుచరః-రాజరాజ = కుబేరునియొక్క, అనుచరః = అనుచరుడగు యక్షుడు, అస్య=ఈ వ్యాసమహర్షియొక్క, అదేశఇవ-అజ్ఞాపర, సద్యః=అప్పుడు, తం=అర్జునాధిష్ఠితమగు, ప్రదేశం=ప్రదేశమును, అధిత్యే=పొందెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లర్జునునితోఁ బలికి వ్యాసమహర్షి యంతర్ధానమును జొందెను. తర్వాత యత్కుఁడు మూర్తీభవించిన వ్యాసమహర్షి యాజ్ఞవలె వెంటనే యర్జునునికడకు వచ్చెను.

శబ్దాదులు. ఇతి-ఆవ్యు. బ్రువాణేన-బ్రువాణాభ్యాం-బ్రువాణైః, బ్రువాణ శబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్త్రుతీయైకవచనాంతః. మహాంశ్చాసావిన్ద్రీశ్చ మహేన్ద్రీః, మహేన్ద్రీస్య సూనుః, మహేన్ద్రీసూనుః, తం, మహేన్ద్రీసూనుం-సూను-సూనుః, మహేన్ద్రీసూనుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. మహాంశ్చాసావిన్ద్రీశ్చ మహర్షిః, తేన, మహర్షిణ-మహర్షి భ్యాం-మహర్షి భిః, మహర్షి శబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగస్త్రుతీయైకవచనాంతః. తేన-తాభ్యాం-తైః, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగస్త్రుతీయైకవచనాంతః. తిరోబభూవే-తిరోబభూవాతే-తిరోబభూవిరో, భూ-సత్తాయామిత్యస్మాద్ధాతోః భావే లిదాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. తం-తౌ-తాః, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. రాజ్ఞాం రాజా రాజరాజః, రాజరాజస్య అనుచరః, రాజరాజానుచరః-అనుచరా-అనుచరాః, రాజరాజానుచరశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అస్య-అనయోః, ఏనయోః-ఏహం, ఇదంశబ్దో మకారాంతః పుంలింగస్త్రుతీయైకవచనాంతః. సద్యః-ఆవ్యు. ప్రదేశం-ప్రదేశా-ప్రదేశాః, ప్రదేశ శబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆదేశః-ఆదేశా-ఆదేశాః, ఆదేశశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-ఆవ్యు. అధితప్తా-అధితప్తతుః-అధితప్తః, అధి-పూర్వకాత్ ప్తా-గతినివృత్తాదిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యా. ఇతీతి. ఇతీతం మహేంద్రసూను మర్జనం-బ్రువాణేన ఉక్తవలేత్యర్థః. * 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వా' ఇతి భూతే వర్తమానవత్ప్రత్యయస్తిరోధానస్యాది లంబసూచనార్థః. తేన మహర్షిణా వ్యాసేన తిరోబభూవే అంతర్గథ. భావే లిట్. రాజ రాజో యక్షరాజః. ని. 'రాజా ప్రభావృపే చంద్రే యక్షే త్రియశక్రయో' రితి విశ్వః. తస్మానుచరః యక్షః పూర్వోక్తః అస్య మునే ఆదేశః సాక్షా దాజ్ఞేవ సద్యః తం అర్జునాధిపతికం ప్రదేశం అధితప్తా, ప్రాప్త ఇత్యర్థః. * 'సాదిష్వభ్యాసేన చాభ్యాసస్యే'తి పక్షమ్.

మూ. కృతానతిర్వాహితసాంత్యవాదే,
జాతస్పృహః, పుణ్యజనస్స, జిహ్వో,
ఇయాయ, సఖ్యావివ, సంప్రసాదం,
విశ్వాసయత్యాశు, సతాం, హి యోగః,

టీక. సః = ఆ, పుణ్యజనః = యక్షుఁడు, కృతానతిస్సక్-కృత = చేయఁబడిన, ఆనతిస్సక్ = నమస్కారముకలవాఁడగుచు, (ఆనఁగా నమస్కరించి) వ్యాహృతసాన్తస్వ వాదే-వ్యాహృతః=పలుకఁబడిన, సాన్తస్వవాదే=ప్రియవచనముకలిగినట్టి, జిష్టా=అర్జునుని యందు, జాతస్సృహస్సక్-జాతఃపుట్టిన, స్సృహస్సక్ = అనురాగముకలవాఁడగుచు, సఖ్యావివ=స్నేహితునియందువలె, సమ్ప్రసాదం = విశ్వాసమును, ఇయాంయఃపాంచెను, తథాహి=అదియు క్తమేకదా, సతాం = సజ్జనులయొక్క, యోగః = కలయిక, ఆశు=శీఘ్రముగా, విశ్వాసయతి=విశ్వాసమును బుట్టించుచున్నది.

తాత్పర్యము. సజ్జనులు పరస్పరము కలిసికొనునపుడు వారిలోవారికి విశ్వాసము కలిగి మైత్రి కలుగును. కాబట్టి యావచ్చినయత్నుఁ డర్జునునకు నమస్కరింప నతఁడు సాంకల్పికవాక్యములు పలుక నాకనియందు జాతానురాగుఁడై యశనిమైత్రిఁ బడసెను.

శబ్దాదులు. కృతా ఆనతిశ్చ సః కృతానతిః, కృతానతిః - కృతానతీ - కృతానతయః, కృతానతిశబ్ద ఇకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. వ్యాహృతః సాన్తస్వవాదః యేన సః వ్యాహృతసాన్తస్వవాదః, తస్మిన్, వ్యాహృత సాన్తస్వవాదే-వాదయోః - వాదేషు, వ్యాహృతసాన్తస్వవాదశబ్ద ఆకారాంతః పులిక్లస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. జాతా స్సృహః యస్య సః జాతస్సృహః, జాతస్సృహః - జాతస్సృహ - జాతస్సృహః, జాతస్సృహ శబ్ద ఆకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. పుణ్యజనః - పుణ్యజనో - పుణ్యజనాః, పుణ్యజనశబ్ద ఆకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. సః - తా - తే, తచ్చబ్ధో దకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. జిష్టా - జిష్టావ్యః - జిష్టాషు, జిష్టాశబ్ద ఉకారాంతః పులిక్లస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. ఇయాంయ - ఈయతుః - ఈయుః, ఇశ్ - గతా విత్సప్తాధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. సఖ్యా - సఖ్యోః - సఖాషు, సఖాశబ్ద ఇకారాంతః పులిక్లస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. ఇవ - అప్య. సమ్ప్రసాదం - సమ్ప్రసాదా - సమ్ప్రసాదాన్, సమ్ప్రసాదశబ్ద ఆకారాంతః పులిక్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. విశ్వాసయతి - విశ్వాసయతిః - విశ్వాసయన్తి, వి - పూర్వకాల్ శ్వసు- ప్రాణన ఇత్యస్తాధాతోః ణిచి కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. ఆశు-అప్య. సతః - సతోః - సతాం, సచ్చబ్ధిస్తకారాంతః పులిక్లష్టిబహువచనాంతః. హి - అప్య. యోగః - యోగౌ - యోగాః, యోగశబ్ద ఆకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. కృతేతి. స పుణ్యజనో యక్షః కృతానతిః కృత ప్రణామస్సక్ వ్యాహృతః ఉక్తస్సాంకల్పవాదః ప్రియవచనం యేన తస్మిన్. ని. 'వ్యాపార ఉక్తిర్లపిత' మిత్యు

మరః, జిష్టాపర్ణనే బాతస్సుహో జాతానురాగస్సన్. సఖ్యా సుహృదీవ. ని. 'అథ మిత్రం సఖా సుహృ' దిత్యమరః. సంప్రసాదం విస్తంభం-ఇయాయ ప్రాప. తథాహి. — సతాం సాధూనాం యోగః సంగతిః ఆతు విశ్వాసయతి విశ్వాసం జనయతి హి సామాన్యేన విశేషమధ్యసరూపాఽర్థాంతరన్యాసః.

మూ. అథోష్ణభానేన సుమేరుకుంజాన్,
విహీయమానానుదయాయ తేన,
బృహద్ధ్యుతీన్, దుగభిశ్చతాత్తలాభం,
తమః శనైః పాండుసుతాన్ ప్రవేదే.

39

టీక. అథ=అనంతరము, ఉష్ణభాసా=చూర్మనిచే, ఉదయాయ = ఉదయించుట కొఱకు, విహీయమానాన్ = విడిచిపెట్టబడుచున్నట్టియు, బృహద్ధ్యుతీన్-బృహత్ = గొప్పవైన, ద్యుతీన్=కాంతులుకలిగినట్టి, సుమేరుకుజ్ఞానివ - సుమేరు=మేరుపర్వతము యొక్క, కుజ్ఞానివ = పొదరిండ్లువలె, తేన = ఆయర్జునునిచే, ఉదయాయ = శ్రేయస్సుకొఱకు, విహీయమానాన్ = విడిచిపెట్టబడుచున్నట్టియు, బృహద్ధ్యుతీన్ = బృహత్ = గొప్పగు, ద్యుతీన్ = కాంతులుకలిగినట్టియు, పాండుసుతాన్ = పాండు పులను, దుగభిశ్చతాత్తలాభం - దుగభి = దుగభిముచే, శృత = చేయబడిన, ఆత్మ = తనయొక్క, లాభం = ఉత్పత్తికలిగినట్టి, తమః = తమస్సు, శనైః=మెల్లగా, ప్రవేదే= పొందెను.

తాత్పర్యము. సూర్యుడు రాత్రిభాగంబున నివసించి, తిరిగి యుదయించుటకై మేరుపర్వతకుంజములను విడువగా నాకుంజములను జీకటి ప్రవేశించినటుల శ్రేయస్సాధననిమిత్తమై యర్జునుడు విడిచి చన నప్పొందుసుతులను మెల్లమెల్లగాఁ దమము (దుగభిము) ఆతివృత్తముగా నావేశించెను.

శబ్దాదులు. అథ - అప్పు. ఉష్ణా భా యస్య సః ఉష్ణభాః, తేన, ఉష్ణభాసా - ఉష్ణభాశ్యాం-ఉష్ణభాభిః, ఉష్ణభాశ్చబ్దస్స కారాంతః పుంలిప్తస్త్రోతీయైకవచనాంతః. ఇవ - అప్పు. సుమేరోః కుజ్ఞాః సుమేరుకుజ్ఞాః, తాన్ సుమేరుకుజ్ఞాన్, సుమేరుకుజ్ఞాం - కుజ్ఞా - కుజ్ఞాన్, సుమేరుకుజ్ఞాశ్చ అకారాంతః పుంలిప్త్యో ద్వితీయాబహువచనాంతః. విహీయమానం - విహీయమానా - విహీయమానాన్, విహీయమానశ్చ అకారాంతః పుంలిప్త్యో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉదయాయ - ఉదయాభ్యాం - ఉదయేభ్యః, ఉదయశ్చ అకారాంతః పుంలిప్తశ్చుర్ధ్వైకవచనాంతః. తేన - తాభ్యాం - తైః, తచ్చబ్ధో

దకారాంతః పులిష్టప్రతియైకవచనాంతః. బృహత్పః ద్యుతయః యేహం తే బృహద్ద్యుతయః, తాన్, బృహద్ద్యుతం - బృహద్ద్యుతీ - బృహద్ద్యుతీన్, బృహద్ద్యుతీశ్చ ఇకారాంతః పులిష్టో ద్వితీయాబహువచనాంతః. ఆత్తనః లాభః ఆత్తలాభః, దుగభేన కృతః దుగభి కృతః, దుగభి కృతః ఆత్తలాభః యస్య తత్ దుగభి కృతాత్తలాభం, లాభం - లాభే - లాభాని, దుగభి కృతాత్తలాభశబ్ద అకారాంత నపునకల్పః ప్రథమైకవచనాంతః. తమః - తమసీ - తమాంసి, తమశ్శబ్దస్సకారాంత నపునకల్పః ప్రథమైకవచనాంతః. శనైః-అప్య. పాణ్డోస్సుతాః పాణ్డుసుతాః, తాన్, పాణ్డుసుతం - పాణ్డుసుతో - పాణ్డుసుతాన్, పాండుసుతశబ్ద అకారాంతః పులిష్టో ద్వితీయాబహువచనాంతః. ప్రపేదే - ప్రపేదాతే - ప్రపేదిరే, ప్ర - పూర్వకాల్ పద - గతా విశ్వస్థాధాతోః కర్తరి విడాత్త నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

న్యాయ. అథేతి. అథ ఉష్టభాసా సూర్యేణ ఉదయాయ పునరుద్గమయ విహీయ మానాన్ పృథ్వీమానానితి తమఃప్రాప్తికారణోక్తిః. బృహద్ద్యుతీన్. సౌఖ్యత్వాద్విష్ణు మానానితి తమస్సంకారకారణోక్తిః-సుమేరుమంజానివ. ఆత్త సుమేరుగ్రహణం మంజానాం సౌఖ్యత్వద్యోతనార్థం. తేన ఆర్జునేన ఉదయాయ శ్రేయసే విహీయమానాన్ బృహద్ద్యుతీన్ అధికబుద్ధిప్రకాశాన్. పూర్వవద్విశేషణవ్యయస్య ప్రయోజనమనుసంధేయం. పాండుసుతాన్. చతుర ఇతి శేషః. దుగభేన కృచ్ఛేతి కృత ఉపపాదితః ఆత్తలాభః ఉత్పత్తి ర్యస్య తత్కర్తృత్వం. తేహం వివేకత్వా క్కథించి ల్లభోదయ మిత్యర్థః. తమశ్శోకోఽంధకారశ్చ. ని. 'తమోఽంధకారే స్వర్భానా తమశ్శోకే గుణాంతర' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్విః. శనై ర్నందం ప్రపేదే. తేహం వివేకత్వాన్నితభితమివేతి భావః. ఆత్త తమశ్శబ్దస్య శ్లిష్టత్వాద్విహేనుప్రాణితేయముపమా.

మూ. అసంశయాలోచితకార్యనున్నః,

ప్రేక్ష్య, సమానీయ, విభజ్యమానః,

తుల్యాద్విభాగాదివ తన్తనోభి,

ద్దుగభాతిభారోఽపి, లఘుస్స, మేనే,

33

టీక. అసంశయాలోచితకార్యనున్నః - అసంశయ = సంశయములేకుండునట్లు, అలోచిత = ఆలోచించబడిన, కార్య = కార్యముచే, నున్నః = నిరస్తమైనట్టియు, ప్రేక్ష్య = భ్రాతృవాత్సల్యముచే, సమానీయ = తిరిగి యాకర్షించి, విభజ్యమానః = సమానముగా విభజించబడుచున్నట్టి, సః = ఆ, దుగభాతిభారః - దుగభి = దుగభిమను, అతిభారః = గొప్పబరువు, తన్తనోభిః - తత్ = ఆపాండవులయొక్క, మనోభిః =

మనస్సులచే, తుల్యత్ = సమానమైన, విభాగాదివ = విభాగమువలనవలె, లఘు = చులకనైనదిగా, మేనే = తలఁచబడెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లావేశించిన దుఃఖమును కార్యభారము నాలోచించి పాండవులు పోగొట్టుకొనినను, భ్రాతృస్నేహముచే మరల దుఃఖావేశము కలుగఁగాఁ బాండవులు వివేకవంతులగుటవలన వారికాదుఃఖభారము బాధ గలుగఁజేయలేదు.

శబ్దాదులు. అనంశయం యథా తథా ఆలోచితం అనంశయాలోచితం, అనంశయాలోచితఞ్చ తత్కార్యం అనంశయాలోచితకార్యం, అనంశయాలోచితకార్యేణ నున్నది, అనంశయాలోచితకార్యనున్నది - నున్నా - నున్నా, అనంశయాలోచితకార్యనున్నశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రేష్టా - ప్రేమభ్యాం - ప్రేమభిః, ప్రేమకా శబ్దో నకారాంత సపుంసకలింగస్త్రీయైకవచనాంతః. సమానీయ - అప్య. విభజ్యమానః - విభజ్యమానా - విభజ్యమానాః, విభజ్యమానశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః, తుల్యత్ - తుల్యభ్యాం - తుల్యేభ్యః, తుల్యశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః పశ్చిమ్యైకవచనాంతః. విభాగాత్ - విభాగాభ్యాం - విభాగేభ్యః, విభాగశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః పశ్చిమ్యైకవచనాంతః. ఇన - అప్య. తేషాం మనాంసి తన్ననాంసి, తైః తన్ననోభిః, తన్ననసా - తన్ననోభ్యాం - తన్ననోభిః, తన్ననశబ్దస్సకారాంతసపుంసకలింగస్త్రీయాబహువచనాంతః. దుఃఖసాధారణః దుఃఖాతిభారః, భారః - భారా - భారాః, దుఃఖాతిభారశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అపి - అప్య. లఘుః - లఘూ - లఘువః, లఘుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సః - తా - తే, తచ్చబ్దో దకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. మేనే - మేనాతే - మేనిరే, మన - జ్ఞాన ఇత్యస్తాధాతోః కర్తృణి లిడాత్తనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వాచ్య. అనంశయేతి. అనంశయమనందిగ్ధం యథా తథా ఆలోచితం వివేచితం యత్కార్యం తేన నున్నో నిరస్త ఇతి లఘుత్వహేతుః క్తిః. 'నుదవిదోందతాఘ్రాహీభ్యో న్యతరస్యామితి నిష్టానత్వం' కార్యగౌరవమాలోచ్య నిరస్త ఇత్యర్థః. తథాపి ప్రేష్టా భ్రాతృవాత్సల్యేన కర్తా సమానీయ పునరాకృప్య విభజ్యమానః సమశోకభాగీ క్రియమాణః. తుల్యేన ప్రేష్టా తుల్యదుఃఖత్వం భవతీతి భావః. నపూర్వోక్తః దుఃఖమేనాతిభారో దుఃఖాతిభారోఽపి. అతిభారభూతమపి దుఃఖమిత్యర్థః. తన్ననోభిః తేషాం చతుర్థాం పార్థానాం మనోభిః తుల్యాద్విభాగాదివ. పూర్వోక్తాశ్చేమికృతాత్ సమవిభాగాది శేత్యర్థః. వస్తుతస్తు వివేకాదేవేతి భావః. పునర్విభాగగ్రహణం తస్య

హేతుత్వోత్పేక్షార్థ మనువాద ఇత్యుదోషః. లఘుః మేనే మతః, యదైకోఽనేకథా విభజ్య బహుభిరుచ్యమానో మహానపి భారో లఘుర్న స్యతే తద్వచిత్యర్థః.

అవ. అదైవం ప్రేక్షా ఆకృత్యమాణమపి శోకం వివేకో నిర్ణిగాయేత్యాహః—

మూ ధైర్యేణ విశ్వాస్యతయా, మహద్దే,
 స్తీవ్రాదరాత్రి ప్రభవాచ్చ, మనోభ్యః,
 వీర్యం, చ, విద్యత్సు, సుతే, మఘోన,
 స, తేషు, న, స్థానమవాప, శోకః,

3౪

టీక. ధైర్యేణ = ధైర్యముచేతను, మహద్దే = వ్యాసమహర్షియొక్క, విశ్వాస్యతయా = విశ్వసించదగినభావముచేతను, ఆరాతిప్రభవాత్ - ఆరాతి = శత్రువులు, ప్రభవాత్ = కారణముగాఁగలిగినట్టియు, తీవ్రాత్ = దుస్సహమైనట్టి, మనోభ్యః = క్రోధమువలనను, మఘోనః = దేవేంద్రునియొక్క, సుతే = కుమారుఁడగు నర్జునునియందు, వీర్యం = పరాక్రమమును, విద్యత్సు = తెలిసినట్టి, తేషు = ఆపాండవులయందు, సః = ఆ, శోకః = శోకము, స్థానం = స్థానమును న+అవాప = పొందదాయెను.

తాత్పర్యము. వ్యాసమహర్షి విశ్వాసపాత్రుఁడు. అదియఁగాక శత్రువుల యందుఁ దీవ్రమైనశోకము. మరియు నర్జునునియందధిక ప్రతాపము. వీనినన్నిటిని నెఱింగి యున్న పాండవులకు ననాజఁదైర్యవంతులుగనుక భ్రాతృవాత్సల్యముచే దుఃఖము కలిగినను నది సిరముగా నుండలేదు.

శబ్దాదులు. ధైర్యేణ - ధైర్యాభ్యాం - ధైర్యైః, ధైర్యశబ్ద ఆకారాన్త నపునంకలిగ్లస్తప్రతీయైకవచనాన్తః. విశ్వసితం యోగ్యః విశ్వాస్యః, విశ్వాస్యస్య భావః విశ్వాస్యతా, తయా, విశ్వాస్యతయా - తాభ్యాం - తాభిః, విశ్వాస్యతా శబ్ద ఆకారాన్త స్తీలిగ్లస్తప్రతీయైకవచనాన్తః. మహద్దే - మహర్షోః - మహర్షీణాం, మహర్షి శబ్ద ఇకారాన్తః పులిగ్లస్తప్రతీయైకవచనాన్తః. తీవ్రాత్ - తీవ్రాభ్యాం - తీవ్రేభ్యః, తీవ్రశబ్ద ఆకారాన్తః పులిగ్లః పశ్చిమ్యైకవచనాన్తః. ఆరాతిః ప్రభవః యస్య సః ఆరాతిప్రభవః, తస్మాత్, ఆరాతిప్రభవాత్ - ప్రభవాభ్యాం - ప్రభవేభ్యః, ఆరాతిప్రభవశబ్ద ఆకారాన్తః పులిగ్లః పశ్చిమ్యైకవచనాన్తః. చ - అన్య. మనోభ్యః - మన్యభ్యాం - మన్యభ్యః, మన్యశబ్ద ఉకారాన్తః పులిగ్లః పశ్చిమ్యైకవచనాన్తః. వీర్యం - వీర్యే - వీర్యాణి, వీర్యశబ్ద ఆకారాన్త నపునంకలిగ్లో ద్విప్రతీయైకవచనాన్తః. విద్య-విద్యా-విద్యత్సు, విద్యచ్ఛబ్దస్సకా

రాస్త్రః పులిక్లస్సప్తమీబహువచనాస్త్రః. సుతే-సుతయోః-సుతేషు, సుతశబ్ద అకారాస్త్రః పులిక్లస్సప్తమ్యేకవచనాస్త్రః. మఘో-నః-మఘో-నోః-మఘో-నాం, మఘవచ్చబ్దో నకారాస్త్రః పులిక్లస్సప్తమ్యేకవచనాస్త్రః. సః-తా-తే, తచ్చబ్దో దకారాస్త్రః పులిక్లస్సప్తమ్యేకవచనాస్త్రః. తస్మిన్-తయోః - తేషు, తచ్చబ్దో దకారాస్త్రః పులిక్లస్సప్తమ్యేకవచనాస్త్రః. న-ఆవ్యు. స్థానం-స్థానే-స్థానాని, స్థానశబ్ద అకారాస్త్ర నపునకలిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాస్త్రః. అనా-న-అవాపతుః-అవాపుః, అవ-పూర్వకాల్ ఆప్త-వ్యాప్తావిత్సప్తాదాతోః కర్తరి లిట్ పరస్తే పది ప్రగమపురుషైకవచనాస్త్రః. శో-కః-శో-కా-శో-కాః, శో-కశబ్ద అకారాస్త్రః పులిక్లస్సప్తమ్యేకవచనాస్త్రః.

వ్యా. ధై ర్యేణేతి. ధై ర్యేణ తేహం నిస్సర్గతో నిర్వికారచిత్త త్వేన తథా మహద్దేః వ్యావస్య. ప్రవర్తకస్యేతి శేషః. విశ్వాస్యతయా. శ్రద్ధేయవచనత్వేనేత్యర్థః. అరాతి ప్రభవదరాతిహేతుకాల్ తీవ్రాద్ధుస్సహేత్ మన్యోః శ్రోధాచ్చ హేతోః - తథాద్ధున ప్రభావపరిజ్ఞానాచ్చేతి. హేత్వంతరం విశేషణముభేదానాహ. - మఘో-నస్సుతే ఆర్థనే వీర్యం చ. * 'స లాకే' త్యాదినా పక్షీప్రతిషేధః. విద్యత్సు జ్ఞాతవత్ప్రీతియావత్. * 'విదేశ్యతుర్వసు' రితి వైకల్పికో వస్వాదేశః. తేషు పార్శ్వేషు శో-కః స్థానం స్థితిం నావాప న ప్రాప.

మూ. తాన్ భూరిధామ్నశ్చత్సరోఽపి, దూరం,
విహాయ, యామానివ, వాసరస్య,
ఏకాఘభూతం, తద్రశర్క, కృష్ణాం,
విభావరీం, ధ్వాంతస్మిన్, ప్రపేదే,

34

టీక. తల్ = ఆ, అశర్క = దుఃఖము, భూరిధామ్నః - భూరి = విస్తారమైన, ధామ్నః = తేజస్సుకలిగినట్టియు, చతురః = నలుగురైన, తాన్ = ఆపాండవులను, వాసరస్య = దినముయొక్క, భూరిధామ్నః - భూరి = విస్తారమైన, ధామ్నః = తేజస్సుకలిగినట్టియు, చతురః = నాలుగైన, యామానివ = యామములనువలె, దూరం = దూరముగా, విహాయ = విడిచి, ఏకాఘభూతం సత్ - ఏక = ఒకటైన, ఓఘ = రాశి, భూతంసత్ = వినదగుచు, కృష్ణాం = కృష్ణపక్షమందలి, విభావరీం = రాలిని, ధ్వాంతస్మిన్ = చీకటివలె, కృష్ణాం = ద్రాపదిదేవిని, ప్రపేదే = పొందెను.

తాత్పర్యము. చీకటి సూర్యకాంతిచే బ్రకాశము కలిగిన పగటిపూట దూరముగానుండి కృష్ణపక్షపురాలిని బొందినట్టులు పాండవులకు గలిగినదుఃఖము వివేకవంతులగుపాండవులను నలుగురను విడిచి మొత్తముగా ద్రాపదిని నావేశించినది.

శబ్దాదులు. తం-తే-తాన్, తచ్చబ్దో దకారాంత్ర పులిబ్దో ద్వితీయాబహువచనాంత్రః. భూరి ధామ యేషాం తే భూరిధామానః, తాన్, భూరిధామానం - ధామానా - ధామ్నః, భూరిధామన్ శబ్దో నకారాంత్రః పులిబ్దో ద్వితీయాబహువచనాంత్రః. చత్వారి-చతురః-చతుర్భి-చతుర్భ్యః-చతుర్భ్యః-చతుర్ణాం-చతుర్న్, చతుర్బబ్దో రేఫాంత్రః పులిబ్దో నిశ్చబహువచనాంత్రః. ఆః-అప్య. దూరం - దూరే-దూరాణి, దూరశబ్ద అకారాంత్ర సపుంసకలిబ్దో ద్వితీయైకవచనాంత్రః. విహాయ-అప్య. యామం-యామా-యామాన్, యామశబ్ద అకారాంత్రః పులిబ్దో ద్వితీయాబహువచనాంత్రః. ఇవ - అప్య. వాసరస్య-వాసరయోః-వాసరాణాం, వాసరశబ్ద అకారాంత్రః పులిబ్దప్త్యేకవచనాంత్రః. ఏకశ్చాసావోఘశ్చ ఏకాఘః, అనైకాఘః ఏకాఘస్సమ్మద్భూతానం భూతం ఏకాఘభూతం, భూతం-భూతే-భూతాని, ఏకాఘభూతశబ్ద అకారాంత్రసపుంసకలిబ్దః ప్రథమైకవచనాంత్రః. తత్-తే-తాని, తచ్చబ్దో దకారాంత్రసపుంసకలిబ్దః ప్రథమైకవచనాంత్రః. న శర్త్ అశర్త్, అశర్త్-అశర్త్తణీ - అశర్త్తాణి, అశర్త్త శబ్దో నకారాంత్ర సపుంసకలిబ్దః ప్రథమైకవచనాంత్రః. కృష్ణం - కృష్ణే - కృష్ణాః, కృష్ణాశబ్ద అకారాంత్ర స్త్రీలిబ్దో ద్వితీయైకవచనాంత్రః. విభావరిం-విభావర్యా - విభావరీః, విభావరీశబ్ద ఈకారాంత్ర స్త్రీలిబ్దో ద్వితీయైకవచనాంత్రః. ధాన్తం-ధాన్తే-ధాన్తాని, ధాన్తశబ్ద అకారాంత్ర సపుంసకలిబ్దః ప్రథమైకవచనాంత్రః. ఇవ-అప్య. ప్రపేదే-ప్రపేదాతే-ప్రపేదిరే, ప్ర-పూర్వకాత్పద-గతావశ్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంత్రః.

వ్యా. తానితి. తత్ పార్థత్యాగజనితం శర్త సుఖం. తద్విరుద్ధం ఆశర్తి దుఃఖం.*
 'సఖి'తి సఖో సమాసః. భూరిధామ్నః అతిలేజస్విని ఇతి హనిపేమాత్కైః. చతుర్ః
 తాన్ పార్థానపి వాసరస్య భూరిధామ్న శ్చతురో యామాన్ ప్రహరానివ. దూరం
 విహాయత్యక్త్వా ఏకాఘభూతం ఏకరాశిభూతం సత్. * 'శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభి' రితి
 చ్యవ్రిశ్శేకర్తృధారయః. 'శ్రేణ్యాదిరాకృతిగణ' ఇతి శాకటాయనః. కృష్ణం విభావరీం
 కృష్ణవజ్రరాత్రిం ధ్యాంతమివ. కృష్ణం ద్రౌపదీం ప్రచేదే ప్రావ.

మూ. తుమారలేఖాకులితోత్పలాభే,
 పర్యశ్రుణీ, మంగళభంగభీరుః,
 అగూఢభావాపి, విలోకనే, సా.
 న, లోచనే, మీలయితుం, విషేహే,

34

టీక. సా = ఆద్రాపదీదేవి, విలొకనే = (అర్జునుని) జూచుటయందు, అసూధ
భావా - అసూధ = స్ఫుటమైన, భావా = అభిప్రాయముకలదై, మక్తశేభక్తగీరుస్సతి -
భాటీ-27

మక్తళ = శుభముయొక్క, భక్త = భంగమువలన, భీరుస్సతీ = భయముకలదగుచు, పర్యశ్రుణీ = భాష్పావృతములైనట్టియు, తుషారలేఖాకులితోత్పలాభే - తుషార = మంచుయొక్క, లేఖా = బిందులేఖచే, ఆకులిత = వ్యాకులితమైన, ఉత్పల = నల్లకలువలయొక్క, ఆభే = కాంతిపండికాంతికలిగినట్టి, లోచనే = నేత్రములను, మాలయితుం = మూసికొనుటకు, న+విషేహే = సమర్థులారు కాకపోయెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లు దుఃఖమాపేశించుటతోడనే స్నేహార్ద్రహృదయమై యద్జనుని జూచుటయందు మిగుల నాసక్తికలిగిన యాద్రౌపది నేత్రముల నిరగిర కన్నీళ్లు దిరుగ, మంచుబిందువులపక్షిచే నలరారు నల్లకలువలవలె నుండునేత్రములను జూచుటకుఁ బ్రతిబంధకములైనను మూసికొనినచో, బాష్పపతనమై యమంగళమగుననుభయముచే మూసికొనలేకపోయెను.

శబ్దాదులు. తుషారస్య లేఖాః తుషారలేఖాః, తుషారలేఖాభిరాకులితే తుషారలేఖాకులితే, తుషారలేఖాకులితే చ తే ఉత్పలే చ తుషారలేఖాకులితోత్పలాభే, తే, తుషారలేఖాకులితోత్పలాభం-ఆభే-ఆభాని, తుషారలేఖాకులితోత్పలాభశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయాద్వివచనాంతః. పరిగతమశ్రుయయోస్తే పర్యశ్రుణీ, తే, పర్యశ్రు-పర్యశ్రుణీ-పర్యశ్రుణి, పర్యశ్రుశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయాద్వివచనాంతః. మక్తళస్య భక్తః మక్తళభక్తః, మక్తళభక్తాల్ భీరుః, మక్తళభక్తభీరుః-భీరు-భీరవః, మక్తళభక్తభీరుశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. న గూఢః అగూఢః భావో యస్యాస్య, అగూఢభావా-భావే-భావాః, అగూఢభావాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. అపి-అప్య. విలోకనే-విలోకనయోః - విలోకనేషు, విలోకనశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిङ్గస్యప్రమ్మేకవచనాంతః. సా-తే - తాః, తచ్ఛబ్దో దకారాంత స్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. న-అప్య. లోచనం-లోచనే - లోచనాని, లోచనశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయాద్వివచనాంతః. మాలయితుం-అప్య. విషేహే - విషేహో-విషేహీరే, విపూర్వకాత్ షహ-మర్షణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లిడాత్ప్రసది ప్రశమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యా. తుషారేతి. సా ద్రౌపది విలోకనే ఆర్జునావలోకనే అగూఢభావా అగూఢాభిప్రాయాపి. స్ఫుటాభిలాషిణీతి యావల్. ని. 'భావో లీలా క్రియా చేష్టా భూత్యభిప్రాయజంతువ్యీతి' వైజయంతీ. మంగళభంగభీరుః మంగళహనేర్భీతా సతీ. పర్యశ్రుణీ పరిగతాశ్రుకే. బాష్పావృతే ఇత్యర్థః. అత ఏవ తుషారలేఖాకులితో

త్వలాభే హిమబిందుపరీతేందీవరసన్నిభే ఇత్యుపమాలంకారః. లోచనే మాలయతుం
న విషేషో న శకాక. అశ్రుణో దృష్ట్యావారకత్వేఽపి తన్ని పాతస్యామంగళత్వాత్తన్ని
ర్వర్తకం నిమాలనం హి న చకారేత్వర్గః.

మూ. అకృత్రిమప్రేమరసాభిరామం,
రామార్పితం, దృష్టివిలోభి, దృష్టం,
మనఃప్రసాదాంజలినా, నికామం,
జగ్రాహ, పాథేయమివేంద్రసూనుః,

32

టీక. ఇద్రిసూనుః = అర్జునుడు, అకృత్రిమప్రేమరసాభిరామం - అకృత్రిమ=
కృత్రిమముకాని, ప్రేమరస = ప్రేమరసముచే, ఆభిరామం = సుందరమైనట్టియు,
రామార్పితం-రామా = ద్రావదిచే, అర్పితం = ఈయఁబడినట్టియు, దృష్టివిలోభి-దృష్టి=
దృష్టిని, విలోభి=మోహింపఁజేయునట్టియు, దృష్టం = చూపుచు, మనఃప్రసాదాంజలినా=
దోసినివంటి నిర్మలమనస్సుచే, పాథేయమివ = దారిబత్తెమునువలె, నికామం = అత్యం
తము, జగ్రాహ = గ్రహించెను.

తాత్పర్యము. అంతట నయ్యర్జునుడు సహజప్రేమరసము గలిగి నేత్రానందకర
మైన యాద్రావదీవిలోకనమును నిర్మలమగుమనంబుచే దారిబత్తెమునువలె గ్రహించెను.

శబ్దాదులు. క్రియయా నివృత్తః కృత్రిమః, న కృత్రిమః అకృత్రిమః.
ప్రేమైవ రసః ప్రేమరసః, అకృత్రిమశ్చాసౌ ప్రేమరసశ్చ అకృత్రిమప్రేమరసః,
అకృత్రిమప్రేమరసేనాభిరామం, తత్, అకృత్రిమప్రేమరసాభిరామం - అభిరామే -
అభిరామాని, అకృత్రిమప్రేమరసాభిరామశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచ
నాంతః. రామయా అర్పితం రామార్పితం, తత్, రామార్పితం - అర్పితే - అర్పితాని,
రామార్పితశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. దృష్టిం విలోభయతీతి
దృష్టివిలోభి, తత్, దృష్టివిలోభి-విలోభిని-విలోభీని, దృష్టివిలోభిశబ్ద ఇకారాంత నపుంసక
లిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. దృష్టం - దృష్టే-దృష్టాని, దృష్టశబ్ద ఆకారాంత నపుంసక
లిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. మనః ప్రసాదః మనఃప్రసాదః, మనఃప్రసాదః అంజాలివ
మనఃప్రసాదాంజలిః, తేన, మనఃప్రసాదాంజలినా-అంజాలిభ్యాం-అంజాలిభిః, మనఃప్రసాదా
ంజాలిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలిङ్గస్తృతీయైకవచనాంతః. నికామం-అవ్య. జగ్రాహ - జగృ
హతుః-జగృహుః, గ్రహ-ఉపాదాన ఇత్యస్తాద్ధాలోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురు
షైకవచనాంతః. పథి సాధు పాథేయం, తత్, పాథేయం - పాథేయే - పాథేయాని,

పాథేయశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిక్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ - ఆవ్యు. ఇన్ద్రస్య సూనుః, ఇన్ద్రసూనుః, సూనుః-సూనూ-సూనవః, ఇన్ద్రసూనుశబ్ద ఉకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వా. ఆకృత్రి మేతి. ఇంద్రసూనురద్దునః. క్రియయా నిర్వృత్తః కృత్రిమః. * 'ద్విత్యే క్రి'రితి క్రిః. 'క్షేర్ష మ్ నిత్య'మితి మమ్మైశ్యయః. తద్విరుద్ధః. ఆకృత్రిమః ప్రేమైవరసః ప్రేమరసః. ఆకృత్రి మేణ ప్రేమరసేన ఆభిరామం. అన్యత్ర ప్రేష్ఠా రసేన మధురాదినా చాభిరామం. రామయా రమణ్యా ఆర్పితం. దృష్టిం విలూభయతీతి దృష్టి విలాభి. దృష్టిప్రియమిత్యర్థః. దృష్టం దర్శనం. * 'సపుంసకే భావే క్తః' మనఃప్రసాదః ప్రసన్నం మన ఇత్యర్థః. * సోంజలిరివేత్యుపమితమానః. తేన మనఃప్రసాదాంజలినా. పథి సాధు పాథేయం సంబధ్ మివ. * 'పథ్యతిథివసతిస్వపతేర్ధర్షణ్' నికామ మతిశయేన జగ్రాహ. రామాద్వితం పాథేయం పథి తేమాయ భవతీత్యాగమః.

మూ. ధైర్యావసాదేన హృతప్రసాదా

వన్యద్వివేచనైవ, నిదాఘసింధుః,

నిరుద్ధబాహ్వోదయసన్నకంఠ,

మువాచ, కృచ్ఛాగ్రిచిత్రి, రాజపుత్రీ,

3౮

టీక. వన్యద్వివేచన - వన్య = అడవియందలి, ద్వివేచన = ఏనుగుచే, నిదాఘసింధు రివ-నిదాఘ=వేసవికాలమందలి, సింధువ = నదివలె, ధైర్యావసాదేన-ధైర్య = ధైర్యము యొక్క, అవసాదేన = భ్రంశముచే, హృతప్రసాదా - హృత = సోగొట్టబడిన, ప్రసాదా = ప్రసన్నతకలిగినట్టి, రాజపుత్రీ = రాజపుత్రికయగు ద్రౌపదీదేవి, నిరుద్ధ బాహ్వోదయసన్నకంఠం-నిరుద్ధ = అకట్టబడిన, బాహ్వోదయ = కన్నీరుకలుగునట్టులును, సన్న=హీనమైన, కంఠం = కంఠస్వరముకలుగునట్టులును, కృచ్ఛాగ్రిల్ = అతికష్టమువలన, ఇతి = చెప్పఁబోవువాక్యమును, ఉవాచ = పలికెను.

* కృదభిహితో భావో ద్రవ్యవత్ప్రకాశత ఇతి న్యాయాదితి భావః. అస్య చ న్యాయస్థాయమర్థః. కృదభిహితః కృతా కృత్ప్రత్యయేన ఆభిహితోఽభిధీయమానో భావః ధాత్వర్థః ద్రవ్యవత్, సప్తమ్యంతాద్వయః - స్వాశ్రయ ఇవేత్యర్థః. స్వాశ్రయబోధ్యమాన ఇవేతి యావత్, తథా చ కృదబోధ్యమానో ధాత్వర్థస్వాశ్రయ విశేషణతయాపి ప్రకాశత ఇతి. కేచిత్తు ద్రవ్యవత్ - ద్రవ్యేణ తుల్యం ద్రవ్యవత్ - స్వాశ్రయవదిత్యర్థః. తథా చ భావార్థకః భావాశ్రయవాచకో భవతీతి ఫలిత మిత్యాహుః.

తాత్పర్యము. వేసవికాలమున నడవియేనుంగు స్వల్పదీపకంజగునదిని బ్రవేశించి యందలియుదకమును మాల్స్యమును బొందించినట్లు ధైర్యభ్రంశముచే మనఃక్షోభము కలిగిన రాజపుత్రికయగు ద్రావది నిరుద్ధరోదనముకలిగి, గద్గదకంఠియై హింసస్వరముతో నతికష్టమున నిట్లు పలుకనారంభించెను.

శబ్దాదులు. ధైర్యస్యావసాదః ధైర్యావసాదః, తేన, ధైర్యావసాదేన - ఆవసాదాభ్యాం - ఆవసాదైః, ధైర్యావసాదశబ్ద ఆకారాంత్ర పుంలిङ్గస్త్రీతీయైకవచనాంత్రః. హృతః ప్రసాదః యస్యాస్యా, హృతప్రసాదా-ప్రసాదే-ప్రసాదాః, హృతప్రసాదాశబ్ద ఆకారాంత్ర స్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంత్రః. వనే భవః వన్యః, వన్యశ్చాసౌ ద్విపశ్చ వన్యద్విపః, తేన, వన్యద్విపేన-ద్విపాభ్యాం-ద్వివైః, వన్యద్విపశబ్ద ఆకారాంత్ర పుంలిङ్గస్త్రీతీయైకవచనాంత్రః. ఇవ-ఆవ్య. నిదాఘే సిన్ధుః నిదాఘసిన్ధుః, సిన్ధుః-సిన్ధూ-సిన్ధవః, నిదాఘసిన్ధుశబ్దఃకారాంత్ర స్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంత్రః. బాష్పస్య ఉదయః బాష్పోదయః, నిరుద్ధః బాష్పోదయః యస్మిన్మర్తణి తత్ నిరుద్ధబాష్పోదయం, సన్నం కణ్ఠం యస్మిన్మర్తణి తత్సన్నకణ్ఠం, నిరుద్ధబాష్పోదయం చ తత్సన్నకణ్ఠం చ నిరుద్ధబాష్పోదయసన్నకణ్ఠం, తత్, నిరుద్ధబాష్పోదయసన్నకణ్ఠం - కణ్ఠే-కణ్ఠాని, నిరుద్ధబాష్పోదయసన్నకణ్ఠశబ్ద ఆకారాంత్ర నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంత్రః. ఉవాచ-ఉచతుః-ఉచుః, వచ-పరిభాషణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంత్రః. కృచ్ఛాచ్చిత్ - కృచ్ఛాచ్చిభ్యాం-కృచ్ఛేభ్యః, కృచ్ఛశబ్ద ఆకారాంత్రనపుంసకలిङ్గః పశ్చిమ్యైకవచనాంత్రః. ఇతి-ఆవ్య. రాజ్ఞః పుత్రీ రాజపుత్రీ, రాజపుత్రీ-రాజపుత్ర్యై-రాజపుత్ర్యః, రాజపుత్రీశబ్ద ఈకారాంత్ర స్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంత్రః.

వ్యా. ధైర్యేతి. వన్యద్విపేన. పన్యగ్రహణముచ్చృంఖలత్వద్యోతనార్థం. నిదాఘసిన్ధుః గ్రీష్మకాలనగివ. నిదాఘగ్రహణం దౌర్బల్యద్యోతనార్థం. ధైర్యావసాదేన ధైర్యభ్రంశేన కర్తృ హృతప్రసాదా హృతనైర్మల్యా. షోభం గమితేత్యర్థః. రాజపుత్రీ ఉత్రియసుతా ద్రావదీ. అతః తాత్రయుక్తమేవ వత్సృతీతి భావః. నిరుద్ధబాష్పోదయం నిరుద్ధరోదనం సన్నకంఠం హీనకంఠస్వరం. - అథ తయోరుభయోః కృతబహువ్రీహ్యో క్రియావిశేషణయోర్విశేషణసమాసః. కృచ్ఛాచ్చిత్క-శం-చిత్. ఇతి వత్సృమాణమువాచ.

మూ. ముగ్ధాంగద్విపచ్చద్దన్తి పంకభూతే,
సంభావనాం భూతిమివోద్ధరిష్యన్.

అధిద్విషామాతపసాం, ప్రసిద్ధే,

రస్యద్విషా, మా భృశమున్నసీభూః,

3F

టీక. పఙ్క్తుభూతే - పఙ్క్తు = బురదతో, భూతే = సాటియగు, ద్విషచ్ఛద్దని - ద్విషత్ = శత్రువులయొక్క, ఛద్దని = కపటమందు, మగ్నం = మునిగినట్టి, సమ్భవనాం = యోగ్యతను, భూతిమివ = సంపదనువలె, ఉద్ధరిష్యత్ = ఉద్ధరింపఁగలిగినట్టి, త్వమేవ=నీవే, అధిద్విషాం-అధి = దుఃఖములకు, ద్విషాం = శత్రువులైనట్టి, తపసాం = తపస్సులయొక్క, అప్రసిద్ధే = సిద్ధికలుగువఱకు, అస్యద్విషా = మానుండివియోగము వలన, భృశం = అత్యంతము, మాన్తసీభూః = దర్శనస్కుండవు కాకుమా.

తాత్పర్యము. అగాధమగుబురదతోఁగ గప్పఁబడిపోయినధనము నుద్ధరించుటకు శత్రువులకపటమునందు మునిగిపోయిన మనగౌరవము నుద్ధరించుటకు సమర్థుండవు నీవు. అట్టిసీవు దుఃఖనాశకములగు తపస్సులను జేసి ఫలసిద్ధిని బొందువఱకు మనస్సంయమనముతో నుండవలయును. అట్టివారికిఁగాని తపము సిద్ధింపదు. కావునఁ దపఃఫలసిద్ధిఁ బొందువఱకుఁ గష్టముల శోర్యమొని సోదరులయొక్కయు నాయొక్కయు వియోగమునకుఁ గుండక భైర్యమును జేపట్టి తపంబొనరించి సిద్ధిని బొంది మమ్ములను మాగౌరవమును నుద్ధరింపుము.

శబ్దాదులు. మగ్నం-మగ్నే-మగ్నాః, మగ్నశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ద్విషతాం ఛద్ద ద్విషచ్ఛద్ద, తస్మిత్, ద్విషచ్ఛద్దని - ఛద్దనోః - ఛద్దను, ద్విషచ్ఛద్దత్ శబ్దః సకారాంత నపుంసకలిక్తస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. పఙ్క్తున - భూతం పఙ్క్తుభూతం, తస్మిత్, పఙ్క్తుభూతే-భూతయోః - భూతేషు, పఙ్క్తుభూతశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిక్తస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. సమ్భవనాం - సమ్భావనే-సమ్భావనాః, సమ్భావనాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. భూతిం - భూతీ - భూతీః, భూతిశబ్ద ఇకారాంత స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. ఉద్ధరిష్యత్ - ఉద్ధరిష్యతై, - ఉద్ధరిష్యంతః, ఉద్ధరిష్యచ్ఛద్ద సకారాంతః పుంలిక్తః ప్రథమైకవచనాంతః. అధిసాం ద్విషః అధిద్విషః, లే హం, అధిద్విషః - ద్విషోః-ద్విషాం, అధిద్విట్పల్లవ్వికారాంతః పుంలిక్తవృత్తిబహువచనాంతః. ఆ-అవ్య. తపసః-తపసోః - తపసాం, తపశ్శబ్దస్సకారాంత నపుంసకలిక్తవృత్తిబహువచనాంతః. ప్రసిద్ధేః - ప్రసిద్ధోః-ప్రసిద్ధీసాం, ప్రసిద్ధిశబ్ద ఇకారాంత స్త్రీలిక్తవృత్తికవచనాంతః. మత్ - ఆమాభ్యాం - అన్మత్ అన్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పుంలిక్తః పశ్చిమిబహువచనాంతః. వినా-అవ్య. మా-అవ్య. భృశం-అవ్య. అనున్యనా ఉన్యనాస్సమన్వయమానః భూః, ఉన్యసీభూః-భూతం-భూత, భూ-సత్తాయామిత్యస్తాధాతోః కర్తరి లుక్ పరస్మై పది మధ్యమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యా. మగ్నామితి. పంకభూతే పంకోపమితే. ని. 'భూతుం త్వాదా వికాచాదా న్యాయ్యే సత్యోపమానయో' ౩తి విశ్వః. ద్విషచ్ఛస్త్రచి శత్రుకపణే మగ్నాం. ము ధ్రరామితి భావః. సుభావనాం యోగ్యతాం. గౌరవమితి యాచత్. భూతిం సంపద మివ. ని. 'భూతి ర్భస్మని సంపదే' త్వమరః. ఉద్ధరిమ్యక్. ఉద్ధారకః త్వమితి శేషః. ఆధిద్విషాం దుఃఖచ్చిదాం తపసాం ఆప్రసిద్ధేనమృక్సిద్ధిపర్యంకం అస్తద్విషా. అస్తా భిర్వి నేత్యర్థః. * 'పృథగ్విసే' త్యాదినా వికల్పా త్వంచమి. భృశం మోన్వసిభూః. అస్తద్విరహోద్దున్నా మా భూతిత్యర్థః. దౌర్తనస్యస్య తపఃపరిమణిత్యాదితి భావః * 'మాజిలుజి'త్యాశీరధే లుజ్. 'న మాప్యోగ' ఇత్యుదాగమప్రతిషేధః. అనున్వనా ఉన్వనాస్సంపద్యమానః భవతి ఉన్వనీ. * అభూతతద్భావే చిన్మి. 'అయర్తనశ్చక్షుశ్చే తోరహోరజసాంలాఽవశ్యే'తి సకారలోపః. 'అన్య చ్చావితీకారః.

అవ. అథానాత్పుకృదార్థార్థం తస్య సర్వార్థసిద్ధినిదానత్వమాహః—

మూ. యశోఽధిగతుం సుఖలిప్సయా, వా,
మనుష్యసంఖ్యామతీవ ర్తితుం, వా,
అనుత్సుకానామభియోగభాజాం,
సముత్సుకేవాంకమువైతి, సిద్ధిః,

౪౦

టీక. యశః = కీర్తిని, ఆధిగతుం = పొందుటకుఁగాని, సుఖలిప్సయా వా - సుఖ = సుఖముయొక్క, లిప్సయా = పొందునిచ్చుచేతఁగాని, మనుష్యసంఖ్యం - మనుష్య = మనుష్యులయందలి, సంఖ్యం = గణనను, అతీవ ర్తితుం = అతిక్రమించు టకుఁగాని, అభియోగభాజాం - అభియోగ = పూనికను, భాజాం = పొందినట్టి, అను త్సుకానాం = దౌర్తనస్యములేనివారలకు, సిద్ధిః = కార్యసిద్ధి, సముత్సుకేవ = అనురక్త యగుకాంతవలె, అఙ్కం = సమీపమునుగూర్చి, ఉవైతి = వచ్చుచున్నది.

తాత్పర్యము. సుఖమునుగాని కీర్తినిగాని మహిమనుగాని కోరి తపంబొనర్చు నాతఁడు బంధునియోగభేదమును బొందక ధైర్యముకలిగి పూనికతోఁ దపంబొనర్చునెడ నాతఁవస్సిద్ధి యనురక్తయగుకాంతవలె దనంతటనదియే వచ్చి సమీపమున నుండును- కాఁబట్టి నీవును మానియోగభేదమును బొందక ధైర్యము కలిగి తపస్సిద్ధియగువఱకుఁ బూనికతోఁ దపంబొనర్చుము. మాకు సంతసము కలిగింపుము.

శబ్దాదులు. యశః - యశసీ - యశాంసి, యశశ్చబ్దస్సకారాంత నపుంసకలింగో ద్వితీయకవచాంతః. ఆధిగతుం-అవ్యం. సుఖస్య లిప్సా సుఖలిప్సా, తయా, సుఖ

లిప్పయా-సుఖలిప్పాభ్యాం-సుఖలిప్పాభిః, సుఖలిప్పాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీ లింగస్త్రుతీయైక వచనాంతః. వా-అవ్య. మనుష్యేషు సశ్ట్యా మనుష్యసశ్ట్యా, తాం, మనుష్యసశ్ట్యాం-సశ్ట్యే-సశ్ట్యాః, మనుష్యసశ్ట్యాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీ లింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. అతివ ర్తితం-అవ్య. వా-అవ్య. గ శత్రుకాః అనుత్సుకాః, లేహం, అనుత్సుకస్య-అనుత్సుకయోః-అనుత్సుకానాం, అనుత్సుకశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగష్టమీబహువచనాంతః. అభియోగం భజ స్తీతి అభియోగభావః, లేహం, అభియోగభావః-భాజోః-భాజాం, అభియోగభాక్ష్మజ్ఞో జకారాంతః పుంలింగష్టమీబహువచనాంతః. సముత్సుకా-సముత్సుకే-సముత్సుకాః, సముత్సుకశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీ లింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. అజ్ఞం-అజ్ఞా-అజ్ఞాన్, అజ్ఞశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఉపైతి-ఉపేతః-ఉపయన్తి, ఉప-పూర్వకాత్ ఇతో-గతావిత్యస్తాధాతోః కర్తరి లబ్ పరస్మైపది ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః. సిద్ధిః - సిద్ధి - సిద్ధయః, సిద్ధిశబ్ద ఇకారాంత స్త్రీ లింగః ప్రథమైక వచనాంతః.

వ్యా. యశ ఇతి. యశో-ఽధిగతుం కీర్తిం లబ్ధం. వేతి శేషః. సుఖస్య లిప్పయా లబ్ధమిచ్ఛయా వా. మనుష్యసంఖ్యాం మనుష్యేషు గణనాం అతివ ర్తితుమతిక్రమితుం వా. అమానుషం కర్త కర్తుం వేత్కర్థః. అభియోగభావం అభినివేశవతాం అనుత్సుకానాం. దుర్తనాయమానానామిత్యర్థః. సిద్ధిః పూర్వోక్తయశస్సుఖాద్యర్థసిద్ధిః. సముత్సుకేవ అనురక్తకాంతేవ - అంకముత్సంగమంతికం చోపైతి. తస్మాదస్త ద్విరహదుఃఖమాతపస్విజ్ఞేసోన్మదవ్యమితి భావః.

అవ. ఆభాస్య మన్యూద్దీపనద్వారా తపఃప్రవృత్తిం ద్రవ్యైకమరినికారం తావ చ్చతుర్భిరుద్ధాటయతిః—

మూ. లోకం నిధాత్రా, విహితస్య గోవుం,
క్షత్రస్య ముష్ణక్, వసు, జైత్ర మోజః,
తేజస్వితాయా, విజయైకవృత్తేః

శ్చిక్షుక్, ప్రియం, ప్రాణమివాభిమానమ్,

౪౦

వీడానతై రాష్ట్రజనోపనీత

సంశయ్య కృచ్ఛ్రిణ నృపైః ప్రవన్నః,

వితానభూతం వితతం పృథివ్యాం

యశస్సమూహాన్ని వ దిగ్వికీర్ణమ్.

౪౧

మూ. వీర్యాపదానేషు కృతావమర్శ
స్తన్వన్న భూతామివ సంప్రతీతిమ్,
కుర్వత్ ప్రయామక్షయమాయతీనా
మర్కత్విహమహ్నా ఇవావశేషః.

౪౩

ప్రసవ్య యోఽస్తాసు పరైః ప్రయుక్తః
స్తర్తుం న శక్యః కిముతాధికర్తుమ్,
నవీకరిష్యత్యుపశుష్యదార్ద్ర
స్స త్వద్విదా మే హృదయం నికారః.

౪౪

టీక. విధాత్రా = బ్రహ్మచే, లోకం = లోకమును, గోపురం = రక్షించుటకొఱకు, విహితస్య = సృజింపఁబడినట్టి, క్షత్రస్య = క్షత్రియజాతిసంబంధియైనట్టియు, జైత్రం = జయశీలమైనట్టియు, ఓజః = బలమును, వసు = ధనమును, ముష్టక్ = ఆచూకరించుచున్నట్టియు, కిష్కం = మఱియు, విజయైకవృత్తేః విజయ = విజయము, ఏక = ముఖ్యమైన, వృత్తే = జీవన ముగాఁగలిగినట్టి, లేజస్మితాయాః = లేజస్మితముయొక్క, ప్రియం = ఇష్టమైన, ప్రాణ మివ = ప్రాణమువలెనున్నట్టి, అభిమానం = అహంకారమును, నిఘ్నక్ = ఖండించు చున్నట్టియు. ౧. ఆ ప్తజనోపనీతః ఆ ప్తజన = ఇష్టజనులచే. ఉపనీతః = పొందింపఁబడినట్టియు, సంశయస్య = సంశయించి, ప్రీడానతైః ప్రీడా = సిగ్గుచే, అనతైః = వంగినట్టి, నృవైః = రాజు లచే, కృచ్ఛ్రేణ = ఆతికష్టముచే, ప్రపన్నః = పొందఁబడినట్టియు, పృథివ్యాం = భూమి యందు, వితానభూతం వితాన = మేలుకట్టుతో, భూతం = తుల్యమైనట్టియు, నిగ్నికీర్ణం = దిక్ = దిక్కులయందు, వికీర్ణం = వ్యాపించినట్టియు, వితతం = విస్తారమైనట్టి, యశః = కీర్తిని, సమూహాన్ని వసుంకోచింపఁజేయుచున్నదివలెనున్నట్టియు. ౪౨. వీర్యాపదానేషు వీర్య = వీర్యములను, అపదానేషు = కడచినపనులయందు, కృతావమర్శః - కృత = చేయఁబడిన, అవమర్శః = తరస్కారముకలిగినట్టియు, సమ్ప్రతీతిః = ప్రఖ్యాతిని, ఆభూతామివ = లేని దానినివలె, తన్వత్ = చేయుచున్నట్టియు, అహ్నః = పగటియొక్క, అవశేషః = అంతము, అర్కత్విహమివ = సూర్యకాంతులయొక్కవలె, ఆయతీనాం = ఉత్తరకాలములయొక్క, ప్రయామక్షయం = ప్రయామ = ధైర్యముయొక్క, క్షయం = నాశనమును, కుర్వత్ = చేయుచున్నట్టియు. ౪౩. పరైః = శత్రువులచే, అస్తాసు = మనయందు, ప్రసవ్యః = బలాత్కారముగా, ప్రయుక్తః = ఆచరింపఁబడినట్టి, యః = ఏ, నికారః = అపకారము, స్తర్తుం = స్తరించుటకు, న శక్యః = శక్యముకాదో, అధికర్తుం = అనుభవించుటకు, కిముత = ఏమిచెప్పవలెనో, నః = ఆనికారము, తస్మత్ = నీవలన, వినా = కప్ప; అర్హస్య = క్రొత్తదగు భా. టీ - 28

చున్నదై, ఉపశుష్యత్ = శుష్కించుచున్నదై, మే = నాయొక్క, హృదయం = హృదయమును, నవీకరివ్యతి = క్రొత్తదానినిగాఁ జేయుచున్నది. ౪౪.

తాత్పర్యము. శత్రువులచే జేయఁబడిన యేనికారముచే లోకసంరక్షణార్థమై బ్రహ్మసృష్టమగు శత్రుయజాతికి సర్వస్వమనందగు నోజమపహరింపఁబడినదో, యేయపకారముచే విజయైకజేవనులగు లేజశ్శాలులమానము నశింపఁ జేయఁబడినదో, మఱియు సేయపకార మాప్తజనులచే వినిపింపఁబడి యిట్టి ఘోరకృత్యము జరుగునాయని సంశయించి జుగుప్సితవృత్తాంతశ్రవణమువలన సిగ్గుచేఁ దలలు పంచుకొనిన యితర మహారాజులచే నతికష్టముచే నమృతఁబడినదో, యేనికారము భూమికంతకును మేలుకట్టువలెనుండి దిగంతవ్యాప్తమై ప్రఖ్యాతమగు యశస్సును సంక్షేపింపఁజేయుచున్నదో, యేనికారము పూర్వపరాక్రమ కార్యములను దుడిచివేయుచున్నదో, యేనికృతి పూర్వపుప్రఖ్యాతి లేకుండఁ జేసివైచుచున్నదో, యేయవకృతివలన దినాంతమునందలి సూర్యకిరణములవలె నుత్తరకాలఫలములు నశించుచున్నవో శత్రువులచే బలాత్కారముగాఁ జేయఁబడిన యేకీడనుభవించుట కటుండ స్వరించుటకు గూడ దుస్సహముగానున్నదో యానికారము త్వద్వియోగదుఃఖముచే మరలఁ గ్రొత్తదిగాఁ జేయఁబడి మఱిత దుస్సహమై నాహృదయమును దఱిగివైచుచున్నది.

శబ్దాదులు. లోకం-లోకా-లోకాన్, లోకశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. విధాత్ర-విధాతృభ్యాం-విధాతృభిః, విధాతృశబ్ద ఋకారాంతః పుంలింగస్త్రీయైకవచనాంతః. విహితస్య-విహితయోః-విహితానాం, విహితశబ్ద ఆకారాంతః సపుంసకలిగ్గష్ట్యేకవచనాంతః. గోప్తుం-ఆప్య. శత్రస్య-శత్రయోః శత్రాణాం, శత్రశబ్ద ఆకారాంతః సపుంసకలిగ్గష్ట్యేకవచనాంతః. ముష్టక్-ముష్టస్తౌ-ముష్టంతః, ముష్టచ్ఛబ్దప్రకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వసు-వసుసీ-వసుని, వసుశబ్ద ఉకారాంతః సపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. జైత్రం-జైత్రే-జైత్రాణి, జైత్రశబ్ద ఆకారాంతః సపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఓజః-ఓజసీ-ఓజాంసి, ఓజశ్శబ్దస్మకారాంతః సపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. లేజ-ఏజమస్తీతి లేజస్వినః, లేజస్వినాం భావః లేజస్వితా, తస్యాః, లేజస్వితాయాః-లేజస్వితయోః-లేజస్వితానాం, లేజస్వితాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిగ్గష్ట్యేకవచనాంతః. ఏకా చ సా వృత్తిశ్చ ఏకవృత్తిః, విజయః ఏకవృత్తిర్యోగ్యాని విజయైకవృత్తిః, తస్యాః, విజయైకవృత్తేః-వృత్త్యోః-వృత్తీనాం, విజయైకవృత్తిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలిగ్గష్ట్యేకవచనాంతః. నిఘ్నక్-నిఘ్నస్తౌ-నిఘ్నంతః, నిఘ్నచ్ఛబ్దప్రకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రియం-ప్రియా-ప్రియాన్,

ప్రియశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. ప్రాణం-ప్రాణో-ప్రాణాన్, ప్రాణశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ - అవ్యు. అభిమానం - అభిమానా-అభిమానాన్, అభిమానశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ౪౧. వ్రీడయా ఆనతాః వ్రీడానతాః, తైః వ్రీడానతైః, వ్రీడానతేన-ఆనతాభ్యాం-ఆనతైః, వ్రీడానతశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్తృతీయాబహువచనాంతః. అప్రాశ్న తే జనాశ్చ ఆప్తజనాః, ఆప్తజనైః ఉపసీతః, ఆప్తజనోపసీతః-ఉపసీతా-ఉపసీతాః, ఆప్తజనోపసీతశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సంశయ్య-అవ్యు. కృచ్ఛ్రిణ-కృచ్ఛ్రిణా-కృచ్ఛ్రిణైః, కృచ్ఛ్రిణశబ్ద అకారాంతః సపుంసకలింగస్తృతీయైకవచనాంతః. నృపేణ-నృపాభ్యాం-నృపైః, నృపశబ్ద అకారాంతః పుంలింగస్తృతీయాబహువచనాంతః. ప్రవన్నః-ప్రవన్నైః-ప్రవన్నాః, ప్రవన్నశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వితానేన భూతం వితానభూతం, తత్, వితానభూతం-భూతే-భూతాని, వితానభూతశబ్ద అకారాంతః సపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. వితకం-వితలే-వితతాని, వితకశబ్ద అకారాంతః సపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. పృథిన్యాం-పృథివ్యోః-పృథివీషు, పృథివీశబ్ద ఈకారాంతః స్త్రీలింగస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. యశః-యశసీ-యశాంసి, యశశబ్ద స్సకారాంతః సపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. సమూహాన్ - సమూహస్తా - సమూహాంతః, సమూహచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యు. దిక్షువిక్షీర్ణం దిగ్విక్షీర్ణం, తత్, దిగ్విక్షీర్ణం-విక్షీర్ణే-విక్షీర్ణాని, దిగ్విక్షీర్ణశబ్ద అకారాంతః సపుంసకలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ౪౨. వీర్యాణ్యేవాపదానాని, లేషు, వీర్యాపదానే-వీర్యాపదానయోః-వీర్యాపదానేషు, వీర్యాపదానశబ్ద అకారాంతః సపుంసకలింగస్సప్తమిబహువచనాంతః. కృత అవమర్శః యేన సః, కృతావమర్శః-కృతావమర్శా-కృతావమర్శాః, కృతావమర్శశబ్ద అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తన్వన్-తన్వన్తా-తన్వంతః, తన్వచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అభూతాం-అభూతే-అభూతాః, అభూతాశబ్ద అకారాంతః స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్యు. సమృతీలిం - సమృతీలి - సమృతీలిః, సమృతీలిశబ్ద ఇకారాంతః స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. కుర్వన్-కుర్వన్తా-కుర్వంతః, కుర్వచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రయామక్షయః ప్రయామక్షయః, తం, ప్రయామక్షయం-క్షయా-క్షయాన్, ప్రయామక్షయశబ్ద అకారాంతః పుంలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆయతేః-ఆయతోః-ఆయతీనాం, ఆయతిశబ్ద ఇకారాంతః స్త్రీలింగస్త్రీబహువచనాంతః. అర్కస్య త్విషః అర్కత్విషః, తాసాం, అర్క-త్విషః-త్విషోః-త్విషాం, అర్క-త్విషృజ్జప్తకారాంతః స్త్రీలింగస్త్రీబహువచనాంతః. అహ్వః-అహ్వోః-అహ్వం, అహ్వశబ్దో నకారాంతః సపుంసకలింగస్త్రీమ్యైకవచనాంతః.

నాన్తః. ఇవ-అవ్య. అవశేషః - అవశేషా-అవశేషాః, అవశేషశబ్ద అకారాన్తః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాన్తః. ౪౩. ప్రసహ్య-అవ్య. యః-యా-యే, యచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాన్తః. మయి-అవయోః-అస్మాను, అస్తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాన్తః. పరేణ-పరాభ్యాం-పరైః, పరశబ్ద అకారాన్తః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాన్తః. ప్రయుక్తః-ప్రయుక్తో-ప్రయుక్తాః, ప్రయుక్తశబ్ద అకారాన్తః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాన్తః. స్మర్తుం-అవ్య. న-అవ్య. శక్యః - శక్యో-శక్యాః, శక్యశబ్ద అకారాన్తః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాన్తః. కిం-అవ్య. ఉత - అవ్య. అధికర్తుం-అవ్య. అనవం నవం సముద్యమానం కరిష్యతి, నవీకరిష్యతి - కరిష్యతః - కరిష్యన్తి, దు-కృజ్ కరణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లృట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. ఉపశుష్యత్ - ఉపశుష్యన్తా - ఉపశుష్యన్తః, ఉపశుష్యచ్ఛబ్దస్తకారాన్తః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాన్తః. అద్విః-అద్వో-అద్వౌః, అద్విశబ్ద అకారాన్తః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాన్తః. నః-తో-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాన్తః. త్వత్-యువాభ్యాం-యువత్, యువచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పులిక్లః పంచమైకవచనాన్తః. వినా-అవ్య. మమ, మే-అవయోః, నా - అస్మాకం, నః, అస్తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః స్త్రీలిక్లః ప్రథమైకవచనాన్తః. హృదయం-హృదయే-హృదయాని, హృదయశబ్ద అకారాన్తః నపుంసలిక్లో ద్వితీయైకవచనాన్తః. నికారః-నికారౌ-నికారాః, నికారశబ్ద అకారాన్తః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాన్తః. ౪౪.

వ్యా. లోకమితి. విధాతా బ్రహ్మణా లోకం గోవుం రక్షితుం విహితస్య సృష్టస్య క్షత్రస్య క్షత్రియజాతేనంబంధి. జయశీలం. జేతృ తదేవ. జైత్రం. జేతృశబ్దాత్ప్రసంగం తాత్ 'ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చే'తి స్వాధేఽణ్విశ్రయః. ఓజో బలం దీప్తిర్వా. ని. 'ఓజో బలే చ దీప్తా చే' తి విశ్వః. తదేవ వసు ధనమితి రూపకాలంకారః. ముష్ణక్ అపహరణ. అనికృతస్య కుతః క్షాత్రం లేజ ఇతి భావః. కించ విజయైకవృత్తేః విజయైకజీవనాయాః. 'క్షత్రియస్య విజిత' మితి స్మరణాదితి భావః. ని. 'వృత్తి ర్వర్తనజీవనే' ఇత్యుపసరి. లేజస్వితాయాః లేజస్వినామిత్యర్థః, లేజః ప్రాధాన్యద్యోతనార్థం భావప్రధానో నిర్దేశః. ప్రియం ప్రాణమివ. ప్రాణసమమిత్యర్థః. అభిమానమహంకారం నిఘ్నక్ ఖండయక్. లేజస్వినాం ప్రాణహనిప్రాయా మానహనిరితి భావః. క్లో. 'అధిక్షేపాద్యసహనం లేజః ప్రాణాత్మయేష్యపీ' త్యాచుః. * ౪౫.

* 'అధిక్షేపావమానాదేః ప్రయుక్తస్య పరేణ యత్, ప్రాణాత్మయేష్య సహనం తలేజస్సుమదాహృత' మిత్యపి బోధ్యమ్.

ప్రీడేతి. పునశ్చ. అప్తజనోపనీతః శ్రావిత ఇత్యర్థః. తథాపి సంశయ్య కథ
మేవం సంభాష్యత ఇతి సంవిద్యా. ప్రీడానతైః. జుగుప్సితవృత్తాంతశ్రవణాదితి
భావః. సృవైః దేశాంతరస్థైః కృచ్ఛేణ ప్రపన్నః ప్రాప్తః అప్తాక్షతాత్కంఠించి
ద్విశ్వస్త ఇత్యర్థః. శృణ్వతామపి దుస్సహః. కిముతానుభవతామితి భావః. ఇత్యే
షా పూర్వేషాం వ్యాఖ్యా. అన్యథా చ వ్యాఖ్యానం లే. అప్తజనోపనీతో జ్ఞాతి
కృతః సంశయ్య కథమిదమన్యాయ్య ముపేక్ష్యమితి విచార్య ప్రీడానతైర్జుగుప్సితకర్త
దర్శనాదితి భావః. సృవైః సభాస్థైః కృచ్ఛేణ ప్రపన్నః అంగీకృతః. గోత్రకల
హేషు మధ్యస్థైరుదాసితవ్యమితి బుద్ధ్యా ఉపేక్షిత ఇత్యర్థః. పక్షద్వయేఽపి ప్రపన్న
ఇత్యుక్త అప్తజనోపనీతత్వస్య పదార్థభూతస్య విశేషణగత్వా హేతుత్వోక్త్యా కావ్య
లింగమలంకారః. పునశ్చ పృథివ్యాం వితానభూత ముల్లాచతుల్యం. ని. 'అస్త్రీ వితాన
ముల్లాచ' ఇతి. 'యుక్తే జ్ఞాదావృతే భూతే ప్రాణ్యతీతే సమే త్రిప్వి'తి చామరః.
దిగ్విక్షీర్ణం దిగంతలగ్నం. వితానమపి దిగంతలగ్నమితి భావః. వితతం విస్తృతం -
ని. 'వితతం విస్తృతం తత'మిశ్యమరః. ప్రథితమితి పాశే-ప్రసిద్ధం యశస్సమాహ
న్నివ సంశోచయన్నివేత్సుత్యేక్షి. అరాతిపరిభూతస్య కుతః కీర్తితి భావః. ౪౨.
వీర్యేతి. పునశ్చ. వీర్యాణ్యేవాపదానాని తేషు కృతాపమర్యః కృతాస్కందనః పురా
కృతపరాక్రమోద్భూతాన్యసి ప్రమృజన్నిత్యర్థః. ని. 'అపదానం కర్త వృత్తమి'త్య
మరః. అత ఏవ సంప్రతీతిం ప్రఖ్యాతిం. ని. 'ప్రతీతే ప్రథితఖ్యాత విత్తవిజ్ఞాతవిశ్రు
తా' ఇత్యమరః. అభూతాపవిద్యమానామివేతి సత్వా అప్యసత్త్వ ముత్పేక్ష్యతే.
తన్వక్ ఘర్వక్. పునశ్చ. అహోఽవశేషో దినాంతః. అర్కల్పిషామివాయతీనా
ముత్తరకాలానాం ప్రయామక్షయం దైర్ఘ్యనాశం ఘర్వన్నితి శ్రాతీ పూర్ణేయముప
మా. అరినిరాకృతస్య కుతశ్చిరాపస్థానమితి భావః. ౪౩. ప్రసహ్యేతి. పునశ్చ. వచైః
శత్రుభిః అస్తాసు ప్రసహ్య ప్రయుక్తః ఆచరితః యో నికారః పరిభవః కేశాం
బరాకర్షణరూపః స్వర్తుం స శక్యః. అధికద్రుమనుభవేతుం కిముత. యస్య స్వరణ
మపి దుస్సహం తస్మానుభవస్తు దుస్సహ ఇతి కిము పక్షవ్య మిత్యర్థః. సః నికారః
త్వద్విదా త్వయా వినా. * 'పుగగ్నినే'త్యాదినా పంచమి. అద్దగ్నిన్, కుతశ్చి
దభిసూతాత్పురా' ప్రహరణ ఇవ. త్వద్విరహాఖ్యాత్పునర్నవీభవన్నిత్యర్థః. ఉపశుమ్యత్.
నత్వద్వాపి శుష్కమితి భావః. దుఃఖస్తుభవం శోషపదార్థః - మే హృదయం నపి
కరిష్యతి ఆర్ద్రీకరిష్యతి. వ్రణమివేతి భావః. దుఃఖాతస్య పునర్దుఃఖభోదయః ప్రకాంత
ప్రాయమపి దుఃఖహేతుం పునర్దుష్టాటయతీత్యర్థః. అత్ర శోషాదివిశేషణమాత్రసామ్య
ద్వ్యేకాద్యప్రస్తుతార్థప్రతీతేనమాసోక్తిరలంకారః. ౪౪.

అవ. పునః ప్రకారాంతరేణ మన్యుముద్దీపయతి ప్రాప్త ఇత్యాదిభిన్నీభిః—

మూ. ప్రాప్తోభిమానవ్యసనాదసహ్యం
దంతీవ దంతవ్యసనాద్వికారమ్,
ద్విషత్ప్రతాపాంతరితోరుతేజా
శ్శరద్ధనాకీర్ణ ఇవాదిరహ్నః.

౪౧

సప్రీడమందైరివ నిష్క్రియత్వా
న్నాత్యర్థమస్తైరవభాసమానః,
యశఃక్షయోత్తీణజలార్థవాభ
స్తవ్యమన్యమాకారమివాభివన్నః.

౪౬

దుశ్శాసనాకర్షరజోవికీర్ణై

రేభిర్విన్నాఢైరివ భాగ్యన్నాఢైః,

కేశైః కదర్థిక్రతపీర్యసారః

కచ్చిత్స ఏవాసి ధనంజయస్తవమ్.

౪౭

టీక. అభిమానవ్యసనాత్ - అభిమాన = అభిమానముయొక్క, వ్యసనాత్ = భ్రంశమువలన, దంతవ్యసనాత్-దంత = దంతములయొక్క, వ్యసనాత్ = భ్రంశమువలన, దస్తీవ = ఏనుగువలె, అసహ్యం = సహించునశక్యముగాని, వికారం = విరూపత్వమును, ప్రాప్తః = పొందినట్టియు, ద్విషత్ప్రతాపాంతరితోరుతేజాః - ద్విషత్ = శత్రువులయొక్క, ప్రతాప = తేజస్సుచే, అంతరిత = తిరస్కరింపఁబడిన, ఉరు = గొప్పచైన, రేజాః = ప్రతాపముకలిగినట్టియు, శరద్ధనాకీర్ణః - శరత్ = శరత్కాలమందలి, ఘన = మేఘములచే, అకీర్ణః = అంతటవ్యాప్తమైనట్టి, అహ్నః = పగటియొక్క, ఆదిరివ స్థితః = ఆదివలెనున్నట్టియు. ౪౧. నిష్క్రియత్వాత్ = క్రియాశూన్యములగుటవలన, సప్రీడమందైరివ స్థితైః-సప్రీడ = సిగ్గుతోఁగూడుకొనినవి కావుననే, మందైరివ స్థితైః = అసమర్థములువలెనున్నట్టి, అస్త్రైః = అస్త్రములచే, అత్యర్థం = అత్యంతము, నావభాసమానః = ప్రకాశించుటదనట్టియు, యశఃక్షయోత్తీ - యశః = కీర్తియొక్క, క్షయోత్తీ = నాశనమువలన, తీణజలార్థవాభః - తీణ = తీణమైన, జల = జలముకలిగినట్టి, అర్థవ = సముద్రునియొక్క, అభిః = కాంతివంటికాంతికలిగినట్టి, త్వం = నీవు, అన్యం = ఇతరమైన, ఆకారం = స్వరూపమును, అభివన్న ఇవ = పొందినవాఁడవువలెనున్నట్టియు. ౪౬. దుశ్శా

సనాకర్షరజోవిక్టీః - దుశ్శాసన = దుశ్శాసనునియొక్క, ఆకర్ష = ఆకర్షించుటయను,
రజః=సూళిచే, విక్టీః = చెదరినట్టియు, వినాఽవివస్థితైః = అనాధములవలెనున్నట్టియు,
భాగ్యనాథైః - భాగ్య = దైవమే, నాథైః = రక్షణగాఁగఁగినట్టి, ఏభిః = ఈ, కేతైః =
శిరోరుహములచే, కదర్థీకృతపీర్వసారః=కదర్థీకృత = నిందింపఁబడినవస్తువులుగాఁ జేయఁ
బడిన, పీర్వ = శౌర్వము, సారః = బలముకలిగినట్టి, త్వం=నీవు, సవివ=పూర్వఁడవైన,
ధనజ్ఞయః = అర్జునుఁడవు, అసికచ్ఛిత్ = అగుచున్నావా ఏమి ?

తాత్పర్యము. ఏనీవు భ్రష్టదంతమగు నేనుఁగువలె నభిమానభ్రంశముకలిగి వైరూ
ప్యముఁబొంది యానవాలుపట్టలేకుండ నుంటివో, ఏనీవు శత్రుప్రతాపతిరస్కృత మహా
ప్రతాపుఁడవై శరన్నేఘచ్ఛన్నంబగు ప్రభాతంబువగిది చెలియఁబడకుండనుంటివో, ఏ
నీవు క్రియాశూన్యంబులగుటఁజేసి సిగ్గుకలవానివలెను ననమర్థములవలెనున్న యస్త్రము
లచే నబ్రతాశమానుఁడవగుచుంటివో, ఏనీవు కీర్తిక్షయమువలన శుష్కసముద్రమువగిది
వెలవెలఁబోవుచుంటివో, ఏనీవు “సమర్థులగుభర్తలు చూచుచుండ శత్రువు తమభార్య
శిరోజములను బట్టి లాగుచుండఁ జూచుచు నూరకున్న వారిబలపరాక్రమములను
కాల్చుగా?” యని లోకులచే నిందింపఁబడుచుంటివో, అసివు పూర్వపుధనంజయుఁడ
వేనా? కావు. నిజముగా నీవు పూర్వపుధనంజయుఁడవైనచో నాకిట్టిపరాధవముచు నీకిట్టి
నిందయు వైరూప్యమును గలుగవు. కనుక నికనైనను నీబలపరాక్రమములను శత్రు
కృతపరాధవములను దలఁచిని నీచామధేయముచు సార్థకపటచూసొనుటకు యత్నింపుము.
లేదా, యిచ్చుటనే సన్యాసివై నిర్లజ్జుఁడవై భైక్షవృత్తిలోఁ జరింపుము. ఇంతకంటె
నీకుఁ జెప్పవలసిన దెద్దియుఁ గనుపడదు.

శబ్దాదులు. ప్రాప్తః-ప్రాప్త-ప్రాప్తః, ప్రాప్తశబ్ద అకారాంతః పులిక్లః ప్రథ
మైకవచనాంతః. అభిమానస్య వ్యసనం అభిమానవ్యసనం, తస్మాత్, అభిమానవ్యసనాత్ -
వ్యసనాభ్యాం-వ్యసనేభ్యః, అభిమానవ్యసనశబ్ద అకారాంత సపుంసకలిక్లః పశ్చిమ్యైకవచ
నాంతః. స సహ్యాః అసహ్యాః, తం, అసహ్యాం-అసహ్యా - అసహ్యై, అసహ్యశబ్ద అకా
రాంతః పులిక్లో ద్వితీయైకవచనాంతః. దస్తావస్థాస్థితి, ధస్తీ - దస్తినో - దస్తినః,
దస్తీశబ్దో నకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. దస్తయోర్వ్యసనం దస్తవ్యసనం,
తస్మాత్ దంతవ్యసనాత్, వ్యసనాత్ - వ్యసనాభ్యాం - వ్యసనేభ్యః, దస్తవ్యసనశబ్ద అకా
రాంత సపుంసకలిక్లః పశ్చిమ్యైకవచనాంతః. వికారం - వికారా - వికారాన్, వికార
శబ్ద అకారాంతః పులిక్లో ద్వితీయైకవచనాంతః, ద్వివతాం ప్రతాపః ద్వివత్ప్రతాపః,
ద్వివత్ప్రతాపేనాంతరితం ద్వివత్ప్రతాపాంతరితం, ద్వివత్ప్రతాపాంతరితశబ్ద తచ్ఛిరు

చ ద్విషత్పృథాపాస్తరితోరు, ద్విషత్పృథాపాస్తరితోరు లేజః యస్య సః ద్విషత్పృథాపాస్తరితోరు లేజాః, లేజాః-లేజసా-లేజసః, ద్విషత్పృథాపాస్తరితోరు లేజశ్శబ్దస్సకారాస్తః పులిక్తః ప్రథమైకవచనాస్తః. శరది ఘనాః శరద్ధనాః, శరద్ధనైరాక్షీర్ణః, శరద్ధనాక్షీర్ణః - ఆక్షీర్ణా - ఆక్షీర్ణాః, శరద్ధనాక్షీర్ణశబ్ద ఆకారాస్తః పులిక్తః ప్రథమైకవచనాస్తః. ఇవ-అప్య. ఆదిః-ఆదీ-ఆదయః, ఆదిశబ్ద ఇకారాస్తః పులిక్తః ప్రథమైకవచనాస్తః. అహ్-అహో-అహ్-అహం, అహా శబ్దో నకారాస్త నపుంసకలిక్తష్టమైకవచనాస్తః. రగి. వీడయా సహితాని సప్రీడాని, సప్రీడాని చ తాని మదాని చ సప్రీడమదాని, తైః, సప్రీడమదేన-మదాభ్యాం-మదైః, స ప్రీడమద్దశబ్ద ఆకారాస్త నపుంసకలిక్తస్త్రుతీయాబహువచనాస్తః. ఇవ - అప్య. నిర్గతాః క్రియాః యేషాం తాని నిష్క్రియాణి, నిష్క్రియాణాం భావః నిష్క్రియత్వం, తస్మాత్, నిష్క్రియత్వాత్ - నిష్క్రియత్వాభ్యాం - నిష్క్రియత్వేభ్యః, నిష్క్రియత్వశబ్ద ఆకారాస్త నపుంసకలిక్తః పంచమైకవచనాస్తః. న-అప్య. అత్యర్థం-అప్య. అస్త్రేణ-అస్త్రాభ్యాం-అస్త్రైః, అస్త్రశబ్ద ఆకారాస్త నపుంసకలిక్తస్త్రుతీయాబహువచనాస్తః. అవభాసమాసః - అవభాసమాసా - అవభాసమాసాః, అవభాసమాసశబ్ద ఆకారాస్తః పులిక్తః ప్రథమైకవచనాస్తః. యశసః క్షయః యశశ్క్షయః, తస్మాత్, యశశ్క్షయాత్-క్షయాభ్యాం-క్షయేభ్యః, యశశ్క్షయశబ్ద ఆకారాస్తః పులిక్తః పంచమైకవచనాస్తః. క్షీణం జలం యస్య సః క్షీణజలః, క్షీణజలచ్ఛాసావర్ణ్యవశ్య క్షీణజలార్ణవః, క్షీణజలార్ణవస్య ఆభేవ ఆభా యస్య సః, క్షీణజలార్ణవాభే-ఆభా-ఆభాః, క్షీణజలార్ణవాభేశబ్ద ఆకారాస్తః పులిక్తః ప్రథమైకవచనాస్తః. త్వం-యువాం-యూయం, యుద్వచ్ఛబ్దో దకారాస్తః పులిక్తః ప్రథమైకవచనాస్తః. అన్యం-అన్యో-అన్యాన్, అన్యశబ్ద ఆకారాస్తః పులిక్తో ద్వితీయైకవచనాస్తః. ఆకారం-ఆకారో-ఆకారాన్, ఆకారశబ్ద ఆకారాస్తః పులిక్తో ద్వితీయైకవచనాస్తః. ఇవ-అప్య. అభివన్నః - అభివన్నా - అభివన్నాః, అభివన్నశబ్ద ఆకారాస్తః పులిక్తః ప్రథమైకవచనాస్తః. రఙ. దుశ్శాసనస్య ఆకర్షః దుశ్శాసనాకర్షః, దుశ్శాసనాకర్ష ఏవ రజః దుశ్శాసనాకర్షరజః, దుశ్శాసనాకర్షరజసా విక్షీర్ణాః, తైః, దుశ్శాసనాకర్షరజో విక్షీర్ణేన-విక్షీర్ణాభ్యాం-విక్షీర్ణైః, దుశ్శాసనాకర్షరజోవిక్షీర్ణశబ్ద ఆకారాస్తః పులిక్తః తృతీయాబహువచనాస్తః. అనేన, ఏనేన-ఆభ్యాం-ఏభిః, ఇదంశబ్దో మకారాస్తః పులిక్తస్త్రుతీయాబహువచనాస్తః. విగతా నాథా యేషాం లే వినాథాః, తైః, వినాథేన-వినాథాభ్యాం-వినాథైః, వినాథశబ్ద ఆకారాస్తః పులిక్తస్త్రుతీయాబహువచనాస్తః. ఇవ-అప్య. భాగ్యమేవనాథో యేషాం లే భాగ్యనాథాః, తైః, భాగ్యనాథేన-నాథాభ్యాం-నాథైః, భాగ్యనాథశబ్ద ఆకారాస్తః పులిక్తస్త్రుతీయాబహువచనాస్తః. కేశేన-కేశాభ్యాం-కేశైః, కేశ

శబ్ద అకారాంతః పుంలిङ्గస్త్రుతీయాబహువచనాంతః. వీర్యశ్చ సారశ్చ వీర్యసారా, కుత్సితశ్చాసావర్థశ్చ కదర్థః, కదర్థా నమ్నద్యమానౌ కృతౌ కదర్థీకృతౌ, కదర్థీ కృతౌ వీర్యసారా యస్య సః, కదర్థీకృతవీర్యసారః-సారా-సారాః, కదర్థీకృతవీర్యసారశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. కచ్చిత్-అప్య. సః-తే-తే, తచ్చుద్దో దకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ఏవ - అప్య. ఆసి-స్యః-స్థ, ఆస-భువీత్యస్తాథాలోః కర్తరి లట్ వరస్మై పది మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. ధనజ్ఞాయతీతి, ధనజ్ఞాయః-ధనజ్ఞాయా-ధనజ్ఞాయాః, ధనజ్ఞాయశబ్ద అకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. త్వం-యువాం-యూయం, యుష్మచ్ఛుద్దో దకారాంతః పుంలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. ౪౭.

వ్యా. ప్రాప్త ఇతి. అభిమానస్య వ్యసనాత్ భ్రంకాత్. ని. 'వ్యసనం ఏవచి భ్రంశే దోషే కామజ్ఞోపజ' ఇత్యమర్క. దంతవ్యసనాత్ దంతభ్రంకాత్ దంతీవాసవ్యాం వికారం వైరూప్యం ప్రాప్తః. తతో న ప్రత్యభిజ్ఞాయత ఇతి భావః. ఏవముక్షరత్రాప్యనుసంధేయం. పునశ్చ. ద్విదత్ప్రీతాపేన శత్రుతేజసా అంతరితం తిరస్కృతం ఉరుతేజః ప్రతాపో యస్య స తథోక్తః. అత ఏవ శరద్ధ నాకీర్త్యః శరద్ధేఘచ్ఛున్నః అహ్న ఆదిః ప్రత్యూష ఇవ స్థితః. తద్వదేవా ప్రత్యభిజ్ఞాయమాన ఇత్యర్థః. మధ్యాహ్నస్తు మేఘా వరణేఽసి కథంచత్ప్రీత్యభిజ్ఞాయత ఏవేత్యాశయేనోక్తమాదిరితి. ౪౮. సప్రీడేతి. పునశ్చ నిష్క్రియత్వాదర్థక్రియాకూన్యత్వాత్. సప్రీడమందైరివ సప్రీడైరత ఏవ మందై రబటుభిరివ స్థితైరిత్యుల్లేపిత్వా. ని. 'మూఢాల్పాబటునిర్భాగ్యా మందా' ఇత్యమర్క. అస్మై రత్యర్థం నావభాసమానః న ప్రకాశమానః. పూర్వం తు నైవమితి భావః. కించ యశః శ్చయాఢ్యేతోః, ఊణజలో యోఽర్థవః తదాధః తత్సవృతః - త్వం అన్యమాకారం అభిషన్నః ప్రాప్త ఇవ స్థిత ఇవేత్యుల్లేపిత్వా. తస్మాశ్చ ఊణజలార్థ వాభి ఇత్యుపమయా సంసృష్టిః. ౪౯. దుశ్శాసనేతి. పునశ్చ. దుశ్శాసనస్య కర్తుః ఆకర్తుః ఆకర్తృణం. సఏవ రజో ధూళిః. మాలిన్యహేతుత్వాదితి భావః. తేన వికీర్ణై ర్విక్షిప్తైః - అత ఏవ వినాడైరివ స్థితవతాం యుష్మాకమనత్ప్రీయత్వాదనాడైరివ స్థితైరిత్యుల్లేపిత్వా. అన్యథా కథమియం దుర్దశేతి భావః. కింతు భాగ్యనాథైః దైవమాత్రశరణైః. అన్యథా స్వరూపమపి లుప్యేతేతి భావః. ఏభిః పరివృశ్యమానైః. అసంయతైరితి భావః. కేశైః శిరోరుహైః కుత్సితః అర్థః వస్తు కదర్థః. ని. 'అథోఽభిధేయైరైవస్తుప్రయోజననివృత్తి మ్మిత్యమర్క. * ౯౦. కత్తత్పురుషే'చీతి కుతబ్దస్య కదాదేశః. కదర్థీకృతౌ గర్హారిధీ కృతౌ వీర్యసారా కార్యబలే యస్య స తథోక్తః. ఇత్థం పూర్వవిలక్షణస్త్యం సః పూర్వ ఏవ ధనంజయోఽసి కచ్చిత్. ని. 'కచ్చితామప్రవేదన' ఇత్యమర్క. స ఏవ చేన్నైవ మస్తానుపేక్షస ఇతి భావః. ౪౯.

అవ. అథాప్యసేక్షణే దోషమాహః—

మూ. స త్తత్త్రియస్థానహస్సతాం య

స్తత్కార్తుకం కర్తృసు యస్య శక్తిః,

వహాన్ ద్వయీమప్యఫలేర్థజాతే

కరోత్యసంస్కారహతామివోక్తిమ్.

రగ

టీక. యః = ఎవ్వఁడు, సతాం = సాధుజనులయొక్క, ప్రాణసహః - ప్రాణ = రక్షించుటయందు, సహః = సమర్థుఁడో, సవివ = అతఁడే, త్త్రియః = త్త్రియశబ్ద వాఁచ్యుఁడు, తథా = అప్రకారముగా, యస్య = దేనికి, కర్తృసు = యుద్ధకర్తలయందు, శక్తిః = సామర్థ్యము, అస్తి = కలదో, తదేవ = అదే, కార్తుకం = కార్తుకము, ఏవం స్థితే = ఇట్లుండఁగా, ద్వయీం = ద్వివిధమైన, ఉక్తిం = శబ్దమును, అఫలే = అవయ వార్థకూన్యమగు, అర్థజాతే = అర్థజాతమునందు, వహాన్ = ప్రవర్తింపఁజేయుచున్న వాఁడై, ఆసంస్కారహతామివ - ఆసంస్కార = అవ్యుత్పత్తిచే, హతామివ = దూషిత మైనదానినివలె, కరోతి = చేయుచున్నాఁడు.

తాత్పర్యము. ఎవ్వఁడు త్త్రియఁ డైయుండియు సాధుజనులను రక్షింపఁ జాలఁడో యతఁడు 'క్షతాత్త్రాయత ఇతి క్షేత్రం, క్షేత్రే జాయత ఇతి త్త్రియః' యను వ్యుత్పత్త్యర్థసహిత త్త్రియశబ్దవాఁచ్యుఁడు కాఁజాలఁడు. ఎవ్వఁడు త్త్రియఁడైయుండి సాధుజనులను రక్షింపఁజాలినో యాతఁడు వ్యుత్పత్త్యర్థసహితమైన త్త్రియశబ్దవాఁచ్యుఁ డగును. ఏధనుస్సు యుద్ధమునందు శత్రుసంహారముచేయుటకు సమర్థము కాదో యా కార్తుకము 'కర్తృణే ప్రథవతీతి కార్తుకం' అను వ్యుత్పత్త్యర్థసహిత కార్తుకశబ్దవాఁచ్యము కాఁజాలదు. ఏకార్తుకము యుద్ధకర్తలయందు సమర్థమగునో యాకార్తుకము వ్యుత్పత్త్యర్థసహిత కార్తుకశబ్దవాఁచ్యమగును. ఇట్లుగాక ఈరెండుశబ్దములను నవయవార్థ [క్షేత్రము వలన రక్షించుట, కర్తృకౌఠకు సమర్థమగుట,] కూన్యములగు వ్యక్తులయందుఁ బ్రయోగించినయెడల నాశబ్దములు రెండును "అశ్వకర్ణ, దేవదత్త, యజ్ఞదత్త, ఘృతకోకాత క్యాదిశబ్దములవలె నవయవార్థకూన్యము లగుటంజేసి నిర్ధకములగును. శత్రువులనుపేక్షించుటవలన నిట్టిదోషములు సంభవించును. కాబట్టి నీవును మమ్ములను రక్షించి పూర్వోక్తదోషములవలన విముక్తుడవై సార్థకత్త్రియశబ్దవాఁచ్యుఁడవగుము.

శబ్దాదులు. సః-తా-తే, తచ్చట్టో దకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. క్షతాత్త్రాయత ఇతి క్షేత్రం, క్షేత్రే జాయత ఇతి త్త్రియః, త్త్రియః-త్త్రియా-త్త్రియాః, త్త్రియశబ్ద అకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రాణస్య సహః, ప్రాణ

సహః-సహ-సహః, త్రాణసహశబ్ద అకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. సతః-సతః-సతాం, సచ్చబ్దస్తకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. యః-యా-యే, యచ్చబ్దోదకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. తల్-తే-తాని, తచ్చబ్దోదకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. కర్తృణి ప్రభవతీతి కార్తుకం, కార్తుకం-కార్తుకే-కార్తుకాణి, కార్తుకశబ్ద అకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. కర్తృణి-కర్తృణోః-కర్తృసు, కర్తృశబ్దోదకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. యస్య-యయోః-యేషాం, యచ్చబ్దోదకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. శక్తిః-శక్తీ-శక్తయః, శక్తిశబ్ద ఇకారాంతః స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వహ-వహ-వహంతాః-వహంతాః-వహంతాః, వహ-వహ-వహంతాః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. ద్వయాం-ద్వయోర్ద్వయాః, ద్వయాశబ్ద ఈకారాంతః స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఆపి-ఆప్య, న విద్యతే ఫలం యస్య తల్ అఫలం, తస్మిన్, అఫలే-అఫలయోః-అఫలేషు, అఫలశబ్ద అకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. అర్థస్య జాతం అర్థజాతం తస్మిన్, అర్థజాతే-అర్థజాతయోః-అర్థజాతేషు, అర్థజాతశబ్ద అకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాంతః. కరోతి-కురుతే-కురున్తి, కు - కృత్ కరణి ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. న సంస్కారః ఆసంస్కారః, ఆసంస్కారేణ హతా, తాం, ఆసంస్కారహతాం-హతే-హతాః, ఆసంస్కారహతాశబ్ద అకారాంతః స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఇహ-ఆప్య, ఉక్తిం-ఉక్తీ-ఉక్తీః, ఉక్తిశబ్ద ఇకారాంతః స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యా. న ఇతి. ఉత్తాత్ త్రాయత ఇతి ఉత్తం ఉత్త్రయిషులం. * 'సుపీతి యోగ విభాగాత్కప్రత్యయః. పృషోదరాదిత్యాశ్చూర్వపదస్యాంత్యలోపః. అథ వా—ఉదితి క్విబంతోపపదాత్కప్రత్యయః. ఉత్తే జాతః ఉత్త్రయః. * 'ఉత్తాద్' ఇతి ఘప్రత్యయః. కర్తృణి ప్రభవతీతి కార్తుకం. * 'కర్తృణ ఉక్' ఇతి త్యుక్తా ప్రత్యయః. ఏవం స్థితే వాక్యార్థః కథ్యతే. యస్యతాం సాధూనాం. సహత ఇతి సహః. * 'వచాద్యుచ్' యః త్రాణస్య సహః త్రాణసహో రక్షణక్షమః-న ఏవ ఉత్త్రయః ఉత్త్రయశబ్ద వాచ్యః. తథా యస్య కార్తుకస్య కర్తృసు రణక్రియాసు శక్తిః. అస్తీతి శేషః. తదేవ కార్తుకం కార్తుకశబ్దవాచ్యం. అత్రైవైతౌ శబ్దౌ ముఖ్యా. స్వాస్యత్రేతి భావః. ఏవం స్థితే ద్వయాం ద్వీవిధాం ఉక్తిమపి. ద్వావిహిమా ఉత్త్రయకార్తుకశబ్దావిత్యర్థః. అథలే. పూర్వోక్తవయవార్థకూన్యే ఇత్యర్థః. అర్థజాతే స్వాభిధేయసామాన్యే జాతి మాత్ర ఇత్యర్థః. ని. 'జాతం జాత్యోనుజన్త స్వీతి విశ్వః. వహన్ ప్రవర్తయన్. ఆసంస్కారహతాం అవ్యుత్పత్తిదూషితామివ కరోతీత్యుత్పేక్షా. తస్మాత్త్వమవ్యుత్పద్మణేనోక్తదోష దాత్తానం మోచయన్యేత్యర్థః.

ఆవ. అన్యథా త్వద్గుణా అపి నోజ్ఞీవేయురిత్యాహః—

మూ. వీతౌజసస్సన్నిధిమాత్రశేషా

భవత్కృతాం భూతిమపేక్షమాణాః,

సమానదుఃఖా ఇవ నస్త్యదీయా

స్వరూపతాం పార్థ! గుణా భజంతే.

౪౯

టీక. హేపార్థ = ఓయద్దునుఁడా, వీతౌజసః - వీత = పోయినట్టి, ఓజసః = ప్రభావముకలిగినట్టియఁ, సన్నిధిమాత్రశేషః-సన్నిధిమాత్ర = సత్తామాత్రమే, శేషః= ఆవశిష్టముగాఁ గలిగినట్టియు, భవత్కృతాం = నీచేఁజేయఁబడిన, భూతిం = ఆభ్యుదయమును, అపేక్షమాణాః = అపేక్షించుచున్నట్టియు, త్వదీయాః = నీసంబంధములైన, గుణాః = కౌర్యాదిగుణములు, సమానదుఃఖా ఇవ-సమాన = సమానమైన, దుఃఖాఇవ= దుఃఖముకలిపివలె, నః = మాయొక్క, స్వరూపతాం = వీతౌజస్తాదిసాధర్మ్యమును, భజంతే = పొందుచున్నవి.

తాత్పర్యము. నీజాతిని నీచేతికార్దుకమును సార్థకములనుగాఁ జేయక, యిట్లు వ్యర్థముగాఁ గాలయాపనముచేయుచుండుట నీకుఁదగదు. నీకౌర్యాదిగుణములు సయితము వ్యర్థములగుచున్నవి. నీకౌర్యాదిగుణములు నీవిట్లు వ్యర్థముగానుండుటవలన నిష్ప్రభావములై సత్తామాత్రావశిష్టములై యున్నవి. ఇట్లైనను మున్నందు నీవు వానిని సార్థకపఱచెదవేమోయని యాగుణములు కొనయూపిరితోనున్నవి. ప్రస్తుతము మావలెనే యవియు సమదుఃఖములై యాదరించువాఁడు లేక దిక్కులు చూచుచున్నవి. కావున నిప్పుడైనను నీవాగుణములయందలి ప్రేమచేతనను వానిని సార్థకపఱచి మాకువలెనే వానికిని నభివృద్ధిని గలిగించి సంతోషపెట్టుము.

శబ్దాదులు. వీతం ఓజస యేహం తే వీతౌజసః, వీతౌజాః-ఓజసౌ-ఓజసః, వీతౌజశ్చిత్తస్సకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. సన్నిధిమాత్రమేవ శేషం యేహం తే సన్నిధిమాత్రశేషః, సన్నిధిమాత్రశేషః - శేషా-శేషాః, సన్నిధిమాత్రశేషశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. భవతా కృతా భవత్కృతా, తాం, భవత్కృతాం - కృతే - కృతాః, భవత్కృతాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. భూతిం-భూతీ-భూతీః, భూతిశబ్ద ఇకారాంత స్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాంతః. అపేక్షమాణః-అపేక్షమాణౌ-అపేక్షమాణాః, అపేక్షమాణశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. సమానం దుఃఖం యేహం తే సమానదుఃఖాః, సమానదుఃఖాః-దుఃఖౌ-దుఃఖాః, సమానదుఃఖశబ్ద ఆకారాంతః పుంలింగః ప్రథమాబహువచనాంతః. ఇవ-

అన్య. మమ, మే-అవయోః, నా-అస్థాకం, నః, ఆస్తచ్చబ్ధో దకారాంతస్త్రీలింగప్రతీ బహువచనాంతః. తప ఇమే త్వదీయాః, త్వదీయః - త్వదీయా-త్వదీయాః, త్వదీయశబ్ద అకారాంతః పులింగః ప్రథమబహువచనాంతః. సమానం రూపం యేషాం తే సరూపాః, సరూపాణాం భావః సరూపతా, తాం, సరూపతాం-సరూపతే-సరూపతాః, సరూపతాశబ్ద అకారాంతస్త్రీలింగో విప్రీతీయైకవచనాంతః. హే పార్థ-హేపార్థా - హేపార్థాః, పార్థ శబ్ద అకారాంతః పులింగస్స మౌఢ్యప్రథమైకవచనాంతః. గుణః-గుణో-గుణాః, గుణశబ్ద అకారాంతః పులింగః ప్రథమబహువచనాంతః. భజతే - భజేతే-భజస్తే, భజ-సేవాయా మిత్యస్తాధాతోః కర్తరి లబ్ ఆత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

వ్యా. హేపార్థ! వీతేజసః నిష్పృభావాః - సన్నధిమాత్రశేషాః - సత్తామా త్రావశిష్టాః భవత్కృతాం భవతా కరిష్యమాణాం. * 'అశంసాయాం భూతవ'చ్చృతి భూతవత్ప్రత్యయః. భూతిమభ్యుదయమపేక్షమాణాః త్వదీయా గుణాః సమాన దుఃఖాః సమదుఃఖభావ ఇవ నోఽస్తాకం సరూపతాం వీతేజస్త్వాదిసాధర్మ్యం భజంత ఇత్యుపమా. సా చ సమానదుఃఖా ఇవేత్యుల్లేషయా వీతేజస్త్వాదిసంభావితయాను ప్రాణితేత్యనుసంధేయమ్.

అవ. తథాపి మమైవ కోయం భార ఇత్యుత్తాపః—

మూ. ఆక్షిప్యమాణం రిపుభిః ప్రమాదా
న్నాగైరివాలూనసటం మృగేంద్రం,
త్వాం ధూరియం యోగ్యతయాధిరూఢా
దీప్త్యా దినశ్రీరివ తిగ్గరశ్చిమ్.

౫౦

టిక. ప్రమాదాత్ = ప్రజ్ఞలేకపోవుటవలన, రిపుభిః = శత్రువులచే, ఆక్షిప్య మాణం = నిందింపఁబడుచున్నట్టియు, న్నాగైః = వీనుఁగులచే, అలూనసటం - అలూన = ఊడఁబెరుకఁబడిన, సటం = కేసరములుకలిగినట్టి, మృగేంద్రిమివ స్థితం = సింహమువలె నున్నట్టి, త్వాం = నిన్నును, ఇయం = ఈ, ధూః = కార్యభారము, తిగ్గరశ్చిం = సూర్యుని, దీప్త్యా = కాంతిచే, దినశ్రీరివ = దినలక్ష్మీవలె, యోగ్యతయా = నిర్వాహ కుండవగుటచే, అధిరూఢా = అధిష్ఠించినది.

తాత్పర్యము. బలపౌరుషములు కలిగియుండియుఁ బ్రజ్ఞను జూపింపని సింహ మును లక్ష్మ్యముచేయక గజములు దానికేసరముల నూడబెరికినటుల బలపౌరుషములు కలిగియుండియు ప్రజ్ఞను చూపింపకపోవుటచే నిన్ను నీశత్రువు లలక్ష్మ్యముచేయు

చున్నారు. కావున నర్జునా! నీ ప్రజ్ఞను చూపింపఁదగినకాలము వచ్చియున్నది. ప్రజ్ఞను జూపి మమ్మును రక్షించి నిర్వహించుటకు సమర్థుఁడవుగనుక దినలత్యే సూర్యుని బొందినటుల కార్యభారము నిన్నును బొందినది. కావున నాకేమని యుపేక్షింపక యిక్కఁడైనను మేల్కొని శత్రుసంహారమునకై ప్రయత్నించి మమ్ములను దరిఁజేర్చుము.

శబ్దాదులు. ఆక్షిప్యమాణం-ఆక్షిప్యమాణౌ-ఆక్షిప్యమాణాన్, ఆక్షిప్యమాణశబ్ద అకారాంత్య పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంత్య. రిపుణా-రిపుభ్యాం-రిపుభిః, రిపుశబ్ద ఉకారాంత్య పుంలిङ్గస్త్రీయౌబహువచనాంత్య. ప్రమాదాత్-ప్రమాదాభ్యాం-ప్రమాదేభ్యః, ప్రమాదశబ్ద అకారాంత్య పుంలిङ్గః పञ్చమ్యైకవచనాంత్య. నాగేన-నాగాభ్యాం-నాగైః, నాగశబ్ద అకారాంత్య పుంలిङ్గస్త్రీయౌబహువచనాంత్య. ఆలూనాస్సటా యస్య సః ఆలూనసటః, తం, ఆలూనసటం - సటౌ-సటాన్, ఆలూనసటశబ్ద అకారాంత్య పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంత్య. మృగాణామిన్ద్రః మృగేన్ద్రః, తం, మృగేన్ద్రం - మృగేన్ద్రా - మృగేన్ద్రాన్, మృగేన్ద్రశబ్ద అకారాంత్య పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంత్య. త్వాం-త్వా, యువాం, వాం - యుష్మాన్, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంత్య పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంత్య. ధూః - ధురా-ధురః, ధూర్శబ్దో రేఫాంతస్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంత్య. ఇయం-ఇమే-ఇమాః, ఇదంశబ్దో మకారాంత్య స్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంత్య. యోగ్యస్య భావః యోగ్యతా, తయా, యోగ్యతయా-యోగ్యతాభ్యాం-యోగ్యతాభిః, యోగ్యతా శబ్ద అకారాంత్యస్త్రీలిङ్గస్త్రీయైకవచనాంత్య. అధిరూఢా-అధిరూఢే-అధిరూఢాః, అధిరూఢాశబ్ద అకారాంత్య స్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంత్య. దీప్త్యా-దీప్తిభ్యాం-దీప్తిభిః, దీప్తిశబ్ద ఇకారాంత్య స్త్రీలిङ్గస్త్రీయైకవచనాంత్య. దినస్య శ్రీః దినశ్రీః, దినశ్రీః-దినశ్రీయా-దినశ్రీయః, దినశ్రీశబ్ద ఈకారాంత్య స్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంత్య. తిగ్న రక్షయో యస్య సః తిగ్నరక్షః, తం, తిగ్నరక్షం-రక్షి-రక్షిన్, తిగ్నరక్షశబ్ద ఇకారాంత్య పుంలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంత్య.

వ్యా. ఆక్షిప్యమాణమితి. ప్రమాదాత్ ప్రజ్ఞాహేనాత్. న తు దౌర్బల్యాదిభి భావః. రిపుభిః ఆక్షిప్యమాణం అధిక్షిప్యమాణం-అత ఏవ ప్రమాదాత్. నాగైర్గజైః. ని. 'గజేఽపి నాగమాతంగా' విత్యమరః. ఆలూనసటముష్మిప్త కేసరం. ని. 'సటా జటా కేసరయో' రితి విశ్లేషః. మృగేంద్రం సింహమివ స్థితం. త్వాం ఇయం ధూః కార్యభారః. తిగ్నరక్షం సూర్యం దీప్త్యా దినశ్రీరిప యోగ్యతయా నిర్వాహకతయేత్యర్థః. అధిరూఢా అరూఢవతీ. కర్తరికః. త్వదధిశేత్యర్థః.

అవ. పూర్వం నిర్వ్యవసాయస్య 'సక్షత్రియ' ఇత్యాదినా దోష ఉక్తః. సంప్రతి వ్యవసాయినో గుణమాహః—

మూ. కరోతి యశ్చేష (యోఽశేష) జనాతిరిక్తాం

సంభావనామర్థవతీం క్రియాంభిః,

సంసత్సు జాతే పురుషాధికారే

న పూరణీ తం సముపైతి సంఖ్యా.

౫౧

టీక. యః = నిపురుషుడు, శేషజనాతిరిక్తాం - శేషజన = ఇతరజనముకంటె, అతిరిక్తాం = అధికమైనట్టి, సంభావనాం = యోగ్యతను, క్రియాంభిః = నడవడులచే, అర్థవతీం = సఫలమైనదానినిగా, కరోతి = చేయుచున్నాడో, తం = ఆపురుషుని, సంసత్సు = సఫలయందు, పురుషాధికారే = యోగ్యపురుషులయొక్క, అధికారే = గణనాప్రస్తావము, జాతే సతి = జరిగినదగుచుండగా, పూరణీ = నిండించునదియగు, సఖ్యై = ద్విత్వాదినఖ్యై, న+సముపైతి = పొందదు.

తాత్పర్యము. ఉపేక్షాభావమును వహించక యందఱను సతిక్రమించిన యోగ్యతను నడవడిచే లోకమునకుఁ జూపించుచుఁ బ్రయత్నించుపురుషుఁడు యోగ్యపురుషులను లెక్కించునపుడు మొదటివాఁడుగా నుండును. కాబట్టి యందఱికింటి గొప్పవాఁడ వని పించుకొనుటకై నీవు గూడ మహాత్మాహముతోఁ బనిచేయుము.

శబ్దాదులు. కరోతి-మరుతః-మర్వన్తి, డు-కృష్ణో కరణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లబ్ పరస్మై పది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. యః - యా-యే, యచ్ఛబ్దో దకారాంతః 'పుంలిక్తః ప్రథమైకవచనాంతః. శేషశ్చ సో జనశ్చ శేషజనః, శేషజనాదతిరిక్తా, తాం, శేషజనాతిరిక్తాం-అతిరిక్తే-అతిరిక్తాః, శేషజనాతిరిక్తా శబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలిక్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. సమ్భావనాం - సమ్భావనే - సమ్భావనాః, సమ్భావనాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలిక్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. అర్థోఽస్మాస్త్రీత్యర్థవతీ, తాం, అర్థవతీం-అర్థవత్సై-అర్థవతీః, అర్థవతీశబ్ద ఈకారాంత స్త్రీలిక్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. క్రియయా - క్రియాభ్యాం-క్రియాభిః, క్రియాశబ్ద ఆకారాంత స్త్రీలిక్తస్తృతీయాబహువచనాంతః. సంసది-సంసదోః-సంసత్సు, సంసచ్ఛబ్దో దకారాంత స్త్రీలిక్తస్సప్తమీబహువచనాంతః. జాతే-జాతయోః-జాతేషు, జాతశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిక్తస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. పురుషామాధికారః, తస్మిన్, పురుషాధికారే-అధికారయోః-అధికారేషు, పురుషాధికారశబ్ద ఆకారాంతః పుంలిక్తస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. న-అన్యః. పూర్వతేనయేతి, పూరణీ-పూరణ్యో-పూరణ్యః, పూరణీశబ్ద ఈకారాంత స్త్రీలిక్తః ప్రథమైకవచనాంతః. తం-తౌ-

తా, తచ్చబ్ధో దకారాన్తః పులిన్దో ద్వితీయైకవచనాన్తః. సముపైతి-సముపేతః. సముపయన్తి, సం-ఉప-పూర్వకాత్ ఇన్-గతావిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. సఙ్ఖ్యో-సఙ్ఖ్యో-సఙ్ఖ్యోః, సఙ్ఖ్యశబ్ద ఆకారాన్త స్త్రీలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః.

వ్యా. కరోతీతి. యః పుమాన్ శేషజనాదితరజనాత్ ఆతిరిక్తాం అధికాం. సర్వాతికాయినీమిత్యర్థః. సంభావనాం యోగ్యతాం క్రియాభిః చరితైః అర్థవతీం సఫలాం కరోతి. తం పుమాంసం-సంసత్సు సభాసు. ని. 'సభా సమితి సంసద' ఇత్యమరః. పురుషాధి. కారే యోగ్యపురుషగణాప్రస్తావే జాతే సతి. పూర్వతేనయేతి పూరణీ సంఖ్యా, ద్విత్వాదిసంఖ్యా న సముపైతి న గచ్ఛతి. ఆద్వితీయో భవతీత్యర్థః. తస్మాదసాధారణ్య లాభాయ త్వయాపి మహానుత్సాహ ఆస్థేయ ఇతి భావః.

అవ. అథ ద్వాభ్యాం సులభచిత్తవిక్షేపస్య ప్రాప్తితస్మాద్భువస్య కర్తవ్యమువ దిశతి:—

మూ. ప్రియేషు యైః పార్థ! వినోపపత్తే
ర్విచింత్యమానైః క్లమమేతి చేతః,
తవ ప్రయాతస్య జయాయ తేషాం
క్రియాదఘానాం మఘవా విఘాతమ్.

౫౭

టీక. పేపార్థ = ఓయర్థనా! ప్రియేషు విషయే = ఇష్టలమైనమావిషయమై, ఉపపత్తేర్విదా = కారణములేక, విచింత్యమానైః = ఆలోచింపబడుచున్నట్టి, యైః = ఏవ్యసనములచేత, చేతః=చిత్తము, క్లమం=భేదమును, ఏతి=పొందుచున్నదో, జయాయ= జయముకొఱకు, ప్రయాతస్య = వెళ్ళినట్టి, తవ = నీసంబంధములగు, తేషాం = ఆ, అఘానాం = వ్యసనములకు, మఘవా = దేవేంద్రుడు, విఘాతం = నివారణమును, క్రియాత్ = చేయుగాక.

తాత్పర్యము. ఇంద్రకీలపర్వతమునకుఁ దపంబాచరించుటకై చని సోదరులఁ గూర్చియు నన్ననుగూర్చియు నేవిధమైన విచారముం బొరయక నిశ్చింతతో జయలాభ మునకై తపంబొనరించుము. మేమిచ్చటనుండియే నీకేవిధమైన వ్యసనములు కలుగ కుండునట్లు చేయుటకై దేవేంద్రునుపాసించి ప్రార్థించెదము. ఆదేవేంద్రుడును నీకు శుభము గలుగఁ జేయుచుండుఁగాక. మావిషయమై విచారించుచుఁ దపంబొనర్చునెడ జయసిద్ధి చేకూరదు. కాన బహుజాగరూకతతోఁ దపంబాచరించి జయలక్ష్యని జేకొనుము.

శబ్దాదులు. ప్రియే-ప్రియయోః-ప్రియేషు, ప్రియశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గ
స్పృష్టమ్యేకవచనాంతః. యేన-యాభ్యాం-యైః, యచ్చబ్తో దకారాంత నపుంసకలిङ్గ
స్తృతీయాబహువచనాంతః. హేపార్థ-హేపార్థా-హేపార్థాః, పార్థశబ్ద అకారాంతః
పులిङ్గస్స మౌఢన ప్రకృమైకవచనాంతః. వివా-అవ్యు. ఉపపత్తేః-ఉపపత్తిభ్యాం-ఉప
పత్తిభ్యః, ఉపపత్తిశబ్ద ఇకారాంతస్త్రీలిङ్గః పశ్చిమ్యేకవచనాంతః. విచిన్త్యమానేన-
విచిన్త్యమానాభ్యాం-విచిన్త్యమానైః, విచిన్త్యమానశబ్ద అకారాంతనపుంసకలిङ్గస్తృతీయా
బహువచనాంతః. క్లమం-క్లమా-క్లమాన్, క్లమశబ్ద అకారాంతః పులిङ్గో ద్వితీయైకవచ
నాంతః. ఏతి-ఇతః-యన్తి, ఇత్-గతావిత్సప్తాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ప్రథమపురు
షైకవచనాంతః. చేతః-చేతసి-చేతాసి, చేతశబ్దస్సకారాంత నపుంసకలిङ్గః ప్రథమైక
వచనాంతః. తవ, తే - యువయోః, వాం - యుష్మాకం, వః, యుష్మచ్చబ్తో దకారాంతః
పులిङ్గష్టమ్యేకవచనాంతః. ప్రయాతస్య-ప్రయాతయోః-ప్రయాతానాం, ప్రయాత
శబ్ద అకారాంతః పులిङ్గష్టమ్యేకవచనాంతః. జయాయ-జయాభ్యాం-జయేభ్యః, జయ
శబ్ద అకారాంతః పులిङ్గశ్చతుర్థ్యైకవచనాంతః. తస్య-తయోః-తేషాం, తచ్చబ్తో దకా
రాంత నపుంసకలిङ్గష్టమీబహువచనాంతః. క్రియాత్ - క్రియాస్తాం - క్రియాసుః, డు
కృజ్-కరణ ఇత్సప్తాధాతోః కర్తరి ఆశిషి లిజ్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.
అఘస్య-అఘయోః-అఘానాం, అఘశబ్ద అకారాంత నపుంసకలిङ్గష్టమీబహువచనాంతః.
మఘవా-మఘవానౌ-మఘవానః, మఘవచ్చబ్తో నకారాంతః పులిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.
విఘాతం - విఘాతౌ - విఘాతాన్, విఘాతశబ్ద అకారాంతః పులిङ్గో ద్వితీయైక
వచనాంతః.

వ్యా. ప్రియేష్వితి. హేపార్థ! ప్రియేష్వస్తాసు విషయే ఉపపత్తేః కారణా
ద్విన్తైవ, విచిన్త్యమానైః అకస్తాదేవాశంకమానైః యైః అఘైః చేతః క్లమం ఘేదమేతి.
జయాయ ప్రయాతస్య తవ సంబంధినాం తేషామఘానాం వ్యసనానాం. ని. 'దుఃఖై
నోష్వసనేష్యఘమితి తైజయంతీ. మఘవా ఇంద్రః. యోఽస్తాభిరుపాస్యత ఇతి భావః.
విఘాతం నివారణం క్రియాత్ కరోతు. * 'ఆశిషి లిజ్ లోఃటా' విత్పాశీరధ్ధే లిజ్.
తస్మాదస్త్యచ్చుంతయా న చేతః ఘేదయితవ్యం జయాధీనా త్వయా. 'అన్యథా తదపంభవా
దితి భావః.

మూ. మా గాశ్చిరామైకచరః ప్రమాదం
వసన్న సంబాధశివేఽసి దేవే,
మాతస్సర్యరాగోపమాతాత్మనాం హి
స్థలంతి సాధుష్వపి మానసాని.

టీక. అసమ్బాధశివే-అసమ్బాధ = విజనమైనట్టియు, శివే=నిర్బాధకమైనట్టియు, దేశే=ప్రదేశమునందు, చిరాయ=చిరకాలము, ఏకచరః=ఏకాకివై, వసక్=నివసించుచున్నవాడవై, ప్రమాదం=ఏమటుపాటును, మా గాః=బొందకుము, తథాహి=అదియుక్తమేకదా, మాత్సర్యరాగోపహతాత్మనాం-మాత్సర్య = ద్వేషముచేతను, రాగ = శ్నేహముచేతను, ఉపహత=దూషితమైన, ఆత్మనాం = స్వభావముకలిగినవారియొక్క, మానసాని=మనస్సులు, సాధుఫలివయే=సజ్జనులవిషయమై, స్థలస్తి=వికారమునుబొందుచున్నవి.

తాత్పర్యము. రాగద్వేషోపహతులగు మనుష్యులు సజ్జనుల కపకారముచేయుటకు వెనుదీయరుగాన విజనంబగు ప్రదేశంబున నొంటరిగాఁ జాలకాలముండకుము. అట్లుండవలసినయెడల నాప్రదేశమునం దేమటుపాటులేక స్వల్పకాలమే నివసింపుము. ఇట్లు సంపదించెడి నీకెవ్వరు నేవిధమైన యపకారముఁ జేయఁజాలరు. నాయీయుపదేశమును మన్నించి బహుజాగరూకతతోఁ దపంబాచరింపుము.

శబ్దాదులు. మా-అవ్య. గాః-గాతం-గాత, ఇచ్ఛ-గతావిత్త్యస్తాధాతోః కర్తరి లుక్ పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. చిరాయ-అవ్య. చరతీతి చరః, ఏకశ్చసౌ చరశ్చ ఏకచరః, ఏకచరః-చరా-చరాః, ఏకచరశబ్ద అకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. ప్రమాదం-ప్రమాదౌ-ప్రమాదాః, ప్రమాదశబ్ద అకారాంతః పులిక్లః ద్వితీయైకవచనాంతః. వసక్-వసక్తా-వసంతః, వసచ్ఛబ్దస్తకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. న సమ్బాధః అసమ్బాధః అసమ్బాధశ్చసౌ శివశ్చ అసమ్బాధశివః, తస్మిన్, అసమ్బాధశివే - శివయోః-శివేషు, అసమ్బాధశివశబ్ద అకారాంతః పులిక్లస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. ఆసి-అవ్య. దేశే-దేశయోః-దేశేషు, దేశశబ్ద అకారాంతః పులిక్లస్సప్తమ్యైకవచనాంతః. మాత్సర ఏవ మాత్సర్యం, మాత్సర్యశ్చ రాగశ్చ మాత్సర్యరాగౌ, మాత్సర్యరాగాభ్యాం ఉపహతం మాత్సరరాగోపహతం, ఆత్మ యేషాం తే మాత్సర్యరాగోపహతాత్మనః, తేషాం, మాత్సర్యరాగోపహతాత్మనః-ఆత్మనోః-ఆత్మనాం, మాత్సర్యరాగోపహతాత్మనాం శబ్దో నకారాంతః పులిక్లష్టబహువచనాంతః. హి-అవ్య. స్థలస్తి-స్థలతః-స్థలస్తి, స్థల-సశ్చలన ఇత్త్యస్తాధాతోః కర్తరి లుక్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషబహువచనాంతః. సాధౌ-సాధోః-సాధుషు, సాధుశబ్ద ఉకారాంతః పులిక్లస్సప్తమీబహువచనాంతః. ఆసి-అవ్య. మానసం-మానసే-మానసాని, మానసశబ్ద అకారాంత నపునంకలిక్లః ప్రథమబహువచనాంతః.

వ్యా. మాగా ఇతి. ఆనంబాధః అనంకటః. విజన ఇత్సర్థః. ని. 'సంకటం నా తు సంబాధ' ఇత్సమరః. శివో నిర్బాధః. ద్వయోరన్యతరస్య విశేష్యత్వవివక్షాయాం విశేషణ

సమాసః. తస్మిన్నసంబాధశివేఽపి దేశే చిరాయ చిరం ఏకశ్చాసౌ చరత్ ప్రకవరః ఏకాశీ
వనః ప్రమాదం ప్రజ్ఞాదౌర్బల్యం మాగాః. * 'ఇహో గా లుజీ'తిగా దేశః. న చ. నిస్పృ
హస్య మమాశించిత్కరః ప్రమాద ఇతి వాచ్యమిత్యాహ. — మాత్సర్యేతి. మత్సర ఏవ
మాత్సర్యం ద్వేషః రాగః స్నేహః తాభ్యాముపహతాత్మనాం రాగద్వేషదుషిత
స్వభావానాం-మానసాని మనాంసి సాధుషు సజ్జనేష్వపి విషయే స్థలంతి వికుర్వతే హి.
అత్ర ప్రమాదనిషేధలబ్ధా ప్రమాదరూపకారణస్యావర్థస్తాప్తిరూపవృత్తిరేకకార్యేణ సమర్థ
నాత్, వైధర్మ్యేణ కార్యాత్కారణసమర్థనరూపాఽర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః.

అవ. నిగమయతి:—

మూ. తదాశౌ కుర్వక్ వచనం మహద్దే
ర్ష నోరథాన్న స్పృహీకురుష్వ,
ప్రత్యాగతం త్వాస్మి కృతార్థమేవ
స్తనోపపీడం పరిరంభకామా.

గృ

టీక. తత్ = ఆకారణమువలన, ఆశు=శీఘ్రముగా, మహద్దేః = వ్యాసమహర్షి
యొక్క, వచనం=వాక్యమును, కుర్వక్=చేయుచున్నవాడవై, అస్మాకం=మాయొక్క,
మనోరథాః=కోరికలను, సహలీకురుష్వ = సఫలములనుగాఁజేయుము, కిష్ఠ = మఱియు,
కృతార్థం=కృతకృత్యుడవైనట్టియూ, ప్రత్యాగతమేవ=తిరిగివచ్చినట్టి, త్వా=నిన్నును,
స్తనోపపీడం=స్తనములకు పీడకలుగునట్లుగా, పరిరంభకామా=కాఁగలించుటకుఁ గోరికకల
దానను, అస్మి=ఐతిని.

తాత్పర్యము. కాఁబట్టి వేదవ్యాసమహర్షి యాజ్ఞానుసారముగాఁ దమబోనరించి
సిద్ధుడవై వచ్చి శత్రువులను సంహరించి మమ్యలను సంతోషపెట్టుము. ఇదియే
నాకోరిక. మఱియు నీవు కృతకృత్యుడవై రాఁగా నపుడు సంతోషముచే గాఢాల్లిక్తనము
చేసికొనియెదను. కృతకృత్యుడు కానివానిని గౌఁగలించుటకు నామనం బొప్పకొనదు.

శబ్దాదులు. తత్-అవ్య. ఆశు-అవ్య. కుర్వక్-కుర్వంతై-కుర్వంతః, కుర్వచ్చబ్ధ
స్తకారాంతః పులిక్తః ప్రథమైకవచనాంతః. వచనం-వచనే-వచనాని, వచనశబ్ద ఆకారాంత
నపుంసలిక్తో ద్వితీయైకవచనాంతః. మహంశ్చాసౌషర్షి శ్చ మహమ్, తస్య, మహద్దే-
మహర్షోః-మహర్షీణాం, మహర్షి శబ్ద ఆకారాంతః పులిక్తష్టైక్యైకవచనాంతః. మనో
రథం-మనోరథా-మనోరథాః, మనోరథశబ్ద ఆకారాంతః పులిక్తో ద్వితీయాబహు
వచనాంతః. మమ, మే-అవయోః, నౌ-అస్మాకం, నః, అస్తచ్చబ్ధో దకారాంతస్త్రీలిక్తష్టైక్యై

బహువచనాంతః. అఫలాన్ సఫలాన్ సమృద్ధమానాన్కురుష్వ, సఫలీకురుష్వ-సఫలీ
కుర్వాథాం-సఫలీకురుధ్వం, దు కృష్ణ-కరణ ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లోడాత్సనేపది
మధ్యమపురుషైకవచనాంతః. ప్రత్యాగతం-ప్రత్యాగతో-ప్రత్యాగతాన్, ప్రత్యాగత
శబ్ద ఆకారాంతః పులిङ्గో ద్వితీయైకవచనాంతః. త్వాం, త్వా-యువాం, వాం -
యుష్మాక్, వః, యుష్మచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులిङ्గో ద్వితీయైకవచనాంతః. అస్మి-
స్వః-స్వః, అస-భువీత్యస్తాధాతోః కర్తరి లట్ పరస్మైపది ఉత్తమపురుషైకవచనాంతః.
కృశం అర్థం యేన సః కృతార్థః, తు, కృతార్థం-కృతార్థా-కృతార్థాన్, కృతార్థశబ్ద
ఆకారాంతః పులిङ्గో ద్వితీయైకవచనాంతః. ఏవ-అవ్య. స్తనయోరుపపీడ్య స్తోప
పీడం-అవ్య. పరిరభృ కామో యస్యాస్మా, పరిరభృకామా-కామే-కామాః, పరిరభృ
కామాశబ్ద ఆకారాంతస్త్రీలిङ్గః ప్రథమైకవచనాంతః.

వ్యా. తదితి. తత్తస్మాత్కారణాత్. ఆశు శీఘ్రం మహర్షేః వచనం కుర్వత్. తవస్య
న్నిత్యర్థః. సః అస్మాకం మనోరథాన్ సఫలీకురుష్వ. వైరనిర్వాతనేనాస్తాన్ ప్రతిష్ఠాప
యేత్సర్థః. ప్రార్థనాయాం లోట్. కించ కృతార్థం కృతకృత్యం ప్రత్యాగతమేవ
త్వా త్వాం. * 'త్వాహా ద్వితీయాయా' ఇతి త్వాదేశః. స్తనయోరుపపీడ్య స్తోప
పీడం. * 'సప్తమ్యాం చోపపీడదుధకర్ష' ఇతి ణముత్. పరిరభృ కామో యస్యాస్మా
పరిరభృకామాస్మి. ఆలింగితుమిచ్ఛామిత్యర్థః. * 'తుంకామమనసోరపీ'తి మకారలోపః.
ప్రాకార్యసిద్ధేః ప్రమదాలింగనమపి న ప్రీతిదమితి భావః.

మూ. ఉదీరితాం తామితి యాజ్ఞసేన్యా
నవీకృతోద్ధ్రాహితవిప్రకారామ్,
ఆసాద్య వాచం సభృశం దిదీపే
కాష్ఠాముదీచీమివ తిగ్గరశ్శిః.

౫౫

టీక. సః = ఆయర్జునుడు, ఇతి = ఈ ప్రకారముగా, యాజ్ఞసేన్యా = ద్రౌప
దిచే, ఉదీరితాం = పలుకబడినట్టియు, నవీకృతోద్ధ్రాహితవిప్రకారాం - నవీకృత =
క్రొత్తదిగాఁజేయబడినట్టియు, ఉద్ధ్రాహిత = మనస్సునందు నాటుకొనునటులఁజేయఁ
బడినట్టియు, విప్రకారాం = పరిభవముకలిగినట్టియు, తాం=ఆ, వాచం = వాక్యమును,
ఆసాద్య = ఆకర్ణించి, ఉదీచీంకాష్ఠామ్ = ఉత్తరపుదిశను, అసాద్య = బొంది, తిగ్గరశ్శి
ః = సూర్యుడువలె, భృశం = అత్యంతము, దిదీపే = ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యము. ఇట్లు ద్రౌపదీదేవి శత్రువులు చేసినపరిభవము మనస్సునందు

నాటుకొనునటుల బహునిపుణముగాఁ బలక నావాక్యములను విని యర్జునుఁడు గ్రీష్మ దితునిభంగి వెలింగెను.

శబ్దాదులు. ఉదీరితాం-ఉదీరితే - ఉదీరితాః, ఉదీరితాశ్చ ఆకారానస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాన్తః. తాం-తే-తాః, తచ్ఛబ్దో దకారానస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇతి-అవ్యు. ఆజ్ఞ సేనస్యాపత్యం స్త్రీ యాజ్ఞ సేనీ, తయా, యాజ్ఞ సేన్యా-యాజ్ఞ సేనీభ్యాం-యాజ్ఞ సేనీభిః, యాజ్ఞ సేనీశబ్ద ఈకారానస్త్రీలింగప్రతీయైకవచనాన్తః. అనవో నవ స్సముద్యమానః కృతః నవీకృతః, నవీకృతకృతౌ సా ఉద్గ్రాహితశ్చ నవీకృతోద్గ్రాహితః, నవీకృతోద్గ్రాహితః విప్ర కారః యయా సా నవీకృతోద్గ్రాహితవిప్ర కారా, తాం, నవీ కృతోద్గ్రాహితవిప్ర కారాం-విప్ర కారే-విప్ర కారాః, నవీకృతోద్గ్రాహితవిప్ర కారాశబ్ద ఆకారానస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆసాద్య-అవ్యు. వాచం - వాచౌ - వాచః, వాక్ష్పబ్దశ్చకారానస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాన్తః. సః-తా-తే, తచ్ఛబ్దో దకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. భృశం-అవ్యు. దిదీపే-దిదీపాతే-దిదీపీరే, దిప్-దిప్తావిత్స స్తాద్ధాతోః కర్తరి విడాత్త నేపరి ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. కాష్ఠాం-కాష్ఠే-కాష్ఠాః, కాష్ఠాశబ్ద ఆకారానస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉదీచీం-ఉచీచ్య-ఉదీచీః, ఉదీచీ శబ్ద ఈకారానస్త్రీలింగో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇవ-అవ్యు. తిగ్దా రత్నయో యస్య సః తిగ్ద రత్నః, తిగ్ద రత్నః-తిగ్ద రత్న-తిగ్ద రత్నయః, తిగ్ద రత్న శబ్ద ఇకారాన్తః పుంలింగః ప్రథ మైకవచనాన్తః.

వా. ఉదీరితామితి. సః అర్జునః ఇతీతం యజ్ఞ సేనస్యాపత్యేన స్త్రీయా యాజ్ఞ సేన్యా ద్రౌపద్యా ఉదీరితాం ఉక్తాం. నవీకృతః పునరుద్ధాటనేన తథా ప్రత్యాయితః. అత ఏవోద్గ్రాహితః మనసి నిధాపితశ్చ విప్రకారః పరిభవో యయా సా - తాం వాచమాసాద్య. ఆకర్ష్యేత్సర్గః. ఉదీచీం కాష్ఠాం దిశం. ని. 'దిశస్తు కరుభః కాష్ఠా' ఇత్య మరః. ఆసాద్య తిగ్దరత్నరివ భృశం దిదీపే జజ్వాల్. చుక్రోధేత్సర్గః.

మూ. అథాభివశ్యన్ని వ విద్విషః పురః

పురోధనారోపితహేతిసంహతిః,

బభార రమ్యాఽపి వపుస్స భీషణం

గతిః క్రియాం మంత్ర ఇవాభిచారికీమ్.

౫౬

టీక. అథ = అనంతరము, విద్విషః = శత్రువులను, పురః = అగ్రభాగమున, అభివశ్యన్నిపస్థితః = చూచుచున్నవాఁడవలె సున్నట్టియు, పురోధసా = పురోహితుఁ డగుధామ్యునిచే, ఆరోపితహేతిసంహతిః - ఆరోపిత = సమంత్రకముగానుంచబడిన,

హేతి = ఆయుధములయొక్క, సంహతి = సమూహముకలిగిన, సః = ఆయుధునుడు, రమ్యాపి=సౌమ్యుడైనను, ఆభిచారికిం=వరహింస ప్రయోజనముగాఁగలిగిన, క్రియాం= క్రియను, గతః=పొందినట్టి, మస్త్రజవ = మంత్రమువలె, భీషణం = భయంకరమైన, వపుః = శరీరమును, బభార = భరించెను.

తాత్పర్యము. పురోహితుడగు ధౌమ్యుడు మంత్రములచే నభిమంత్రించి యిచ్చిన యాయుధములనుధరించిన యర్జునుడు సౌమ్యకారుఁ డయ్యు నభిచారకర్త ప్రయుక్తమగు మంత్రముభంగి తన కగ్రభాగమున శత్రువులను జూచుచున్నవానివలె మర్నిరీక్షించెను.

శబ్దాదులు. అథ-అవ్య. అభివశ్యక్ - అభివశ్యంతా-అభివశ్యంతః, అభివశ్యచ్ఛబ్ద ప్రకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. విద్విషం-విద్విషా-విద్విషః, విద్వి ట్పబ్దప్రకారాంతః పులిక్లః ద్వితీయాబహువచనాంతః. పురః-అవ్య. పురోధనా - పురో ణోభ్యాం - పురోణోభీః, పురోధశ్చబ్దస్సకారాంతః పులిక్లస్త్రీతీయైకవచనాంతః. హేతీనాం సంహతిః హేతిసంహతిః, ఆరోపితా హేతిసంహతిర్మస్య సః, ఆరోపితహేతి సంహతిః-సంహతీ-సంహతయః, ఆరోపితహేతిసంహతిశబ్ద ఇకారాంతఃపులిక్లః ప్రథమైక వచనాంతః. బభార-భేరతుః-భేయః, భృక్ -భరణ ఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ వరస్తేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. రమ్యః - రమ్యా - రమ్యాః, రమ్యశబ్ద అకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. అసి-అవ్య. వపుః-వపుషీ - వపుంషి, వపుశ్చబ్దస్సకారాంతః నపుంసక లిక్లః ద్వితీయైకవచనాంతః. సః-తా-లే, తచ్ఛబ్దో దకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచ నాంతః. భీషణం-భీషణీ - భీషణాని, భీషణశబ్ద అకారాంతః నపుంసకలిక్లః ద్వితీయైకవచ నాంతః. గతః - గతా - గతాః, గతశబ్ద అకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. క్రియాం - క్రియ-క్రియాః, క్రియాశబ్ద అకారాంతః స్త్రీలిక్లః ద్వితీయైకవచనాంతః. మస్త్రః-మస్త్రై-మస్త్రాః, మస్త్రశబ్ద అకారాంతః పులిక్లః ప్రథమైకవచనాంతః. ఇవ-అవ్య. అభిచారః ప్రయోజనం యస్యాస్యా అభిచారికీ, తాం, అభిచారికిం - అభిచారిక్యా-అభి చారికీః, అభిచారికీశబ్ద ఈకారాంతః స్త్రీలిక్లః ద్వితీయైకవచనాంతః.

వ్యా. అథేతి. అథ విద్విషః శత్రూక్ పురః అభివశ్యన్నివస్థితః, తథా. పురోధనా ధౌమ్యేన ఆరోపితా సమంత్రమాహితా హేతిసంహతిః ఆయుధకలాపా యస్య స తథో క్తః. 'హేతిర్వాలంకురాయుధ'మితి వైజయంతీ. సః అర్జునః రమ్యః ప్రకృత్యా సౌమ్య స్సన్నపి. అభిచారః వరహింసాప్రయోజనమస్యా అభిచారికీ. * 'ప్రయోజన్'మితి తథా. తాం క్రియాం గతః. అభిచారకర్తణి నియుక్త ఇత్యర్థః. మంత్ర ఇవ, భీష

యత ఇతి భీషణం. * సంద్యాదిత్యాల్లప్రత్యయః. వపుః బభౌర. ప్రశాంతో మంత్రః
ప్రయోగాదిభేదాదీవ. సోఽప్యవస్థాభేదాద్భీషణో బభూవేత్సర్గః.

ఆవ. ఉక్తమాయుధారోపణం వివృణ్వో ప్రస్థానమాహ త్రిభిరవిలంఘ్యత్యాదిభిః—

మూ. అవిలంఘ్యవికర్షణం పరైః

ప్రథితజ్వారవకర్త కార్తుకమ్,

అగతావరిదృష్టిగోచరం

శితనిస్త్రీంశయుజౌ మహేషుధీ.

౧౭

యశసేవ తిరోదధన్తుహు

ర్తహసా గోత్రభిదాయుధక్షతీః,

కవచం చ సరత్నముద్వహాన్

జ్వలితజ్యోతిరివాంతరం దివః.

౧౮

అలకాధిపభృత్యదర్శితం

శివముర్విధరవర్త సంప్రయాన్,

హృదయాని సమావివేశ స

క్షణముద్బాష్పదృశాంతపోభృతామ్.

౧౯

టీక. పరైః = శత్రువులచే, అవిలంఘ్యవికర్షణం - అవిలంఘ్య = అతిక్రమించ
శక్యముకాని, వికర్షణం = ఆకర్షణముకలిగినట్టియు, ప్రథితజ్వారవకర్త-ప్రథిత=ప్రసిద్ధ
మైన, జ్వారవ = గుణధ్వనియు, కర్త = బాణమోక్షణముకలిగినట్టి, కార్తుకం = ధను
స్సును, వహాన్ = వహించుచున్నట్టియు, అరిదృష్టిగోచరం-అరి = శత్రువులయొక్క,
దృష్టి = నేత్రములయొక్క, గోచరం = విషయమును, అగతౌ = పొందనట్టియు, శిత
నిస్త్రీంశయుజౌ-శిత = పదునైన, నిస్త్రీంశ = ఖడ్గముతో, యుజౌ = కూడుకొనిన,
మహేషుధీ=గొప్పవగు నమ్ములపొదులను. ౧౭. ఉద్వహాన్=వహించుచున్నట్టియు, గోత్ర
భిదాయుధక్షతీః - గోత్రభిత్ = దేవేంద్రునియొక్క, ఆయుధ=ఆయుధముగుపజ్రము
యొక్క, క్షతీః = నరుగులను, మహసా = కాంతిచే, యశసేవ = కీర్తించేవలె, తిరోద
ధత్ = ఆచ్ఛాదించుచున్నట్టియు, సరత్నం=సరత్నములచే బొదుగుబడిట్టియు, జ్వలిత
జ్యోతిః - జ్వలిత = ప్రకాశించుచున్న, జ్యోతిః = నక్షత్రములుకలిగిన, దివః = ఆకా
శముయొక్క, అన్తరమివస్థితం=మధ్యముపలెనున్నట్టి, కవచఞ్చ=కవచమును, ఉద్వహాన్ =

ధరించుచున్నట్టి. ౧౮. సః=ఆయర్జునుడు, అలకాధిపభృత్యదర్శితం - అలకాధిపభృత్య=యత్తునిచే, దర్శితం=చూపించబడినట్టియు, శివం=నిర్వాఢకమైనట్టి, ఉరీధరవర్త-ఉరీధర = ఇంద్రకీలపర్వతముయొక్క, వర్త = మార్గమునుగూర్చి, సమ్ప్రయాణ = వెళ్లుచున్నవాడై, త్షణం = త్షణకాలము, ఉద్భాష్యదృశాం - ఉత్ = బయలుదేరిన, బాష్ప = కన్నీళ్లుకలిగిన, దృశాం = నేత్రములుకలిగినట్టి, తపోభృతాం = మహర్షులయొక్క, హృదయాని = హృదయములను, సమావివేశ=ప్రవేశించెను. ౧౯.

తాత్పర్యము. అమోఘాకర్షణముకలిగి ప్రసిద్ధగుణధ్వనియు బాణవిమోక్షణము కలిగిన ధనుస్సును ధరించి శత్రువులకుఁ గనుపడనివియు నిశితఖడ్గయుక్తంబులు నగు పెద్దయమ్ములపొదులను గట్టుకొని ఖాండవవనదహన కాలికంబులగు దేవేంద్రుని వజ్రప్రహరముల నాచ్ఛాదించెడి కాంతిఁగలిగి దీప్తతారకంబగు నభోమధ్యంబువగిది వెలుంగుచున్న కవచమును ధరించి కుచేరానుచరుఁడగు యత్తునిచేఁ జూపించబడు మార్గమునుబట్టి హిమపర్వతైకదేశంబగు నింద్రకీలపర్వతంబునకుఁ జనుచున్న యర్జునుని జూచి యచ్చటి మహర్షులు తద్వియోగదుఃఖోద్భూత బాష్పావృతనయనులగుచు దుఃఖించిరి.

శబ్దాదులు. న విలక్ష్మ్యం అవిలక్ష్మ్యం, అవిలక్ష్మ్యం వికర్షణం యస్య తత్ అవిలక్ష్మ్యవికర్షణం, తత్, అవిలక్ష్మ్యవికర్షణం-వికర్షణే-వికర్షణాని, అవిలక్ష్మ్యవికర్షణశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. పఠేణ-పరాభ్యాసం-పఠేః, పఠశబ్ద ఆకారాంతః పులిङ్గస్త్రోతీయాబహువచనాంతః. జ్యాయా రవః జ్యారవః, ప్రథితశ్చాసౌ జ్యారవశ్చ ప్రథితజ్యారవః, కర్ష యస్య, తత్, ప్రథితజ్యారవకర్ష-కర్షణీ-కర్షణి, ప్రథితజ్యారవకర్షశబ్దో నకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. కర్షణి ప్రభవతీతి కార్షకం, తత్, కార్షకం-కార్షకే-కార్షకాని, కార్షకశబ్ద ఆకారాంత నపుంసకలిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. న గతో అగతో, తో, అగతం-అగతో-అగతాః, అగతశబ్ద ఆకారాంతః పులిङ్గో ద్వితీయాద్వివచనాంతః. అఠిణాం దృష్టయః అఠిదృష్టయః, అఠిదృష్టీనాం గోచరః అఠిదృష్టిగోచరః, శం, అఠిదృష్టిగోచరం-అఠిదృష్టిగోచరా-అఠిదృష్టిగోచరాః, అఠిదృష్టిగోచరశబ్ద ఆకారాంతః పులిङ్గో ద్వితీయైకవచనాంతః. నిర్దతస్త్రింశతోఽస్థిభ్యః నిస్త్రింశతోఽశితశ్చాసౌ నిస్త్రింశశ్చ శితనిస్త్రింశః శితనిస్త్రింశేన యుంజాతే ఇతి శితనిస్త్రింశయుజౌ, తో, శితనిస్త్రింశయుజం-యుజౌ-యుజః, శితనిస్త్రింశయుక్ష్మబ్దో జకారాంతః పులిङ్గో ద్వితీయాద్వివచనాంతః. ఇషవో ధీయస్తేనయోరితి ఇషుధీ, మహస్తాచ తావిషుధీ చ మహేషుధీ, తో, మహేషుధిం-ఇషుధీ-ఇషుధీః, మహేషుధిశబ్ద ఇకారాంతః పులిङ్గో ద్వితీయాద్వివచనాంతః. ౧౭. యశసా-యశోభ్యాం-యశోభిః, యశశబ్ద స్పకారాంత నపుంసకలిङ్గస్త్రోతీయైకవచనాంతః. ఇష-అప్య. తిరోదధత్-తిరోదధత్.

తః, తిరోదధచ్చబ్జస్తకారాన్తః పుంలిక్తః ప్రథమైకవచనాన్తః. ముహూః-అశ్వః,
 ౧ - మహాభ్యాం - మహాభిః, మహాశ్చబ్జస్సకారాన్త నపుంసకలిక్తస్త్రీయైకవచ
 ౨. గోత్రాణి భిన్నతీతి గోత్రభిత్, గోత్రభిః ఆయుధం గోత్రభిదాయుధం,
 త్రభిదాయుధస్య త్తతయః గోత్రభిదాయుధత్తతయః, తాః, గోత్రభిదాయుధ
 ౩-క్షతీ-క్షతీః, గోత్రభిదాయుధక్షతీశబ్ద ఇకారాన్త స్త్రీలిక్తో ద్వితీయాబహువచ
 ౪-న్తః. కవచం-కవచా-కవచాః, కవచశబ్ద అకారాన్తః పుంలిక్తో ద్వితీయైకవచ
 ౫-న్తః. చ-అప్య. రత్నైస్సహితః సరత్నః, తం, సరత్నం-సరత్నై-సరత్నాః, సరత్న
 ౬-బ్జ అకారాన్తః పుంలిక్తో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉద్వహా-ఉద్వహస్తా-ఉద్వహాన్తః,
 ౭-ద్వహచ్చబ్జస్తకారాన్తః పుంలిక్తః ప్రథమైకవచనాన్తః. జ్వలితాని జ్యోతీంషి యస్య
 ౮-త్, జ్వలితజ్యోతిః, తత్, జ్వలితజ్యోతిః-జ్యోతిషీ-జ్యోతీంషి, జ్వలితజ్యోతిశబ్ద
 ౯-కారాన్త నపుంసకలిక్తో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇవ-ఆప్య. అస్త్రం-అస్త్రత్-అస్త్రరాణి,
 ౧౦-స్త్రశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలిక్తో ద్వితీయైకవచనాన్తః. దివః-దివో-దివాం, దివశబ్దో
 ౧౧-కారాన్తస్త్రీలిక్తవైశ్యైకవచనాన్తః. ౧౨. అలకాయా అధివః అలకాధివః, అలకాధివస్య
 ౧౩-భృత్యః అలకాధివభృత్యః, అలకాధివభృత్యేన ద్వివతం అలకాధివభృత్యదర్శితం, తత్,
 ౧౪-కాధివభృత్యదర్శితం - ద్వివతే - ద్వివతాని, అలకాధివభృత్యదర్శితశబ్ద అకారా
 ౧౫-న్తసకలిక్తో ద్వితీయైకవచనాన్తః. శివం-శివే-శివాని, శివశబ్ద అకారాన్త నపుంసకలి
 ౧౬-యైకవచనాన్తః. ధరతీతి ధరః, ఉర్వాధరః ఉర్వీధరః, ఉర్వీధరస్య వర్త, తత్
 ౧౭-సరవర్త-వర్తనీ-వర్తానీ, ఉర్వీధరవర్తక శబ్దో నకారాన్త నపుంసకలిక్తో ద్వితీయై
 ౧౮-కాన్తః. సమ్ప్రీయా-సమ్ప్రీయాస్తా-సమ్ప్రీయాన్తః, సమ్ప్రీయచ్చబ్జ స్తకార
 ౧౯-లిక్తః ప్రథమైకవచనాన్తః. హృదయం-హృదయే-హృదయాని, హృదయశ్చ
 ౨౦-న్త నపుంసకలిక్తో ద్వితీయైకవచనాన్తః. సమావివేశ-సమావివేశతుః-సమావివేశ
 ౨౧-పూర్వకాల్ విశ-ఉపవేశన ఇత్యస్తాధాతోః కర్తరి లిట్ పరస్మి వచి
 ౨౨-వచనాన్తః. సః-తే-తే, తచ్చబ్ధో దకారాన్తః పుంలిక్తః ప్రథమైకవచనాన్తః
 ౨౩-క్షణాః, క్షణశబ్ద అకారాన్తః పుంలిక్తో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఉత్
 ౨౪-సాం తాః ఉద్బాష్పాః, ఉద్బాష్పాః దృశః యేషాం తే ఉద్బాష్పదృశః,
 ౨౫-ష్పదృశః-దృశో-దృశాం, ఉద్బాష్పదృశశబ్దశ్చకారాన్తః పుంలిక్తవైశ్యై
 ౨౬-న్తః. తపః బిభ్రతీతి తపోభృతః, తేషాం, తపోభృతః-భృతోః-భృతాం, తః
 ౨౭-కారాన్తః పుంలిక్తవైశ్యైబహువచనాన్తః. ౧౯.

వ్యా. అవిలంఘ్యేతి. పరైః శత్రుభిః అవిలంఘ్యం అనతిక్రమణీయ
 ౧౯. అమోఘాకర నిమిగ్ధః. కిం-పరిగో-హం-పరిగో-హం-పరిగో-హం

మోక్షావికం చ యస్య కత్ కాద్యకముద్వహాన్నిత్యవ్యయః. తథా అరీణాం దృష్టిగోచరః
 దృష్టిషధమకౌ. ఆహవేష్వనివర్తిత్వాదస్యేతిభావః. నిర్గతస్త్రింశతోఽంగుళిభ్యో నిస్త్రీంశో
 భద్రః. సంఖ్యాయాస్తత్పురుషస్యోపసంఖ్యానమితి దత్త సమాసాంతః. శితేన తీష్ఠన్
 నిస్త్రీంశేన యుంజాతే ఇతి శితనిస్త్రీంశలంబుకే. 'సహస్రస్వీ'షేత్యావినా క్విప్. మ
 హేషుధీ మహానిషం గౌ. ఇషవో ధీయంతేనయోరితి విగ్రహః. 'కర్తృణ్యధికరణీ' చేతి
 క్రిప్రత్యయః. ని. 'తూణోపాసంగతూలీరనిషంగా ఇఫుధిర్వయోః, టాణ్యాం భద్రే తు
 నిస్త్రీంశచంద్రసాసారిష్టయ' ఇభ్యమరు. ౧౭. యశసేతి. కించ. గోత్రభిద ఇంద్రస్యా
 యుధతీతి వజ్రప్రహరంధ్రాణి. ఖాదవచాహసమయసంభిషా ఇతి భావః. మహసా
 స్వకాంత్యా యశసేవ మూర్తయా కీర్త్యేవ ముహుస్తిరోదధత్ ఆచ్ఛాదయత్. సరశ్చం
 రక్షసహితం ఆత ఏవ జ్వలితభ్యోతిః దీప్తతారకం. ని. 'బ్యోతిస్తారాగ్నిభాజ్వాలా
 దృక్కుత్రాథ్యధ్వరాత్' స్వీతి వైజయంతీ. దివోఽంతరం సభోమధ్యమివ స్థితం. ని. 'అం
 తరం పరిధాసేయే బాహ్యే స్వీయేఽంతరాత్తని, క్లిబం మధ్యేవకాకే చేతి వైజయంతీ.
 కవచం చోద్వహా. ౧౮. అలకేతి. సః అద్వనః-అలకాధిపభృత్యదర్శితం ఆంకాధిపభృత్యేన
 కుచేరభృత్యేన యక్షేణ దర్శితం, ప్రదర్శితం ఆతనిచ శివం నిర్వాహం ఉర్విధరవర్త హిమ
 జన్మార్గం ప్రతి సంప్రయాక్ గచ్ఛత్. త్తణముద్భావపుష్పకాం విప్రయోగనుగభాగ్ధా
 శ్రుశ్రేతాణాం కపోభృతాం చైవతవనవాసినాం ఉపనీనాం హృదయాని సమావి
 వేశ. భేదయామాసేత్పర్థః. ౧౯.

మూ. అనుజగురథ దివ్యం దుందుభిధాన్వనమాశా
 స్సురకుసుమనిపాతై రోర్వ్యిన్ని లక్ష్మీర్వితేనే,
 ప్రియమివ కథయిష్యన్నాలిలింగ సుఖరంతీం
 భువమనిభృతవేలావీచిబాహుః పయోధిః.
 ఇతి శ్రీభారవికృతా కిరాతార్జునీయే మహాకావ్యే
 లక్ష్మీపదలాంఛనే తృతీయస్కంధః.

టీక. అథ = అనంతరము, అకాః = దిశలు, దివ్యం = దివ్యమైన, దుందుభిధాన్వనం-
 దుందుభిః = దేవదుందుభులయొక్క, ధాన్వనం = ధ్వనిని, అనుజగుః = ప్రతిధ్వనించినవి, వోర్వ్యిన్ని
 అకాశమనందు, సురకుసుమనిపాతైః = సుర = దేవతలయొక్క, కుసుమ = పుష్పములయొక్క
 నిపాతైః = పతనములచే, లక్ష్మీః = లక్ష్మి, వితేనే = విస్తరించబడెను, అనిభృతవేలావీచి
 భాహుః = అనిభృత = పంచలములైన, వేలా = కూలమందలి, వీచి = తరంగములను, బాహుః

అ త య స్స గ్గః.

సః=నుమ మ్రు. సు. స్థితి=చింతించుచున్నట్టి, భువం=ప్రముదు, కథయింపబడుచున్నదానందుకలె, ఆరిరిక్ల=

.. ఇట్లు దేవకార్పితమై అర్జునుడు బయలుపడి చతురమయం
 పురుషులు మ్రోసెను. దేవరలు ఆకాశమునుండి పుష్పవర్షమును
 మరియు సముద్రమునుండి వీచిమాలికలచే నొడ్డుకొరమును “అర్జునుడ
 న నీభారమును బోగొట్టించుడు” అని తపస్త్రియురాలగు ధౌమియో
 యో యనునటుల గర్జించుచుండెను.

దులు. అనుజగో-అనుజగతుః-అనుజగుః, అను-పూర్వకాత్ గై-శబ్ద ఇత్య
 కర్తి లిట్ వరన్దైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. అథ-అవ్య. దివ్యం-
 ద్యావౌ, దివ్యశబ్ద ఆకారాన్తః పులిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాన్తః. మందుభీనాం
 మందుభిధ్వాన్తః, తు మస్తుభిధ్వానం-ధ్వానౌ-ధ్వానౌ, మస్తుభిధ్వానశబ్ద ఆకా
 పులిజ్ఞో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఆకా-అశే-ఆశాః, ఆశాశబ్ద ఆకారాన్తస్త్రిన్తః
 బహువచనాన్తః. సురణాం మనుమాని సురతుసుమాని-సురతుసుమానానిపాతాః,
 సురతుసుమానిపాతేన-నిపాతాభ్యాం-నిపాతైః, సురతుసుమానిపాతశబ్ద ఆకారాన్తః పు
 త్రితీయాబహువచనాన్తః. వ్యోమ్ని-వ్యోమ్యాః-వ్యోమసు, వ్యోమౌ శబ్దో నకా
 నపుంసలిక్లస్సప్తమ్యైకవచనాన్తః. లక్ష్మీ-లక్ష్మ్యై-లక్ష్మ్యః, లక్ష్మీశబ్ద ఈకారాన్తః
 శ్చ ప్రథమైకవచనాన్తః. విలేనే-విలేనా-లే-విలేనిరే, వి-పూర్వకాత్ తను-విస్తా
 ధ్వాతోః కర్తణి లిడాత్త సేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. ప్రియం-ప్రియే
 యాణి, ప్రియశబ్ద ఆకారాన్త నపుంసలిక్లో ద్వితీయైకవచనాన్తః. ఇష-అవ్య. కథ
 య్యౌ-కథయిష్యంతే-కథయిష్యన్తః, కథయిష్యచ్ఛబ్దప్రకారాన్తః పున్తః ప్రథమో
 చనాన్తః. ఆరిరిక్ల-ఆరిరిక్లయః-ఆరిరిక్లః, ఆర్-పూర్వకాత్ రిగి-గతావిశ్వన్తః
 ర్తి లిట్ వరన్దైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. స్ఫురన్తి - స్ఫురన్తి
 ర్తిశబ్ద ఈకారాన్తస్త్రిన్తః ద్వితీయైకవచనాన్తః. భువం - భువౌ - శ
 కారాన్త స్త్రిన్తః ద్వితీయైకవచనాన్తః. వేలాయాం వీచయః వే
 శ్చ తా వేలావీచయశ్చ అనిభృతవేలావీచయః, అనిభృతవేలావీచ
 స అనిభృతవేలావీచిబాహుః, బాహుః-బాహూ-బాహుః
 శబ్ద ఈకారాన్తః పున్తః ప్రథమైకవచనాన్తః. సదా
 ధిశబ్ద ఇకారాన్తః పున్తః ప్రథమైకవచనాన్తః.

३०० ఆంధ్రునియె, తృతీయస్కర్ధః.

వ్యా. అనుజగురితి. అథ ఆశా దిశః. దివి భవం దివ్యం. * 'దిగాదిభ్యో యత్. సుందుభిర్భావనం అనుజగుః అనుదధ్వనుః. * అనుగాయతే ర్లిట్. వా సురకుసుమనిపాత్రైః లక్ష్మీః విలేనే. పుష్పపృష్టిశ్చాజనిష్టేత్యర్థః. కింఛ-
భృతాః చంచలాః వేలాయాం కూలే యా వీచయః తా ఏవ బాహువో య తథోక్తః. ని. 'వేలా కూలవికారయో' రితి శాశ్వతః. పయోధిః స్ఫురంతీముల్లసం. హర్షాత్ స్పందమానాం చ భువం ప్రియం ఇష్టం భారానతరణరూపం కథయిష్యన్మివ. కథయితుమిష్టేత్యర్థః. 'లృట్ప్రే'తి చకారాత్ క్రియాధాయాం క్రియాయాం లృట్. ఆలిలింగ. సర్వం చేదం శివం దేవతాకార్యప్రపృతత్వాదస్యేతి భావః. అత్ర విశేషణమాత్రసామ్యదప్రస్తుతస్య గమ్యత్వాత్సమాసోక్తిరలంకారః. తత్ర చ ప్రస్తుతయోర్భూమిసముద్రయోః ప్రతీయమానాభ్యాం నాయికానాయకాభ్యాం భేదే అభేదలక్షణాతిశయోక్తివశాదలింగనోక్తి రితి రహస్యం. ఏవ మతిశయోక్త్యనుస్రాణితా సమాసోక్తిః. ప్రియకథనోత్ప్రేక్షాముజ్జీవయంతీ తదంగభావం భజత ఇత్యుభయో రంగంగిభావేన సంకర ఇతి వివేచనీయమ్.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారాచారపారిణ శ్రీమహామహోపాధ్యాయ
కోలాపలమల్లినాథ సూరివిరచితాయాం కిరాతార్జునీయ పుష్పాభ్యాయాం
ఘంటాపథసమాఖ్యాయాం తృతీయస్కర్ధః.

